

**AHLAK
BİLGİ
ÜRETİM**

T.C.

MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TARİH ANA BİLİM DALI

Doktora Tezi

**XVIII. YÜZYILDA ANTAKYA GAYRİMÜSLİMLERİ
(ŞER'İYYE SİCİLLERİNE GÖRE)**

Derya DAĞAŞAN

Mardin 2026

T.C.
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

Doktora Tezi

XVIII. YÜZYILDA ANTAKYA GAYRİMÜSLİMLERİ
(ŞER'İYYE SİCİLLERİNE GÖRE)

Derya DAĞAŞAN

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ercan GÜMÜŞ

Mardin 2026

T.C.

**MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

TEZ ONAYI

Enstitümüz Anabilim Dalı numaralı öğrencisi
.....’ın hazırladığı “.....” başlıklı çalışma, .../.../20... tarihinde yapılan
tez savunma sınavında oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından yüksek
lisans/doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri	Unvanı, Adı SOYADI	İmza
Başkan	PROF. DR. ERCAN GÜMÜŞ	
Üye	DOÇ. DR. İZZET ÇIVGIN	
Üye	DOÇ. DR. MEHMET REZAN EKİNCİ	
Üye	DOÇ. DR. ORHAN ÖRS	
Üye	DR. ÖĞR. ÜYESİ UYSAL DIVRAK	

ONAY:

Bu tezin kabulü, Enstitü Yönetim Kurulu’nun/...../20.... tarih ve/..... sayılı
kararı ile onaylanmıştır.

...../...../20...

Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içindeki bütün bilgileri etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tez çalışmasının hazırlık, bilgi, belge, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarda bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun davrandığımı,
- Tez çalışmada kullanılan tüm eserlere eksiksiz atıf yaptığımı ve kullanılan tüm eserlere kaynaklar/kaynakçada yer verdiğimi,
- Tez çalışmasının özgün olduğunu,
- Tez çalışmasının Mardin Artuklu Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programı” ile tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan eder, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabullendiğimi bildiririm.

Derya DAĞAŞAN

31/12/2025

ÖZET

Doktora Tezi

XVIII. YÜZYILDA ANTAKYA GAYRİMÜSLİMLERİ (ŞER'İYYE SİCİLLERİNE GÖRE)

Derya DAĞAŞAN

XVIII. Yüzyılda Antakya Gayrimüslimleri (Şer'iyye Sicillerine Göre) adlı bu çalışmada, Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminde önemli bir ticaret merkezi olan Antakya şehrinde yaşayan Gayrimüslimler incelenmektedir. Bu kapsamda, şehir sakini olan Ermeni, Rum ve Yahudilerin yanı sıra ticari amaçlarla Osmanlı toprakları dahilinden ve haricinden gelen Gayrimüslimler de ele alınmıştır. Tezin kapsamlı yapısı, giriş kısmı hariç dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, konunun amacı, kullanılan kaynaklar, araştırma yöntemi ile Antakya şehrinin adı ve tarihsel gelişimi ele alınmıştır. Birinci bölümde, Antakya'da yaşayan Gayrimüslimlerin etnik yapısı, yerleşim yerleri ve nüfus dağılımları hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde, Antakya Gayrimüslimlerinin meskenleri, ev eşyaları, giyim-kuşamları, aile hayatları, sosyal ilişkileri ve işledikleri suçlar gibi konulara değinilmiştir. Üçüncü bölümde, dinî inançları, ibadethaneleri, din adamları ve din değıştirme pratikleri incelenmiştir. Dördüncü bölümde ise Gayrimüslimlerin meslekleri, ekonomik faaliyetleri, iç ve dış ticaretteki rolleri, Müslümanlarla kurdukları ortaklıklar, borç ilişkileri, mülk alım-satımları ve vergi kayıtları gibi iktisadî ilişkileri ortaya konulmuştur. Bu çalışma söz konusu bağlam çerçevesinde, genelde Osmanlı Devleti'nin özelde ise Antakya'nın sosyo-ekonomik yapısını aydınlatmayı amaçlayan, şehrin Gayrimüslim nüfusunu tüm boyutlarıyla ele almaya gayret eden müstakil bir sosyal tarih araştırmasıdır. Çalışmanın ana kaynağı Şer'iyye Sicilleri olmakla birlikte muhtelif arşiv vesikalarından da yararlanılmıştır. Arşiv dökümanlarından elde edilen verilere ek olarak, seyahatnameler, Antakya ve Gayrimüslimler hakkında yazılmış telif eserler, yabancı kaynaklar, makaleler, tezler, bildiriler ve internet kaynakları kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: XVIII. yüzyıl, Antakya, Gayrimüslim, Rum, Yahudi, Ermeni.

ABSTRACT

Ph. D. Thesis

THE NON-MUSLIMS OF ANTIOCH IN THE 18th CENTURY (ACCORDING TO THE SHARI'A REGISTERS)

Derya DAĞAŞAN

This study, entitled Non-Muslims in Antioch in the Eighteenth Century (According to Sharia Court Records), examines the non-Muslims living in the city of Antioch, an important trading centre during the classical period of the Ottoman Empire. In this context, non-Muslims residing in the city, including Armenians, Greeks and Jews, as well as those arriving from within and outside Ottoman territories for commercial purposes, were also addressed. The comprehensive structure of the thesis consists of four sections, excluding the introduction. The introduction section covers the purpose of the study, the sources used, the research method, and the name and historical development of the city of Antioch. The first section provides information about the ethnic composition, settlements and population distribution of non-Muslims living in Antioch. The second section touches upon topics such as the dwellings, household items, clothing, family life, social relationships and crimes committed by the non-Muslims of Antioch. In the third chapter, religious beliefs, places of worship, clergy, and practices of changing religion are examined. The fourth chapter examines the economic relations of non-Muslims, including their occupations, economic activities, roles in domestic and foreign trade, partnerships with Muslims, debt relations, property transactions, and tax records. This study is an independent social history research project that aims to shed light on the socio-economic structure of the Ottoman Empire in general and Antioch in particular within the aforementioned context, endeavouring to address the city's non-Muslim population in all its dimensions. Although the main source of the study is the Sharia Registers, various archival documents have also been utilised. In addition to data obtained from archival documents, travelogues, copyrighted works written about Antioch and non-Muslims, foreign sources, articles, theses, papers and internet sources were used.

Keywords: 18th century, Antioch, non-Muslim, Greek, Jewish, Armenian.

ÖN SÖZ

Tez çalışma süresince yardımlarını, bilgilerini, tavsiyelerini, fikir ve önerilerini benimle paylaşan ve zamanını esirgemeyen değerli danışman hocam sayın Prof. Dr. Ercan GÜMÜŞ'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Tez izleme komitemde yer alan ve tez yazım sürecinde yapıcı eleştirileriyle çalışmamı geliştiren değerli hocalarım Doç. Dr. İzzet ÇIVGIN'a, Doç. Dr. Mehmet Rezan EKİNCİ'ye, tez savunmasındaki eleştiri ve önerileri için Doç. Dr. Orhan ÖRS'e ve Dr. Öğr. Üyesi Uysal DIVRAK'a minnettarım. Akademik sürecimde ve tezimin teknik düzenlemeleri ile formatlanması aşamasında zamanını ve bilgisini paylaşarak işimi hafifleten saygıdeğer Prof. Dr. Ömer ALANKA'ya teşekkürü bir borç bilirim. Bununla birlikte öğrenim hayatım boyunca maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen çok değerli annem Methiye DAĞAŞAN'a ve babam Hikmet DAĞAŞAN'a yürekten teşekkür ederim.

Derya DAĞAŞAN

MARDİN; Aralık 2025

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
ÖN SÖZ	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
TABLolar DİZİNİ.....	x
EKLER LİSTESİ.....	xi
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ.....	1
I. Araştırmanın Konusu, Amacı, Kaynakları ve Yöntemi	1
II. Gayrimüslimler	9
1. İslam Devletlerinde Gayrimüslimler	9
2. Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimler	16
III. Antakya Şehri'nin Adı ve Tarihçesi	22
BİRİNCİ BÖLÜM	26
ANTAKYA'DA GAYRİMÜSLİMLER.....	26
1.1. Nüfus ve Yerleşme	28
1.1.1.Yerleşim Yerleri: Mahalle.....	30
1.1.2.Şehir Nüfusu	35
1.1.3.Kırsal Nüfus	39
1.1.4.Gayrimüslim Nüfus	44
1.1.5.Kaza Nüfusu.....	54
İKİNCİ BÖLÜM.....	59
GAYRİMÜSLİMLERDE SOSYAL HAYAT	59
2.1. Evleri.....	60
2.1.1.Ev Fiyatları.....	64
2.1.2.Ev Eşyaları	68
2.2.Kültürel Kimliğin Aynası: Giyim-Kuşam ve Süs Eşyaları.....	72

2.3.Aile Yapısı.....	77
2.3.1.Eş Sayısı.....	79
2.3.2.Çocuk Sayısı	80
2.3.3.Evliliğin Doğurduğu Hukuki Neticeler.....	81
2.3.3.1.Mehir	81
2.3.3.2.Nafaka ve Kisve Kayıtları	83
2.3.3.3.Vesayet Davası ve Vasi Tayini.....	85
2.3.4.Miras	88
2.3.5.Tereke.....	94
2.3.6.Toplum Düzenini Bozucu Davranışlar.....	109
2.3.6.1.Cinayet Hadiseleri (Katl Vakaları).....	110
2.3.6.2.Darp ve Yaralama Hadiseleri	118
2.3.6.3.Hırsızlık ve Ev Basma Hadiseleri.....	120
2.3.6.4.Tecavüz Hadiseleri	124
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	127
GAYRİMÜSLİMLERDE DİNÎ HAYAT.....	127
3.1. Mabedleri.....	128
3.1.1.Saint Pierre (Aziz Petrus) Kilisesi.....	129
3.1.2.Antakya Ortodoks Rum Kilisesi	131
3.1.2.1.Antakya Kilisesi	131
3.1.3.Kiliselerin Onarımı	133
3.2.Din Adamları.....	139
3.2.1.Patrik	139
3.2.1.1.Patriklerin Seçimi, Yetki ve İmtiyazları.....	140
3.2.1.2.Patriklik Gelirleri.....	150
3.2.2.Metropolitler	152
3.2.3.Piskopos ve Diğer Din Adamları	155
3.2.4.Dini Pratiklere Yönelik Düzenlemeler ve Ruhani Liderlerin Hakları	155
3.2.5.Hristiyan Cemaatler İçerisindeki Dini Dönüşümler: Katolikliğe Geçme Eğilimi	157
3.2.6.Antakya Rum Patrikliği'nde Bir Disiplin Sorunu ve Bunun Çözümü.....	166
3.2.7.İhtida (Din Değiştirme).....	167
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	169
GAYRİMÜSLİMLERİN İKTİSADÎ HAYATI.....	169

4.1.Esnaf.....	170
4.2.Tüccar	174
4.2.1.Yabancı Tüccar (Müste'menler)	179
4.3.Müslüman-Gayrimüslim Ortaklıkları	191
4.4.İpek Ticareti	192
4.5.Zeytin	198
4.6.Ticaret Mekanları: Bedesten ve Hanlar	201
4.7.Mülk Alım-Satımı	204
4.7.1.Ev Satışları	205
4.7.2.Bağ-Bahçe Satışları	209
4.8.Alacak ve Borç Davaları	216
4.9.Vergi Yükümlülükleri	227
4.9.1.Cizye	229
4.9.1.1.Cizye Miktarı ve Ödemesi (Altın, Kuruş, Akçe Hesabı).....	237
4.9.1.2.Cizye Yükümlülüğünün Kapsamı	241
4.9.2.Diğer Vergiler	243
SONUÇ	245
KAYNAKÇA.....	256
EKLER	280
ÖZGEÇMİŞ	291

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 1. (1709-1806) Antakya Şer'iyye Sicil Defterleri	4
Tablo 2. XVIII. Yüzyılda Antakya'nın Mahalleleri.....	32
Tablo 3. 1736Tarihinde Antakya Mahallelerinin Demografik Yapısı	37
Tablo 4. 1526-1550 Yıllarında Antakya Kazası'nın Nahiyelere Göre Tahmini Gayrimüslim Nüfusu	45
Tablo 5. 1678-1803 Yıllarında Antakya Kazası'nın Tahmini Gayrimüslim Nüfusu.....	47
Tablo 6. 1526-1550 Yıllarında Antakya Kazası'nın Tahmini Nüfusu.....	54
Tablo 7. 1678-1764 Yıllarında Antakya Kazası'nın Tahmini Nüfusu.....	55
Tablo 8. Gayrimüslimlerin Terekeleri (1709-1806).....	95
Tablo 9. Nakip Han'da Hayatını Kaybeden Zahor'un Yanında Bulunan Metrukât Kaydı	98
Tablo 10. Kalaycı Vanes veledi Serkis'in Borç Kaydı	105
Tablo 11. Gürcü Zimmî Circis'in Borç Kaydı	106
Tablo 12. Antakya Rum Ortadoks Patrikleri (1694-1850).....	140
Tablo 13. 1709-1805 Yılları arasında Cizye Vergisinin Dağılımı.....	233
Tablo 14. Cizye Oranındaki Değişim Tablosu (1709-1805).....	237

EKLER LİSTESİ

Ek 1. Antakya Sokakları.....	280
Ek 2. Geleneksel Antakya Evleri	281
Ek 3. Ev Satışı	282
Ek 4. Saint Pierre (Aziz Petrus) Kilisesi	283
Ek 5. Antakya, Şam, Halep, Sayda ve Trablusşam Patriği Atnasyus'un vefatının ardından Patrik Silvestros'un atanma yazısı (1724)	284
Ek 6. Antakya Rum Ortodoks Patrikliğine dahil Erzurum ve tevabi Ayakofus metropoliteninin ölmesi üzerine yerine Azarya adlı rahibin getirilmesi	285
Ek 7. Havra ve mukaddes kitap Tevrat	286
Ek 8. Yahudi taifesinden bazı kişilerin İslam kıyafetlerine benzer elbise giymelerinin engellenmesi hakkında gönderilen buyruldu	287
Ek 9. Antakya Surları (XVIII. Yüzyıl).....	288
Ek 10. Uzun Çarşı	289
Ek 11. Kurşunlu Han	289
Ek 12. Dut bahçesi satın alan Ermeni Mağruç'un ipek işi yapma ihtimaline dair bir belge.....	290

KISALTMALAR

AŞS.	: Antakya Şer'iyye Sicili
AE. SAMD.III	: Ali Emiri Sultan Ahmed III
AE.SMST.III	: Ali Emiri Sultan Mustafa III
AE.SMHD.II	: Ali Emiri Sultan Mahmud II
AE.SSLM.III	: Ali Emiri Sultan Selim III
A.DVNS.GMC.d.	: Divan-ı Hümayun Sicilleri Gayrimüslim Cemaat Defterleri
A.DVNS.AHK. HL.d.	: Divan-ı Hümayun Sicilleri Halep Ahkâm Defterleri
A.DVNS.MHM.d.	: Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri
Bkz.	: Bakınız
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.ADL	: Cevdet Adliye
C.HR.	: Cevdet Hariciye
çev.	: Çeviren
DİE.	: Devlet İstatistik Enstitüsü
DÜMAD.	: Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi
DTCFD	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
D..CMH.d	: Cizye Muhasebe Defterleri
D. MKF.d.	: Mevkufat Kalemî Defterleri
D.PSK.d.	: Piskoposluk Kalemî Defterleri
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
H.	: Hicri

İA.	: İslam Ansiklopedisi
KK.d.	: Kâmil Kepeci Defteri
KSÜ.	: Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi
M.	: Miladi
MÖ	: Milattan önce
MS	: Milattan sonra
MEB.	: Milli Eğitim Bakanlığı
OTAM.	: Osmanlı Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
SBE.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
TT. d.	: Tapu Tahrir Defteri
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
USAD.	: Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi
vd.	: Ve devamı
Yay.	: Yayın
YKY.	: Yapı Kredi Yayınları
Y.PRK.BŞK.	: Yıldız Perakende Evrakı Başkıtabet Dairesi Maruzatı

GİRİŞ

I. Araştırmanın Konusu, Amacı, Kaynakları ve Yöntemi

Antakya, etnik çeşitliliği, önemli ticaret yollarının kesiştiği noktada yer alması ve Doğu ile Batı kültürleri arasında bir köprü işlevi görmesi nedeniyle inançlar tarihi açısından önemli bir konuma sahiptir. Kur'an-ı Kerim'de yer alan “*karye*” ve “*medine*” kelimeleriyle¹ bu şehre atıfta bulunulduğu düşünülmektedir.² Kurulan şehrin ilk yerleşimcileri arasında yer alan Yahudiler,³ Hristiyanlık öncesi dönemlerden itibaren Antakya'nın toplumsal yapısının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Hristiyanlık açısından da Antakya'nın önemi büyüktür. Kutsal Kitap'ın Yeni Ahit bölümünün “*Elçilerin İşleri*” kitabında Antakya, Hristiyanlığın ilk yayılma merkezlerinden biri olarak gösterilir. Ayrıca, “*Hristiyan Kilisesi*” ve “*Hristiyan*” adının ilk kez Antakya'da kullanıldığı belirtilir.⁴ Kur'an-ı Kerim'de geçen Habib-i Neccar kıssasının da Hristiyanlığın Antakya'ya gelişi ve bu dönemde Antakya'da yaşanan olaylarla ilgili olduğuna inanılmaktadır.⁵

Kudüs'ün ardından Hristiyanlığın doğuşuna tanıklık eden, havarilerin ve ilk dönem Hristiyan din adamlarının sık sık bir araya gelerek yeni stratejiler belirlediği Antakya, tarihi boyunca farklı inançlara ve medeniyetlere ev sahipliği yapmış kentlerden biridir. Coğrafi konumu itibarıyla Anadolu ile Suriye arasında stratejik bir geçiş noktası olan Antakya, bu özelliği sayesinde Asurlular, Hititler, Persler, Mısırlılar, Makedonlar, Romalılar, Araplar, Selçuklular, Haçlılar, Memlükler ve son olarak Osmanlı Devleti gibi birçok medeniyetin etkisi altında kalmıştır. Bu etkileşim kentin fiziksel ve sosyo-kültürel yapısını şekillendirmiştir. Tüm bunlardan mütevellit, çalışmanın konusunu kentte yaşayan Ermeniler, Rumlar, Hristiyanlar ve Yahudiler gibi çeşitli etnik ve dinsel toplulukların XVIII. yüzyıldaki nüfus yapısı, sosyal, ekonomik ve dini yaşamları oluşturmaktadır.

¹ *Ku'an-ı Kerîm, Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, haz. Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), Kehf 18/77, 82; Yasin 36/13, 20.

² Halil Sahillioğlu, “Antakya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/228.

³ Wayne A. Meeks-Robert L. Wilken, *Jews and Christians in Antioch In The First Four Centuries of The Common Era*, (Montana: Scholars Press, 1978), 1.

⁴ Bkz. *Kutsal Kitap, Yeni Dünya Çevirisi*, Yeni Anlaşma 2008, Elçilerin İşleri, 11:24-29.

⁵ Yasin 36/13, 20.

Bu çalışma, köklü bir geçmişe sahip olan Antakya şehrinin Gayrimüslimlerini XVIII. yüzyıl bağlamında incelemeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda, Gayrimüslimlerin çevrelerindeki insanlarla sosyal ilişkileri, toplumsal düzen içerisindeki konumları, gündelik yaşamları, demografik ve etnik yapıları, yerleşim alanları, ticari faaliyetleri, ibadethaneleri ve din görevlileri gibi unsurlar ele alınacaktır. Gayrimüslimlerin Müslümanlarla ilişkileri, ihtida (din değiştirme) nedenleri, aile hayatları, şer'i mahkemelere hangi konularda daha sık başvurdukları, mahkeme kayıtlarının cinsiyete göre dağılımı, bu cümleden olarak kadınların ya da erkeklerin hangi konularda mahkemeye geldikleri ile benzer davaların mevcudiyeti incelenecektir. Ayrıca, işledikleri suçların niteliği, türü ve davalara oranı, Gayrimüslimlerin geçim kaynakları, ekonomik düzeyleri, ödedikleri vergiler ve şehrin demografik durumu da tespit edilecektir. Çalışmada kullanılacak kaynaklar ile birlikte incelenen dönemin özellikleri, Antakya'nın Gayrimüslim nüfusunun hem sosyal hem de ekonomik açıdan değerlendirilmesine imkan sağlayacaktır. Bu bağlamda, araştırma klasik dönem Osmanlı şehirlerindeki Gayrimüslim topluluklarına dair yapılan çalışmalara önemli bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

Araştırmanın temel kaynaklarını şer'iyye sicil defterleri oluşturmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyal ve kültürel alanlarda incelemeler yapan araştırmacılar için şer'iyye sicilleri, vazgeçilmez birincil kaynaklardır. Bu cümleden olarak, kadılar tarafından kayda geçirilen tutanaklardan oluşan siciller, "*kadı sicilleri*", "*kadı divanı*", "*mahkeme kayıtları*", "*sicillât-ı şer'iyye*" ve daha geniş kullanımıyla "*şer'iyye sicili*" olarak adlandırılan belgeleri içermektedir. Bu defterler, kadı veya vekilleri aracılığıyla tutulan her türlü belgeyi barındırmaktadır. Osmanlı Devleti'nde hem merkezde hem de taşrada yaşayan her kesimden insanların hukuki işlemlerini havi bu defterler, Osmanlı yaşamının aile, toplum, ekonomi ve hukuk gibi birçok alanına ışık tutan tarih kaynaklarıdır.⁶ Mahalli konulara ilişkin kadılar ve naibler tarafından alınan kararlar sicillerin bir bölümüne kaydedilirken, merkezden gelen resmi yazışmalar diğer tarafa yazılmaktaydı. Mahalli konuların yazıldığı kısım "*Sicil-i Mahfuz*", merkezden gelen emirlerin yazıldığı bölüm ise "*Sicil-i Mahfuz Defterlü*" olarak adlandırılmaktaydı. Sicillerdeki kayıtların büyük bir kısmı kadınların kendilerinin kaleme aldığı begelerden meydana gelmekteydi. Bu sicillerde mevcut kayıtlar, mahiyet ve şekil bakımından iki

⁶ Yunus Uğur, "Şer'iyye Sicilleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/8.

ana bölüme ayrılırdı. Birinci bölüm, kadılar tarafından düzenlenen hüccetler, i'lamlar, mar'uzlar, mürâ'seler ve diğer belgeler olmak üzere beş kategoriye ayrılmaktaydı. İkinci bölüm ise kadıların kendileri tarafından düzenlenmeyen, ancak kendilerine hitaben gönderilerek sicillere kaydedilen fermanlar, tayin beratları, buyrulduklar, emirler, tebliğler ve benzeri merkezi bürokrasi örneği belgelerden oluşmaktaydı.⁷

Siciller üzerine yapılan erken tarihli çalışmalar arasında, 1935 yılında İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın ve 1938'de Talat Mümtaz Yaman'ın Ankara Halkevi Dergisi Ülkü'de “*Şer'î Mahkeme Sicilleri*” adıyla bilinen eserleri ilk sırada yer almaktadır.⁸ Bu alandaki ilk kapsamlı araştırma ise Halit Ongan'ın 1958 ve 1974 yıllarında “*Ankara Sicilleri I-II*” başlığıyla yayımladığı çalışmadır. M. Çağatay Uluçay ise yerel tarih araştırmaları bağlamında sicillerin kullanımına öncülük eden isimlerdendir. Kendisi, bu kayıtların, merkezî devlet arşivlerinin kapsam dışında bıraktığı alanları doldurarak, yalnızca bürokrat ve ulema zümresine ait bilgileri değil, aynı zamanda sıradan halkın günlük yaşamına dair verileri de yansıtan birincil kaynak niteliği taşıdığını belirtmiştir.⁹

Yukarıda anahatlarıyla ele alınan çalışma türüyle yakından ilgili olan bu çalışmanın temel kaynaklarını Antakya şer'iyeye sicilleri oluşturmaktadır. Antakya Mahkemesi'nin sicilleri içerisinde 1708 yılı öncesine ait kayıtların varlığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu durum muhtemelen yangın, sel, savaş ve deprem gibi felaketler nedeniyle anılan belgelerin kaybolmuş olmasından kaynaklanabilir. Ayrıca XVIII. yüzyıla ait sicil defterlerinin bir kısmı da eksiktir. Özellikle 1712-1734, 1738-1740, 1751, 1757-1760, 1767-1773, 1778-1799 yılları arasındaki kayıtlara ulaşılamamaktadır. Toplam 54 adet olan Antakya sicil defterinin 9 tanesi XVIII. yüzyıla, diğerleri ise XIX. yüzyıla ve XX. yüzyılın ilk çeyreğine aittir. Hem şehir tarihi hem de Gayrimüslim araştırmaları açısından bu çalışmanın ana kaynaklarını 1709-1806 yılları arasında tutulmuş 10 adet Antakya şer'iyeye sicili oluşturmaktadır. Gerekli görüldüğü durumlarda çalışma dönemi olan XVIII. yüzyıl ile sonrasına ait diğer şer'iyeye sicili defterlerine ve arşiv kayıtlarına da başvurulmuştur. Bu siciller, mülk alım-satımları, borç anlaşmazlıkları, miras taksimi, mehir, boşanma, nafaka, vasi tayini, ihtida, tereke kayıtları, cizye ve diğer vergiler, kilise bakım ve

⁷ Fethi Gedikli, “Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Şer'iyeye Sicilleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (1 Mayıs 2005), 187-189.

⁸ Yunus Uğur, “Mahkeme Kayıtları (Şer'iyeye Sicilleri): Literatür Değerlendirmesi ve Bibliyografya”, *Türkiye Araştırmaları Dergisi* 1/1 (1 Mayıs 2003), 305.

⁹ Uğur, “Mahkeme Kayıtları (Şer'iyeye Sicilleri): Literatür Değerlendirmesi ve Bibliyografya”, 306-307.

onarımı, hırsızlık, darp, cinayet, gaiplik olayları, ev baskını, ırza geçme gibi suçlar ve çeşitli konularda Gayrimüslimlere dair kapsamlı bilgiler sunmaktadır. Çalışmada kullanılan 10 adet defterin detaylı dökümü aşağıdaki tabloda verilmektedir.

Tablo 1. (1709-1806) Antakya Şer'iyye Sicil Defterleri

Defter No.	Defter Yılı	Sayfa Sayısı	Belge Sayısı
1	H. 1121-1122 (M. 1709-1711)	183	486
2	H. 1148-1149 (M. 1735-1737)	212	303
3	H. 1156-1157 (M. 1743-1745)	175	208
4	H. 1154-1163 (M. 1741-1750)	184	345
5	H. 1166-1168 (M. 1752-1755)	169	283
6	H. 1168-1169 (M. 1754-1756)	46	45
7	H. 1175-1177 (M. 1761-1764)	158	279
8	H. 1178-1179 (M. 1764-1766)	116	174
9	H. 1188-1191 (M. 1774-1777)	123	192
10	H. 1215-1220 (M. 1800-1806)	200	232
Toplam		1566	2547

XVIII. yüzyıla ait Antakya şer'iyye sicilleri üzerine yapılan araştırmalar ile konuya özgü ilk transkribe faaliyetleri gerçekleşmiştir. Bu itibarla teze kaynaklık eden sicillerden bazıları üniversitelerin değişik enstitülerinde yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır.¹⁰ XVIII. yüzyıl Antakya şer'iyye sicillerinden yapılan doktora tezleri de mevcuttur.¹¹

¹⁰ Bu siciller: Halil Mirci, *Antakya'nın I Numaralı Şer'iyye Sicili (H. 1120-1122/ M. 1798-1711)* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2000). Toplamda 486 belgeden oluşan bu defterin 253 belgesinin transkripsiyonu tamamlanmıştır; Adem Kara, *Antakya'nın III Numaralı Şer'iyye Sicili (H. 1156-1157/ M. 1743-1745)* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2000); Yahya Avcı, *7 Numaralı Antakya Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Tahlili (H. 1175-1177/ M. 1761-1764)* (Hatay: Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2020); Özcan Tatar, *8 Numaralı Antakya Şer'iyye Sicili (H. 1178-1179 / M. 1764-1765)* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 1998); Sevcan Bostancıoğlu, *9 Numaralı Antakya Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1188-1191/ M. 1774-1777)* (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2015).

¹¹ Doğan Gün, *XVIII. Yüzyılda Antakya'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1708-1777)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, 2006); Abdulkadir Gül, *Antakya Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1709-1806)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, 2008). Ayrıca, Antakya şer'iyye sicillerine dayanan çalışmalar arasında, Nazan Erişen, *H. 1168-1169/ M. 1754-1756 Tarihli 6 Numaralı Şer'iyye Siciline Göre Antakya'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı* (Ankara: Gazi Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2002); Hüseyin Fatih Budak, *Osmanlı Aile Araştırmaları Bakımından Amasya ve Antakya Sicillerinin Karşılaştırmalı İncelenmesi (1710-1780)* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2008); Güler Güler, *Şer'iyye Sicillerine Göre Antakya'da Ticaret (1700-1800)* (Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2016) adlı yüksek lisans tezleri de bulunmaktadır. Bu tezler çalışmamızın kaynakları arasında yer almaktadır.

İncelenen sicillerde Gayrimüslimlerle ilgili kayıtlar, “*kefere*”, “*zım̄mi/zım̄miye*”, “*ehl-i zimmet*”, “*Yehud taifes̄i*” ve “*Nasrani/Nasara*”¹² gibi terimlerle anılan “*Hristiyan, Yahudi, Ermeni ve Rum*” şeklinde ifadelerle kayda alınmıştır. Bunlardan “*Kefere*”¹³ ifadesi Hristiyanları, “*Yehud taifes̄i*”¹⁴ ise Yahudileri belirtmek üzere ayrı olarak zikredilmekteydi. Bu dönemdeki belgelere göre, Rumlar ve Ermeniler gibi Gayrimüslimler için çoğunlukla “*zım̄mi*” tanımı kullanılırken, nadiren de olsa Rum¹⁵ ve Ermeni¹⁶ gibi etnik ibareler de kayıtlara geçmiştir. Bu ayrım, Yahudilerin diğer inanç gruplarından farklı bir dinî kimliğe sahip olmasından kaynaklanmaktaydı. Ancak, hukuki statü açısından Yahudiler de zım̄mi olarak sınıflandırıldığından Rumlar ve Ermeniler için kullanılan sıfatlar onlar için de geçerliydi. Böylece, XVIII. yüzyıla ait 10 defterin tamamı taranarak, Gayrimüslimlere ait kayıtlar seçilmiştir ve bu grupların demografik, sosyal, ekonomik ve dinsel yapısı incelenmeye çalışılmıştır. Bu kayıtlarda, evlenme ve boşanmanın doğurduğu hukuki neticeler, mehir, nafaka, vasi tayini ve miras gibi ailevi konular; alacak-borç ilişkileri, kefalet-vekalet, mülk alım-satımı, ticaret ve vergi kayıtları gibi ekonomik hususlar; günlük yaşam, din, mimari yapı, yaralama, cinayet, hırsızlık ve tecavüz gibi sosyal olaylara ilişkin veriler yer almaktadır. Ayrıca, merkezden kadınlara yazılan ferman, berat ve nişan gibi kayıtlar ile merkeze yapılan şikayetler ve arzuhaller de bu sicillerde bulunmaktadır. Şer’iyye sicillerinden hareketle, bir toplumun sosyal, ekonomik, kültürel, dinsel, hatta siyasi hayatına dair bilgilere ulaşmanın mümkün olduğu görülmektedir. Bu defterler incelendiğinde, yabancı tüccara (özellikle İngiliz ve Fransız) ve elçilere dair kayıtlara da rastlanmaktadır. Bu kayıtlar sayesinde uluslararası ticari ilişkilere ve ticaret yapılan malların niteliğine dair önemli bilgilere ulaşılabilir. Bu açıdan bakıldığında şer’iyye sicilleri, kent tarihi araştırmaları için önemli kaynaklar olup içinde bulunan dönemin detaylarına kadar bilgi edinmeyi sağlamaktadır. Tarihsel çalışmalar yapılırken, incelenen dönemin öncesi

¹² Nasara terimi etimolojik olarak Süryanice, “*Nasraya*” kelimesine dayanmaktadır. Bu kelime, Süryanice’den Arapça’ya geçmiş olup, Arapça literatürde, özellikle Müslüman egemenliği altındaki Doğu Kiliseleri’ne mensup toplulukları ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. Nasara kelimesi dilbilgisel olarak çağul bir yapıya sahiptir ve tekil hali “*Nasrani*”dir (A. S. Tritton, “*Nasara*”, *İA*, (Eskişehir: MEB Basımevi, 2001), 9/77). Osmanlı Devleti ise, Hristiyan halkı tanımlamak için yalnızca bu terimi kullanmamış; “*Millet-i Mesihîyye*” kavramını da aynı amaçla kullanmıştır (bkz. BOA, AŞS 2 203-204/287 (evail-i Safer 1149/11 Haziran 1736; AŞS 4 142-143/268 (evasıt-ı Cemaziyelevvel 1163/18-27 Nisan 1750; AŞS 14 104-106/124 (28 Ramazan 1228/24 Eylül 1813)).

¹³ Örnek kayıtlar için bkz. AŞS 2 116-120/165; AŞS 4 167-168/302; AŞS 5 105-107/183; AŞS 8 57-59/84; AŞS 10 40-42/41, 92-93/99.

¹⁴ Örnek kayıtlar için bkz. AŞS 2 46/61, 47/62; AŞS 7 15/33; AŞS 9 52/90; AŞS 10 92-93/99.

¹⁵ Bkz. AŞS 5 52/86.

¹⁶ Bkz. AŞS 2 49-50/64; AŞS 4 34/68 (20 Safer 1163/29 Ocak 1750); AŞS 9 119/183 (6 Rebiülahir 1190/25 Mayıs 1776).

ve sonrası da göz önünde bulundurulmuş, özellikle XVIII. yüzyıl öncesi ve sonrasına ait arşiv kaynaklarına başvurulmuştur.

Araştırmada kullanılan kaynak türlerinden biri de Mühimme Defterleri'dir. Bu defterler, Osmanlı Devleti'nde Divan-ı Hümayun'da alınan kararların padişahın onayından sonra düzenlenen fermanların suretlerinin kaydedildiği defterlerdir. Mühimme Defterleri olarak bilinen kayıtlar için bu adlandırmanın yaygınlaşması ve genel kabul görmesi XVII. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleşmiştir.¹⁷ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda bulunan XVIII. yüzyıla ait mühimme kayıtları taranarak, Antakya'da yaşayan Gayrimüslimleri ilgilendiren konular tespit edilmiştir. Bu itibarla 115, 116 ve 130 numaralı mühimme defterlerindeki muhtelif vesikalar, çalışmanın ana kaynakları arasında yer almıştır.

Gayrimüslimlerin nüfus yapısını ve iktisadi özelliklerini ortaya koymak için de Cizye Defterleri kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nde XVIII. yüzyıldan önceki dönemlerde cizye sayımı için özel bir uygulama yapılmamıştı. Bunun yerine tahrir sayımlarında cizyeye tabi Gayrimüslimler de kaydedilmiştir. Cizye Defterleri'ne XV. yüzyıl sonlarından itibaren rastlanılmakla birlikte, müstakil defterlerin düzenlenmesindeki asıl artış XVI. yüzyılın son çeyreğinde görülmektedir. Tahrirlerin yapılmadığı XVII. yüzyıl başlarından itibaren ise daha sistematik bir cizye defteri tutulmaya başlanmıştır.¹⁸ Araştırmacılar, Gayrimüslim tebaaya ait verilerin ve nüfus defterlerinin yetersiz olduğu durumlarda, zimmî hukuk çerçevesinde Gayrimüslimlerden alınan vergilere ait verileri içeren ve adına "*cizye evrakı*" denilen belgelere başvurmuşlardır. Bu amaçla Antakya ve çevresine ait D.CMH.d 26681 numaralı Cizye Defteri kullanılmıştır.

Bu araştırma kapsamında Antakya Gayrimüslimlerinin içerisinde çok az da olsa yer aldığı Halep Ahkam Defteri'nden 1, 2¹⁹ ve 5²⁰ numaralı defterler ile H. 1133-

¹⁷ Bu dönemden önce, divan kararlarını içeren bu defterler genellikle "*mîrî ahkâm defterleri*" veya kısacası "*ahkam-ı mîrî*" şeklinde adlandırılmaktaydı (Mübahat S. Kütükoğlu, "Mühimme Defteri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/523.

¹⁸ Oktay Özel, "Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Avarız ve Cizye Defterleri", ed. Halil İnalcık-Şevket Pamuk, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, (Ankara: DİE Yayını, 2001), 35-50. Bkz. Orijinali Halil İnalcık & Şevket Pamuk (ed.) *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2001, 35-50'de yayınlanan makalenin gözden geçirilerek Evgeni Radushev (Ed.), *Balkan Identities* (Sofya-İstanbul)'e gönderilen nüshası.

¹⁹ Ümmügülüm Özdemir, *1168-1171 Tarihli 2 Numaralı Halep Ahkâm Defteri (101-200)* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2024).

1138/M. 1720-1725 tarihli Halep Vilayeti Evamir-i Sultaniye Defteri'nden²¹ de faydalanılmıştır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde (BOA) bulunan belgeler, konularına göre 17 ana başlık altında Muallim Cevdet tarafından tasnif edilmiştir. Bu tasnif içerisindeki “*Cevdet Adliye*” grubundan 14, 35, 40, 49, 59, 73, 74, 80 ve 104, “*Cevdet Hariciye*” grubundan ise 147 ve 183 numaralı defterler, bu çalışmada kullanılmıştır. Bununla birlikte, BOA'daki Tapu Tahrir Defterleri'nden 454, 493, 530 ve 610 numaralı defterlerden de yararlanılmıştır.

Antakya Kazası'na ait avarız, mukata'a, menzil ve cizye gibi konulara dair kayıtlar, Bâb-ı Defterî Mevkufat Kalemî defterlerinde yer almaktadır. Bu dönemle ilgili olarak 27833 numaralı defterlere başvurulmuştur. Mevkufat kalemine ait defterler arasında yer alan “*Kamil Kepeci Tasnifi*” içerisindeki 2542 ve 2542/22 numaralı defterler de kullanılmıştır. “*Ali Emîrî Tasnifi*” ise, arşiv belgelerini konu esasına göre gruplandıran bir sistem olup; siyasi ve askeri meseleleri içeren vesikaları, tımarların ve zeametlerin tevcihine dair kayıtları, yabancı devletlerle tesis edilen münasebetlere ait evrakı ve Divan-ı Hümayun'da ele alınan konulara ilişkin vesikaları kapsamaktadır. Bu kapsamda SAMD.III, 211; SMHD.II, 58; SSLM.III 325 ve SMST.III, 90 numaralı defterlerden yararlanılmıştır. Aynı zamanda, Bâb-ı Asafî/Divan-ı Hümayun Sicilleri'nden Gayrimüslim cemaatlere ait 1 numaralı defter ile Bâb-ı Defterî Piskopos Kalemî Defteri'nden 26009 ve 26010 numaralı defterlerden de istifade edilmiştir.

Antakya'da yaşayan Gayrimüslimler hakkında önemli bilgiler sunan bir diğer kaynak türü de seyahatnamelerdir. Seyyahların gezileri sırasında tuttukları notlar, arşiv kaynaklarının yanı sıra değerli veriler sağlamaktadır. Antakya'nın, Kudüs'e yakınlığı ve buradan Anadolu'nun batısına ve Yunanistan'a kadar uzanan yol güzergahı üzerinde yer alması, seyyahların bu güzergahı kullanarak şehri ziyaret etmelerine olanak tanımıştır. Bu bağlamda XVIII. yüzyılda Halep ve Antakya'yı ziyaret eden İngiliz seyyah Richard Pococke (1738) ve Jona Korte'nin (1739), Antakya'yı ziyaret eden seyyah Abraham Parsons (1772) gibi isimlerin, ayrıca Joseph de Tournafort ve Hans Dernschwam'ın seyahatnameleri önemlidir. Bu seyyahların notlarında yer alan şehrin mimari özellikleri,

²⁰ Mehmet Kerem Karasu, *1784-1797 Tarihli ve 5 Numaralı Halep Ahkâm Defterinin (s.1-99) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi* (Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2011).

²¹ Tuba Dağtekin, *Halep Vilayeti Evamir-i Sultaniye Defteri (H. 1133-1138/M. 1720-1725) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2012).

halkın dini, sosyal ve demografik yapısına ilişkin birinci elden gözlemler, konuya dair önemli veriler sunmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Gayrimüslimlere ilişkin genel çalışmaların yanı sıra Antakya özelinde yapılmış müstakil çalışmalar da bulunmaktadır. Bu kapsamda 2004 yılında Meyli Kılıç tarafından tamamlanan “*Tanzîmât Sürecinde Antakya Ortodoks Rum Patrikhanesi ve Antakya’da Dini Hayat*”²² adlı tez; 2006 yılında Ali Ekber Türkoğlu’nun hazırladığı “*Geçmişte ve Günümüzde Antakya’da Hristiyanlık*”²³ başlıklı tez çalışması ve 2021 yılında Veysel Altuncan tarafından hazırlanan “*Hristiyanlığın Şekillenmesinde Antakya’nın Rolü*”²⁴ adlı tez çalışması ile Haydar Çoruh’un “*Antakya Ortodoks Kilisesi’nde Arap ve Rum Matranlar Arasında Patriklik Mücadelesi*”²⁵ adlı bildirisi araştırmamızda kullanılan kaynaklar arasında yer almaktadır. Ayrıca Antakya’nın dini yapısıyla ilgili Aziz S. Atiya’nın “*Doğu Hristiyanlığı Tarihi*”,²⁶ Horepiskopos Aziz Günel’in “*Türkiye Süryaniler Tarihi*”,²⁷ Bernard Heyberger’in “*Les Chrétiens du Proche-Orient au temps de la Réforme Catholique (Syrie, Liban, Palestine, XVIIe-XVIIIe siècles)*”,²⁸ Charles A. Frazee’nin “*Katolikler ve Sultanlar: Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu (1453-1923)*”²⁹ isimli kitapları ile Philip A. Khairallah’ın “*The Ecumenical Vocation of the Melkite Church*”, Abdallah Raheb’in “*Greek Melkite Catholic Patriarchate of Antioch: Birth, Evolution, And Current Orientations*”,³⁰ yine Abdallah Raheb’e ait “*Conception of the Union in the Orthodox Patriarchate of Antioch (1622-1672)*”, Edward Bridge’nin “*Christians and Jews in Antioch*”, Wayne A. Meeks ve Robert L. Wilken’in “*Jews and Christians in Antioch in The First Four Centuries of The Common Era*”, Cemal Gülistan, Mevlüde

²² Meyli Kılıç, *Tanzîmât Sürecinde Antakya Ortodoks Rum Patrikhanesi ve Antakya’da Dini Hayat* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004).

²³ Ali Ekber Türkoğlu, *Geçmişte Günümüzde Antakya’da Hristiyanlık* (Adana: Çukurova Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2006).

²⁴ Veysel Altuncan, *Hristiyanlığın Şekillenmesinde Antakya’nın Rolü* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

²⁵ Haydar Çoruh, “Antakya Ortodoks Kilisesi’nde Arap ve Rum Matranlar Arasında Patriklik Mücadelesi”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi (Osmanlı Tarihi ve Medeniyeti)* 1-5 Eylül 2018, (Ankara: 28 Ocak 2022), 3.

²⁶ Aziz S. Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, çev. Nurettin Hiçyılmaz, (İstanbul: Doz Yayınları, 2005).

²⁷ Horepiskopos Aziz Günel, *Türkiye Süryaniler Tarihi* (Diyarbakır: 1970).

²⁸ Bernard Heyberger, *Les Chrétiens du Proche-Orient au temps de la Réforme Catholique (Syrie, Liban, Palestine, XVIIe-XVIIIe siècles)* (Ecole Française de Rome, 1994).

²⁹ Charles A. Frazee, *Katolikler ve Sultanlar: Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu (1453-1923)*, çev. Cemile Erdek, (İstanbul: Küre Yayınları, 2009).

³⁰ Abdallah Raheb, “Greek Melkite Catholic Patriarchate of Antioch: Birth, Evolution, And Current Orientations”, (Translated by Nicholas J. Samra), *Ekklesiastikos Pharos* (20 Decemder 1969), LII. II-III.

Gülistan ile İbrahim Tuna'nın "*Carl H. Kraeling'e Göre Antakya'da Yahudiler*" adlı tez ve makale türü eserlerinden istifade edilmiştir.

Bu çalışmanın temel yöntemi "*planlama-yönelme*", "*toplama*", "*analiz-değerlendirme*" ve "*sonuç*" aşamalarından oluşan dört basamaklı bir süreçten oluşmaktadır. Araştırma, mevcut etik kurallara ve ilgili sorunlara çözüm üretmeye yönelik bir plan dahilinde literatür taramasıyla başlamıştır. XVIII. yüzyılda Antakya Gayrimüslimleri ile ilgili bu çalışmanın birincil kaynağını, daha önce de vurgulandığı üzere, Antakya Şer'iyye Sicil Defterleri oluşturmaktadır. Bu defterler, evlenme, boşanma, miras, nafaka, vasi tayini ve ölüm gibi aile hayatına dair; alacak-borç ilişkileri, kefalet-vekalet, mülk alım-satımı, ticaret ve vergi kayıtları gibi ekonomik; günlük yaşam, din, mimari yapı, yaralama, cinayet, hırsızlık ve tecavüz gibi sosyal olaylara dair veriler içermektedir. Ayrıca, merkezden kadılıklara yazılan ferman, berat ve nişan gibi kayıtlar ile merkeze yapılan şikayet ve arzuhal kayıtları da bu defterlerde yer almaktadır. Bu kayıtlar, konuya ilişkin sosyal, ekonomik, kültürel, dinsel ve siyasi hayat hakkında bilgiler sunmaktadır. Ancak, bu şer'iyye sicillerinin yanı sıra Gayrimüslim tebaaya ait verilerle ilgili kaynakların yetersiz kaldığı durumlarda, zimmi hukuk çerçevesindeki eksiklikleri gidermek amacıyla arşiv belgelerine, ilgili tez, makale, kitap ve internet kaynaklarına başvurulmuştur. Toplanan bilgiler, yapılan değerlendirmenin ardından konularına göre tasnif edilmiştir. Tasnif edilen bu kaynaklar, gruplara ayrılarak analiz edilmek suretiyle elde edilen bulgular tezde sunulacaktır. Şer'iyye sicillerine dayalı çalışmaların sınırlılıklarını aşmak için farklı kaynaklara başvurmak bir zorunluluktur. Sicillerde karşılaşılan bir başka sınırlılık, bazı etnik kimliklerin "*zimmi/zimmîyye*" gibi genel ifadelerle belirtilmesidir. Bu durum etnik yapının kesin olarak anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Sicillerde yer alan bilgilere ek olarak farklı kaynaklara başvurulması, etnik yapının daha net bir şekilde ortaya konulmasını sağlayacaktır. Ayrıca, mahkeme kayıtlarında davalara ilişkin olayların bazen ayrıntı içermemesi durumunda, bu olaylara daha fazla açıklık getirmek amacıyla diğer kaynaklardan da yararlanılacaktır.

II. Gayrimüslimler

1. İslam Devletlerinde Gayrimüslimler

İslam hukukuna göre insan toplulukları temelde, inananlar ve inanmayanlar ya da Müslümanlar ve Müslümanlar olmayanlar (Gayrimüslimler) olarak, yani din esas

alınarak iki gruba ayrılmıştır.³¹ Müslüman olmayanlar da din ve inanışlarına göre “*Ehl-i Kitap*” olanlar, yani bir kitaba inananlar (Tevrat, Zebur ve İncil gibi) ve müşrikler³² olarak ayrılmıştır.³³ Ahid, anlaşma, teminat ve himaye anlamlarındaki Zimmet³⁴ kökünden gelen zimmî, İslam devletinin tabiiyeti ve himayesi altında bulunan Gayrimüslimlere denilmekteydi.³⁵ İslam ülkesinde (darüislam) Müslümanlarla birlikte yaşayan, ancak farklı dinlere mensup olan kişilere zimmî denilmekle birlikte “*ehl-i zimme*” (ehlü’z-zimme) kavramı da kullanılmıştır.³⁶ “*Gayrimüslim*” ise, İslam dinine inanmayan kişileri tanımlayan bir kelime olup, İslam’da, “*küfr*” kökünden türeyen “*kâfir*, *kâfirûn*, *küffâr*, *kefere*” gibi ifadelerle de aynı anlamda kullanılmıştır.³⁷

İslam’ın Mekke’de ortaya çıkışıyla birlikte, diğer inançlarla ilişkileri de şekillenmeye başlamıştır.³⁸ Bu süreç, Hz. Muhammed’in 622 yılında Medine’ye hicretiyle farklı bir boyuta taşınmıştır. Medine Dönemi’nde Müslümanlar, Yahudiler ve putperestler arasında “*Medine Vesikası/Medine Sözleşmesi*” olarak bilinen bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşma, farklı inanç ve etnik grupların bir arada güven içinde yaşamasını sağlayan bir model sunmuştur.³⁹ Medine Vesikası’nı Akabe, Eyle, Ezruh, Dûmetülcendel ve Necran Hristiyanları ile Hayber, Makna ve Teyma Yahudileri gibi

³¹ Bkz. A’râf 7/87; Keyf 18/29; Teğabün 64/2.

³² Arapça “*şerike*, kökünden türeyen Müşrik kelimesi, Allah’a şirk, ortak koşan manasına gelmektedir (Sevan Nişanyan, *Nişanyan Sözlük: Çağdaş Türkçenin Etimolojisi* (İstanbul: Liber Plus Yayınları, 2018), 599; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat* (Ankara: Aydın Kitapevi Yayınları, 16. Basım, 1999), 756; *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, haz. İsmail Parlatır vd. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1998), 2/1616).

³³ Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat’a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları* (Ankara: Turhan Kitabevi, 2001), 1-2.

³⁴ Zimmet kelimesi aynı zamanda Kur’ân-ı Kerim’de “*antlaşma ve antlaşmadan doğan yükümlülük*” anlamında kullanılmıştır (et-Tevbe 9/8, 10); Hadis kaynaklarındaki çoğu kullanımı sözlük anlamı (antlaşma, ahid, taahhüt altına girme, eman, güvence) çerçevesinde olmakla birlikte kelimenin, “*İslâm ülkesine girmek veya İslâm ordusuna teslim olmak isteyen bir yabancıya verilen can ve mal güvencesi*” manasındaki eman terimi karşılığında geçtiği de görülür. Bu aynı zamanda zimmet kelimesinin fıkıhtaki terim anlamlarından biridir (Eyyüp Said-Hasan Hacak, “Zimmet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/424; Claude Cahen, “Zimme”, *İA* (İstanbul: MEB Basımevi, 1986), 13/566).

³⁵ Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2017), 649.

³⁶ Mustafa Fayda, “Zimmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/428.

³⁷ Ahmet Özel, “Gayri Müslim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/418.

³⁸ M. Macit Kenanoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Dinlerarası İlişkiler (14-20.Yüzyıllar)”, *Milel ve Nihal, İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 6/2, (1 Haziran 2009), 104.

³⁹ Muhammed Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, ed. Vecdi Akyüz (İstanbul: Beyan Yayınları), 1996, 96-102; Mustafa Özkan, *Medine Vesikası* (Ankara: Ankara Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2002), 63-69; Mustafa Özkan, “Medine Vesikası”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), 3. Basım Ek-2/213-214; Hüseyin Yılmaz, “Medine Sözleşmesi Bağlamında Birlikte Yaşama Kültürü”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25/1 (15 Haziran 2021), 243.

farklı topluluklarla yapılan anlaşmalar takip etmiştir. Bu anlaşmalar zinciri, İslam hukukunun Müslüman olmayanlarla ilgili hükümlerinin gelişimine zemin hazırlamıştır.⁴⁰

Zimmî olarak adlandırılan farklı inançlara mensup insanlara din ve vicdan hürriyetinin tanınması ile can, mal, namuslarının güvence altına alınması karşılığında İslam Devleti'ne “cizye”⁴¹ vergisi ödeme yükümlülüğü getirilmiştir.⁴² Böylece, İslam devleti ile ehl-i kitap Gayrimüslimler arasında yapılan zimmet akdi gereğince Gayrimüslimler belirli şartları ve cizye adı verilen vergiyi de ödemeyi kabul ederek zimmet statüsüne sahip olmuştur.⁴³ Zimmet akdinde yer alan yükümlülüklerin ihlal edilmesi, cezalandırma veya sözleşmenin sona ermesi gibi yaptırımlar doğurmuştur. Bu durum, ihlal edilen yükümlülüğün türüne ve mezhebin görüşüne göre değişmiştir.⁴⁴

İslam Devleti ile hukuki ilişkisini zimmet akdi çerçevesinde yürüten zimmîler Hanbelî ve Malikî mezheblerine göre, zimmî savaşın yapıldığı bölgeye (darülharp) giderek İslam'a karşı savaş açarsa, vermekle yükümlü olduğu cizyeyi vermezse, İslam otoritesine başkaldırırsa, Allah'a, Hz. Muhammed'e ve Kur'an'a hakaret ederse, bir Müslümanı İslam dininden döndürmeye çalışır veya bu konuda teşebbüslerde bulunursa, hür bir Müslüman kadınla ilişkiye girer veya onunla evlenirse, ülke aleyhine düşmana yardım eder veya bilgi verirse, bir Müslümanı bilerek ve isteyerek öldürürse, bir casusu saklarsa, eşkıyalık ya da soygunculuk gibi suçlar işlerse, zimmet akdi biterdi. Hanefî mezhebine göre, zimmî darülharbe göç eder ve Müslümanlara karşı savaşırsa, zimmîliği sona ererdi. Şafilikte ise zimmînin Müslümanlara karşı savaşıması, İslam kanunlarını kabul etmeyerek otoritesine başkaldırması ve cizye ödememesi durumlarında zimmîliği sona ermektedir.⁴⁵ Zimmînin ölmesi ya da Müslüman olması

⁴⁰ Özel, “Gayri Müslim”, 420; Gülnihal Bozkurt, “İslam Hukukunda Zimmîlerin Hukuki Statüleri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 3/1-4 (1987) 119.

⁴¹ 630 yılında, yani hicretin 9. yılında inen Tevbe Suresi'nin 29. ayeti gereğince Gayrimüslimlerden alınmıştır.

⁴² Abdü'l-Kerim Zeydan, “İslam Hukukuna Göre Zimmîler”, çev. Hasan Güleç, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1994), 432; Salih Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963), 97; Mehmet Mahfuz Söylemez, “İlk dönem İslam Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri: Haklar ve Hoşgörü”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2010), 101.

⁴³ Mustafa Kılıçaslan, *Hanefî Hukukçularının Metinlerinde Zimmîlerin Hak ve Sorumlulukları* (Malatya: İnönü Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 6.

⁴⁴ Bozkurt, “İslam Hukukunda Zimmîlerin Hukukuki Statüleri”, 124.

⁴⁵ Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, 8-11; Hüseyin G. Yurdaydın, “İslâm Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/1-4 (1 Ağustos 1985), 100-101.

durumunda zimmet sözleşmesi kendiliğinden sona ererdi. İslamiyeti kabul eden zimmi, diğer Müslümanlarla aynı haklara ve yükümlülöklere sahip olurdu, artık zimmet akdinden kaynaklanan kısıtlama ve mükellefiyete tabi olmazdı.⁴⁶

İlk dört halife, Hz. Muhammed'in imzaladığı anlaşmaları yenileyerek ve güncelleyerek uygulamaya devam etmişti.⁴⁷ Bu sayede Hz. Muhammed'in zimmet anlaşmaları, sonraki dönemlerde yapılan benzer anlaşmalara örnek teşkil etmiştir. Halifeler, Hz. Muhammed'in koyduğu temel çerçeveye sadık kalırken, zimmiilere tanınan hak ve yetkilerde zaman zaman değışikliklere gitmişlerdir. Bu değışiklikler, siyasi ve sosyal koşullara göre yapılmıştır.

İslam dini zimmiilerin ibadet ve ayinlerini bazı ayrıntılar dışında serbestçe yapabilme hakkı tanımıştır. Zimmiilerin ibadetlerini özgürce yapabilmeleri ve mabetlerinin muhafazası, zimmet akdi ile garanti altına alınmıştır. İlk olarak Necranlılarla yapılan anlaşmada Necran ve çevresindekilerin, mabetlerinin Allah ve Resûlu'nun himayesi altında olduğuna dair bir hüküm yer almıştır.⁴⁸ Halife Ebubekir ise ordusunu sevk ederken, onlara ibadet eden Gayrimüslimlere dokunmamalarını, manastırlarını da yıkmamalarını emretmiştir.⁴⁹ Zimmiilerin güvenliği ve bilhassa onların vicdan hürriyetleri sağlanmaya çalışılmıştır.

Halife Ömer komutasındaki İslam ordusu 637 tarihinde Kudüs'ü fethedince şehirdeki Gayrimüslimlere ibadet hürriyeti tanıyan bir ahitname hazırlanmıştı. Bu anlaşmaya göre, İlye/İliya (Kudüs) halkına dinlerinden dolayı hiçbir zorlama yapılmayacak ve kimseye asla zarar verilmeyecekti. Onların kiliseleri mesken olarak kullanılmayacak ve yıkılmayacaktı. Kiliselerinin içindeki kutsal eşyalara da dokunulmayacaktı.⁵⁰

⁴⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, "Hukukî İslâmiyye ve İstılahatı Fıkhiyye" KAMUSU (İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1985), 3/430.

⁴⁷ Bozkurt, "İslam Hukukunda Zimmiilerin Hukukukî Statüleri", 119.

⁴⁸ Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, çev. Mustafa Fayda, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 75; Mustafa Fayda, *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Doktora Tezi, 1982), 29-30; Sıddık Ünal-Hakan Öztürk, "Hz. Muhammed'in Hristiyanlarla Yapmış Olduğu Diplomatik Münasebetlerin Evrensel Boyutu", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (30 Aralık 2007), 27; Zekiye Sönmez, "Necrân'da Hristiyanlık ve Hz. Muhammed'in Necrân Hristiyan Din Adamlarıyla Münasebetleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/2 (20 Eylül 2017), 139-140.

⁴⁹ M. Yusuf Kandehlevî, *Hayatü's-Sahâbe*, çev. S. Gülle, (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2010), 1/252; Ahmet Güzel, İslâm Geleneğinde Birlikte Yaşama Tecrübesi: Hulefâ-yı Râşidîn Örneği, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (1 Haziran 2016), 44.

⁵⁰ Mustafa Göregen, "Hz. Ömer Döneminde Kudüs'ün Müslümanlar Tarafından Fethi", *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu 2018*, ed. Ali Aksu (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası. 2018),

Halife Osman'ın idareciliği döneminde Gayrimüslimlerin dini inançlarına müdahale edilmemiştir. Ermeni şehirlerinden biri olan Debîl'deki Hristiyan, Mecusî ve Yahudi'den oluşan Gayrimüslim halka kiliselerinin ve mabetlerinin korunacağına dair teminat verilmiştir, ayrıca Tiflis halkı için de kiliselerine, havralarına, mabetlerine ve dinlerine dokunulmamak üzere bir anlaşma yazılmıştır.⁵¹ Zimmîlerin anlaşmalarla koruma altına alınan mabetlerine bazı istisnalar dışında dokunulmamıştır. Halife Ali de zimmîler için “*cizye vergisini kabul etmeleri durumunda malları mallarımız gibi, canları da canlarımız gibidir*”⁵² demiştir.

Zimmîler kilise ya da havralarında toplu olarak, evlerinde ise bireysel olarak ibadet etme hürriyetine sahiptiler.⁵³ Ancak bazı kısıtlamalara da tabi tutulmuşlardı. Halife Ebubekir zamanında Halid b. Velid'in Hire Hristiyanlarıyla yaptığı anlaşmada “*kilise ve havralarını, sığındıkları saraylarını yıkmamak*” gibi maddelerin yanı sıra çan çalmamak ve bayramlar dışında haç çıkarmamak gibi hükümler yer almıştır.⁵⁴ Halid b. Velid'in bu ahidnamesi Halife Ebubekir tarafından tasdik edilmiştir.⁵⁵ Benzer hükümler, Halid b. Velid'in Sasanîlerden fethettiği topraklarda yaşayan Hristiyan ve Yahudilerle yaptığı anlaşmaların maddeleri içerisinde de yer almıştır.⁵⁶ Zimmîler sesleri dışarıdan duyulmayacak şekilde dua etmek zorunda kalmış ve Müslümanların ibadet vakitlerinde çan çalmamışlardır.⁵⁷ Muhtemelen bu durumdan dolayı zimmîlerle İslam toplumu arasında bir mesafe oluşmuştur.

Yukarıdaki paragrafta vurgulandığı üzere Gayrimüslimlerin ibadetlerini özgürce yapabilmeleri yanında kendi din adamlarını seçme, yetiştirme ve onların korunmasına dair haklara da sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu hususta Necranlılarla yapılan anlaşmada Necranlı Hristiyanların din adamlarını atamalarına müdahale edilmeyeceğine dair özel bir madde de yer almıştır. Bu maddeye göre “*Hiçbir piskopos kendi dini vazife mahalli dışına, hiçbir papaz kendi papazlı vazifesini gördüğü kilisenin*

1/526-527; Mehmet Mahfuz Söylemez, “Kudüs ve Osmanlı Arşiv Vesikaları Işığında Yahudilerin Bölgeye Yerleşmeleri Üzerine Notlar”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (12 Nisan 2016), 38-39.

⁵¹ Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, 231-232.

⁵² Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi*, 7/111.

⁵³ Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, 239.

⁵⁴ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâç*, çev. Ali Özek (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1973), 318-321; Zekiye Sönmez, “Hz. Ömer'in Arap Yarımadası ve Çevresindeki Hristiyanlarla Münasebetleri”, *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu 2018*, ed. Ali Aksu (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası, 2018), 2/262-263.

⁵⁵ Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, 283.

⁵⁶ Sönmez, “Hz. Ömer'in Arap Yarımadası ve Çevresindeki Hristiyanlarla Münasebetleri”, 263.

⁵⁷ Bozkurt, “İslam Hukukunda Zimmîlerin Hukukî Statüleri”, 142.

dışına, hiçbir rahip, içinde yaşadığı manastırın dışında başka bir yere alınıp gönderilmeyecekti.”⁵⁸

Hız. Muhammed ile dört halife devrinden sonra hak ve yükümlölüklerin uygulanmasında bazı benzerlikler olduğu gibi kimi farklılıklar da ortaya çıkmıştır.⁵⁹ Örneğin Emeviler döneminde (661-750) yöneticiler, Hız. Peygamber’in belirlediğı ilkelere genel olarak sadık kalmışlardır.⁶⁰ Muaviye döneminden itibaren Gayrimüslimlerin devletin çeşitli kademelerinde ve bazı dönemlerde ise bürokratik mekanizmalarda görev aldığı anlaşılmaktadır.⁶¹ Ömer b. Abdülaziz devrinde ise Halife Ömer ve Halid b. Velid’in politikalarına benzer şekilde, ekonomik olarak zor durumda olan Gayrimüslimlerden vergi tahsil edilmemiştir.⁶² Söz konusu dönemde, Müslümanlarla Gayrimüslimlerin aynı mahallelerde ikamet ettikleri de olmuştur.⁶³

Abbâsiler dönemi, Gayrimüslimlere yönelik politikaların Emevilere kıyasla daha müsamahakâr olduğunu göstermektedir; zira bu dönemde Gayrimüslimlerin birçok kilise inşa etmelerine dahi izin verilmiştir.⁶⁴ Ancak Gayrimüslimlerin kendi dini liderlerini belirlemek için gerçekleştirdikleri seçimler, Abbâsi yönetimi tarafından zaman zaman müdahaleye uğramıştır.⁶⁵

Fatımi Devleti’nde Gayrimüslimler, vezirlik gibi yüksek devlet makamlarına atanmıştır. Hafız-Lidînillâh tarafından ilk kez Hristiyan bir şahısa geniş yetkilere sahip tefvîz vezirliği görevi verilirken, Halife Muiz-Lidînillâh ise Fatımi idaresinin

⁵⁸ Belâzurî, *Fütûhu’l Büldân*, 75; Mustafa Fayda, *İslâmiyetin Güney Arabistan’a Yayılışı*, 29-30; Ünalın-Öztürk, “Hız. Muhammed’in Hristiyanlarla Yapmış Olduğu Diplomatik Münasebetlerin Evrensel Boyutu”, 27; Sönmez, “Necrân’da Hristiyanlık ve Hız. Muhammed’in Necrân Hristiyan Din Adamlarıyla Münasebetleri”, 139-140.

⁵⁹ Fayda, “Zimmi”, 430-431.

⁶⁰ Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, 19.

⁶¹ İsmail Yiğit, “Emevîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/90, 101.

⁶² Özel, “Gayri Müslim”, 421-422.

⁶³ Yiğit, “Emevîler”, 101.

⁶⁴ Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, 20; Levent Öztürk, “Müslüman Toplumlarında Birlikte Yaşama Tercübeleri (Abbâsî Modeli)”, *İslâm ve Demokrasi: Bildiriler Kutlu Doğum Sempozyumu 1998*, haz. Ömer Turan (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 1999), 46.

⁶⁵ Öztürk, *Müslüman Toplumlarında Birlikte Yaşama Tercübeleri (Abbâsî Modeli)*, 45; Türklerin İslâmı tanıması ve Hristiyan topluluklarla ilk etkileşimleri de Abbâsi hakimiyeti altında gerçekleşmiştir (Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, 24); Bu ilişkiler, özellikle Türk komutan ve askerlerinin Abbâsi ordularında önemli görevler üstlenerek yer alması ve Bizans İmparatorluğu’na karşı düzenlenen seferlerde kilit rol oynamalarıyla somutlaşmıştır (Ahmet Şeref Ceran, *XIII. Asırda Anadolu Selçuklularında Müslim-Gayr-i Müslim Münasebetleri*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992), 39-40).

düzenlemesini bir Yahudi'ye bırakmıştır.⁶⁶ Ayrıca bu dönemde yıkılmış kiliselerin yeniden inşasına müsaade edilmiştir. Ancak bu politikalara paralel olarak, Halife Hâkim, Gayrimüslimlere kıyafet konusunda bazı sınırlamalar getirmişti. Ayrıca Gayrimüslimlerin binek hayvanı kullanmalarını ve Müslümanlardan birilerini yanlarında çalıştırmalarını yasaklamıştır.⁶⁷

Eyyubiler döneminde, zimmîler olarak adlandırılan Gayrimüslim topluluklar, Müslüman yöneticiler tarafından hoşgörüyle karşılanmıştı. Özellikle İspanya'da yaşanan baskılardan kaçan Yahudilerin bir kısmı, bu dönemde Eyyubi topraklarına sığınmıştır.⁶⁸ Ancak, Selahaddin Eyyubi bazı zimmîleri görevden uzaklaştırmışsa da bu kararların dini ayrımcılık nedeniyle alınmadığı, aksine anılanların Fatımi Devleti'nde mevali olmalarından kaynaklandığı ileri sürülmüştür. Öte yandan, giysi ve ulaşım araçları gibi konularda getirilen kısıtlamalar ise bazı Gayrimüslimlerin din değiştirerek Müslüman olmayı tercih etmelerine yol açmıştır.⁶⁹

1040 yılında kurulan Büyük Selçuklu Devleti'nin, Hristiyan dünyasıyla ilk temasları dostane olmasa da, Türklerin Anadolu'ya yerleşmesiyle birlikte iki toplum arasındaki ilişkiler zamanla gelişmiştir. Mesela Ermeniler, Melikşah'ın saltanatını bir refah dönemi olarak nitelendirmişlerdi. Melikşah, Ermeni halkına karşı himayeci ve babacan bir tutum sergilemiştir, birçok şehir ve kasabanın idaresinde onların taleplerini dikkate almıştır. Rum ve Ermeni yerleşimlerinin tamamı, onun ve hanedanlığının otoritesini kabul etmiştir. Ermeni patriği Basile'nin talebi üzerine kiliseler, manastırlar ve din adamları üzerindeki vergiler kaldırılmıştır.⁷⁰ Büyük Selçuklu Sultanı Sencer, Gayrimüslimlerin kıyafetlerini denetlemek üzere “*muhtesip*” adı verilen bir görevli atamıştır. Anadolu Selçukluları döneminde ise Gayrimüslimler kıyafet konusunda daha serbest bırakılmıştır. Daha önceki İslam devletlerinde yasaklanan çan çalma veya kilise inşaatı gibi uygulamalar bu dönemde serbest hale gelmiştir.⁷¹ Anadolu Selçukluları'nda

⁶⁶ Eymen Fuâd Seyyid, “Fâtımîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/230, 232.

⁶⁷ Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, 20.

⁶⁸ Ramazan Şeşen, “Eyyûbiler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/28.

⁶⁹ Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, 21.

⁷⁰ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti* (İstanbul: Turan Neşriyat, 1969), 249. Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1336) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan (Ankara: TTK Basım evi, 1962), 171; Müverrih Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*, çev. Hrant D. Andreasyan (İstanbul: Milli Mecmua Basımevi, 1937), 180; Ceran, *XIII. Asırda Anadolu Selçuklularında Müslim-Gayr-i Müslim Münasebetleri*, 24-25.

⁷¹ Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, 24-35.

fıkıh hükümleri gereğince zorla İslamlaştırma politikası uygulanmamıştır. Hatta Anadolu Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Gürcü bir prensesle evlenmesi ve prensesin yanında bir papaz ile kutsal eşyalarını getirmesine izin verilmesi, bu hoşgörünün önemli bir göstergesidir. Rivayetlere göre Sultan, prenses için sarayda bir kilise dahi inşa ettirmiştir.⁷² Anadolu Selçukluları döneminde uygulanan hoşgörülü politikalara rağmen, beylikler döneminde Anadolu'nun kimi şehirlerinde farklı dinlere mensup topluluklar tam anlamıyla kaynaşmamış ve ayrı mahallelerde yaşamışlardır. Bu mahallelerin etrafının surlarla çevrili olması, farklı dini grupların sosyal entegrasyonunun tam olarak gerçekleşemediğinin bir kanıtıydı.⁷³

2. Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimler

Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim tebaaya, devletin kuruluşundan itibaren İslam hukuku prensipleri doğrultusunda haklar tanınmıştır.⁷⁴ İslam hukukunda yer alan Gayrimüslimler hakkındaki hoşgörü ve himaye ilkeleri, Osmanlı Devleti idaresinin temelini teşkil eden unsurlardan biri olmuştur.⁷⁵ Osmanlı tebaası olan Gayrimüslimlerin can ve mal güvenliği, devletin temel sorumluluklarından biri haline gelmiştir.⁷⁶

İslam hukukunun bir gereği olarak, Osmanlı topraklarında yaşayan Gayrimüslimler, “*zimmî*” statüsünde kabul edilmiştir. “*Dinde zorlama yoktur*” ilkesi çerçevesinde, zimmîlere kendi dinlerini serbestçe yaşama hakkı tanınmıştır.⁷⁷ Osmanlı toplumunda farklı din ve mezheplere mensup kişilerin zorla Müslümanlaştırılması yasaklanmış, ancak kendi iradeleriyle İslam'ı seçmek isteyenlere de herhangi bir engel konulmamıştır.⁷⁸

Zimmet sistemi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da Gayrimüslim tebaanın hukuki statüsünü belirlemede merkezi bir rol oynamıştır. Osmanlı hukuku, bu İslami esasların

⁷² Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 279.

⁷³ Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, 47.

⁷⁴ Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, 281.

⁷⁵ İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I* (Ankara: TTK, 1954), 184.

⁷⁶ Mücteba İlgürel, “Osmanlı Devleti'nde İstimalet Siyaseti”, *XII. Türk Tarih Kongresi* (12-16 Eylül 1994), (Ankara: TTK Basımevi, 1999), 3/942.

⁷⁷ Kenanoğlu, “Osmanlılar'da Zimmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/438; Belkıs Konan, “İnsan Hakları ve Temel Özgürlükleri Açısından Osmanlı Devletine Bakış”, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 15/4 (1 Ekim 2011), 264-265; Mustafa Demir-Tufan Turan, “Türkiye Selçuklu Ve Osmanlı Tecrübesinde Gayr-i Müslim Kimliği”, *Akademik İncelemeler Dergisi* 2/1 (5 Eylül 2014), 198.

⁷⁸ Mehmet Şeker, “Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre İhtida Etmenin Şartları”, *Diyanet İlim Dergisi* 41/2 (Haziran 2005), 72.

yanı sıra örfi hukuku da bünyesine katmıştır.⁷⁹ Bu karmaşık yapının dikkat çekici örneklerinden biri devşirme sistemidir.⁸⁰ Devşirme, bazı araştırmacılara göre zorunlu bir Türkleştirme ve İslamlaştırma politikası olarak değerlendirilse de, Osmanlı'nın genel politikası bu yönde olmamıştır. Devlet, devşirme sistemi aracılığıyla Hristiyan ailelerinden aldığı çocukları, Müslümanlaştırmıştır. Ancak bu politika diğer alanlarda yaygın bir şekilde uygulanmamış;⁸¹ Osmanlı İmparatorluğu genellikle farklı din ve milletlere mensup toplulukların kendi kimliklerini korumalarına izin veren bir yapıya sahip olmuştur.⁸² Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle egemenliğine dahil ettiği bölgelerde siyasi açıdan pragmatik bir uygulama olarak kendisine biat etmiş eski yöneticilere ve farklı dini gruplara istimaletname adı verilen özel bir ayrıcalık siyaseti yürüttüğü bilinmektedir. Bilhassa imparatorluğun uç bölgelerinde ve güçlü yerel bağların olduğu dağlık bölgelerde neredeyse tanzimat reformlarına kadar bu ayrıcalıkları sürdürmüştür.⁸³

Memlükler⁸⁴ ve ikinci dönem Anadolu beylikleri gibi diğer Türk-İslam devletlerinde Gayrimüslimlere karşı hoşgörülü bir yaklaşım sergilendiği bilinmektedir.⁸⁵ XIII. yüzyılın sonlarında kurulan Osmanlı Devleti de bu hoşgörülü yönetim anlayışını benimsemişti, bu durum onun kısa sürede batı yönünde genişlemesine ve Gayrimüslim nüfusunun artışına yol açmıştır.⁸⁶ Bunun sonucu olarak da Osmanlılar daha önceki Türk-İslam devletlerinde uygulanan zimmet sistemini

⁷⁹ Ercan, “Osmanlı Devleti’nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)”, *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, ed. Hasan Celâl Güzel (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2006), 377-379; İlber Ortaylı, “Osmanlı Millet Sistemi”, *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Hasan Celâl Güzel vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 10/216.

⁸⁰ Bu sistem için bkz. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), 83-92; Murat Belge, *Osmanlı’da Kurumlar ve Kültür* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008), 178-181.

⁸¹ Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, 125-171.

⁸² Yuluğ Tekin Kurat, “Çok Milletli Bir Ulus Olarak Osmanlı İmparatorluğu”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, ed. Güler Eren (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 1999), 4/218.

⁸³ Ercan Gümüş, “Mihrani Ekrad Sancağı: Kadim Bir Aşiret Yurtluk Ocaklığı”, *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi* 1/6 (2021), 12-13; Mehmet Rezan Ekinci, “Beylikten Sancağa Osmanlı İdari Teşkilatında Atak (16-19) YY.”, *Osmanlı Devleti’nde Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları*, haz. Erdal Çiftçi vd. (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2022), 143-145, 151-152.

⁸⁴ M. Sobernheim, “Memlükler”, *İslam Ansiklopedisi* (Eskişehir: MEB Yay., 2001), 7/690; İsmail Yiğit, “Memlükler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/94, 96.

⁸⁵ Moshe Sevilla-Sharon, *Türkiye Yahudileri* (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 1992), 29-31; Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, 21-22; Kenanoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Dinlerarası İlişkiler”, 105; Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, 38-49.

⁸⁶ Stanford J. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye* (İstanbul: E Yayınları, 2008), 32; Kenanoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Dinlerarası İlişkiler”, 106.

devralarak geliştirmişlerdir. Osmanlılar, bu fethettikleri bölgelerdeki Gayrimüslimlere, kendi iç işlerini yönetmelerini sağlayacak belirli haklar tanımışlardır.⁸⁷

İslam hukukunun din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili ilkelerine sadık kalan Osmanlı İmparatorluğu, kuruluşundan itibaren farklı din ve mezheplere mensup insanları barındıran bir devlet olmuştur. Batı Ortaçağı'nda olduğu gibi despotik dini kurumların olmaması, farklı dinlere mensup cemaatlerin kendi dini önderleri ve kurumları aracılığıyla yönetilmesine müsaade edilmesi, farklı dinlerin ibadet yerlerinin onarılmasına izin verilmesi dini hoşgörü göstergesidir. Ancak Gayrimüslimler, ibadetlerini Müslümanları rahatsız etmeyecek şekilde yapabilişti ve onların yeni ibadet yeri inşa etmeleri de yasaklanmıştı.⁸⁸

İstanbul'un fethinden önceki Osmanlı döneminde Gayrimüslim tebaa ile kurulan ilişkiler, devletin hızlı yayılımında önemli rol oynamıştı. Erken dönem Osmanlı sultanlarının bölge halkıyla tesis ettiği adil ve uzlaşmacı yönetim anlayışı önemli bir demografik katılımı beraberinde getirmişti. Örneğin, Karacahisar'ın fethi sonrasında Osman Gazi, kardeşi Gündüz Alp'in yağma önerisine karşı çıkarak, fethettiği yerleri tahrip etmenin imar ve iskan projesine zarar vereceğini ve iyi komşuluk ilişkileri kurmanın dini bir yükümlülük olduğunu belirtmişti. Osman Gazi, Germiyan tarafından gelen yağma akınlarına karşı bölgedeki Hristiyan halkın güvenliğini üstlenmişti. Uygulanan “*istimalet*”⁸⁹ politikası doğrultusunda, fethedilen yerlerdeki yerel köylü ve şehirli Hristiyan nüfus yerinde bırakılmış ve himaye altına alınmıştır. Bilecik, Yarhisar, İnegöl ve Yenişehir gibi hisarların eski sakinlerinin ifadeleri, Osmanlı idaresinin önceki yönetimlere kıyasla daha müreffeh bir ortam sağladığını göstermektedir. Bu durum, bölgedeki Gayrimüslim halkın refahının, diğer bölgelerden yeni göçleri teşvik ettiği şeklinde nakledilmektedir. Fetihler sırasında Rum halkına tanınan “*emn ü amân*” ve “*zimmet*” hukuku çerçevesindeki korunma ile Rum Ortodoks rahiplerinin ayrıcalıklarının tanınması, Osmanlıların Gayrimüslimlerle kurduğu olumlu ilişkilerin, devletin hızla büyümesindeki önemli etkenlerdendi. Ayrıca Osmanlı, bir bölgeyi zorla

⁸⁷ Yaşar Baş, “Osmanlı Toplum Yapısı”, *Osmanlı Tarihi I (1299-1774) Siyasi Tarih Kültür ve Medeniyet*, ed. Selim Hilmi Özkan (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2019), 280; Kenanoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinlerarası İlişkiler”, 106-107.

⁸⁸ Belkıs Konan, “İnsan Hakları ve Temel Özgürlükler Açısından Osmanlı Devletine Bakış”, 268-270; Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile* (İstanbul: Pan Yayıncılık, 2002), 8.

⁸⁹ Sözlükte meyletme, gönül alma, cezbetme manalarını taşıyan kelimenin siyasi termonolojideki karşılığı; Osmanlı yöneticilerinin fethettiği bölgeleri elinde tutmak için buradaki yönetici ve ahaliye birtakım ayrıcalıklar vermesidir (İsmail Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü* (Ankara: Yargı Yay., 2006), 779; Gümüş, “Mihrani Ekrad Sancağı: Kadim Bir Aşiret Yurtluk Ocaklığı”, 12).

fethetme girişiminden önce üç kez teslim önerisinde bulunurdu. Bu teklifin kabul edilmesi durumunda “*amân*” verilir ve şehir halkına “*amânnâme*” veya “*ahdnâme*” ile güvenceler sağlanırdı.⁹⁰

Osman Gazi’nin oğlu Orhan Gazi’nin de adaletli bir yönetici olduğu ve halkın şikayetlerini dinlemek için sabahları çadırının önünde yüksek bir yere çıktığı rivayet edilmiştir.⁹¹ Osmanlılara esir düşen Selanik Başpiskoposu Gregory Palamas’ın mektubunda, Orhan Bey ve adamlarının kendilerine çok iyi davrandığını ifade ettiği belirtilmiştir.⁹² Bursa’nın fethinden sonra Orhan Gazi, şehirdeki Yahudilere bir sinagog açma ve mahalle kurma izni vermiştir.⁹³ Aynı dönemde, Kütahya’da yaşayan birçok Ermeni de Bursa’ya göç etmişti ve Ermeni dini liderliği de bu şehre taşınmıştır.⁹⁴ Sultan I. Murat, Edirne’nin fethi sonrasında şehirde bulunan hahambaşını Rumeli bölgesindeki bütün Yahudiler üzerine yetkili kılmıştır.⁹⁵ Ayrıca I. Murat, Gayrimüslimlere eman vermiştir.⁹⁶ Patrikhane atanmalarına ilişkin ilk bilgiler, Fatih Sultan Mehmet döneminde değil, Yıldırım Bayezit dönemine aittir. Bu dönemde bir metropolit, 1399 yılında Teke Beyliği’nden alınarak Antalya’ya atanmıştır. 1432 tarihli tahrir defteri, Çelebi Mehmet döneminde Arnavutluk ve Belgrad gibi şehirlere de metropolit atamaları yapıldığını göstermektedir.⁹⁷ Sultan II. Murat döneminde, Avrupa’daki kötü muameleye maruz kalan Yahudiler, Osmanlı Devleti’ne sığınmaya başlamıştır.⁹⁸ Yine bu dönemde, Makedonya’nın fethini takiben, Hristiyanların mavi, Yahudilerin ise sarı sarık giymesi yönünde bir ferman yayımlandığı rivayet edilmiştir.⁹⁹ Görüldüğü üzere, Osmanlı Devleti’nin kuruluş sürecinde Gayrimüslimlerle olan ilişkileri, daha önceki tarihlerden başlayan bir yaklaşımın devamı niteliğindedir. Ancak bu ilişkiler, başlangıçta hukuki bir temele oturtulmamıştır. II. Mehmet’in getirdiği yasal düzenlemelerle birlikte, Osmanlı Devleti’nin kurumsallaşmasıyla paralel olarak bu ilişkilerin hukuki çerçevesi de belirlenmiştir.

⁹⁰ İnalçık, *Devlet-i ‘Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021), 12-13.

⁹¹ Gül Akyılmaz, “Osmanlı Devletinde Reaya Kavramı ve Devlet-Reaya İlişkileri”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, ed. Güler Eren (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 1999), 4/47.

⁹² İsmail Özçelik, *Ermeni Sorunu ve Gerçekler* (Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, 2005), 36.

⁹³ Sevilla-Sharon, *Türkiye Yahudileri*, 32.

⁹⁴ Hülya Yazar, “Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri”, *OTAM Dergisi* 13 (1 Mayıs 2002), 37-38.

⁹⁵ Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk* (İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2008), 324.

⁹⁶ Kenanoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Dinlerarası İlişkiler, 107.

⁹⁷ İnalçık, “The Status Of The Greek Orthodox Patriarch Under The Ottomans”, *Turcica* 23 (1991), 415.

⁹⁸ T. H, “Yahudiler”, *İA* (Eskişehir: MEB Yay., 2001), 13/341.

⁹⁹ Kenanoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Dinlerarası İlişkiler, 150.

Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimler, İstanbul'un fethine kadar İslam hukukuna göre muamele görmekteydi. Ancak İstanbul'un fethi, Osmanlı'nın Gayrimüslimlere bakışında bir değişimin başlangıcını oluşturdu. İslami hukuk kurallarında değişikliğe gidilmemekle beraber uygulamada yeni bir sistem devreye girmiştir: “*millet sistemi*”.¹⁰⁰ Arapça'da “*ezberden yazdırmak, dikte etmek*” manasındaki imlâl (imlâ) kökünden türeyen millet kelimesi işitilen ve okunan bir şeye dayanması ya da dikte edilmesi ve yazılması bakımından “*din*” karşılığında kullanılmıştır. Ayrıca kelimeye “*izlenen, gidilen yol*” anlamı da verilmiştir.¹⁰¹ İslam literatüründe din ile eş anlamlı olması yanında belli bir dinin mensuplarını ifade eden kelime, Osmanlı Devleti'nde klasik İslam literatüründeki anlamı ile uyumlu bir şekilde kullanılmıştır.¹⁰² Osmanlı Devleti bu kavramı farklı din ve mezheplere mensup tebaanın yönetilmesinde istimal etmiştir.¹⁰³

İstanbul'un fethinin ardından Fatih Sultan Mehmet, devleti yeniden yapılandırma ve güçlendirme hamlesi kapsamında, şehri farklı dinlerin merkezi yapmayı amaçlayan bir “*ekümenik siyaset*” uygulamaya başladı. Bu politikanın temelini, Osmanlı topraklarındaki Ortodoksları, Latin Hıristiyanlığından koparmak ve Rum Kilisesi üzerindeki Roma etkisini kırmak oluşturmuştu. Bu siyasi amacı gerçekleştirmek için¹⁰⁴ Fatih Sultan Mehmet, fetih sonrası Rumlardan boş kalan Ortodoks patriklik makamına yeni bir patriğin atanmasını istemiş ve Rumlar da kendi dinî kurallarına göre patriklerini seçmişti. Patrik yapılan Gennadios'a patrikhane esasını takdim eden Sultan, bu cemaate haklarını içeren bir ferman da vermişti.¹⁰⁵ Ayrıca İstanbul'daki Rum Ortodoks Patrikliği'ne Rumeli ve Anadolu'nun yanı sıra Suriye, Filistin, Mısır, Kıbrıs ve Rus Ortodoks kiliselerini de bağlamıştı.¹⁰⁶

¹⁰⁰ Ali İhsan Karataş, “Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (1 Ocak 2006), 269.

¹⁰¹ Recep Şentürk, “Millet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/ 64.

¹⁰² Ortaylı, “Osmanlılar'da Millet Sistemi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/66.

¹⁰³ T. Tankut Soykan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler* (İstanbul: Ütopya Kitabevi Yayınları, 2000), 188-192.

¹⁰⁴ Gülcan Avşın Güneş, “Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslimlere Bakışı ve Klasik Dönem Millet Sistemi”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi* 1/2 (13 Ocak 2016), 16.

¹⁰⁵ André Clot, *Fatih Sultan Mehmet*, çev. Necla Işık (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1991), 94-95; T. W. Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihi*, çev. Hasan Gündüzler (Ankara: Akçağ Yayınları, 1971), 216; Aurel Decer, “Patrik II. Gennadios Skolarios'un Fatih Sultan Mehmet İçin Yazdığı Ortodoks İ'tikad-Nâmesinin Türkçe Metni”, *Fâtih ve İstanbul Dergisi* 1/1 (1953), 102-103; Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi* (İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu Yay., 1969), 2/188-189.

¹⁰⁶ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi* (İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992), 21; Ercan, “Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)”, 389.

Fatih Sultan Mehmet, Osmanlı hakimiyeti altındaki Ermeniler için 1461 yılında İstanbul'da Ermeni Patrikhanesi'ni kurdurmuştu. Daha sonra patrikhanenin başına da Bursa'daki Ermeni ruhani lideri Hovakim getirilmişti. Böylece Osmanlı toplumu içerisinde Ermeniler de millet statüsü kazanmıştı. Patrikhanenin bünyesine Süryani, Habeş ve Kıbtî kiliseleri de bağlanmıştı.¹⁰⁷

Rumlar ve Ermeniler'den sonra Osmanlı toplumunda millet olarak tanımlanan üçüncü grup Yahudiler oldu. Fetih sonrası Yahudiler'e hahambaşı olarak İstanbul hahamı Rabbi Moşe Kapsali tayin edildi ve kendisine cemaatini yönetme yetkisi verildi.¹⁰⁸ Böylece Fatih Sultan Mehmet, devletin Gayrimüslim halkını cemaatler ya da milletler halinde İstanbul odaklı teşkilatlandırmıştı. Bu teşkilatlanma, İslam devletlerinin geleneksel zimmî uygulamasından farklıydı.¹⁰⁹ Millet sistemi aracılığıyla Osmanlı toplumuna entegre edilen Gayrimüslimler, dinsel bir aidiyeti temsil etmekteydi.¹¹⁰ Bu politik sistem ile daha önce hukukî bağlamda belirgin olmayan Gayrimüslim halkın statüleri netlik kazanmıştı.

Osmanlı tarihçisi Ahmed Cevdet Paşa, İstanbul'un fethinden sonra kilise ve manastırlara pek çok imtiyaz verildiğini belirtmiştir. Ahmed Cevdet Paşa, İslam hukuku çerçevesinde “*ehl-i zimmî*” olarak adlandırılan Gayrimüslimlerin din ve mezheplerine müdahale edilmesinin uygun olmadığını, bunların lisan ve adetlerinde serbest bırakıldıklarını ve diğer konularda zorlayıcı muameleye maruz kalmadıklarını ifade etmiştir. Cevdet Paşa, Fatih Sultan Mehmet'in bu yöndeki uygulamalarının İslam hukukuna uygun olduğunu da belirtmiştir.¹¹¹

Henüz devletleşme sürecinden başlamak üzere Osmanlı siyasi teşekkülünde varlığı tanınmış zimmîler, baskı ve sınırlamalara da maruz bırakılmıştı. Zimmî hukukuna tabi ahalinin önde gelenleri ve yöneticilerinin payitahtta saraya yakın mahallerde konumlandırılması ve taşra idare merkezlerinde ise bu mikro merkezlere yakın tutulmaları, ayrıca mezkur cemaatlerin liderlerinin atama ve beratlarının Osmanlı

¹⁰⁷ İsmail Özçelik, *Ermeni İddiaları ve Gerçekler* (Ankara: Türkar, 2007), 12; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983), 55; Baş, “Osmanlı Toplum Yapısı”, 284.

¹⁰⁸ Sevilla-Sharon, *Türkiye Yahudileri*, 37-38; Gülnihal Bozkurt, “Osmanlı Yahudi İlişkilerine Genel Bir Bakış”, *Belleten* 57/219 (20 Ağustos 1993), 541; Ahmet Yaman, “Yahudilerin Osmanlı Millet Sistemi İçindeki Yeri ve Hukukî Konumları (Aile Hukuku Özelinde Bir Değerlendirme)”, *Diyanet İlim Dergisi* 51/2 (1 Haziran 2015), 17.

¹⁰⁹ Avşın Güneş, “Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslimlere Bakışı ve Klasik Dönem Millet Sistemi”, 16.

¹¹⁰ Ortaylı, “Osmanlılar'da Millet Sistemi”, 66.

¹¹¹ Kenanoğlu, “Osmanlılar'da Zimmî”, 438.

bürokrasisinde takip edilmesi daha önce de değinilen istimalet politikasının tezahürüdür.

III. Antakya Şehri'nin Adı ve Tarihçesi

Antakya adının kökeni, şehrin tarihsel süreç içinde geçirdiği dönüşümlerle yakında ilişkilidir. Şehrin adını, Büyük İskender'in generallerinden I. Seleukos Nikator henüz MÖ 300 yılında şehri inşa ederken vermişti, O, kurduğu bu yeni şehre, babası Antiokhus'u onurlandırmak amacıyla Yunanca "*Antiokheia*" adını vermiştir.¹¹² Bu ismin zamanla farklı medeniyetler tarafından telaffuz şekli (Antioch/Antioch gibi) değişmiş ve günümüzdeki Antakya ismine evrilmiştir. Arapça ve Bâbilce kaynaklardaki Antiokheia, Sami dil ailesinden olan Bâbilce çivi yazılı metinlerde "*Antikiia*", "*Antukiya*" veya "*Antikiya*" olarak geçmiştir. Arapça kaynaklarda ise, şehrin adı "*Antâkiyye/Antâkiye*" şeklinde kullanılmıştır. Bu telafuzlar, şehrin günümüzdeki adının oluşumunda etkili olmuştur.¹¹³

Tarihi süreçte çeşitli isim ve sıfatlarla¹¹⁴ anılan Antakya şehri, Osmanlı arşiv vesikalarında "*Antakya*" veya "*Antakiyye*"¹¹⁵ şeklinde kayıt altına alınmıştır.

Güneyde Kel Dağ (Cebel-i Akra) ve kuzeyde Nur Dağları (Amanoslar) arasında, Anadolu'nun güney kesmindeki Akdeniz Bölgesi'nin doğu ucunda yer alan Hatay ilinin

¹¹² Şehrin ismi ile ilgili iki görüş hakimdir. Bunlar: "*Antioch*"un Seleukos'un babasının ya da oğlu Antiochus I. Soter'in ismi olduğudur. Kuvvetli görüş ise Seleukos'un şehre babasının ismini koyduğudur. Suriye'den Hindistan'a uzanan geniş topraklar üzerinde hüküm süren Seleukos Antioch adında 16 tane şehir daha kurduğu için, Habib-i Neccar Dağı eteklerinde kurulup Seleukos Krallığı'nın merkezi olan Antioch, aynı adla kurulan diğer 16 Antioch'tan "*Asi Nehri üzerindeki Antioch*" veya "*Defne (Harbiye) yakınlarındaki Antioch*" adıyla ayrılmıştır (Gürhan Bahadır, "Kuruluşundan Memlûklere Kadar Antakya Tarihi", *Hatay Tarihi*, ed. Ahmet Gündüz (Hatay: T.C. Hatay Valiliği, 2013), 26.

¹¹³ Nurgül Yıldırım, "Antiocheia'dan Antakya'ya Bir Kent Adının Serüveni Üzerine Analizler", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences* 10 (Nisan 2018), 150-155.

¹¹⁴ Antakya, hem tarihi derinliğiyle öne çıkan kadim bir kent hem de Hristiyanlığın erken dönem dini merkezlerinden biri olması nedeniyle Hristiyan Araplar için özel bir konuma sahiptir. Bu topluluk, şehri ilk olarak "*Medinetullâh*" (Allah'ın Şehri) olarak adlandırmış, sonrasında ise "*Antâkiyyetü'l-Uzmâ*" (Ulu Antakya) ünvanını ekleyerek "*Allah'ın Şehri Ulu Antakya*" şeklinde anmıştır. Batı literatüründe de bu isimlendirme yaygın bir şekilde yer bulmuştur. Hristiyanların (Nasranîler), Antakya için farklı zamanlarda çeşitli ünvanlar kullandıkları görülür. Bu ünvanlar arasında "*Medinetullâh*" (Allah'ın Şehri), "*Medinetü'l-Mülk*" (Dünyanın Şehri) ve "*Ümmü'l-Mudun*" (Şehirlerin Anası) bulunmaktadır. Roma İmparatorluğu zamanında da şehirden "*Teupoli*" (Teopoli, Tanrı'nın Şehri) olarak bahsedilir. Antakya'nın tarihiyle ilgili Eski Yunanca ve Latince kaynaklarda, "*Doğu'nun Kraliçesi*" (Orientis Apichem Pulchrum/The Queen of the East) veya "*Bütün Doğu'nun Kraliçesi*" (Melike-i Şarkıyye) ünvanı kullanılmıştır. Bu adlandırma Arapçaya "*Durretü's- Şarku'l-Cemile*", yani "*Şark'ın Güzel İncisi*" olarak çevrilmiştir. Türkler ise tarih boyunca Antakya şehrinin adını "*Anteke*" şeklinde telaffuz etmiştir. Bu kullanım, Türkler'in Türkmenlik dönemlerinden günümüze kadar devam etmiş olup, günümüzde dahi bu ifadenin kullanıldığı belirtilmiştir (Bkz. Selahattin Tozlu, *Antakya (Hatay) Tarihi Bibliyografyası* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2009), 27-30.

¹¹⁵ Örnek belge için bkz. AŞS 1 2/3, 16/41; AŞS 3 37/57 vb.

merkez ilçesi Antakya, 440 metrelik bir yükseltiye sahip Habib-i Neccar Dağı'nın eteklerine kurulmuştur. Kentin kuruluşu; Antik Çağ'da, buradan geçen Asi Nehri'nin kenarında gerçekleşmiştir. Antakya yöresindeki en eski tarihi kalıntılar, Orta Paleolitik dönemden kalma olup yörenin köklü bir geçmişi olduğuna işaret etmektedir.¹¹⁶ Antakya'nın kurucusu olarak kabul edilen kişi, Makedonya kralı Büyük İskender'in ölümünün ardından bölgeye egemen olan komutanlarından I. Seleukos'tur. MÖ 300 yılında I. Seleukos, rakibi ve aynı zamanda bölgenin diğer hakimi olan Antigonos'a karşı bir savaş başlatmış ve bu savaştan zaferle ayrılmıştır. Şavaşın sonucunda, Antigonos'a ait toprakları ele geçiren Seleukos, kendi krallığını kurmuştur. Seleukos, Antigonos'un yönetim merkezi olan Antigonia kentini yıkmış ve Antigonia'nın yaklaşık 8 km uzağına Antakya (Antioch) kentini inşa etmeye başlamıştır. Kentin inşası tamamlanmadan vefat eden I. Seleukos'un yerine geçen oğlu I. Soter, kurulan Antioch kentini krallığın başkenti olarak ilan etmiştir.¹¹⁷

MÖ 64 yılında, Roma İmparatorluğu'nun önde gelen komutanlarından biri olan Pompeius, XIII. Antiokhus'un yönetimindeki Seleukos Krallığı'nı mağlup ederek Antakya'yı ele geçirmiştir. Bu zafer sonucunda Seleukos Krallığı sona ermiş ve Antakya, Roma İmparatorluğu'nun idaresi altına girmiştir. Tarih boyunca yangın, deprem, salgın hastalıklar ve işgal tehditleri (Pers saldırıları) gibi çeşitli olaylarla tahrip olan kent, her defasında yeniden inşa edilmiştir. Uzun süre Roma İmparatorluğu'nun hakimiyetinde kalan Antakya, Hristiyanlık inancı için önemli bir merkez haline gelmiştir. Hristiyanlığın ilk yıllarında havarilerin ve din adamlarının ziyaret ettiği bir yer olması sebebiyle, Hristiyanlık inancının temelleri bu şehirde atılmıştır. Bu dönemde Antakya, “*Hristiyanlığın Beşiği*” olarak anılmaya başlanmıştır. MS 395 yılında Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesinin ardından Antakya, Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu'nun egemenliğine geçmiştir.¹¹⁸ Sasanilerin 613-628 yılları arasındaki kısa süreli egemenliğinin ardından Antakya (Antiochia) tekrar Bizans İmparatorluğu'nun kontrolüne girmiştir.¹¹⁹

Bizans İmparatoru Heraklios'un 10 yıllık hükümdarlığının sona ermesiyle Ebû Ubeyde b. Cerrâh, ordusuyla birlikte Antakya'ya yönelmişti ve şehrin fethi için bir

¹¹⁶ Sahillioğlu, “Antakya”, 228; M. Streck, “Antakya”, *İA* (İstanbul: MEB Yay., 1993), 1/456-457.

¹¹⁷ Bahadır, “Kuruluşundan Memlûklere Kadar Antakya Tarihi”, 25.

¹¹⁸ Halil Demircioğlu, *Roma Tarihi* (Ankara: TTK, 1998), 1/299.

¹¹⁹ John Julius Norwich, *Bizans Erken Dönem (MS 323-802)*, çev. Hamide Koyukan (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, Temmuz 2013), 232-244; Auguste Bailly, *Bizans Tarihi*, çev. Haluk Şaman (İstanbul: Tecüman 1001 Temel Eser Yayınevi, 2005) 1/122-130; Sahillioğlu, “Antakya”, 229.

savaş başlatmıştır. Şiddetli çatışmalar sonucunda Antakya, Müslümanların kontrolüne geçmiştir.¹²⁰ Şehirde sırasıyla Emeviler (685), Abbasiler¹²¹ (750), Tolunoğulları (878), İhşidiler (936) ve Hamdaniler (945) gibi çeşitli Müslüman hanedanların hükmü geçerli olmuştur.¹²² 969 yılında Bizans İmparatoru Nikephoros, gerçekleştirdiği bir taarruzla Antakya'yı yeniden ele geçirmiştir. Bu olayla birlikte, uzun bir süre Müslümanların idaresinde kalan şehir tekrar Bizans İmparatorluğu'nun egemenliğine dönmüştür. Bizans'ın Antakya üzerindeki hakimiyeti 1084 yılına kadar devam etmiştir.¹²³

Antakya'da yaşanan kötü ve baskıcı yönetimden rahatsız olan halk ve idareciler, 1084 yılında Süleyman Şah'ı şehre davet etmiştir. Süleyman Şah, bu davet üzerine harekete geçmiş ve 12 Aralık'ta şehri ele geçirmiştir. Süleyman Şah, halka iyi davranmasının yanı sıra şehirdeki Kawasyana Kilisesi'ni camiye dönüştürmüştü ve halkın talebi üzerine Meryem Ana ve Aziz Cercis adlarında iki yeni kilisenin inşa edilmesine izin vermişti. 1086 yılında Süleyman Şah'ın vefatıyla Antakya, kısa bir süreliğine Dımaşk (Şam) Sultanı Tutuş'un yönetimine girmiştir. Ancak aynı yıl, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah şehri ele geçirerek Antakya'yı egemenliğine almış ve buraya Yağısıyan'ı vali olarak atamıştır.¹²⁴

1096 yılında kutsal toprakları ele geçirmek amacıyla Anadolu'ya hareket eden Haçlılar, 1098 yılında Büyük Selçuklu valisi Yağısıyan'ın yönettiği Antakya'yı işgal etmiştir. Şehri savunmak için gelen Kürboğa komutasındaki orduyu da mağlup eden Haçlılar, Antakya'da kontrolü sağlamıştı ve Haçlı liderlerinden Bohemond, Antakya Haçlı Prensligi'ni kurmuştur.¹²⁵ 1098'de kurulan prenslik, 1268 yılına kadar Antakya'da

¹²⁰ John Julius Norwich, *Bizans Erken Dönem (MS 323-802)*, 249; Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, 158-161; Şahin Uçar, *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi* (İstanbul: İşaret Yayınları, Şubat 1990), s. 64-65; Şerif Baştav, *Bizans Tarihi (Kuruluşundan Yıkılışına Kadar)* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayın, 2021), 91.

¹²¹ Abbasilerin hüküm sürdüğü dönemde Kilikya'nın başşehri konumunda olan Antakya'ya Me'mun ve Mu'tasım'ın idareleri zamanında Türk yöneticiler atanmıştır (Sahillioğlu, "Antakya", 230)

¹²² Sahillioğlu, "Antakya", 230; İbnü'l Esîr, *El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, çev. Ahmet Ağırakça (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 7/263, 381-382.

¹²³ Auguste Bailly, *Bizans Tarihi*, çev. Haluk Şaman (İstanbul: Tecüman 1001 Temel Eser Yayınevi, 2005) 2/245; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: TTK Basımevi, 1986), 1/24; Osman Turan, "Süleyman Şah I.", *İA* (İstanbul: MEB Yay., 1979), 11/201-214; Ataman Demir, *Çağlar İçinde Antakya* (İstanbul: Akbank, 1996), 57-59.

¹²⁴ Ali Sevim, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleyman Şah* (Ankara: TTK Basım evi, 1990), 31-32; Ali Sevim-Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi (Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi)* (Ankara: TTK Basım evi, 1989), 103-106; Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: TTK Basım evi, 2000), 14-15; Streck, "Antakya", 457; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1336) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, 161-172; Abdülkerim Özaydın, "Tutuş", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/447.

¹²⁵ Ali Sevim-Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi I. (Fetihten Osmanlılara Kadar) (1018-1300)* (Ankara: TTK Basım evi, 1990), 6-9; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi (Selçuklular Dönemi)* (Ankara: TTK, 2014), 13;

hakimiyetini sürdürmüştür.¹²⁶ Antakya Haçlı Prenslığı'ne komşu olan Selçuklu, Zengi ve Eyyubi devletlerinin zaman zaman düzenlediği saldırılar başarılı olamamıştır.¹²⁷ 1268 yılında Memlûklerin Antakya'yı ele geçirmesiyle¹²⁸ Antakya Haçlı Prenslığı sona ermiştir.¹²⁹

Uzun bir süre Memlûk Devleti'nin yönetiminde kalan Antakya ve çevresi, 1516 yılında gerçekleşen Mercidabık Muharebesi'nde Yavuz Sultan Selim'in kazandığı zaferle Osmanlı İmparatorluğu'nun hakimiyetine geçmiştir.¹³⁰ Antakya, bu fethin ardından öncelikle sancak statüsüyle Şam'a,¹³¹ daha sonra ise kaza statüsüyle Halep Sancağı'na bağlanmıştır. XVI. yüzyılda idari açıdan Antakya Kazası, Antakya, Kuseyr, Altınözü, Cebel-i Akra, Süveyde ve Şuğur nahiyelerinden oluşmaktaydı.¹³² XVII. yüzyılda Antakya Nahiyesi kaldırılmıştır ve Şuğur Nahiyesi, Halep Eyaleti'ne bağlı bir kaza olarak yeniden düzenlenmiştir. Bu düzenleme sonucunda Antakya Kazası; kaza merkezi olan Antakya şehri ile Kuseyr, Altınözü, Cebel-i Akra ve Süveyde nahiyelerinden meydana gelmiştir.¹³³ Bu idari yapılanma XVIII. yüzyıl boyunca varlığını sürdürmüştür.¹³⁴

Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 1/181-201; Amin Maalouf, *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: YKY, 2010), 37-47.

¹²⁶ Bailly, *Bizans Tarihi*, 2/217-229.

¹²⁷ Claude Cahen, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, çev. Mustafa Daş (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2010), 266; İlyas Gökhan, "Hatay Bölgesinde Memlûkler Dönemi", *Hatay Tarihi*, ed. Ahmet Gündüz (Hatay: T.C. Hatay Valiliği, 2013), 140.

¹²⁸ Uzun yıllar Memlûk idaresinde kalan Antakya çeşitli Türkmenlerin yerleştiği ve yaşadığı bir yer haline gelmişti. Memlûkler, Moğol istilasından kaçıp kendilerine sığınan Türkmenleri Antakya ve çevresine yerleştirmişlerdi. Bu Türkmenler Oğuzların Bozok ve Üçok koluna mensup boylardı (Bkz. Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri "Bozulus Türkmenleri (1540-1640)"* (Ankara: Bilge Yayınları, 1997).

¹²⁹ Kâzım Yaşar Koprıman, *Mısır Memlûkleri Tarihi* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), 6; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 3/276-277.

¹³⁰ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat*, çev. Neşet Çağatay (Ankara: TTK Basımevi, 1992), 1-2/80-87; Celâl-zâde Mustafa, *Selim-Nâme*, haz. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1990), 419-420.

¹³¹ Enver Çakar, "XVI. yüzyılda Şam Beylerbeyliğinin İdarî Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13/1 (2003), 359.

¹³² Ahmet Gündüz, *XVI. Yüzyılda Antakya Kazası (1550-1584)* (Antakya: Mustafa Kemal Üniversitesi, 2009), 48-49; Gül, "XVI. Yüzyılda Antakya Kazası'nın Demografik Yapısı", *Turkish Studies* 4/3 (2009), 1027.

¹³³ Enver Çakar, "17. Yüzyılın İkinci Yarısında Antakya Kazasında İskân ve Nüfus (1678/1089 Tarihli Avârız-Hâne Defterine göre)", *Belleten* 68/252 (20 Ağustos 2004), 442.

¹³⁴ AŞS 1 107-108/302 (11 Safer 1121/22 Nisan 1709); AŞS 6 19-20/23 (7 Muharrem 1169/13 Ekim 1755); AŞS 10 43/44 (gurre-i Muharrem 1217/4 Mayıs 1802).

BİRİNCİ BÖLÜM

ANTAKYA'DA GAYRİMÜSLİMLER

Antakya, köklü tarihi boyunca Yahudi ve Hristiyan topluluklarına ev sahipliği yapmıştır. Bu iki inancın buradaki varlığı, şehrin geçmişine ışık tutmakta ve çok eski zamanlara dayanmaktadır.

Antakya'daki Yahudi nüfusunun tarihi, şehrin kuruluşuyla doğrudan ilişkilidir. Yahudi cemaatinin Antakya'daki varlığı, yani şehrin kurucusu Seleukos Nikator dönemine kadar uzanmaktadır. Dolayısıyla, Yahudiler kurulan şehrin ilk yerleşimcileri arasında yer almaktaydı.¹³⁵ Seleukos Nikator'un uyguladığı nüfus politikaları da Yahudi nüfusunun Antakya'daki artışında etkili olmuştur. Şehrin Helenleşmesini hedeflerken aynı zamanda kültürel çeşitliliği koruma amacı güden Seleukos Nikator, Yahudilere ayrıcalıklar tanımıştır.¹³⁶ Bu ayrıcalıklar, onlara Makedonlarla ve Yunanlarla eşit vatandaşlık hakları¹³⁷ ve dini özgürlük getirmişti, hatta dini ritüeller için maddi yardım da sağlanmıştı. Bu sayede Yahudiler, dönemin siyasi otoritesi tarafından “*Antakyalılar*” (Antiochenes) olarak kabul görece kadar şehre entegre olmuşlardır.¹³⁸

Antakya'daki yönetsel değişimlere rağmen, Yahudilerin Seleukoslar döneminde elde ettikleri ayrıcalıkların büyük ölçüde korunduğu gözlemlenmektedir. Erken Roma döneminde Antakya'daki Yahudi nüfusunun hızla arttığı ve buna paralel olarak Yahudilerin yaşadığı diğer bölgelere kıyasla etkilerinin yükseldiği belirtilmektedir.¹³⁹ Sonuç olarak Yahudiler, Hristiyanlık öncesi dönemlerden beri Antakya'nın dokusunun önemli bir parçası olmuştur.

¹³⁵ Meeks-Wilken, *Jews and Christians in Antioch in The First Four Centuries of The Common Era*, 1; Cemal Gülistan vd., “Carl H. Kraeling’e Göre Antakya’da Yahudiler”, *DÜMAD* 6 (2023), 94; Avram Galanti, *Türkler ve Yahudiler (Tarihi, Siyasi, Araştırma)* (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 1995), 17.

¹³⁶ Nurgül Yıldırım-Meltem Temizkan, “Seleukoslar Döneminde Antiokheia’da Sosyal ve Kültürel Yaşam Üzerine Analizler”, *International Journal of Social Sciences and Education Research* 4/4 (1 Ekim 2018), 649.

¹³⁷ Edward Bridge, “Christians and Jews in Antioch”, *Into All the World: Emergent Christianity in its Jewish and Greco-Roman Context*, ed. Mark Harding-Alanna Nobbs (Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishin, 2017), 214; Meeks-Wilken, *Jews and Christians in Antioch in The First Four Centuries of The Common Era*, 3; Gülistan vd., “Carl H. Kraeling’e Göre Antakya’da Yahudiler”, 97.

¹³⁸ Altuncan, *Hristiyanlığın Şekillenmesinde Antakya’nın Rolü*, 30-31.

¹³⁹ Gülistan vd., “Carl H. Kraeling’e Göre Antakya’da Yahudiler”, 96-97.

Antakya aynı zamanda Hristiyanlığın başlıca merkezlerinden biridir. İlk Hristiyanların Antakya'ya gelişi ve burada bir cemaat oluşturmaları, MS 36 ile 42 yılları arasına tarihlendirilmektedir.¹⁴⁰ Kudüs'te artan dini baskılar nedeniyle inananların farklı bölgelere dağılmasıyla birlikte; Barnabas ve Petrus'un Kudüs'ten, Pavlus'un ise Barnabas'ın davetiyle Tarsus'tan Antakya'ya gelmesi, Hristiyanlığın evrensel bir din halini almasında kilit bir rol oynamıştır. Özellikle Barnabas'ın, Tarsus'ta bulunan Pavlus'u Antakya'ya getirmesi ve ikilinin burada İsa'nın öğretilerini yaymaya başlamaları, cemaatin gelişiminde belirleyici bir aşama olmuştur. Yahudi geleneklerinden farklılaşmaya başlayan bu topluluk, Antakya'da ilk kez “Hristiyan” olarak anılmıştır.¹⁴¹ Bu adlandırma, Hristiyanlığın hem Yahudi hem de Yahudi olmayan topluluklar (Gentile) arasında yayılmasının ve kurumsal bir kimlik kazanmasının miladı olarak kabul edilir. Roma Kilisesi'nin kurucusu sayılan Havari Petrus, aynı zamanda Antakya Kilisesi'nin kurucusu olarak da kabul edilmektedir. Nitekim daha sonra teşekkül eden Roma, İskenderiye, İstanbul ve Kudüs patriklikleri ile birlikte Antakya, Hristiyan dünyasının beş ana patriklik merkezinden biri haline gelmiştir.¹⁴² Bu durum, Antakya'nın Hristiyanlık tarihindeki ve teolojik gelişimindeki müstesna konumunu pekiştirmektedir.

MS 70 yılında Kudüs'ün Titus tarafından yıkılmasının ardından, buradaki cemaat dağılmıştı ve cemaatin bir kısmı Antakya'ya göç etmiştir. Bu göçün sonucunda Antakya'daki Hristiyan nüfusu artmıştır. Dolayısıyla Antakya, Hristiyan dünyası için önemli bir liderlik ve misyonerlik merkezi haline gelmiştir.¹⁴³

636 yılında Yermük Savaşı'nın ardından Antakya'nın Müslümanların idaresine geçmesiyle şehirde İslami dönem başlamıştır. Abbasi döneminde Antakya bölgesine Türk yöneticiler atanmış, IX. ve X. yüzyıllarda Antakya ve çevresine çok sayıda Türk

¹⁴⁰ Samuel Akdemir, “Geçmişte ve Günümüzde Türkiye'deki Süryani Kiliseleri”, *Dinler Tarihi Araştırmaları-3: 2000. Yılında Hristiyanlık (Dünü, Bugünü ve Geleceği) Sempozyumu 9-10 Haziran 2001* (Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2002), 9.

¹⁴¹ Elçilerin İşleri 11:19-26; Meeks-Wilken, *Jews and Christians in Antioch in The First Four Centuries of The Common Era*, 13-16; Türkoğlu, *Geçmişte ve Günümüzde Antakya'da Hristiyanlık*, 21-23; Mehmet Aydın, “Antakya ve Tarsus Eksenli İlk Dönem Hristiyanlığına Bir Bakış”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/15 (1 Nisan 2003), 6-9; Gürhan Bahadır, “Hristiyanlığın Antakya'da Şekillenmesi ve Habib-i Neccar”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10/23 (26 Ekim 2013) 209; Rahim Ay, “Hristiyanlığın Kurumsallaşma Sürecinde Antakya'nın Rolü”, *Danışname Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi* 3 (20 Eylül 2021), 125.

¹⁴² Türkoğlu, *Geçmişte ve Günümüzde Antakya'da Hristiyanlık*, 23, 60; Ahmet Ocak, “Türk Hâkimiyetine Geçiş Sürecinde Antakya ve Çevresinde Bulunan İslam Harici Dinî Cemaatler”, *USAD* 10 (17 Temmuz 2019), 10.

¹⁴³ Türkoğlu, *Geçmişte ve Günümüzde Antakya'da Hristiyanlık*, 24.

yerleşmeye başlamıştır. 1085 yılında Kutalmışoğlu Süleyman Şah, şehri ele geçirerek buradaki Mar Cassianus Kilisesi'ni camiye çevirmiş; buna karşılık iki yeni kilise inşa edilmek üzere bir araziyi Hristiyan halka tahsis etmiştir. Fakat Antakya, 1098 yılında Haçlılar tarafından yeniden ele geçirilmiştir. Moğol istilas sırasında sığınmak amacıyla pek çok Hristiyan ve Müslüman Antakya'ya gelmişti ve bu durum şehrin nüfusunda artışa neden olmuştu. 1268 yılına kadar şehirde daha çok Hristiyan bir hanedanlık hüküm sürmüştür.¹⁴⁴ Ancak bu tarihten sonra Sultan Baybars zamanında Memlük hakimiyetine geçen Antakya'da Hristiyan halk esir olarak başka bölgelere göç ettirilmiş; şehrin demografik yapısı Türkmenlerin yoğun olarak buraya yerleştirilmesiyle değişmişti.¹⁴⁵ 1516'daki Mercidabık Savaşı'ndan sonra Osmanlı hakimiyetine giren ve XVI. yüzyılda Gayrimüslim nüfusun bulunmadığı belirtilen Antakya için¹⁴⁶ Hans Dernschwam'ın 1553-1555 yılları arasında kaleme aldığı seyahatin notları, Antakya bölgesinde Yahudi nüfusunun varlığına işaret etmektedir. Ayrıca Dernschwam'ın aktardıklarına göre, İstanbul, İskenderiye, Antakya ve Kudüs'te saygın patrikler bulunuyor ve İskenderun, Kahire, Antakya, Halep, Kudüs gibi birçok yerde Yahudiler dağınık halde yaşıyorlardı.¹⁴⁷ Osmanlı hakimiyetine geçtikten sonra Antakya merkezinde olmasa da diğer yerleşim yerlerinde Gayrimüslim nüfusun varlığı Tapu Tahrir Defterleri¹⁴⁸ aracılığıyla açıkça görülmektedir. XVII. yüzyılda Antakya şehir merkezinde Gayrimüslim nüfusun varlığı avarız-hane defterleri üzerindeki çalışmalarla kanıtlanmıştır.¹⁴⁹ Bu yüzyılda Antakya'yı ziyaret eden Evliya Çelebi, şehrin mevcut nüfusundan bahsetmese de, geçmişte burada 600 kadar ihtişamlı kilise ve manastırın bulunduğunu kaydetmiştir.¹⁵⁰

1.1. Nüfus ve Yerleşme

Osmanlı yönetimi, ele geçirdiği yeni toprakların demografik ve ekonomik yapısını detaylı bir şekilde incelemek amacıyla “*tahrir*” adını verdiği kapsamlı sayım

¹⁴⁴ Sahillioğlu, “Antakya”, 230-231.

¹⁴⁵ Gökhan, “Hatay Bölgesinde Memlükler Dönemi”, 156; Mehmet Yusuf Çelik, *Memlükler Döneminde Antakya (1268-1516)* (Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, 2020), 243.

¹⁴⁶ Sahillioğlu, “Antakya”, 231; Mehmet Tekin, *Hatay Tarihi “Osmanlı Dönemi”* (Ankara: Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 2000), 11, 13.

¹⁴⁷ Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev. Yaşar Önen (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992), 112, 148.

¹⁴⁸ Bkz. Gül, “XVI. Yüzyılda Antakya Kazası'nın Demografik Yapısı”.

¹⁴⁹ Bkz. Çakar, “17. Yüzyılın İkinci Yarısında Antakya Kazasında İskân ve Nüfus”.

¹⁵⁰ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli, *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı (İstanbul: YKY, 2006), 3/75.

işlemleri gerçekleştirmiştir. Bu sayımlar bölgenin nüfusunu, vergi potansiyelini, tarım alanlarını ve diğer ekonomik kaynaklarını tespit etmek amacıyla yapılmıştır.¹⁵¹

Tahrir defterlerinde şehir ve köylerde yerleşik olan vergiye tabi nüfus ile konar-göçer¹⁵² toplulukların vergi mükellefiyeti, “hane”, “mücerred” ve “bennak” şeklinde kategorize edilmekteydi. Bu terminolojide “hane” evli bireyleri, “mücerred” bekar bireyleri ve “bennak” ise sınırlı arazi tasarrufuna sahip evli vergi mükelleflerini ifade etmekteydi.¹⁵³

Tahrir defterleri, bir hanede yaşayan kişi sayısını ve bu kişilerin adlarını ayrı ayrı belirtmediğinden, bu kayıtlara dayanarak bir yerleşim yerinin kesin nüfusunu belirlemek mümkün değildir. Ancak günümüzde gerçek nüfusu tahmin etmek amacıyla bazı yöntemler kullanılmakta ve bu yöntemlerde hane sayısı belirli bir katsayı ile çarpılarak sonuca ulaşılmaktadır.¹⁵⁴ Tahrir defterlerindeki hane bilgilerinden yola çıkarak nüfus tahmini yapmaya çalışan çeşitli araştırmacılar, farklı katsayılar önermişlerdir. Örneğin Ö. L. Barkan bir hane halkı büyüklüğünü 5 olarak varsayarken, F. Sümer bu sayıyı 7 olarak kabul etmiştir. J. C. Russel 3,5, M. A. Cook 4,5 ve Bruce Mc Gowan ise hane başına düşen kişi sayısının 3,5-6 arasında değişiklik gösterebileceğini belirtmiştir. Ayrıca M. M. İlhan 5,5, B. Lewis 5-8 arasında katsayısını kullanmıştır.¹⁵⁵

André Raymond, XVI. ve XVII. yüzyıllarda Halep’in demografik yapısı üzerine kaleme aldığı çalışmada, bir hanedeki ortalama birey sayısının yaklaşık 8 olduğunu öne sürmüştür.¹⁵⁶ Abraham Marcus ise, XVIII. yüzyıl Halep kadı sicillerine dayanarak

¹⁵¹ Mehmet Öz, “Tahrir”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/425-429; Fatma Acun, “Osmanlı Tarihi Araştırmalarının Genişleyen Sınırları: Defteroloji”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 1 (1 Ocak 2000), 320-321.

¹⁵² Bkz. Gündüz, *Anadolu’da Türkmen Aşiretleri: Bozulus Türkmenleri (1540-1640)*.

¹⁵³ İnalçık, “Osmanlılar’da Raiyyet Rüşümü”, *Belleten* 23/92 (Ekim 1959), 575-610.

¹⁵⁴ Erhan Afyoncu, “Türkiye’de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler”, *Türkiye Araştırmalar Literatür Dergisi* 1/1 (1 Mayıs 2003), 267-286; Leyla Aksu Kılıç, “Dünden Bugüne Defteroloji: Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Tahrir Defterleri Çalışmalarında Metodolojik Arayışlar”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 22 (15 Eylül 2024), 38-79; Kemal Çiçek, “Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Metod Arayışları”, *OTAM Dergisi* 6/6 (1995), 93-112.

¹⁵⁵ Nejat Göyünç, “Hâne Deyimi Hakkında”, *Tarih Dergisi* 32 (Mart 1979), 331-348; Nejat Göyünç, “Hâne”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/552-553.

¹⁵⁶ André Raymond, “The Population of Aleppo in the Sixteenth and Seventeenth Centuries According to Census Documents”, *International Journal of Middle East Studies* 16/4 (November 1984), 447-460; Gül, *Antakya Kazası’nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1709-1806)*, 92.

gerçekleştirdiği araştırmada, şehirdeki hane başına düşen ortalama çocuk sayısının 4,8 olduğunu belirtmektedir.¹⁵⁷

Osmanlı dönemi şehirlerinin aile yapıları ve demografik durumları üzerine yapılan güncel araştırmalar, katsayının değişiklik gösterebileceğini ortaya koymuştur. Antakya Kazası üzerine yapılan çalışmalarda,¹⁵⁸ kazanın her bir hanesinde ortalama 6 kişinin yaşadığı belirlenmiştir.

1.1.1.Yerleşim Yerleri: Mahalle

Kelime manası “*bir şehrin veya kasabanın, ayrıldığı kısımlardan her biri*” demek olan “*mahalle*”,¹⁵⁹ insanların sosyal ilişkilerinde önemli bir rol oynar.

Osmanlı şehirlerinde mahalle, “*birbirini tanıyan ve toplumsal dayanışma içinde sorumluluk alan bireylerin oluşturduğu topluluğun yaşadığı yer*” olarak tanımlanır. Başka bir ifadeyle bunlar aynı ibadethanede bir araya gelen “*cemâ’at*”in aileleriyle birlikte ikamet ettiği kentsel birimlerdir.¹⁶⁰

XVI. yüzyılda Antakya’daki tüm mahalleler şehrin surları içinde konumlanmaktaydı.¹⁶¹ Bu yüzyılda Antakya şehrindeki mahalle sayısı 21 ile 24 arasında farklılık göstermekteydi. 1526 yılında Antakya’da Cami-i Kebir, Cullahan, Dörtayak, Gülbek, Harami Bekir, İmranoğlu, Kastel, Kanavat, Keşkekoğlu, Maslaba, Mescid-i Şeyh Hamza, Meydan, Mukbiloğlu, Paşa, Saha, Sarı Mahmud, Süveyka, Şenbekoğlu, Şeyh Kasım Cami, Sofular ve Şirince Pınar isimli 21 mahalle bulunmaktaydı. Maslaba hariç diğerlerine 1536, 1550, 1570 ve 1584 yıllarında da rastlanmakla birlikte, bunlara Mahsen ve Ma’beliye, ayrıca 1570-1584 yılları arasında Zeytunoğlu,¹⁶² 1584’de ise Tabi-i Cullahan ve Debbus mahalleleri eklenmiştir. Mahallelerde yaşayan nüfusa göre

¹⁵⁷ Abraham Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity Aleppo in the Eighteenth Century* (New York: Columbia University Press, 1989), 200-201.

¹⁵⁸ Bkz. Rifat Özdemir, “Osmanlı Döneminde Antakya’nın Fiziki ve Demografik Yapısı 1709-1860”, *Belleten* 58/221 (Nisan 1994), 119-158; Adem Kara, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Antakya (1800-1850)* (Ankara: Ankara Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, 2004); Doğan Gün, *XVIII. Yüzyılda Antakya’nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1708-1777)* (Ankara: Ankara Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, 2006); Gül, *Antakya Kazası’nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1709-1806)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, 2008).

¹⁵⁹ Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 560.

¹⁶⁰ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehrindeki “Mahalle”nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları* 4/4 (1 Aralık 1984), 69.

¹⁶¹ Sahillioğlu, “Antakya”, 231.

¹⁶² Ahmet Gündüz-Erdinç Gülcü, “XVI. Yüzyılda Antakya Nahiyesi (1526-1584)”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/12 (29 Ocak 2009), 295; Gül, “XVI. Yüzyılda Antakya Kazası’nın Demografik Yapısı”, 1031-1033.

XVI. yüzyılda Antakya'nın en büyük mahalleleri Keşkek, Cullahan ve Kanavat iken, yoğunluğu en az olanlar 1526-1536 yıllarında İmranoglu, 1550'de Mescid-i Şeyh Hamza, 1570'de Meydan ve 1584'de Debbus'dur.¹⁶³

XVII. yüzyılda, Antakya şehrinde mahalle sayısı 22 ile 24 arasında değişmekteydi. 1616 ve 1657 senelerinde şehirde 22 mahalle bulunmaktaydı. 1678'de Antakya; Cami-i Kebir, Debbus, Dörtayak, Gaydur, Günlük (Rimmât olarak da bilinir), Hallabü'n-Nemle (Uncular olarak da bilinir), Havare, Habib-i Neccar, İmran, Kanavat, Kantara (Paşa olarak da bilinir), Kastel, Mahsen, Meydan, Mukbil, Saha, Sarı Mahmud, Sekakin, Sofular, Şenbek, Şeyh Ali, Şirince, Tabi-i Sofular ve Tut olmak üzere 24 ayrı mahalleye bölünmüştü ve bu mahallelerde 10.302 kişi ikamet etmiştir. 1678 yılında, Antakya'nın nüfus bakımından en kalabalık mahalleleri sırasıyla 225 evi barındıran Tut, 190 eve sahip Habib-i Neccar, 132 ev ve 2 havşdan¹⁶⁴ oluşan Sofular, 104 ev, 2 havş ve 1 kaysarlık¹⁶⁵ ile Mahzen ve 103 ev ile 1 kaysarlığı olan Tabi-i Sofular'dır. En küçük mahalleler ise Sekakin, Saha ve Şirince'dir.¹⁶⁶ Gayrimüslimler Kantara, Mahsen, Sofular, Şirince ve Tut mahallelerinde Müslümanlarla birlikte yaşamıştır.

1700 senesinde Antakya'da Habib-i Neccar, Cami-i Kebir, Dörtayak, Tabi-i Sofular, Sofular, Gaydur, Kanavat, Tut, Şeyh Ali, Sarı Mahmud, Kantara, Saha, Şenbek, Kastel, Mukbil, Mahsen, Günlük, İmran, Havare, Sekakin, Debbus, Meydan, Hallabü'n-Nemle (Uncular) olarak 23 mahalle kayıtlıdır ve avarız vergisi ödeyen hane sayısı toplamda 454,5'tir.¹⁶⁷ Tahmini nüfusu 17.185,5 kişi olarak hesaplanan şehrin en kalabalık mahalleleri Tut, Habib-i Neccar, Sofular, Mahsen, Tabi-i Sofular ve Gaydur iken nüfusu az olan mahalleler ise Mukbil, Debbus, Meydan ve İmran'dır. Ayrıca Gayrimüslimler Sofular, Kantara ve Kanavat mahallelerinde Müslümanlarla birlikte ikamet etmiştir.

Antakya şehri XVI. yüzyılın ilk yarısında 21 mahalleye sahipken, bu sayının yüzyılın sonlarına doğru 24'e yükseldiği görülmektedir. Bu dönemde dikkat çeken bir

¹⁶³ Gündüz-Gülcü, "XVI. Yüzyılda Antakya Nahiyesi (1526-1584)", 295.

¹⁶⁴ Havş kavramı, kırsal yaşam tarzına yakın koşullarda hayatını sürdüren yoksul halkın mesken edindiği, genellikle küçük evlerden oluşan geniş yerleşim bölgelerini tanımlamaktadır (Çakar, "17. Yüzyılın İkinci Yarısında Antakya Kazasında İskân ve Nüfus", 450).

¹⁶⁵ Kaysarlık (veya kaysariye/kısariyye), dışarıdan gelen tüccarın ikamet süreleri boyunca dükkan ve oda kiraladıkları hanlar olarak işlev görmekteydi. Bununla birlikte, bu terim aynı zamanda fakir yabancılar, Araplar ve Bedeviler gibi görece yoksul kesimlerin barındığı yerleri de tanımlamak için kullanılmıştır (Çakar, "17. Yüzyılın İkinci Yarısında Antakya Kazasında İskân ve Nüfus", 450).

¹⁶⁶ Çakar, "17. Yüzyılın İkinci Yarısında Antakya Kazasında İskân ve Nüfus", 441.

¹⁶⁷ BOA. D. MKF.d, 27833/2-8.

nokta, Tabi-i Cullahan, Zeytunoğlu ve Debbus adlı üç mahallenin başlangıçta var olmadığı, ancak sonradan ortaya çıktığıdır. XVII. yüzyılda ise mahalle sayısı 22 ile 24 arasında değişmektedir. Yüzyılın ilk yarısına kadar 22 mahalleye sahip olan Antakya, 1678’de 24 mahalleye çıksa da 1700 yılında 23 mahalleye düşmüştür.

XVI. ve XVII. yüzyılların mahalle isimleri karşılaştırıldığında bazı değişimler göze çarpmaktadır. İmranoğlu-İmran, Mukbiloğlu-Mukbil, Şenbekoğlu-Şenbek, Güllük-Günlük, Şirince Pınar-Şirince, Paşa-Kantara, Mahsen-Mahzen, Süveyka (Süveyka ibn-i Hümmare)-Havare, Keşkekoğlu-Habib-i Neccar ve Mescid-i Şeyh Hamza tabi-i Sofular-Tabi-i Sofular şeklinde farklılaşmıştır. Öte yandan, XVI. yüzyılda rastlanan Harami Beyler, Şeyh Kasım ve Cullahan mahallelerine XVII. yüzyılda artık rastlanmamaktadır. Aynı dönemde XVI. yüzyılda var olmayan Gaydur, Sekakin ve Tut adlı yeni mahallelerin ortaya çıktığı ya da mevcut mahallelerin isim değiştirdiği anlaşılmaktadır. Özellikle Cullahan mahallesinin durumu dikkat çekicidir. XVI. yüzyılda Antakya’nın en yoğun nüfuslu mahallelerinden biri olmasına rağmen XVII., XVIII. ve XIX. yüzyıl kayıtlarında adının geçmemesi, bu mahallenin ortadan kalkmış olabileceği ihtimalini düşündürmektedir. Bu bağlamda, daha önce kayıtlarda adı geçmeyen ve nüfus yoğunluğu fazla olan Tut mahallesinin, aslında kaybolan Cullahan mahallesi olma olasılığı yüksektir.¹⁶⁸

İncelenen dönemin şer’iyye sicillerinde Antakya şehrine ait 36 adet mahalle tespit edilmiştir. Antakya’nın bu yerleşim yerleri, XIX. yüzyılın ortalarına kadar büyük ölçüde şehrin etrafını saran kalenin içinde yoğunlaşmıştır. Antakya’da mahalleler, kentsel dokunun önemli bir parçası olarak, genellikle dini yapıların veya aynı meslek grubundan insanların bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Bazı durumlarda, benzer inanç ve geleneklere sahip kişilerin bir arada yaşama arzusu da mahallelerin şekillenmesinde etkili olmuştur. O bölgeye damgasını vuran dini bir yapının, çoğunlukla bir cami ve mescit gibi fiziki örgünün etrafında oluşan mahalleler Habib-i Neccar, Cami-i Kebir, Meydan, Kastel, Kantara ve Saha’dır. Bir esnaf grubunun adını alan Uncular, aynı dini inanç ve gelenek etrafında toplanan mahalleler ise Sofular ve Şeyh Ali olarak orada yaşayan topluluğun ismiyle anılmıştır. Bunlara ilaveten Tut (Dut) gibi ağaç ile Sarı Mahmud ve Koca Abdi şeklinde şahıs isimlerinden türetilmiş mahalle adları da bulunmaktadır.

Tablo 2. XVIII. Yüzyılda Antakya’nın Mahalleleri

¹⁶⁸ Çakar, “17. Yüzyılın İkinci Yarısında Antakya Kazasında İskân ve Nüfus”, 439-440.

Sıra No.	Mahalle Adı	1709 ¹⁶⁹	1736 ¹⁷⁰	1743 ¹⁷¹	1749 ¹⁷²	1754 ¹⁷³	1762 ¹⁷⁴	1764 ¹⁷⁵
1	Ak (Ahi) Baba	-	+	+	+	+	+	-
2	Cami-i Kebir	+	+	+	+	+	+	+
3	Cinci	-	+	+	+	+	+	-
4	Cüneyne/ Cenine	-	+	-	-	-	+	-
5	Debbus	+	+	+	+	+	+	+
6	Dörtayak	+	+	+	+	+	+	+
7	Elvaniye	-	+	-	-	-	-	-
8	Günlük	+	+	+	+	+	+	+
9	Güncat/Güncan	-	+	+	+	+	+	+
10	Gaydur/Gabdur	-	+	-	+	-	+	+
11	Habib-i Neccar	+	+	-	+	-	+	+
12	Hallabü'n-Nemle (Uncular)	+	+	+	+	+	+	+
13	Hammare	+	+	+	+	-	+	+
14	Havace Abdi (Hoca/Koca Abdi)	-	+	+	+	+	+	+
15	İmran	+	+	+	+	+	+	+
16	Kantara	+	+	+	+	+	+	+
17	Kanavat	+	+	+	+	+	+	+
18	Kapu (kuyu) Bölüğü	-	+	+	+	+	+	+
19	Kara Ali	-	+	+	+	+	+	-
20	Kastel	+	+	+	+	+	+	+
21	Keçeci	-	+	+	+	+	-	-
22	Mahsen	+	+	+	+	-	+	+
23	Meydan	+	+	+	+	+	+	+
24	Mukbil	+	+	+	+	+	+	+
25	Oruçoğlu/Oruç Bölüğü	-	+	+	-	-	+	-
26	Rikabiye	-	+	+	+	+	+	+
27	Saha	+	+	+	+	+	+	+
28	Sarı Mahmud	+	+	+	+	+	+	+
29	Sarımiye	-	+	+	+	+	+	+
30	Sekkakin	+	+	+	+	-	+	+
31	Sofular	+	+	+	+	+	+	+
32	Şenbek/Şenbey	+	+	+	+	+	+	+
33	Şeyh Ali	+	+	+	+	-	+	+
34	Şirince	+	+	+	+	+	+	-
35	Tabi-i Sofular	+	+	+	+	+	+	+
36	Tut (Dutdibi)	+	+	-	+	-	+	+

Tablo, Antakya'nın XVIII. yüzyıldaki kentsel yapısının ve idari düzenlemelerinin zaman içindeki değişimini yansıtmaktadır. 1709 yılında Antakya'da 23 olan mahalle sayısı, 1736'da 36'ya ulaşmıştır. 27 yıllık süreçte mahalle sayısındaki artışın nüfus kaynaklı olmadığı, vergi toplamak ve mali yükümlülüklerin takibini

¹⁶⁹ AŞS 1 108/303; 169/464.

¹⁷⁰ AŞS 2 52/66; 100-101/136; 132/188; 169-172/240; 183/253.

¹⁷¹ AŞS 3 75-76/100; 100-101/130.

¹⁷² AŞS 4 63/132; 117/217; 123/228; 155/286.

¹⁷³ AŞS 5 169-170/279.

¹⁷⁴ AŞS 7 20/39; 71/123; 134/220.

¹⁷⁵ AŞS 8 7/14; 25/37; 50/76; 62/80; 106/143.

kolaylaştırmak amacıyla “*mahallat defteri*”ndeki düzenlemelerden mevcut mahallelerin bölünerek yeni yerleşim birimlerinin oluşturulduğu ifade edilmiştir. Mahalle sayılarındaki azalma ise mahallelerin birleşmesiyle açıklanmıştır. 1743, 1749 ve 1762 yıllarında 30’un üzerinde olan mahalle sayısı 1754 ve 1764 yıllarında 30’un altına düşmüştür.

1774-1777 ile 1800-1806 yıllarını kapsayan sicil defterlerinde mahalle kayıtları bulunmamaktadır. Bu nedenle 1774-1777 yıllarını içeren dava kayıtlarında tespit edilen Antakya mahalleleri Cami-i Kebir, Debbus, Dörtayak, Güncat, Günlük, Habib-i Neccar, Hammare, İmran, Kantara, Kara Ali, Mahsen, Meydan, Rikabiye, Saha, Sarımiye, Sekakin, Şenbek, Şeyh Ali, Tabi-i Sofular, Tut ve Unculardır. 1800-1806 yılları arasındaki belgelerde ise Cami-i Kebir, Cüneyne, Cami-i Cedid, Debbus, Dörtayak, Günlük, Habib-i Neccar, Hammare, İmran, Kanavat, Kantara, Kastel, Mahsen, Meydan, Mukbil, Oruç Bölük, Saha, Sekakin, Sofular, Şenbek, Şeyh Ali, Tut ve Uncular mahallelerine rastlanmaktadır.

1709-1806 arasındaki 100 yıllık zaman dilimi boyunca, mahallelerin göreceli büyüklüklerinde ufak değişiklikler gözlemlenmekle birlikte, genel eğilimde büyük bir farklılık yaşanmamıştır. Sürekli olarak varlığını sürdüren ve kayıtlı/incelenen defterlerde sıkça rastlanan mahalleler şunlardır: Cami-i Kebir, Debbus, Dörtayak, Günlük, Uncular, İmran, Kanavat, Meydan, Saha, Şenbek, Hammare, Kantara, Kastel, Mahsen, Mukbil, Sekakin, Sofular, Tabi-i Sofular, Şeyh Ali, Güncat, Habib-i Neccar, Rikabiye, Sarı Mahmud, Sarımiye ve Tut. Bu mahalleler, Antakya’nın kentsel dokusunun temel taşlarını oluşturmuştur. Dönem içerisinde, bazı mahallelerin bölünerek veya ayrılarak yeni yerleşim birimleri oluşturduğu da dikkat çekmektedir. “*Koltuk mahalleler*” olarak adlandırılan bu yerleşimler ise Cinci (Cinci Bölüğü), Oruçoğlu (Oruç Bölüğü), Kara Ali (Kara Ali Bölüğü), Hoca Abdi, Kapı Bölüğü, Kanavat, Mahsen (Cami-i Bölüğü Mahsen¹⁷⁶/Mahsen Fırûn Bölüğü¹⁷⁷), Meydan Paşa Havlısı¹⁷⁸ ve Akbaba’dır. Bu durum, Antakya’nın kentsel yapısının dinamik bir süreç içinde olduğunu ve zamanla değişime uğradığını göstermektedir.

¹⁷⁶ AŞS 3 75-76/100; 100-101/130; AŞS 4 63/132; 123/228; 155/286; AŞS 5 170/279; AŞS 7 134/220.

¹⁷⁷ AŞS 3 75-76/100; AŞS 7 134/220.

¹⁷⁸ AŞS 3 75-76/100; AŞS 4 63/132.

1.1.2.Şehir Nüfusu

XVI. yüzyıldaki mahalle sayısı 21-24 arasında değişen Antakya'nın nüfusu da çeşitli dönemlerde farklılık göstermiştir. 1526 yılında Antakya şehrinde 1002 hane ve 131 mücerred (bekar); 1536'da 1151 hane, 251 mücerred ve 30 imam; 1550'de 890 hane, 327 mücerred ve 21 imam; 1570'de 1038 hane, 394 mücerred, 22 de imam¹⁷⁹ ve hatib bulunmaktaydı.¹⁸⁰ Elde edilen verilerin nüfusa dönüştürülmesi aşamasında, imamlar hane birimi olarak kabul edilmişti ve 6 katsayısı ile çarpılarak tahmini nüfus hesaplanmıştır. Bu sayıya, mücerredler dahil edildikten sonra bulunan toplam değere, vergiden muaf tutulan askerî ve diğer özel grupları temsil eden %15'lik (yaklaşık 300 kişilik)¹⁸¹ bir oran ilave edilmiştir. Bu hesaplamalar neticesinde, Antakya şehrinin tahmini nüfusu, 1526 yılında 6.443; 1536'da 7.637; 1550'de 6.093; 1570'te 7.054'tür. Böylece 1526-1570 yılları arasında şehirdeki tahmini nüfusun ortalama 6.500-7.000 kişinin ikamet ettiği anlaşılmaktadır.

XVII. yüzyılda, Antakya şehrinde mahalle sayısı 22-24 arasındaydı. 1616 ve 1657 yıllarında şehir 22 mahalleden oluşmaktaydı. 1678'de 24 mahalleye taksim edilen Antakya şehrinin tahmini nüfusu 10.302 kişi idi.¹⁸²

1700 yılında, Habib-i Neccar (39,5 hane), Cami-i Kebir (8 hane), Dörtayak (26,5 hane), Tabi-i Sofular (34,5 hane) , Sofular (44 hane), Gaydur (28 hane), Kanavat (31 hane), Tut (55 hane), Şeyh Ali (12 hane), Sarı Mahmud (11,5 hane), Kantara (19,5 hane), Saha (14,5 hane), Şenbek (17 hane), Kastel (12 hane), Mukbil (3,5 hane), Mahsen (31,5 hane), Günlük (11 hane), İmran (8 hane), Havare (12,5 hane), Sekakin (7 hane), Debbus (5,5 hane), Meydan (7 hane), Hallabü'n-Nemle (Uncular) (15,5 hane) olarak 23 mahalle kaydedilmiştir ve avarız vergisi ödeyen hane sayısı ise toplamda 454,5'tir. 1700 kayıtlarına göre, Tabi-i Sofular ve Kanavat mahallelerinde avarız hane katsayısı 5 olarak belirlenmişti. Sofular, Şeyh Ali ve Sarı Mahmud mahallelerinde avarız hane katsayısı 5,5 idi. Dörtayak, Gaydur, Tut, Mahsen, İmran, Meydan ve

¹⁷⁹ Ahmet Gündüz ve Erdiç Gülcü'nün araştırmalarına göre, 1526 yılına ait hane ve mücerred sayıları aynı olup, 1536 yılına ait hane sayısı 1165, mücerred sayısı 255, imam sayısı yine 30; 1550 yılındaki hane 1056, mücerred 393, imam 24; 1570 kayıtlarında hane 1047, mücerred 384, imam sayısı ise 23 olarak kaydedilmiştir. Ayrıca 1536 yılı için 1 şehir kethüdası ve 2 pir-i fani mevcuttur. Bunlara ilaveten 1584 yılına ait şehirdeki hane, mücerred ve imam sayıları da verilmiştir. 1584'de hane 1008, mücerred 539 ve imam sayısı ise 28'dir (bkz. aynı makale, 294).

¹⁸⁰ Gül, "XVI. Yüzyılda Antakya Kazası'nın Demografik Yapısı", 1037.

¹⁸¹ Gündüz ve Gülcü, vergiden muaf olanları 350 kişi olarak hesaplamışlardır. Onlar, 1526'da şehrin tahmini nüfusu 6.493; 1536'da 7.793; 1550'de 7.246; 1570'de 7.016 ve 1584'de ise 7.105 kişi olarak kaydetmişlerdir. Böylece XVI. yüzyılda Antakya şehrinin nüfusu 6.493 ile 7.793 arasında değişmekteydi.

¹⁸² Çakar, "17. Yüzyılın İkinci Yarısında Antakya Kazasında İskân ve Nüfus", 452-453.

Hallabü'n-Nemle mahallelerinde avarız hane katsayısı 6 iken, Habib-i Neccar, Günlük, Havare ve Debbus mahallelerinde 6,5 idi. Cami-i Kebir ve Mukbil mahallelerinde avarız hane katsayısı 7, Saha ve Kastel mahallelerinde 8 iken Kantara Mahallesi'nde 8.5, Sekakin Mahallesi'nde 9 ve Şenbek Mahallesi'nde 10'a yükselmekteydi. Toplam nüfus ise 2.864.25 kişiden oluşmaktaydı. Her bir hanede ortalama 6 kişinin yaşadığı varsayımıyla, şehrin o dönemdeki tahmini nüfusu 17.185,5 kişi olarak hesaplanmıştır. 1700 yılında Antakya'nın nüfus bakımından en kalabalık mahalleleri Tut, Habib-i Neccar, Sofular, Mahsen, Tabi-i Sofular ve Gaydur'du. Nüfusu en az olan mahalleler ise Mukbil, Debbus, Meydan ve İmran'dı. Bu yıllarda Gayrimüslimler, Antakya mahallelerinden Sofular, Kantara ve Kanavat'da Müslümanlarla birlikte ikamet etmekteydi.¹⁸³

1709 yılında Antakya şehri, kayıt altına alınan bilgilere göre 23 mahalleden mürekkepti. Bunlardan Meydan Mahallesi 5 hane, Dörtayak 14 hane, Sekakin 2 hane, Tabi-i Sofular 19 hane, Sofular 26 hane, Kanavat maa Gaydur 24 hane, Debbus 3,5 hane, İmran 4,5 hane 2 sülüs, Hammara 5,5 hane 0,5 rub, Şeyh Ali 5,5 hane ve 1 sülüs, Habib-i Neccar 30 hane, Tut 31 hane 0,5 rub, Kantara 11 hane 1 rub, Sarı Mahmud 7 hane, Saha 4 hane 1 rub, Şenbek 4 hane 1 rub 1 sülüs, Mukbil 3,5 hane, Cami-i Kebir 7 hane, Kastel 5,5 hane 2 sülüs, Mahsen 19 hane, Günlük 5,5 hane 2 sülüs, Şirince 4,5 hane, Hallabü'n-Nemle 6,5 hane 2 sülüs,¹⁸⁴ genel toplamda ise 251,5 hane 1 sülüs olarak belirlenmiştir.¹⁸⁵ Ancak, bu tarihte bir avarız hanesinin tam olarak kaç gerçek haneye denk geldiği kesin olarak belirlenememiştir. Antakya'da bir avarız hanesi ile gerçek hane sayısı arasındaki oran zaman içinde değişmiştir. 1678'de bu oran 5 gerçek hane/1 avarız hanesi iken, 1700'de oran yaklaşık 6,61 gerçek hane/1 avarız hanesidir. 1736'da ise oran 8,56'ya yükselmiştir. Bu verilerle 1700 yılı için tahmini nüfus 251,5 (avarız-hane sayısı)x6,61=1.662,415, gerçek-hane 1.662,415x6 (ortalama aile büyüklüğü)=9.974,49 kişi, çıkan tahmini sayıya 1.000¹⁸⁶ kişilik muaf nüfus da eklendiğinde tahmini toplam nüfus 10.974,49 kişi şeklindedir. 1736 yılında ise, 251,5x8,56=2.152,84, 2.152,84x6=12.917 kişiye muaf olan 1.000 sayısı eklenince

¹⁸³ BOA. D. MKF.d, 27833/2-8.

¹⁸⁴ Antakya'daki 247,5 haneye 4 rub, 10 sülüs eklenmelidir. 4 rub bir bütünü, 10 sülüs ise 3 bütünü 1 sülüsü ifade etmektedir. Böylece sonuç olarak 4 bütünü 1 sülüs değeri 247,5 haneye eklendiğinde 251,5 hane 1 sülüs elde edilmektedir.

¹⁸⁵ AŞS 1 108/303.

¹⁸⁶ 500 asker kişi ve 500 de vergiden muaf olanlar (imam, hatip, müezzin, vaiz, papaz ve haham gibi) tahmini nüfusa dahil edilmiştir (Özdemir, "Osmanlı Döneminde Antakya'nın Fiziki ve Demografik Yapısı 1709-1860", 137).

13.917 sonucuna ulaşılmaktadır. Bu hesaplamalar, 1709 yılında Antakya nüfusunun 10.974 ile 13.917 arasında olabileceğine dair bir tahmin sunmaktadır.¹⁸⁷ Antakya'nın 1709 yılında en fazla avarız hane sayısına sahip mahalleleri sırasıyla Tut, Habib-i Neccar, Sofular, Kanavat, Tabi-i Sofular, Mahsen, Dörtayak ve Kantara iken, en az olanları Sekakin, Debbus, Mukbil, Saha, Şenbek, İmran ve Şirince'di.

1736 yılında Antakya mahallelerinin tahmini nüfusu, bu yıla ait “*Salyane Resmi*” toplanmak amacıyla tanzim edilen “*Tevzi ve Taksim Defteri*”nde (Mahallat Defteri) yer alan mahallelerdeki mülk ve kiracı evlerinin sayısı üzerinden tahmini nüfus hesaplanmıştır.

Tablo 3. 1736 Tarihinde Antakya Mahallelerinin Demografik Yapısı¹⁸⁸

Sıra No.	Mahalle Adı	Mülk Ev Sayısı (Gerçek-Hane Sayısı)	Mülk Ev Tahmini Nüfus (6 katsayısı)	Kiracı Ev Sayısı (Gerçek-Hane Sayısı)	Kiracı Ev Tahmini Nüfus (6 katsayısı)	Mahallelerin Toplam Nüfusu
1	Dörtayak	75	450	240	1.140	1.850
2	Meydan	34	204	151	906	1.110
3	Uncular	26	156	19	114	270
4	İmran	14	84	8	48	132
5	Debbus	24	144	14	84	228
6	Oruçoğlu	20	120	15	90	210
7	Kara Ali	19	114	15	90	204
8	Keçeci	30	180	40	240	420
9	Cinci	16	96	20	120	216
10	Rikabiye	24	144	30	180	324
11	Havace Abdi	32	192	43	258	420
12	Kapu Bölüğü	19	144	3	18	132
13	Akbaba	21	126	2	12	252
14	Kantara	61	366	35	210	576
15	Mahsen	89	534	66	396	930
16	Günlük	11	66	112	672	738
17	Sofular	35	210	92	552	762
18	Şeyh Ali	16	96	33	198	394
19	Saha	20	120	11	66	186
20	Kanavat	60	360	131	786	1.146
21	Cami-i Kebir	35	210	11	66	276

¹⁸⁷ Rifat Özdemir, Osmanlı Anadolu şehirleri üzerine yaptığı araştırmalar, o dönemlerde bir “*Avarız-Hanesi*”nin kaç “*Gerçek-Hane*” anlamına geldiğine dair çeşitli sayılar ortaya koymuştur. Bu sayılar 9, 10, 13, 15, 16, 53, 61,5 ve 62 olarak tespit edilmiştir. 1709 yılındaki Antakya nüfusu hakkında bir fikir edinmek amacıyla Özdemir, bu rakamları kullanarak tahmini nüfus sayıları elde etmeye çalışmış ve bu sayılar üzerinden bazı yorumlar yapmıştır. 251,5 “*Avarız ve Nüzul-Hanesi*” sayısı, 9, 10, 13, 15, 16, 53, 61,5 ve 62’ye kadar olan “*Gerçek-Hane*” sayılarıyla çarpılarak tahmini ev sayısı bulunmuştur. Bir Antakya ailesinin ortalama 6 kişiden oluştuğu varsayılarak, tahmini ev sayısı 6 ile çarpılıp tahmini nüfus elde edilmiştir. Askeri sınıftan ve vergiden muaf olan unsurlardan toplam 1.000 kişi tahmini nüfusa eklenmiştir. Yapılan hesaplamalar sonucunda, 1709 yılında Antakya’nın tahmini nüfusu 14.581 ile 94.558 kişi arasında değişmektedir (Özdemir, “Osmanlı Döneminde Antakya’nın Fiziki ve Demografik Yapısı 1709-1860”, 136-137).

¹⁸⁸ AŞS 2 52/66 (15 Rebiülahir 1149/23 Ağustos 1736).

22	Kastel	38	228	25	150	378
23	Şirince	15	90	13	78	168
24	Sarı Mahmud	35	210	20	120	330
25	Şenbek	23	138	20	120	258
26	Hammare	14	84	19	114	198
27	Mukbil	19	114	4	24	138
28	Tabi-i Sofular	56	336	4	246	582
29	Sekakin	19	114	3	18	132
	Toplam	900	5.400	1.255¹⁸⁹	7.530	12.930

Tabloya göre, şehirde toplam 2.155 hane bulunmaktaydı. Bu sayı, yalnızca vergiye tabi nüfusun yaşadığı evleri kapsamaktadır. Vergi muafiyeti olan kişilerin evleri bu sayıya dahil değildir. Her ev 6 ile çarpıldığında mülk evlerde toplam 5.400 kişinin, kiracı evlerinde ise 7.530 yaşadığı sonucuna varılmaktadır. Vergiye dahil toplam nüfus 12.930 kişidir. Vergi muafiyeti olan yaklaşık 1.000 kişi de eklendiğinde, şehrin toplam nüfusunun 13.930 olduğu tahmin edilmektedir.

Dörtayak, Kanavat, Meydan, Mahsen, Sofular, Günlük, Tabi-i Sofular, Kantara, Keçeci, Havace Abdi, Şeyh Ali, Kastel, Sarı Mahmud, Rikabiye, Cami-i Kebir, Uncular, Şenbek, Akı Baba, Cinci, Oruçoğlu ve Kara Ali adlı 21 mahalle, şehrin en kalabalık yerleşim yerleridir. Nüfusu az olan mahalleler ise Kapu Bölüğü, Sekakin, İmran, Mukbil, Şirince, Saha ve Hammare idi. Gayrimüslimler bu mahallelerden Dörtayak, Mahsen, Tabi-i Sofular, Kantara, Havace Abdi, Kastel, Rikabiye, Cami-i Kebir, Uncular, Sarı Mahmud, Şenbek gibi yoğun nüfuslu olan mahallelerde Müslümanlarla birlikte yaşadıkları gibi Kapu Bölüğü ve Mukbil mahallelerinde de yine Müslümanlarla birlikte ikamet etmişlerdir.¹⁹⁰

1743 yılında “*Mahallat ve Esnaf Tevzi Defteri*” vergi kayıtlarında şehirdeki esnaf sayısı 2.332 kişi iken, mahallelerde bu sayı 373 olarak kaydedilmiştir. Toplam 2.705 kişi olan bu sayı, 6 ile çarpıldıktan sonra vergiden muaf 1.000 kişi de eklenince şehrin yaklaşık nüfusu 17.530 kişi olarak hesaplanmaktadır.¹⁹¹ 1743 senesi ile 1700 senesindeki nüfus hemen hemen aynı çıkmaktadır.

1749 yılında “*Mahallat ve Esnaf Tevzi Defteri*” vergi kayıtlarında şehirdeki esnaf sayısı 1.385 ve mahallelerde 115 kişi olup toplam 1.500 kişi kaydedilmiştir. Bu kayıtlara dayanarak yapılan hesaplama göre, şehrin tahmini nüfusu 10.000’dir.¹⁹² 1754 yılına ait “*Mahallat ve Esnaf Tevzi Defteri*” vergi kayıtlarında şehir ve

¹⁸⁹ Belgede 1.228 olarak kaydedilmiştir.

¹⁹⁰ AŞS 2 167-172/240.

¹⁹¹ AŞS 3 75-76/100.

¹⁹² AŞS 4 123-124/228.

mahallelerdeki esnaf sayısında bir değişim yaşanmamıştır. Bu nedenle bu yılda da şehrin tahmini nüfusu 10.000’dir.¹⁹³

1762 yılında, şehrin nüfusunun hesaplanması için “*imdad-ı hazariyye*” ve diğer giderlerin tahsili için düzenlenen esnaf ve mahalle kayıtlarına göre, mahallelerde yaşayan kişi sayısı 1.150, esnaf sayısı ise 1.120 olarak tespit edilmiştir. Toplamda 2.270 kişi kaydedilmiştir. Bu sayı 6 ile çarpıldığında, şehrin tahmini nüfusu 13.620 kişi olarak hesaplanmıştır. Bu sayıya vergiden muaf tutulan 1.000 kişi de eklendiğinde, şehrin toplam tahmini nüfusu 14.620 kişiye ulaştı.¹⁹⁴

1764 yılına ait esnaf kayıt defterinde şehir sakinleri sosyal statülerine göre çeşitli gruplara ayrılmıştır. Bu gruplar reaya, yeniçeri, e’imme, sââdat ve sipahdır. İmdad-ı hazariyye kayıtlarına göre, vergiye tabi esnaf sayısı ise 1150 reaya, 497 yeniçeri, 42 e’imme, 122 sââdat ve 12 sipahdan oluşmuştur. Ayrıca avatıl (herhangi bir işle meşgul olmayan) kişiler de kaydedilmiştir. Bunların 140’ı reaya, 75’i yeniçeri, 37’si e’imme, 29’u sââdat ve 10’u sipahtır. Bu verilere bakıldığında, Antakya şehir merkezinde 1.290 reaya, 572 yeniçeri, 79 e’imme, 151 sââdat ve 22 sipah bulunmaktaydı. Sosyal statüsü belirtilmeyen 14 kişilik Celi Efendi kiracıları da bu gruba dahil edildiğinde, sonuç olarak, şehirde 1.837 esnaf ile 291 nefer avatıl kişi olmak üzere 2.128 kişi bulunmaktadır. Bu sayı 6 ile çarpıldığında 12.768 kişiye tekabül etmektedir. Vergi muafiyeti olan yaklaşık 1.000 kişinin de eklenmesiyle şehrin tahmini nüfusu 13.768 olarak hesaplanmıştır.¹⁹⁵ 1774-1806 senelerine ait sicil kayıtlarında şehrin nüfusu ile ilgili avarız kayıtları bulunmamasından dolayı bu yıllara ait nüfus hesaplanamamıştır.

1.1.3.Kırsal Nüfus

Kırsal iskan yerlerinin en küçüğü olan köylere, Arapça “*karye*” denir. Bir iskan merkezi olarak tanımlanan köylerin ekonomik fonksiyonları çoğunlukla ziraat ve hayvancılığa dayanır. Kimi köylerin nüfusu genellikle binlerle ifade edilir ve bunlar

¹⁹³ AŞS 5 169-170/279.

¹⁹⁴ AŞS 7 27/51; 70-71/123.

¹⁹⁵ AŞS 8 11-12/22 (18 Muharrem 1178/18 Temmuz 1764). Ancak şehir merkezinin nüfusunu hesaplamada yine merkez için düzenlenmiş olan imdad-ı hazariyye listesinden değil de Antakya’nın mahalleleri esas alındığında farklı sonuçlara ulaşılmaktadır. 1749, 1762 ve 1764 yıllarında, Antakya mahallelerinin (23 mahalle) gerçek hane sayısı ve tahmini nüfusu için avarız ve nüzul bedeli listesine baktığımızda kaydedilen toplam avarız-hane sayısı 180,25’tir (AŞS 4 117/217; AŞS 7 20/39; AŞS 8 7/14; 106/143). Bu sayı, Özdemir’in, 9, 10, 13, 15, 16, 53, 61,5 ve 62’ye kadar olan “*Gerçek-Hane*” sayılarından en az olan 9 ile medyan olan 15,5 ile çarpılıp, çıkan sonucun 6 kat sayısı ile tekrar çarpılarak, bu sayıya vergiden muaf tutulan 1.000 kişi eklendiğinde, şehrin toplam tahmini nüfusu 10.733,5/17.763,25 olarak belirmektedir. Değişkenlerden en yüksek olan 62 sayısı ile hesaplandığında sonuç 68.053 kişi etmektedir.

belli bir coğrafi sınıra, kendine ait bir isme ve özgün bir toplumsal örgütlenmeye sahiptirler. Şehirlerden farklı olarak, köylerde toplumsal değişim süreci daha yavaş işler. Tüm bu özellikleriyle köy, hem fiziksel hem de sosyal olarak varlığını kırsal bir çevrede sürdüren bir yerleşim birimidir.¹⁹⁶

XVI. yüzyılda, Antakya Kazası'ndaki toplumsal ve ekonomik yaşamın temelini, diğer Osmanlı sancaklarında olduğu gibi, köyler oluşturmuştur. Bu yüzyılda Antakya Kazası; Antakya, Altınözü, Kuseyr, Cebel-i Akra, Süveydiye (Süveyde) ve Şuğur olmak üzere 6 nahiyeden meydana gelmişti. 1526-1550 yıllarında Antakya Kazası'ndaki kırsal nüfusun nahiyelere göre dağılımı ise şu şekildeydi: Antakya Nahiyesi'nde 1526 yılında toplam vergi nüfusu 460 hane ve 81 mücerred; 1536'da 682 hane, 342 mücerred ve 26 imam; 1550'de 790 hane, 353 mücerred ve 4 imamdı.¹⁹⁷ Altınözü'nde 1526 yılında toplam vergi nüfusu 1046 hane, 141 mücerred; 1536'da 1201 hane, 609 mücerred ve 55 imam; 1550'de 1.249 hane, 697 mücerredten oluşmaktaydı. Kuseyr Nahiyesi'nde 1526 yılında toplam vergi nüfusu 2.468 hane, 286 mücerred; 1536'da 3.142 hane, 1.485 mücerred ve 104 imamdı. 1550 yılında 3.536 hane, 1.428 mücerredten ibaretti. Cebel-i Akra Nahiyesi'nin 1526 yılında toplam vergi nüfusu 859 hane, 186 mücerred; 1536'da 843 hane, 455 mücerred ve 34 imam; 1550'de 1075 hane, 595 mücerreddi. Süveydiye Nahiyesi'nin 1526 yılında toplam vergi nüfusu 388 hane, 39 mücerred; 1536'da 378 hane, 256 mücerred ve 8 imam; 1550'de 582 hane, 201 mücerreddi. Şuğur Nahiyesi'nin 1526 yılında toplam vergi nüfusu 2.031 hane, 187 mücerred; 1536'da 2.438 hane, 1.409 mücerred ve 64 imam, 1550'da ise 2.841 hane ve 1.661 mücerreddi.¹⁹⁸

Antakya Nahiyesi'nin 1526 yılında toplam nüfusu 2.841 kişi, 1536'da 4.590 kişi, 1550'de ise 5.117 kişiydi. Altınözü Nahiyesi'nde nüfus 1526'da 6.417 kişi, 1536'da 8.145 kişi ve 1550'de 8.191 kişiydi. Kuseyr Nahiyesi'nin nüfusu 1526'da 15.094, 1536'da 20.961, 1550 yılında ise 22.644 kişiden oluşmaktaydı. Cebel-i Akra Nahiyesi'nin nüfusu 1526'da 5.340, 1536'da 5.717, 1550'de 7.045 kişiydi. Süveydiye Nahiyesi'nin nüfusu 1526'da 2.367, 1536'da 2.572, 1550'de ise 3.693 kişiydi. Şuğur Nahiyesi'nin nüfusu ise 1526'da 12.373, 1536'da 16.421, 1550'de 18.707 kişiydi.

¹⁹⁶ Osman Gümüşçü-Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Köy", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), Ek-2/85.

¹⁹⁷ Ahmet Gündüz ve Erdinç Gülcü'nün, araştırmalarına göre, 1526 yılına ait hane sayısı 455, mücerred sayısı 83; 1536 yılındaki hane sayısı 682, mücerred sayısı 342; 1550'deki hane sayısı 790, mücerred sayısı ise 353 olarak kaydedilmiştir. Ayrıca 1536 ve 1550 yıllarına ait imam sayılarına ilişkin bilgi de bulunmamaktadır (bkz. aynı makale, 307).

¹⁹⁸ Gül, "XVI. Yüzyılda Antakya Kazası'nın Demografik Yapısı", 1039.

Böylece nahiyelerdeki vergi mükellefi sayısı (hane ve imam sayılarının toplamı) “6” ile çarpılarak elde edilen sonuca mücerred nüfusun eklenmesiyle bulunan toplam nüfus 1526’da 44.432, 1536’da 58.406 ve 1550’de 65.397 kişiden oluşmuştur.

XVII. yüzyıla gelindiğinde Antakya Nahiyesi kaldırılmış ve nahiyeye tabi köylerin çoğuda Süveyde Nahiyesi’ne dahil edilmişti. 1678 yılında ise Şuğur Nahiyesi Halep Eyaleti’ne bağlı bir kaza statüsüne dönüştürülmüştü. Böylece 1678’de Antakya Kazası, kaza merkezi olan Antakya şehri ile Kuseyr, Altınözü, Cebel-i Akra ve Süveyde nahiyelerinden oluşmuştu.¹⁹⁹

Bu yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu’nda tutulan avarız-hane ve cizye defterleri, vergi kayıtları olmanın ötesinde, o dönemin nüfus yapısı, yerleşim düzeni, demografik hareketlilik ve toplumsal değişimleri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

Hane, genel manada evi ifade etmektedir. Osmanlı vergi terminolojisinde “*hane*”, genellikle bir evde yaşayan evli çifti ifade ederken, “*avarız hanesi*” farklı sayıda evden oluşan bir vergi birimini temsil etmekteydi. Bu birim, 3, 5, 7, 10 veya 15 evi kapsayabilmekteydi. İmparatorluğun farklı bölgelerinde “*avarız hanesi*”nin büyüklüğü değişiklik göstermekteydi. Standart bir birim olmamakla birlikte, her kazada farklı ölçütler uygulanmaktaydı. Örneğin, bazı yerlerde 10 haneden oluşan bir topluluk bir avarız hanesi olarak kabul edilirken, diğer yerlerde bu sayı 15-20’ye kadar çıkabilmekteydi.²⁰⁰

1678 yılında kırsal bölgelerde yaşayan tahmini nüfus 21.072 kişiydi. O yıl Antakya Kazası’nda 127 yerleşim yeri bulunmaktaydı. Bu yerleşim yerlerinden Kuseyr Nahiyesi’ne bağlı toplamda 46 köy kayıtlıydı. Bu köylerden 9’u (Bâberna, Bintiye, Deyr-i Beşe, Halisiye, Karbeyaz, Kayacık, Mesadîn, Selika/Selkiye, Zaviye) ise harap, yani terk edilmiş durumdaydı. Kuseyr Nahiyesi’ni oluşturan köylerde yaklaşık 1.327 kişi yaşamaktaydı. Bu sayı, 6 katsayısı ile çarpıldığında nahiyenin yaklaşık nüfusu 7.962 kişi olarak hesaplanmaktadır. Bu nüfusun 7.830’u Müslümandı ve nahiyeye bağlı ‘Aydın Sancak, Babatorun, Bâbire, Baksanus, Bezadîn, Com, Deyr, Fatikiye, Feng, Ferzele, Fırfırî, Hanyo, Kal’a, Kalanus, Kanbalît, Kişkinîd, Kefr ‘Aîd, Kızılca-Burc (diğer adı Batalla), Kozya, Levbiye, Mağdeletü’l-Meşayih, Marsu, Meğabirûs, Mezraa-i

¹⁹⁹ Çakar, “17. Yüzyılın İkinci Yarısında Antakya Kazasında İskân ve Nüfus”, 442.

²⁰⁰ Mehmet Ali Ünal, “1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avarız Defteri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 12/1 (1 Haziran 1997), 10; Mustafa Öztürk, “1616 Tarihli Halep Avarız-hane Defteri”, *OTAM Dergisi* 8 (1 Eylül 1997), 253.

Mağdeletü'l-Ban, Mezraa-i Raduf, Mezraa-i Türkman, Müstecab, Namtur, Nasırıye, Salihîye, Seferiye, Tuliciye, Uskubad, Ziyaret (diğer adı Batbul) ve Zu gibi toplam 35 köyün tamamı Müslüman köyleriydi.²⁰¹

Altınözü Nahiyesi'ne bağlı 32 köy bulunmaktaydı. Bu köylerden 5'i (Asya, Boluca, Budak-Burc, Küçük-Seferiye, Terliyan) ise harap durumdaydı. Altınözü Nahiyesi köyleri yaklaşık 4.836 kişilik nüfusa sahiptir. Nüfusun 4.416'sı Müslümanlardan oluşmaktaydı. Nahiyyeye tabi Ak-Curun, Alakend, Arahiya, 'Asasiye, Bakarkaya, Baslika, Baverda (diğer adı Toprak Hisar), Bedîta, Bozöyük, Buhşîn, Büyük-Burc maa Çiftlikha, Danişmendli, Ermenice, Kandamak, Karsu, Mansuriye, Mezraa-i Kürd, Mışmışan, Mîras, Narlıca, Sabuhiye, Tabâbiye, Tamusa, Tell Habeş, Tuleyl-i Şarkî ve Zengiye isimli toplam 26 köy Müslümanlardan oluşmaktaydı.²⁰²

Cebel-i Akra Nahiyesi'ne bağlı 38 köy yer almaktaydı. Bağlı köylerin 6'sı (Bakdîn, Harbiye, Helkîn, Karsbul en-Nasara, Mülk, Sinanî) harabe vaziyetteydi. Cebel-i Akra Nahiyesi'ndeki köylerin yaklaşık 4.050 kişiden oluşan nüfusunun 3.828'i Müslüman reayadır. Ala-Taş (diğer adı Mehmuliye), Arpalu, Bağdadiye, Bayındır, Beberzî, Bezkiye, Candir, Canî, Çaksuniye, Çakşak, Çardakiye, Çörekiye, Dermaştâ, Dersuniye, Düveyr, Eğerci, Hansuma, Hisarcık, Kalendun, Karaca-Ahmedli, Karye, Kışlak, Kirekos, Oğlakcı, Sofular, Söğüd-Ovacığı, Sungur-Şeyh (diğer adı Zermebu), Tumama ve Yeniköy olarak toplam 30 köyün tamamı Müslüman köyleriydi.²⁰³

Süveyde Nahiyesi'ne ise 37 köy tabiydi ve bu köylerin 6'sı (Akbayır, Karamanlu, Orhanlı, Sultaniye, Tat-Kuyucuğu, Türkman Kuyucuğu) harap durumdaydı. Nahiyyenin tahmini nüfusu 4.224 kişi olarak hesaplanmıştır. Bu nüfusun 3.582'si Müslümandı ve nahiyyeye bağlı Abidiye maa Mezraa-i Kavvasiye, Alaeddinli maa Mezraa-i Bağçecik, Avcılu, Barbarun, Cağini, Cerrariye, Cüdeyde, Deyr-i Sa'dan, Dikmece, Dişerce, Feysa (diğer adı Mağaracık), Güzel-Burç maa Çiftlik, Hüseyinli, Karkasiye, Kilisacık, Makaberun, Mefkad-ı Harbî, Menkuliye, Mişrakiye, Sablıca, Saraycık, Seldaran, Süveydiye, Tuleyl-i Çiftlik, Tuleyl-i Türkman ve Üç-Tut isimli toplam 26 köy Müslümanlardan oluşmaktaydı.²⁰⁴

²⁰¹ Çakar, "17. Yüzyılın İkinci Yarısında Antakya Kazasında İskân ve Nüfus, 455-456.

²⁰² Çakar, "17. Yüzyılın İkinci Yarısında Antakya Kazasında İskân ve Nüfus, 457.

²⁰³ Çakar, "17. Yüzyılın İkinci Yarısında Antakya Kazasında İskân ve Nüfus, 458.

²⁰⁴ Çakar, "17. Yüzyılın İkinci Yarısında Antakya Kazasında İskân ve Nüfus", 459.

1700 yılında köylerdeki 12 gerçek hane bir avarız hanesi olarak kabul edilmekteydi.²⁰⁵ Bu nedenle köylerin nüfus hesaplamaları yapılırken 12 gerçek hanenin bir avarız hanesine denk geldiği varsayımı esas alınmıştır.

1709 senesinde Kuseyr Nahiyesi'ne tabi 39 köy kaydedilmiştir. Bu köylerin toplam avarız hane sayısı 85 hane 1 rub idi. Altınözü Nahiyesi'ne bağlı 24 köy mevcuttur. Tabi köylerin avarız hane sayısı 42'dir. Cebel-i Akra Nahiyesi'nde 28 köy yer almaktadır. Yer alan köylerin avarız hane sayısı 32,5'dir. Süveyde Nahiyesi'ndeki 28 köyün avarız hane sayısı ise 40,5 hane rub 0,5'dir. Toplamda köylerin avarız hane sayısı 200 hane 1 buçuk rub'dur.²⁰⁶ Yapılan hesaplamada Kuseyr Nahiyesi'nin tahmini nüfusu 6.138, Altınözü Nahiyesi'nin 3.024, Cebel-i Akra Nahiyesi'nin 2.340 ve Süveyde Nahiyesi'nin ise 2.925 olup toplamda 14.427 idi.

1736 yılında 36 köye sahip Kuseyr Nahiyesi'nin avarız hane sayısı 78 hane ve 3 rub'dur. 24 köyden oluşan Altınözü Nahiyesi'nin avarız hane sayısı 42 hane olarak kaydedilmiştir. Cebel-i Akra Nahiyesi'ne 28 köy tabidir ve avarız hane sayısı 32,5'tir. Süveyde Nahiyesi'nde ise 26 köy bulunmaktadır ve nahiyenin avarız hane sayısı 37,5 ve 1 buçuk rub hanedir. Toplam avarız hane sayısı 191 hane buçuk rub'dur.²⁰⁷ Böylece Kuseyr Nahiyesi'nin tahmini nüfusu 5.670, Altınözü Nahiyesi'nin 3.024, Cebel-i Akra Nahiyesi'nin 2.340, ve Süveyde Nahiyesi'nde 2.727 olarak hesaplanmıştır. Toplam tahmini nüfus ise yaklaşık 13.761 idi.

1749 yılında²⁰⁸ nahiyelere bağlı köy ve avarız hane sayısında bir değişim yaşanmamıştır. Bu nedenle bu yılda da toplam tahmini nüfus 13.761 kişidir.

1755 yılında Kuseyr Nahiyesi yine 36 köye sahiptir, ancak avarız hane sayısı 76 hane 3 rub'dur. Altınözü Nahiyesi'nde de bir değişiklik olmayıp 24 köyün avarız hane sayısı 42 hanedir. Cebel-i Akra Nahiyesi'ne ise 27 köy tabidir ve avarız hane sayısı 32,5 hanedir. 30 köye sahip Süveyde Nahiyesi'nin avarız hane sayısı ise 46 hane 1 rub'dur. Köylerin toplam avarız hane sayısı 197,5 hanedir.²⁰⁹ Kuseyr Nahiyesi'nin tahmini nüfusu 5.526, Altınözü Nahiyesi'nin 3.024, Cebel-i Akra Nahiyesi'nin 2.340 ve

²⁰⁵ Gül, *Antakya Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1709-1806)*, 91.

²⁰⁶ AŞS 1 107-108/302 (11 Safer 1121/22 Nisan 1709) .

²⁰⁷ AŞS 2 185-186/255.

²⁰⁸ AŞS 4 116-117/216 (17 Muharrem 1163/27 Aralık 1749).

²⁰⁹ AŞS 6 19-20/23 (7 Muharrem 1169/13 Ekim 1755).

Süveyde Nahiyesi’inde 3.330 olarak hesaplanmıştır. Tahmini toplam nüfus ise 14.220 kişiden oluşmaktadır.

1762’de Kuseyr Nahiyesi’ne 34 köy tabidir ve köylerin avarız hane sayısı 73,5 idi. Altınözü Nahiyesi 22 köye sahipti ve avarız hane sayısı 35,75 idi. 26 köyden oluşan Cebel-i Akra Nahiyesi’nin avarız hane sayısı 28’di. Süveyde Nahiyesi’nde ise 25 köy bulunmaktaydı ve nahiyenin avarız hane sayısı 38 idi. Köylerin toplam avarız hane sayısı 175,25 idi.²¹⁰ Kuseyr Nahiyesi’nin tahmini nüfusu 5.292, Altınözü Nahiyesi’nin 2.574, Cebel-i Akra Nahiyesi’nin 2.016 ve Süveyde Nahiyesi’nin de 2.736 kişi olarak hesaplanmıştır. Tahmini toplam nüfus ise 12.618 kişiydi. 1764-1765 yıllarında köylerin toplam avarız hane sayıları da 1762 senesine göre hemen hemen aynıydı.²¹¹

1802-1803 senelerinde Kuseyr Nahiyesi köylerinin avarız hane sayısı 78, Altınözü Nahiyesi 33 hane buçuk rub, Süveyde Nahiyesi 30,5 hane 1 rub, Cebel-i Akra Nahiyesi ise 27 idi. Toplam köylerin avarız hane sayısı 168,5 hane 1 buçuk rub’dur, ancak belgede 170,5 hane 1 buçuk rub olarak kaydedilmiştir. Bu sonuca göre hesaplandığında tahmini nüfus yaklaşık 12.303 kişi olarak belirmektedir.²¹²

1.1.4. Gayrimüslim Nüfus

Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim gruplar üç ana kategoriden oluşmaktaydı: Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler. Tapu defterlerinde bu gruplar için kullanılan tabirler “*an taife-i Gebrân*”, “*taife-i Gebrân-ı Ermeniyân*”, “*an taife-i Nasranî*” olarak kaydedilmişlerdir.²¹³ 1526 ile 1570 yılları arasındaki kayıtlara göre, Antakya nahiyesinde Gayrimüslim nüfus bulunmamaktaydı.²¹⁴ Bu durumun tarihsel arka planı, kentin çok daha önce yaşadığı kritik siyasi ve demografik dönüşüme dayanır. Antakya bu tarihten yaklaşık üç yüz yıl önce, 1268 yılında Sultan Baybars döneminde Memlûk Devleti’nin hakimiyetine geçmişti. Memlûklerin şehri fethetmesinden sonra, kentte önemli bir demografik dönüşüm süreci başlamıştı. Şehirdeki yerleşik Hristiyan nüfus, esir olarak başka bölgelere nakledilmişti ve bölgeden uzaklaştırılmıştı. Bu zorunlu göçün yarattığı nüfus boşluğu, bölgeye Türkmen grupların yoğun ve sistematik bir

²¹⁰ AŞS 7 21-22/40 (gurre-i Muharrem 1176/23 Temmuz 1762)

²¹¹ AŞS 8 4/10 (gurre-i Muharrem 1178/1 Temmuz 1764); 104/142 (3 Safer 1179/22 Temmuz 1765).

²¹² AŞS 10 43/44 (gurre-i Muharrem 1217/4 Mayıs 1802).

²¹³ Gül, “XVI. Yüzyılda Antakya Kazası’nın Demografik Yapısı”, 1043.

²¹⁴ Bkz. BOA. TT.d, 454/565; BOA. TT.d, 493/632; BOA. TT.d, 610/628; Gül, “XVI. Yüzyılda Antakya Kazası’nın Demografik Yapısı”, 1043; Gündüz-Gülcü, “XVI. Yüzyılda Antakya Nahiyesi (1526-1584)”, 294, 306.

şekilde yerleştirilmesiyle doldurulmuştur.²¹⁵ Sonuç olarak, 1268’de Memlûk hakimiyetiyle başlayan Hristiyan nüfusun nakil süreci ve akabinde yürütülen Türkmen iskan politikası, Antakya’nın demografik yapısını kalıcı olarak değiştirmiştir. Bu dönüşüm, XVI. yüzyıl kayıtlarında şehrin Gayrimüslim nüfustan yoksun olmasının sebebi olarak belirtilebilir.

Tablo 4. 1526-1550 Yıllarında Antakya Kazası’nın Nahiyelere Göre Tahmini Gayrimüslim Nüfusu

Tarih	Antakya	Kuseyr	Altınözü	Cebel-i Akra	Süveydiye	Şuğur	Toplam
1526	-	793	218	322	1.565	571	3.469
1536	-	903	245	600	1.309	896	3.953
1550	-	1.311	252	841	2.416	1.023	5.843

1526 yılında Kuseyr Nahiyesi’nde toplam Gayrimüslim vergi nüfusu 132 hane ve 1 mücerred; Altınözü Nahiyesi’nde 36 hane ve 2 mücerred; Cebel-i Akra Nahiyesi’nde 51 hane ve 16 Mücerred; Süveydiye Nahiyesi’nde 256 hane 29 Mücerred; Şuğur Nahiyesi’nde ise 94 hane ve 7 mecerred mevcuttu.²¹⁶ Böylece 1526 yılında Kuseyr Nahiyesi’nde Gayrimüslim nüfus 793, Altınözü Nahiyesi’nde 218, Cebel-i Akra Nahiyesi’nde 322, Süveydiye Nahiyesi’nde 1.565 ve Şuğur Nahiyesi’nde ise 571 kişiydi. Bu yıl kazada toplam 3.469 kişiden oluşan Gayrimüslim nüfus bulunmaktaydı.

1536 senesinde Kuseyr Nahiyesi’nde toplam Gayrimüslim vergi nüfusu 142 hane 51 mücerred; Altınözü Nahiyesi’nde 37 hane ve 23 mücerred; Cebel-i Akra Nahiyesi’nde 95 hane ve 30 mücerred; Süveydiye Nahiyesi’nde 201 hane ve 103 mücerred; Şuğur Nahiyesi’nde ise 139 hane ve 62 mücerreddi.²¹⁷ Bu veriler doğrultusunda 1536 senesinde Kuseyr Nahiyesi’nin Gayrimüslim nüfusu 903, Altınözü Nahiyesi’nin 245, Cebel-i Akra Nahiyesi’nin 600, Süveydiye Nahiyesi’nin 1.309, Şuğur Nahiyesi’nin 896 kişi olup kaza, toplamda 3.953 kişiden oluşmaktaydı.

1550’de Kuseyr Nahiyesi’nin toplam Gayrimüslim vergi nüfusu 212 hane ve 39 mücerred; Altınözü Nahiyesi’nin 37 hane ve 30 mücerred; Cebel-i Akra Nahiyesi’nin 130 hane ve 61 mücerred; Süveydiye Nahiyesi’nin 381 hane ve 130 mücerred; Şuğur Nahiyesi’nin ise 164 hane ve 39 mücerredten oluşmaktaydı.²¹⁸ Sonuç olarak 1550’de Kuseyr Nahiyesi’nde Gayrimüslim nüfus 1.311, Altınözü Nahiyesi’nde 252, Cebel-i Akra Nahiyesi’nde 841, Süveydiye Nahiyesi’nde 2.416 ve Şuğur Nahiyesi’nde ise 1.023

²¹⁵ Gökhan, “Hatay Bölgesinde Memlûkler Dönemi”, 156; Mehmet Yusuf Çelik, *Memlûkler Döneminde Antakya (1268-1516)* (Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, 2020), 243.

²¹⁶ Gül, “XVI. Yüzyılda Antakya Kazası’nın Demografik Yapısı”, 1044.

²¹⁷ Gül, “XVI. Yüzyılda Antakya Kazası’nın Demografik Yapısı”, 1044.

²¹⁸ Gül, “XVI. Yüzyılda Antakya Kazası’nın Demografik Yapısı”, 1044.

kişi olarak hesaplanmıştır. 1550 yılında toplam Gayrimüslim reaya 5.843 kişiydi. 1526'dan 1550 yılına kadar geçen zamanda nahiyelerde Gayrimüslim nüfus artmıştı, ancak Süveydiye Nahiyesi'nde 1536 yılında Gayrimüslim nüfusta 1526 yılına göre 256 kişilik bir azalma yaşanmıştı. Buna rağmen tüm yıllarda kazanın en fazla Gayrimüslim nüfusuna sahip nahiyesi Süveydiye, en azı ise Altınözü'ydü. Böylece toplam Gayrimüslim nüfus 1526 yılında 3.469, 1536'da 3.953 ve 1550'de ise 5.843 kişi olup bariz biçimde artmıştı.

Gayrimüslimlerin Müslümanlarla birlikte ikamet ettikleri köyler şunlardı: 1536-1550 yılları arasında Kuseyr Nahiyesi'ne tabi Suriye Köyü; 1550 yılında Beridiyye ve Karsa Bellü el Hazan köyleri; 1526 yılında Altınözü Nahiyesi'ne bağlı Cünte Köyü; 1536 yılında Cebel-i Akra Nahiyesi'ndeki Tamtum Köyü; 1526 ve 1550 yılları arasında Süveydiye Nahiyesi'nde Cerrariye Köyü; 1526-1550 yılları arasında Hacı Habibli, Mişrakiye, Zeytuniye köyleri ve şuğur Nahiyesi'nde ise nefsi şuğur'dur. Gayrimüslimlerin ve Müslümanların birlikte yaşadığı köylerdeki nüfusun çoğunluğunu da Gayrimüslimler oluşturmuştu.

Antakya'da, yalnızca Gayrimüslimlerin yaşadığı köyler de bulunmaktaydı. Bunlar, 1526 yılında Kuseyr Nahiyesi'ne bağlı Suriye Köyü; 1526 ve 1536 yılları arasında Beridiyye ve Karsa Bellü el Hazan, 1536-1550 yılları arasında Altınözü Nahiyesi'ndeki Cünte Köyü; 1526-1550 yılları arasında Cebel-i Akra Nahiyesi'ne tabi akak, Helkin, Kozören, 1550 yılında ise Tamtum Köyü; 1526-1550 yılları arasında Süveydiye Nahiyesi'nde Sürün ve Yoğunoluk köyü; 1526-1550 yılları arasında şuğur Nahiyesi'nde eribat ve Yakubiyye köyü idi.²¹⁹

XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar Antakya şehir merkezinde Hristiyan ve Yahudi topluluklarının bulunmadığına, ancak yüzyılın ortalarından itibaren Halep ve başka yerlerden Gayrimüslimlerin gelip şehre yerleştiklerine dair bir veri mevcuttur. Buna durum, “*nefs-i Antakya'da defter-i cedid-i hâkanide mukayyed Yahudi ve Nasari olmayup Haleb'den ve bazı ahar yerlerinden Yahudi ve Nasari gelüb mütemekkin olup kendüler için eyledikleri hamrdan âdet ve kanun üzre her iki batmana bir akçe bac tayin olundı*”²²⁰ şeklinde açıkça ifade edilmişti. Mezkur olguyla, Osmanlı topraklarındaki iç göç hareketliliği tasdik edilmektedir. Bölgesel göç hareketlerinin bir sonucu olarak Antakya'da Gayrimüslim nüfusun arttığı sonucuna varılmaktadır.

²¹⁹ Gül, “XVI. Yüzyılda Antakya Kazası'nın Demografik Yapısı”, 1045.

²²⁰ BOA. TT.d, 454/565; BOA. TT.d, 493/632; BOA. TT.d, 610/628.

Antakya, tarih boyunca önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Şehir, Akdeniz ile iç kesimleri birbirine bağlayan stratejik bir konumdadır. Bu durum, burayı tüccar, zanaatkar ve diğer meslek grupları için çekici bir merkez haline getirmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı dönemlerinde, Antakya ve çevresinde ekonomik canlanma yaşanmıştı. Halep gibi büyük bir ticaret merkezine yakınlığı, bu iki şehir arasında sürekli bir ekonomik ve demografik etkileşim yaratmıştı. Metinde bahsedilen şarap üretimi ve bunun vergiye tabi tutulması, göç hareketinin ticari ve ekonomik bir motivasyon taşıdığının kanıtı olarak değerlendirilebilir. Gayrimüslimler, genellikle belirli **zanaatlar** ve ticaret kollarında uzmanlaştıkları için ekonomik fırsatların olduğu bölgelere göç etme eğiliminde olmuşlardı.

Tablo 5. 1678-1803 Yıllarında Antakya Kazası'nın Tahmini Gayrimüslim Nüfusu

Tarih	Antakya Şehri	Kuseyr	Altınözü	Cebel-i Akra	Süveydiye	Toplam
1678	66	132	420	222	642	1.482
1694	1.656	150	360	240	1.020	3.426
1709	*	*	*	*	*	7.200
1754	*	*	*	*	*	8.640
1762	*	*	*	*	*	6.840
1763	*	*	*	*	*	7.200
1764	*	*	*	*	*	7.200
1765	*	*	*	*	*	7.200
1803	*	*	*	*	*	6.600

Antakya'daki mahallelerde Gayrimüslim nüfusun varlığına 1678 yılında rastlanmaktaydı. Bu tarihte 24 ayrı mahalleye bölünen Antakya şehrinin tahmini nüfusu yaklaşık 10.302 idi. Antakya şehir merkezinde yaşayan Gayrimüslimler ise sadece 11 haneden oluşmaktaydı. Bu hanelerin dağılımı şu şekildeydi; 4 hane Tut Mahallesi'nde, 2'şer hane Kantara, Sofular ve Şirince mahallelerinde, 1 hane de Mahsen Mahallesi'nde Müslümanlarla birlikte yaşamaktaydı.²²¹ Böylece 6 kişilik aile ortalaması ile Antakya şehir merkezinde yaşayan 10.302 kişilik toplam nüfusun 66'sının Gayrimüslim olduğu sonucuna varılmaktadır.

1678 yılında Kuseyr Nahiyesi'nin tahmini 7.962 kişilik nüfusunun 132'si Gayrimüslimdi ve Cünte ile Kabab köyünde ikamet etmekteydi. Toplamda 132 kişi olan Cünte Köyü'nün 126'sı Gayrimüslim, 6'sı da Müslüman reayaydı. 96 kişilik nüfusa sahip olan Kabab Köyü'nün ise 6'sı Gayrimüslim, 90'ı Müslümandı. Kuseyr Nahiyesi'nin en fazla nüfusuna sahip köyü 864 Müslüman reayadan oluşan Meğabirüs

²²¹ Çakar, "17. Yüzyılın İkinci Yarısında Antakya Kazasında İskân ve Nüfus, 452.

iken en az nüfusa sahip olan köyü ise yine Müslümanların ikamet ettiği Mezraa-i Mağdeletü'l-Bân'dı.²²²

Altınözü Nahiyesi köylerinin tahmini 4.836 kişilik nüfusunun 420'si Gayrimüslimdi ve bu Gayrimüslimler Suriye Köyü'nde yaşamaktaydı. Suriye Köyü'nün toplam nüfusu ise 540 kişiydi. Yine bu köy, nahiye'nin en fazla nüfusa sahip olanıydı ve orada Gayrimüslimler Müslümanlarla birlikte yaşamaktaydı. Nahiye'nin en az nüfusuna sahip köyü Arahiya idi. 48 kişiyi barındıran bu köyün tamamı Müslümandı.²²³

Cebel-i Akra Nahiyesi'ndeki köylerin yaklaşık 4.050 kişiden oluşan nüfusunun 222'si Gayrimüslimdi ve bu Gayrimüslimler nahiye'nin Keseb ve Ordu köylerinde oturmaktaydı. Keseb Köyü'nün toplam nüfusu 156 olup bunun 138'i Gayrimüslim, Ordu'nun 924 kişiden oluşan nüfusunun 84'ü Gayrimüslimdi. Nahiye'nin en kalabalık köyü, 924 kişiden oluşan Ordu Köyü idi ve bu köyde Gayrimüslimler Müslümanlarla birlikte yaşamaktaydı. Nüfusu en az olan köy ise tamamını Müslüman reayanın oluşturduğu 24 kişilik Sungur/Sunkur Köyü idi.²²⁴

Süveyde Nahiyesi'nin ise yaklaşık 4.224 olan nüfusunun 642'si Gayrimüslimdi ve bu Gayrimüslimler nahiye'nin Hacı Cübeyli, Kabusiye, Surğa, Yoğunoluk ve Zeytuniye köylerinde oturmaktaydı. Kabusiye, Surğa ve Yoğunoluk köylerinin tamamı Gayrimüslimdi. Kabusiye Köyü'nün toplam nüfusu 162, Surğa'nın 60 ve Yoğunoluk'un ise 174 kişiydi. 210 kişilik nüfusa sahip olan Hacı Cübeyli Köyü'nün 120'si Gayrimüslimdi. Nüfusu 624 kişi olan Zeytuniye Köyü'nün de 126'sını Gayrimüslim reaya oluşturmaktaydı. Aynı zamanda bu köy, nahiye'nin en fazla nüfusuna sahip olanıydı ve Gayrimüslimler Müslümanlarla orada birlikte ikamet etmekteydi. Nahiye'nin en az nüfusuna sahip yerleşimi ise Mefkad-ı Harbi Köyü idi ve burada 12 Müslüman yaşamaktaydı.²²⁵

Sonuç olarak 1678 yılında kırsal bölgelerde yaşayan toplam Gayrimüslim nüfus tahminen 1.416 kişiydi. Ayrıca bu dönemde Antakya'nın en fazla Gayrimüslim nüfusuna sahip köyü, Altınözü Nahiyesi'ne bağlı Suriye idi. Bu köyün yaklaşık %78'i Gayrimüslimdi. En az Gayrimüslim nüfuslu karye ise Kuseyr Nahiyesi'ne tabi Kabab

²²² Çakar, "17. Yüzyılın İkinci Yarısında Antakya Kazasında İskân ve Nüfus, 455-456.

²²³ Çakar, "17. Yüzyılın İkinci Yarısında Antakya Kazasında İskân ve Nüfus, 457.

²²⁴ Çakar, "17. Yüzyılın İkinci Yarısında Antakya Kazasında İskân ve Nüfus, 458.

²²⁵ Çakar, "17. Yüzyılın İkinci Yarısında Antakya Kazasında İskân ve Nüfus, 459.

Köyü'ydü ve burada 6 kişi yaşamaktaydı. Nüfusunun tamamı Gayrimüslim reayadan oluşan köyler ise Süveyde Nahiyesi'ndeki Kabusiye, Surğa ve Yoğunluk'tu.

Gayrimüslim tebaanın tahmini nüfusunu hesaplamada bir diğer kaynak cizye tahrirleridir. Cizye defterleri, Gayrimüslim tebaadan alınan cizye vergisinin kayıtlarını tutardı. Bu defterler, Gayrimüslim nüfusun dağılımı, yerleşim yerlerindeki yoğunluğu ve demografik değişimler hakkında önemli veriler sağlar. Osmanlı İmparatorluğu'nda cizye vergisi, başlangıçta hane başına alınan bir vergi türüydü. Ancak 1691 yılında yapılan bir düzenlemeyle bu sistemden vazgeçildi. Yeni düzenlemeye göre, belirli bir yaşa ulaşmış tüm yetişkin Gayrimüslim erkekler, cizye ödemekle yükümlü hale gelmişti.²²⁶

1691 yılındaki cizre reformunun hemen ardından tutulan 1694 yılına ait cizye defterinde, vergi mükelleflerinin açık bir şekilde kişi üzerinden tahrire tabi tutulduğu görülebilmektedir. Bu kayda göre, Antakya şehir merkezine bağlı 12 mahallede toplamda 190 cizye mükellefi bulunmaktaydı. Bu mahallelerden Kastel'de 75, Günlük'de 21, Mukbil'de 6, Mahsen'de 8, Sarı Mahmud'da 9, Kantara'da 6, Tut'da 5, Habib-i Neccar'da 15, Dörtayak'da 5, Sofulu'da 23, Cami-i Kebir'de 8 ve Şenbek'de 9 kişi cizye mükellefiydi. Antakya şehrinde bulunan Ermeni taifesi 40 ve Yahudiler ise 36 olmak üzere toplam 76 cizye evrakına sahipti. Antakya'ya geçici olarak gelen ve giden Gayrimüslimlerden de 60 kişi cizye ödemekteydi.²²⁷ Böylece şehir merkezinde ikamet eden Gayrimüslim nüfusun 6 katsayısı ile çarpıldığında 1.140 kişi olarak tespit edilmesi mümkündü. Nüfusun mahallelere dağılımı ise şöyleydi; Kastel'de 450, Günlük'de 126, Mukbil'de 36, Mahsen'de 48, Sarı Mahmud'da 54, Kantara'da 36, Tut'da 30, Habib-i Neccar'da 90, Dörtayak'da 30, Sofulu'da 138, Cami-i Kebir'de 48 ve Şenbek'de 54 kişi ikamet etmekteydi. Bunlar arasından Gayrimüslim nüfusu en fazla olan mahalle Kastel, en az olan ise Dörtayak ve Tut mahalleleriydi. Ayrıca şehirde 240 Ermeni, 216 da Yahudi bulunmaktaydı. Antakya'ya geçici olarak gelen ve giden 60 kişiyle birlikte şehir merkezinin tahmini Gayrimüslim nüfusu 1.656 idi. Tabloya göre, 1678 yılında 66 olan Antakya şehir merkezindeki Gayrimüslim nüfus, 1694 yılında 1.656'ya çıkmıştır. Bu kadar kısa süredeki büyük artış, doğal nüfus artışıyla açıklanamaz ve büyük bir göç

²²⁶ Özel, Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Avarız ve Cizye Defterleri, 35-50.

²²⁷ BOA, D..CMH.d, 26681/8-15; Haydar Çoruh, Cizye Tahrirlerine Göre Antakya'da Gayrimüslim Cemaatler, *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 5/1 (9 Mart 2020), 88-91.

dalgasının yaşandığını kanıtlar. Bu göç olgusu, metinde bahsedilen Halep ve çevresinden gelen tüccar ve zanaatkarların gelişile örtüşmektedir.

1694 tarihinde Antakya'nın kırsal yerleşim yerlerinde toplamda 295 kişi cizye ödemekle yükümlüydü. Bu vergi mükellefi kişiler Altınözü Nahiyesi'ndeki Suriye Köyü'nde 60, Kuseyr Nahiyesi'ne tabi Cunte Köyü'nde 25, Cebel-i Akra Nahiyesi'ndeki Keseb Köyü'nde 30, Ordu Köyü'nde 10, Süveyde Nahiyesi'ne tabi Hacı Habibli Köyü'nde 50, Yoğunluk'ta 48, Zetuniye'de 32 ve Kabusiye'de 40 idi.²²⁸ Buna göre, Antakya'nın kırsal alanlarında tahmini olarak 1.770 Gayrimüslim ikamet etmekteydi, Suriye Köyü'nde 360, Cunte'de 150, Keseb'de 180, Ordu'da 60, Hacı Habibli'de 300, Yoğunluk'da 288, Zeytuniye'de 192 ve Kabusiye'de ise 240 kişi yaşamaktaydı. En fazla Gayrimüslim nüfus Altınözü'ne bağlı Suriye, en az ise Cebel-i Akra'ya tabi Ordu Köyü'nde oturmaktaydı. Böylece Antakya Kazası'nda 1694 yılında tahmini Gayrimüslim nüfusunun 3.426 olduğu anlaşılmaktadır.

Antakya ve çevresine ait 1694'den sonra kayıtlı olan en erken cizye defteri 1842 tarihli. Bu nedenle XVIII. yüzyılda Gayrimüslim nüfusun tahmini olarak tespiti için sicilde yer alan cizye kayıtlarından hareket edilmiştir. Antakya Kazası'nın şehir merkezi ile dört nahiyesinin köylerinden, cizye vergisinin kaç evrak ile toplanacağı belirtilmiştir. Bu yüzyılda kazanın idarî taksimatı yine Antakya şehri ile Kuseyr, Altınözü, Cebel-i Akra ve Süveydiye olarak dört nahiyeden oluşmaktaydı. Ayrıca bu dönem kayıtlarında kazanın sakinleri arasında ehl-i zimmet olarak zikredilen Hristiyan, Yahudi, Ermeni ve Acem taifelerinin varlığına rastlanmaktadır.

1709 yılına ait sicil kaydında Antakya için 1.200 adet cizye evrakı yazılmıştı. Bahsi geçen kayıta mezkur evrakın her birinin bir Gayrimüslime ait olduğu kabul edilirse 1.200 kişinin vergi mükellefi olduğu sonucu çıkarılabilir. Bunların 120'si zengin sınıfından, 960'ı orta halli ve diğer 120'si ise fakir sınıfındandı.²²⁹ Kazanın tahmini nüfusu için yine evrak sayısı 6 katsayısı ile çarpıldığında 7.200 sayısına ulaşılmaktadır. Böylece bu sayının 720'si (120x6) zengin, 5.670'i (960x6) orta halli, 720'si (120x6) fakir sınıfındandır.

1709 tarihli cizye sayımını takip eden en erken tarihli defter 1736 yılına aittir. Bu kayıta, söz konusu 1736 senesine ait toplanacak cizye için Halep, Rakka ve Beyrut

²²⁸ BOA, D..CMH.d, 26681/2-6.

²²⁹ AŞS 1 139/386 (gurre-i Şaban 1161/6 Ekim 1709).

ile çevresindeki bölgelerde yaşayan ve gelip geçen Yahudi, Hristiyan ve Acem Ermenilerinin sayısı kaydedilmiştir. Ancak Halep Eyaleti dahilinde bulunan Antakya’da bunların kaçının yaşadığı belirtilmemiştir.²³⁰ Bu tarihten sonra 1751 yılında kaydedilen cizye için de aynı durum söz konusudur.²³¹

1754 yılının cizye vergisi için 1753 tarihli cizye beratı suretinde Antakya ve tevabi mahallerinde yaşayan ve gelip geçen 1.440 Gayrimüslim vergi yükümlüsü kaydedilmişti. Bunun 144’ü a’lâ, 1.152’si evsat, 144 adeti ise edna sınıfındandı.²³² Bu durumda 1754 yılında Antakya Kazası’nda tahmini Gayrimüslim nüfusu 8.640 kişiydi. Bu kişilerin 864’ü (144x6) a’lâ, 6.912’si (1.152x6) evsat ve 864’ü (144x6) ise ednaydı.

1762 yılında Antakya’da 1.140 adet cizye evrakı tanzim edilmişti. Bunun 114’ü a’lâ, 912’si evsat ve 114’ü ise edna idi.²³³ Buna göre toplam tahmini nüfus 6.840 kişidir. Bu nüfus içindeki kişilerin sınıfsal dağılımı ise şöyle olmaktadır; 684 a’lâ, 5.472 evsat ve 684 edna sınıfındandı. 1754 yılına kıyasla 300 adet cizye evrakının (1.800 kişinin) azaldığı görülmektedir. Bu düşüşün nedeni, Antakya’nın Suriye Köyü’nde yaşayan halkın yoksullaşması ve yüksek faizle borçlanmasıydı. Ahali bu nedenle büyük bir ekonomik sıkıntı içinde idi. Bu dönemde ahali, ürünlerinin azlığı ve gelirlerinin düşüklüğü sebebiyle ödemesi gereken cizye ve avarız borçlarını ödemekte zorlanırken, bu vergileri talep eden memurların baskısı yüzünden, çoğu köy sakininin başka yerlere kaçtığı anlaşılmaktadır.²³⁴

1763 yılı için Antakya’dan tahsil edilmesi istenen cizye evrakının bir önceki seneye kıyasla 60 adet artarak toplam 1.200 adet olarak tanzim edildiği anlaşılmaktadır. Bir yıl içerisindeki bu artışın muhtemel nedeni Gayrimüslimlerden cizye mükellefi yaşına ulaşmış olanların sayısındaki artış olmalıdır. Söz konusu miktarın 120 adeti a’lâ, 960 adeti evsat ve 120 adeti ise ednaydı.²³⁵ 1764 ve 1765 yıllarında da yine cizye miktarı 1.200 evrak olarak belirlenmişti, ancak bu seneler için a’lâ, evsat ve edna grupları belirtilmemiştir.²³⁶ Böylece 1763-1765 yılları arasında kazada tahmini

²³⁰ AŞS 2 116-120/165 (17 Rebiülevvel 1148/7 Ağustos 1735).

²³¹ Bkz. AŞS 4 167-168/302 (6 Ramazan 1163/9 Ağustos 1750).

²³² AŞS 5 105-107/183 (29 Rebiülevvel 1167/24 Ocak 1754); AŞS 5 105/182 (17 Cemaziyelahir 1167/11 Nisan 1754).

²³³ AŞS 7 24/45 (gurre-i Muharrem 1176/23 Temmuz 1762).

²³⁴ AŞS 7 57/98 (29 Cemaziyelahir sene 1176 (15 Ocak 1763).

²³⁵ AŞS 7 123/205 (gurre-i Muharrem 1177/12 Temmuz 1763).

²³⁶ AŞS 8 4/12 (25 Muharrem 1178/25 Temmuz 1764); AŞS 8 107-108/147 (15 Muharrem 1179/4 Temmuz 1764).

Gayrimüslim nüfusunun 7.200 olduğu sonucuna varılmaktadır. 1763 senesinde kazada a'lâ sınıfından 720, evsatdan 5.760 ve edna sınıfından da 720 kişi ikamet etmekteydi.

1694'ten sonra Gayrimüslim nüfus 1803 yılına kadar 3.426'dan 7.200'e yükselmişti, hatta bazı yıllarda (1754) 8.640'a ulaşmıştır. Bu sürekli artış eğilimi, bölgenin Gayrimüslim topluluklar için ekonomik ve sosyal açıdan cazip bir merkez haline geldiğini göstermektedir.

Sicillerde 1765'den 1802'ye kadar olan zaman diliminde Antakya'ya isabet eden cizye evrakı belirtilmemiştir. 1803 yılında ise Antakya'da 1.100 cizye mükellefi kaydedilmişti, bunlardan 110'u a'lâ, 880'i evsat ve 110'u da edna sınıfındandı. Böylece 1803 yılında tahmini nüfus 6.600 kişi olup, 660'ı a'lâ, 5.280'i evsat ve 660'ı ednaydı.²³⁷ Antakya için bu sayı 1813 yılına kadar değişmemiştir.²³⁸ Söz konusu azalmanın temelinde, misyonerlik faaliyetlerinin yoğunlaşması yatmaktadır. Bu durum, bazı Gayrimüslimlerin kendilerini daha güvende hissedecekleri farklı bölgelere göç etme mecburiyetinde kalmasına neden olmuştur.²³⁹

1709-1813 yıllarını kapsayan sicildeki dava kayıtlarında Gayrimüslimler Kastel,²⁴⁰ Habib-i Neccar (Hristiyan-Yahudi),²⁴¹ Günlük (Yahudi),²⁴² Sofular,²⁴³ Cami-i Kebir,²⁴⁴ Şenbek,²⁴⁵ Dörtayak,²⁴⁶ Mahsen (Yahudi-Hristiyan),²⁴⁷ Tabi-i Sofular,²⁴⁸

²³⁷ AŞS 10 94/100 (gurre-i Muharrem 1218/23 Nisan 1803).

²³⁸ Bkz. AŞS 11 32/49 (gurre-i Muharrem 1221/21 Mart 1806); AŞS 11 58/103 (gurre-i Muharrem 1222/11 Mart 1807); AŞS 12 10/20 (gurre-i Muharrem 1223/28 Şubat 1808); 39/70 (gurre-i Muharrem 1224/16 Şubat 1809); 63/114 (7 Muharrem 1225/12 Şubat 1810); AŞS 13 17/21 (gurre-i Muharrem 1226/26 Ocak 1811); AŞS 13 52/75 (gurre-i Muharrem 1227/16 Ocak 1812); AŞS 13-1 12/16 (gurre-i Muharrem 1228/4 Ocak 1813). Ancak gurre-i Muharrem 1229/24 Aralık 1813 tarihinde toplanması istenilen cizye beratında Antakya için toplam 2.280 vergi mükellefi bulunmaktaydı. Bunun 240'ı a'lâ, 1.920'si evsat ve 120'si edna sınıfındandır (AŞS 13-1 56/92). Bundan üç yıl sonra, yani 1816 yılında ise 1.200 vergi mükellefi kaydedilmiştir (AŞS 14 72/83 (29 Zilhicce 1231/20 Kasım 1816)).

²³⁹ Çoruh, Cizye Tahrirlerine Göre Antakya'da Gayrimüslim Cemaatler, 77.

²⁴⁰ AŞS 1 12/30 (2 Safer 1121/13 Nisan 1709); AŞS 1 22-23/58 (21 Rebiülahir 1121/30 Haziran 1709); AŞS 1 28/73 (evail-i Cemaziyelevvel 1121/8-17 Temmuz 1709); AŞS 1 62/176 (evasıt-ı Şaban 1121/20 Ekim 1709); AŞS 2 167-172/240; AŞS 4 25/44 (20 Zilhicce 1162/1 Aralık 1749); AŞS 4 24/43 (16 Zilhicce 1164/5 Kasım 1751); AŞS 11 49/82 (3 Cemaziyelsani 1221/18 Ağustos 1806); AŞS 13-1 39/62 (23 Şaban 1228/21 Ağustos 1813).

²⁴¹ AŞS 1 116/323 (evahir-i Rebiülevvel 1121/31 Mayıs-9 Haziran 1709); AŞS 1 76/226 (10 Zilkade 1121/11 Ocak 1710); AŞS 2 17/25 (13 Şaban 1148/29 Aralık 1735); AŞS 3 11/23 (13 Şaban 1156/2 Ekim 1743); AŞS 8 30/45 (20 Receb 1178/13 Ocak 1765); AŞS 11 71/126 (7 Cemaziyelevvel 1221/23 Temmuz 1806); AŞS 13-1 39/62 (23 Şaban 1228/21 Ağustos 1813).

²⁴² AŞS 1 70/200 (3 Şevval 1121/6 Aralık 1709).

²⁴³ AŞS 1 100/288 (evail-i Muharrem 1121/13-22 Mart 1709); AŞS 1 100/288 (evail-i Muharrem 1121/13-22 Mart 1709); AŞS 4 43/91 (evail Rebiülsani 1163/10 Mart 1750); AŞS 11 41/65 (23 Safer 1221/12 Mayıs 1806); AŞS 11 47/79 (19 Cemaziyelevvel 1221/4 Ağustos 1806); AŞS 12 11/23 (25 Muharrem 1223/23 Mart 1808).

²⁴⁴ AŞS 1 41/112 (evasıt-ı Cemaziyelahir 1121/22 Ağustos 1709); AŞS 2 167-172/240.

Havace Abdi,²⁴⁹ Rikabiye,²⁵⁰ Uncular,²⁵¹ Kantara²⁵² ve Sarı Mahmud²⁵³ gibi nüfus yoğunluğu olan mahallelerde Müslümanlarla birlikte yaşadıkları gibi nüfusu az olan Kapu Bölüğü ve Mukbil mahallelerinde de yine Müslümanlarla birlikte ikamet etmiştir.²⁵⁴ Şehir merkezinde Rum cemaatinin yaşadığı da kayıtlarda yer almaktadır.²⁵⁵ Kırsal alanda ise Kuseyr Nahiyesi'ne tabi Karsu,²⁵⁶ Ma'adele Ulya(?),²⁵⁷ Altınözü Nahiyesi'ne bağlı Suriye (Hristiyan-Ermeni),²⁵⁸ ve Süveyde Nahiyesi'ndeki Zeytuniye (Rum),²⁵⁹ Kebusiye,²⁶⁰ Yoğunluk,²⁶¹ Hacı Habibli,²⁶² ayrıca Telil-i Hambelas²⁶³ ve Liğvan²⁶⁴ gibi köylerde de Gayrimüslimlerin ikamet ettikleri kayıtlıdır.

Böylece kazada tahmini Gayrimüslim nüfus 1526-1550 yıllarında 3.469'dan 5.843'e çıkmıştır. 1678'den 1694'e kadar olan süreçte şehir merkezinde 66 olan Gayrimüslim nüfus 1.656'ya, kırsal bölgelerde yaşayan Gayrimüslim nüfus ise 1.416'dan 1.770'e yükselmiştir. Sonuç olarak XVII. yüzyılın ikinci yarısında Gayrimüslim nüfus 1.482-3.426 arasındaydı.

²⁴⁵ AŞS 1 51/141 (evasıt-ı Cemaziyelahir/22 Ağustos 1709); AŞS 1 72-73/212 (17 Şevval 1121/20 Aralık 1709); AŞS 2 167-172/240.

²⁴⁶ AŞS 1 113/314 (13 Rebiülevvel 1121/23 Mayıs 1709); AŞS 2 167-172/240.

²⁴⁷ AŞS 2 43/57; AŞS 2 47/62 (29 Rebiülevvel 1149/7 Ağustos 1736); AŞS 2 167-172/240; AŞS 4 28/51 (gurre-i Muharrem 1162/22 Aralık 1748); AŞS 10 161/176 (19 Cemaziyelevvel 1219/26 Ağustos 1804); AŞS 13 65/95 (29 Rebiülevvel 1227/12 Nisan 1812).

²⁴⁸ AŞS 2 167-172/240.

²⁴⁹ AŞS 2 167-172/240.

²⁵⁰ AŞS 2 167-172/240.

²⁵¹ AŞS 2 167-172/240.

²⁵² AŞS 2 167-172/240; AŞS 4 40/84 (20 Rebiülahir 1163/29 Mart 1750); AŞS 7 166-167/298 (9 Rebiülahir 1177/17 Ekim 1763); AŞS 13-1 17/23 (5 Şevval 1228/1 Ekim 1813).

²⁵³ AŞS 2 167-172/240; AŞS 4 17/31 (15 Rabiülevvel 1164/11 Şubat 1751).

²⁵⁴ AŞS 2 167-172/240.

²⁵⁵ AŞS 11 43/69 (evahir-i Safer 122/18 Mayıs 1806).

²⁵⁶ AŞS 3 151/176 (8 Recep 1157/17 Ağustos 1744).

²⁵⁷ AŞS 2 156/226 (25 Şevval 1148/Mart 1736).

²⁵⁸ AŞS 1 22/57 (evasıt-ı Rebiülahir 1121/24 Haziran 1709); AŞS 3 68/91 (27 Recep 1157/5 Eylül 1744); AŞS 3 131/158 (13 Cemaziyelevvel 1157/24 Haziran 1744); AŞS 4 34/68 (20 Safer 1163/29 Ocak 1750).

²⁵⁹ BOA, A.DVNS.MHM.d, 115/1192 (evsat-ı Muharrem 1119/14-23 Nisan 1709); AŞS 2 5-6/10 (27 Cemaziyelevvel 1148/15 Ekim 1735); AŞS 12 36/65 (25 Şaban 1223/16 Ekim 1808); AŞS 12 33/60 (29 Zilkade 1223/16 Ocak 1809); Emrah Ertopçu, *12 Numaralı Antakya Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1222-1226/M. 1807-1810)* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, SBE, 2016), 99.

²⁶⁰ AŞS 3 49-53/74 (28 Cemaziyelevvel 1157/9 Temmuz 1744); AŞS 6 39/39 (7 Safer 1167/4 Aralık 1753).

²⁶¹ AŞS 3 49-53/74 (28 Cemaziyelevvel 1157/9 Temmuz 1744).

²⁶² AŞS 3 49-53/74 (28 Cemaziyelevvel 1157/9 Temmuz 1744); AŞS 4 131-132/245 (evahir-i Muharrem 1163/31 Aralık 1749-9 Ocak 1750); AŞS 7 126/210 7 Muharrem 1177/18 Temmuz 1763).

²⁶³ AŞS 3 49-53/74 (28 Cemaziyelevvel 1157/9 Temmuz 1744).

²⁶⁴ AŞS 8 88/121 (27 Rebiülahir 1179/13 Ekim 1765).

1709-1754 yıllarında kazada yaşayan ve gelip geçen tahmini Gayrimüslim nüfusu 7.200-8.640 arasında olmalıydı. 1762 yılında kazada Gayrimüslim nüfusu 6.840'a düşmüştü. 1763 ve 1765 yıllarında tekrar artarak 7.200 sayısına ulaşmıştı. Ancak 1803-1813 yılları arasında tekrar düşüş yaşayan Gayrimüslim nüfus 6.600 kişi olarak kaydedilmiştir.

1.1.5.Kaza Nüfusu

1526 ile 1550 yılları arasında Antakya Kazası'nın şehir ve köylerinde yaşayan kırsal nüfusunun demografik yapısına bakıldığında, buranın büyük bir bölümünde Türk, Arap, Kürt ve Tat gibi etnisiteye mensup Müslümanların çoğunluğu oluşturduğu görülmektedir.²⁶⁵ Nitekim Memlük Sultanı Baybars'ın hükümdarlığı döneminde, Moğol istilasından kaçan yaklaşık 40.000 çadırlık bir Türkmen topluluğu Memlük topraklarına sığınmıştı. Sultan Baybars ise bu Türkmenleri Gazze'den başlayarak Antakya ve Sis bölgelerine kadar uzanan sınır hatlarına yerleştirmişti. Bu Türkmenlerin beylerine de çoğunlukla Haçlılardan geri alınan topraklar ikta olarak verilmişti.²⁶⁶ Bu stratejik hamle, Antakya ve Çukurova bölgelerinin Türkleşme sürecinde kritik bir rol oynamıştır. 1516 yılında Osmanlı hakimiyetine geçen Antakya'da, takip edilen iskan politikası, İslam dinine ait sosyal kurumların ve özellikle vakıfların²⁶⁷ yaygınlaştırılması neticesinde zaten mevcut olan Türk ve Müslüman varlığı daha da güçlenmiştir.

Tablo 6. 1526-1550 Yıllarında Antakya Kazası'nın Tahmini Nüfusu

Tarih	Antakya Şehri		Nahiyeler		Toplam
	Müslim Reaya	Gayrimüslim Reaya	Müslim Reaya	Gayrimüslim Reaya	
1526	6.443	-	40.963	3.469	50.875
1536	7.637	-	54.406	3.953	66.043
1550	6.093	-	59.554	5.843	71.490

1526 yılında şehir merkezinde tahmini 6.443 kişi yanında, Antakya, Altınözü, Kuseyr, Cebel-i Akra, Süveydiye (Süveyde) ve Şuğur olmak üzere 6 nahiyeyle bağlı köylerdeki toplam nüfus 44.432 kişi olup kazanın tahmini nüfusu 50.875 kişi olarak hesaplanmaktadır. Bu nüfusun 47.406'sı Müslüman, geriye kalan 3.469'u Gayrimüslim idi. Buna göre nüfusun %93.18'i Müslüman ve % 6.82'si Gayrimüslimdi.

²⁶⁵ Gül, "XVI. Yüzyılda Antakya Kazası'nın Demografik Yapısı", 1040.

²⁶⁶ Çelik, *Memlükler Döneminde Antakya (1268-1516)*, 243.

²⁶⁷ Osmanlı döneminde inşa edilen camiler, medreseler, hanlar ve hamamlar gibi vakıf eserleri, Türk-İslam kültürünün Antakya'da kökleşmesine yardımcı olmuştur (Bkz. Hilmi Bayraktar, *Vakfiye ve Muhasebe Defterleri Işığında Hatay Vakıfları* (Gaziantep: İksad Yayınevi, 2021).

1536 yılında şehir merkezine ait tahmini nüfus 7.637 kişiydi. Nahiyeelerde toplam nüfus 58.406 olup kaza nüfusu 66.043 kişi olarak hesaplanmaktadır. Müslüman reaya bunun 62.090 kişilik kısmına, Gayrimüslimler 3.953'üne tekabül etmekteydi.

1550 yılında şehir merkezinde 6.093 kişi, nahiyeelerde toplam 65.397 kişi ikamet etmiştir. Kazanın toplam nüfusu da 71.490 kişi olarak çıkmaktadır. Nüfusun 65.647'si Müslüman iken, 5.843'ü Gayrimüslimdi. Geçen zaman içerisinde kaza nüfusunda gerek Müslüman gerekse Gayrimüslim sayısında artış yaşanmıştır. Gayrimüslimler kazanın Altınözü, Kuseyr, Cebel-i Akra, Süveydiye ve Şuğur nahiyelelerinde yaşamışlardır. Belirli yıllar aralığında nüfusun tamamını Gayrimüslimlerin oluşturduğu köyler ise Kuseyr Nahiyesi'ne bağlı Suriye, Beridiyye ve Karsa Bellü el Hazan, Altınözü Nahiyesi'ne tabi Cünthe, Cebel-i Akra Nahiyesi'ndeki Çakçak, Helkin, Kozören ve Tamtum, Süveydiye Nahiyesi'nde bulunan Sürün ve Yoğunoluk, Şuğur Nahiyesi'nde ise Çeribat ve Yakubiyye idi. Ayrıca Gayrimüslimlerin en yoğun oldukları nahiye Süveydiye iken en az oldukları yer Altınözü'dür. Bu yıllarda Müslümanlar en fazla Kuseyr Nahiyesi'nde, en az Süveydiye'de ikamet etmişlerdir.

Tablo 7. 1678-1764 Yıllarında Antakya Kazası'nın Tahmini Nüfusu

Tarih	Antakya Şehri	Nahiyeler	Toplam	Kazada Müslim Reaya	Kazada Gayrimüslim Reaya
1678	10.302	21.072	31.374	29.892	1.482
1709	12.448	14.420	26.868	19.668	7.200
1736	13.930	13.761	27.691	*	*
1754	10.000	14.200	24.200	15.560	8.640
1762	14.620	12.618	27.238	20.398	6.840
1764	13.768	12.600	26.368	19.168	7.200

1678'de Antakya Kazası, kaza merkezi olan Antakya şehri ile Kuseyr, Altınözü, Cebel-i Akra ve Süveyde nahiyelelerinden oluşmaktaydı. Antakya şehir merkezinde Gayrimüslim nüfusun varlığına 1678 yılında rastlanmıştır. Bu yılda şehir merkezindeki mahallelerde ikamet eden toplam nüfus 10.302 kişiydi. Bunun 10.236'sını Müslümanlar, 66'sını ise Gayrimüslimler oluşturmuştu. Gayrimüslimler, Antakya'nın Kantara, Mahsen, Sofular, Şirince ve Tut mahallelerinde Müslümanlarla birlikte ikamet etmişlerdi. 1678 yılında kırsal bölgelerde yaşayan yaklaşık toplam nüfus 21.072 idi ve bunun 19.656'sını (%93) Müslümanlar, 1.416'sını (%7) Gayrimüslimler oluşturuyordu. Bu yılda Gayrimüslimler Süveydiye Nahiyesi'nde yine en fazla nüfusa sahip grubu oluşturmaktadır. Öte yandan Gayrimüslimler Kuseyr Nahiyesi'nde en az yoğunluğa sahip gruptu. Müslümanların da yine en fazla nüfusa sahip oldukları kırsal alan Kuseyr Nahiyesi'ydi. Buna karşın Müslümanların en az bulunduğu yer Cebel-i Akra

Nahiyesi'ydi. Gayrimüslimlerin en fazla nüfusa sahip oldukları köy Altınözü Nahiyesi'ne bağlı ve nahiyenin en fazla nüfusunu barındıran Suriye Köyü, en az Gayrimüslimin yaşadığı köy ise Kuseyr Nahiyesi'ne bağlı Kabab Köyü'ydü. Bu köylerde Gayrimüslimler Müslümanlarla birlikte ikamet etmekteydi. Yine Müslüman ve Gayrimüslimlerin karışık oldukları köyler Kuseyr Nahiyesi'ndeki Cünte, Cebel-i Akra'daki Keseb ve Ordu, Süveyde Nahiyesi'ndeki Hacı Cübeyli ve Zeytuniye idi. Beraber yaşadıkları bu köylerden Cünte, Keseb ve Hacı Cübeyli'de Gayrimüslimlerin nüfusu Müslümanlardan fazlaydı. Ordu ve Zeytuniye köylerinde ise Müslümanlar Gayrimüslimlere oranla daha fazlaydı. Tamamı Gayrimüslimlerden oluşan köyler; Süveyde Nahiyesi'ne bağlı 174 nüfuslu Yoğunluk, 162 nüfuslu Kabusiye ve 60 nüfuslu Surğa idi. Tamamı Müslüman reayadan oluşan köyler ise; Kuseyr Nahiyesi'ne tabi nüfusu 864 olan Meğabirüs ve Süveyde Nahiyesi'ne bağlı 12 nüfuslu Mefkad-ı Harbi Köyü idi.

Sonuç olarak bu yıl kaza nüfusunun büyük çoğunluğunun, yaklaşık 29.892 kişi (%95) ile Müslümanlardan müteşekkil olduğu anlaşılmaktaydı. Ayrıca geriye kalan 1.482 kişi Gayrimüslimdi ve bu sayı toplam nüfusun %5'ini oluştuyordu. Toplamda kaza nüfusu 31.374 idi.

1709 yılında şehrin tahmini nüfusu 10.979 ile 13.917 arasındaydı. Bu iki değer arasındaki 12.448 sayısı ortalama nüfus kabul edilebilir. Köylerde ikamet eden nüfus yaklaşık 14.420 kişiydi. Böylece 1709'da kazanın toplam tahmini nüfusu 26.868 kişi olarak hesaplanmaktadır. Bunun 19.668'ini Müslümanlar, 7.200'ünü Gayrimüslimler oluşturmaktaydı. Bu bilgilere göre toplam nüfusun yaklaşık %73,20'si Müslüman, %26,80'i Gayrimüslimdi.

1736 yılında şehirdeki mahallelerde 900 mülk ve 1.255 kiralık ev bulunmaktaydı. Bu hesaplara, mahallelerdeki toplam nüfusun 13.930 olduğu tahmin edilmektedir. Köylerde ikamet eden nüfus da yaklaşık 13.761 kişi olarak belirlenmiştir. Bu verilerle, kaza genelindeki toplam nüfusun 27.691 olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

1754 yılında, şehirdeki toplam esnaf sayısının 1.500 kişi olduğu kaydedilmiştir. Bu kayıtlara dayanarak, şehrin tahmini nüfusunun 10.000 olduğu düşünülmektedir. Köylerde ikamet edenler ise 14.220 kişiden oluşmaktadır. Bu durumda, kazanın toplam nüfusu 24.220 kişidir. Bunun 15.580'inin Müslüman, 8.640'ının Gayrimüslim olduğu belirtilmiştir. Buna göre, toplam nüfusun yaklaşık %64,33'ünü Müslümanlar ve

%35,67'sini Gayrimüslimler oluştuyordu. 1736 yılına kıyasla nüfusta yaşanan bu azalma, 1749 yılında Antakya'da meydana gelen depremden kaynaklanmış olabilir. 1759 yılında da Antakya'da çok şiddetli bir deprem yaşandığı ve 20.000 kişinin hayatını kaybettiği kaydedilmiştir.²⁶⁸

1762 yılında, şehrin toplam tahmini nüfusu 14.620, köylerinki ise 12.618, kazanınki de 27.238 olmalıydı. Nüfusun 20.398'i Müslümanlardan 6.840 ise Gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. Bu durumda, toplam nüfusun yaklaşık olarak %74,9'u Müslümandı, %25,1'i de Gayrimüslimdi.

1764 yılında şehir merkezindeki tahmini nüfus 13.768 olarak hesaplanırken, kırsal alandaki nüfus 12.600 olarak belirlenmiştir. Kaza genelinde toplam 26.368 kişi yaşıyordu. Bunun 19.168'i Müslümandı, 7.200'ü ise Gayrimüslimdi. Böylece nüfusun yaklaşık %72,7'sini Müslümanlar, %27,3'ünü Gayrimüslimler meydana getirmekteydi. 1762 yılına kıyasla 1764 yılında toplam nüfusta 870 kişilik bir azalış gözlemlenmiştir. Bunda bölgede zuhur eden salgın hastalıklar etkin faktör olmalıdır. 12 Mayıs 1762 tarihli bir ferman suretinde, kule inşası için neferlerin yeterli olmadığı bildirilirken, bu durum vebanın çokluğuna ve zelzelenin uzun sürmesine bağlanmıştır.²⁶⁹ Bu iki faktör, o dönem Antakya'sında yaşanan nüfus düşüşünün ve toplumsal krizin başat nedenleri olarak kabul edilebilirler. 1766 yılında Antakya ve İskenderun merkezli depremde 20.000 kişinin öldüğü kaydedilmiştir.²⁷⁰ Bu deprem, kazadaki Müslüman ve Gayrimüslim nüfusun azalmasında önemli bir rol oynamıştır.

1678 ve 1764 yılları arasında bölgenin nüfusunda istikrarlı bir artış veya azalış saptanmamıştır. Bu durum, dönemsel olarak nüfus hareketliliğinin yaşandığını işaret etmektedir. Şehir nüfusu, 1754'te gerçekleşen belirgin bir düşüşün dışında, genel olarak artış eğilimindedir. Kent nüfusu, 1678 yılında 10.302 iken, 1762'e gelindiğinde 14.620'e yükselmiştir. Buna karşılık, kırsal nüfusta ise benzeri bir artış yaşanmamıştır. 1678'de 21.072 olan nahiyelerdeki nüfus, 1764'te 12.600'e kadar gerilemiştir. Bu veriler, XVIII. yüzyılda yalnızca şehrin nüfusunun doğal bir artışını değil, aynı zamanda kırsal alanlardan şehre doğru ciddi bir göçü de düşündürmektedir. Bu göçün temel

²⁶⁸ Antakya'da yaşanan depremler için bkz. Gül, *Antakya Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1709-1806)*, 291-292; <https://antakyatarihi.com.tr> (Erişim tarihi: 20 Ağustos 2025); Kemal Beyen vd., "Antakya'nın Geçmişten Günümüze Sismik Aktivitesi ve Yapılması Gerekenlerin Bir Uluslararası Konferansın Işığında Değerlendirilmesi", *Türkiye Mühendislik Haberleri Dergisi* 423 (2003/1), 52.

²⁶⁹ AŞS 7 32-33/57 (18 Şevval 1175/12 Mayıs 1762).

²⁷⁰ Gül, *Antakya Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1709-1806)*, 292.

nedeni, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve özelde Antakya Kazası'nın kırsal kesimlerinde artan eşkiyalık olaylarıdır. Güvenlik sorunlarının yeterince çözölememesi, halkı yerleşim yerlerini terk etmeye zorlamıştır. Üretimdeki düşüş ve köylerin boşalması sonucunda, bir yandan göçleri engellemeye yönelik politikalar uygulanırken diğeryandan bu yüzyılda, Antakya ve bazı başka yerlerde konar-göçer yaşam süren çok sayıda aşiret ve oymağın iskan edilmesine çalışılmıştır.²⁷¹ Bu demografik müdahale, bölgedeki Müslüman nüfusun Gayrimüslim nüfusa oranla artmasına yol açmıştır.

²⁷¹ Bkz. Mustafa Öztürk, “XVIII. Yüzyılda Antakya ve Çevresinde Eşkiyalık Olayları”, *Belleten* 54/211 (Aralık 1990), 963-992.

İKİNCİ BÖLÜM

GAYRİMÜSLİMLERDE SOSYAL HAYAT

XVIII. yüzyılda Antakya, Gayrimüslim cemaatlerin sosyal hayatta aktif olduğu kozmopolit bir şehirdi. Şehrin sosyal dokusunun bir parçası olan bu grupların yaşam biçimleri, evleri, ekonomik durumları ve hukuki pratikleri, Osmanlı yönetimi ve dönemin sosyo-kültürel koşullarıyla şekillenmiştir.

Gayrimüslimlerin evleri, Müslümanların evleriyle benzer mimari özellikler taşıyordu ve mülk alım-satımı hem kendi içlerinde hem de Müslümanlarla yaygın bir şekilde gerçekleşiyordu. Bu durum, mahallelerde farklı din mensupları arasında uyumlu bir yaşama işaret etmekteydi. İki din grubunda da ekonomik durum değişkenlik gösteriyordu; zengin Gayrimüslimlerin tereke kayıtlarında değerli eşyalar ve hayvanlar bulunurken, düşük gelirli olanların eşyaları daha mütevazı idi.

Giyim, Osmanlı'da dini ve etnik kimliğin bir göstergesiydi ve zaman zaman idari düzenlemelere konu oluyordu. 1776 yılında Antakya Yahudi cemaatinin giyim tarzına yönelik Halep Divanı tarafından kaleme alınan belgede, Yahudi cemaatinin kendilerine özgü kıyafetleri terk ederek İslami kıyafetlere benzer giysiler giymekte ısrar ettikleri ifade edilmişti. Bu durum, Halep valisi tarafından defalarca yasaklanmasına rağmen devam etmişti. Söz konusu buyruk ile Antakya'daki Yahudilerin taktıkları kavuk ve sarıkların, İstanbul ve diğer İslam ülkelerindeki Yahudilerin kıyafetlerine benzemesi konusunda titizlik göstermeleri gerektiği vurgulanmıştır.

Gayrimüslimlerin hukuki işlemleri genellikle kendi dini kurumları aracılığıyla yürütülse de, isteğe bağlı olarak şer'i mahkemelerde de çözümlenebiliyordu. Bu hukuki esneklik sayesinde Gayrimüslim kadınlar mehir hakkını talep edebiliyor, nafaka, vesayet ve miras gibi konularda şer'i mahkemelere başvurabiliyorlardı. Özellikle İslam miras hukukunun kadın ve kız çocukları lehine olan hükümleri, Gayrimüslimlerin bu mahkemeleri tercih etmesinde etkili olmuştu.

İncelenen dönemde, Antakya'da yaşayan Gayrimüslimler, şehrin sosyal ve kültürel yaşamında aktif rol oynamışlardı. Bununla birlikte, bu topluluğun üyelerinin karıştıkları, toplumsal düzenle çelişen katl (cinayet), darp, hırsızlık, ev baskını, ırza geçme (tecavüz) ve gasp gibi suçlar kayıtlara yansımıştır. Gayrimüslimlerin dahil

olduğu cinayet vakaları genellikle Müslümanlar ve Gayrimüslimler arasındaki anlaşmazlıklar sonucu ortaya çıkmıştı. Darp ve yaralama hadiseleri, topluluklar arası gerilimlerin fiziksel şiddete dönüştüğü vakaları içermekteydi. Suç teşkil eden eylemlerin sadece aynı din veya etnisite mensuplarınca yapılmadığını, farklı kökenden kimselerin de bir araya gelerek cürüm işleyebildiklerini gösteren dava örnekleri de vardır. Tecavüz kayıtlarında, Müslüman erkeklerin Gayrimüslim kızlara tecavüz ettiği iddialarına dair soruşturmalar ve davalar yer almaktaydı. Hırsızlık ve ev basma vakaları, özellikle ekonomik ilişkiler ve mülkiyet ihtilafları bağlamında topluluklar arası gerilimleri yansıtmıştı. Bu tür eylemler, Osmanlı adli makamlarının asayişini yeniden tesis etme çabalarını gerektirmiştir.

2.1. Evleri

İnsanlar, doğanın bir parçası olarak, çevresel koşullara uyum sağlamak, hayatlarını sürdürebilmek ve yaşamsal gereksinimlerini karşılayabilmek adına barınma ihtiyacı hissetmiştir. Zamanla bu temel gereksinim, “ev” olarak tanımladığımız fiziksel yapılara dönüşmüştür. Ev, barınma işlevinin ötesinde aile yaşamının mahremiyetini ve güvenliğini sağlayan bir yuvadır. Bu nedenle, birçok kültürde “ev” kavramı, aile mefhumu ile eş anlamlı görülmüştür. İnsanların inşa ettiği evler, coğrafi özellikler, iklimsel koşullar, yerel yapı malzemeleri ve kültürel değerler gibi çeşitli faktörlerden etkilenmiştir. Bu durum, dünyanın farklı bölgelerinde evlerin, karakteristik özelliklerinin çeşitlilik göstermesini sağlamıştır. Jeolojik yapı, kullanılan materyaller, mimari stiller ve hatta dini inançlar, evlerin tasarım sürecinde belirleyici unsurlar olarak öne çıkmaktadır.²⁷²

Osmanlı toplumsal yapısında, ailelerin ikamet ettikleri evleri tanımlamak amacıyla kaynaklarda sıklıkla “*menzil*”, “*konak*”, “*oda*”, “*mesken*”, “*beyt*” ve “*hane*” gibi çeşitli terimler kullanılmıştır.²⁷³ İncelenen döneme ait Antakya şer’iyye sicillerinde, hem Müslümanların hem de Gayrimüslimlerin sahip oldukları evler genellikle “*menzil*” ve “*mesken*” olarak tanımlanmıştır. Ancak bu ifadeler, günümüzdeki karşılıkları gibi, evlerin metrekarelerini veya iç düzenlemelerini kesin olarak ifade eden teknik tanımlar

²⁷² İsmail Kıvrım, “17.Yüzyılda Gaziantep’te Ailenin Yaşadığı Mekan: Ev (Özellikleri ve Fiyatları)”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 10/10 (1 Haziran 2009), 69-70.

²⁷³ Ömer Demirel vd., “Osmanlı Anadolu Ailesinde Ev, Eşya ve Giyim-Kuşam (XVI-XIX. Yüzyıllar)”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi* (Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1992), 2/703-755; Muhammed Aydın, “Şer’iyye Sicilleri Işığında XVIII. Yüzyılın Sonu ve XIX. Yüzyılın Başlarında (1792-1833 Yılları Arasında) Sivas Şehrindeki Ev Fiyatları”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 10/2 (kış 2015), 48.

değildir. Kayıtlarda evlere dair genel bilgi edinilebilmekle birlikte, evin büyüklüğü veya odaların mekansal düzeni gibi detaylı bilgilere ulaşmak genellikle güçtür. Şer'iyeye kayıtları, esas itibarıyla hukuki işlemleri belgelemek amacıyla tutulduğundan, evlerin mimari özelliklerine ilişkin detaylı bilgilere nadiren yer verilmiştir.

Gayrimüslimlere ait evler hakkında ayrıntılı bilgilere erişmek amacıyla genellikle tereke kayıtları ve gayrimenkul alım-satım işlemlerine dair belgeler incelenmektedir. Ancak bu kaynaklardan elde edilen veriler, evin fiziksel yapısı ve çevresi hakkında kapsamlı bir tablo sunma konusunda yetersiz kalmaktadır. Tereke kayıtları, bir bireyin ölümünün ardından mal varlığının paylaşılması amacıyla düzenlendiğinden, genellikle evin konumu ve değeri gibi temel bilgilere odaklanmaktadır. Bu kayıtlar, evin iç mekanı, dış cephesi veya çevresindeki yapılar hakkında detaylı bir tanım sunmamaktadır. Evlerin fiziki görünümü, iç mekan düzenlemesi ve çevresindeki diğer yapılar hakkında daha detaylı bilgi edinmek için gayrimenkul alım-satım işlemlerine dair belgeler daha zengin bir kaynak teşkil edebilir. Alım-satım işlemlerine ilişkin belgeler, evlerin bulunduğu mahalle, komşuları, etnik köken, kat sayısı, oda sayısı, ek binaları (ahır, mutfak, avlu, kiler vb.) gibi daha fazla detayı içerebilmektedir. Bu belgeler, evlerin kullanım amaçları ve sosyal çevreleri hakkında önemli ipuçları sunsa da, evlerin mimari özelliklerine dair ayrıntılı teknik bilgilere ulaşmak genellikle zordur. Muhtemelen geçmişte, günümüzdeki gibi standartlaştırılmış bir mimari çizim ve tanımlama sistemi bulunmamaktaydı. Bu nedenle evler, genellikle basit ifadelerle ve yerel dilde kullanılan terimlerle tanımlanmıştır. Alım-satım sözleşmeleri ise hukuki bir işlem niteliğinde olduğu için, evlerin estetik veya tarihsel değerine odaklanmamış, daha çok hukuki ve ekonomik boyutları vurgulanmıştır.

Geleneksel yerleşim dokusunun ve konut tipolojilerinin şekillenmesinde, coğrafi, fiziksel, kültürel ve sosyolojik unsurlar gibi çok sayıda faktör etkili olmaktadır. Bu bağlamda, kadim kentlerden biri olan Antakya, söz konusu belirleyici unsurların etkisiyle kendine özgü bir mimari kimlik edinmiştir.²⁷⁴ Kışın bol yağışlı olan Antakya, yazları sıcak ve nemlidir. Antakya evleri, bu iklimsel özelliklerin yanı sıra, kentin topografik yapısı, toplumsal düzeni, kültürel değerleri ve yaşam biçimleriyle şekillenmiştir. Öte yandan Arap coğrafyasına olan yakınlığı da Antakya'nın geleneksel

²⁷⁴ Buket Özcan, *Geleneksel Antakya Evlerinin Kimlik Ögelerinin Analizi* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 71-72.

konut mimarisinin ayırt edici özelliklerini biçimlendiren temel dinamiklerden biri olarak öne çıkmıştır.²⁷⁵

Antakya'daki geleneksel evler ile sokak arasındaki etkileşim, farklı biçimlerde karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki, giriş kapısının sokak seviyesinden 40-50 cm yüksekte olması ve eşik aracılığıyla doğrudan eve girilmesidir. İkincisinde, dış kapının doğrudan sokağa açılmadığı, evin sokakla bağlantısının dar bir geçit veya çıkmaz sokakla sağlandığı görülür; bu geçit, yörede “*zokmak*” olarak adlandırılırdı. Üçüncü olarak, ev ile sokak arasındaki bağlantı, dış kapının hemen üzerinde yer alan ve sokağa bakan pencerelerden evin selamlığının altında, dış kapı ile iç kapı arasında kalan ve “*kapı arası*” olarak bilinen özel bir geçiş alanı aracılığıyla sağlanırdı. Her üç tip evde de giriş kapısından sonra “*havuş*” adı verilen bir avluya geçiş yapılır ki bu avlu, Antakya evinin en temel ve belirleyici bölümüdür. Evin büyüklüğü veya kat sayısı ne olursa olsun, avlu evin merkezi ve işlevsel alanı olup, hem bir toplanma noktası hem de evin farklı bölümlerine dağılımı sağlayan bir geçiş mekanıdır. Geleneksel Antakya evlerinde odalar ve servis birimleri, bu avlunun çevresine konumlandırılmıştır. Odalar genellikle avlunun bir yanında yer alırken, mutfak, hela, ahır gibi servis alanları avlunun diğer tarafında ayrı bir kütle oluşturacak şekilde inşa edilmiştir. Avlunun etrafında yer alan ve evin kapalı mekanlarını barındıran bu yapılar genellikle iki katlıdır ve tüm mekanlar kemerli pencereler ve kapılarla avluya açılır.²⁷⁶

Genellikle iki katlı evlerde zemin katta bulunan odaların girişleri, “*eşiklik*” olarak adlandırılan bir ara mekana açılmaktaydı. Eşikliğin döşemesi, bitişik oda zeminlerinden yaklaşık 30-40 cm daha alçaktı. Bu alçak bölüm, hem ayakkabıların çıkarılması için bir antre işlevi görmekte hem de yıkanma faaliyetlerinin gerçekleştirildiği bir mekan olarak kullanılmaktaydı.²⁷⁷ Zemin katlardaki odalardan biri baş oda olarak düzenlenir ve diğerlerinden daha büyük ve daha gösterişli biçimde inşa edilirdi.²⁷⁸ Üst kattaki odalar ise, zemin kat odalarına kıyasla daha sade ve süslemesiz bir görünüme sahipti; bu odalar çoğunlukla geniş aileler için yatak odası, kiler gibi

²⁷⁵ Demir, *Çağlar İçinde Antakya*, s. 200.

²⁷⁶ Gonca Büyükmihçi, “Anadolu’da Konut X: Antakya Evleri”, *Arkitekt* 487 (Temmuz 2001), 73; Yaşar Çelebi-Şemsettin Günaltay, “Bir Grup Eski Antakya Evi”, *Türk Etnografya Dergisi* 67 (1 Ocak 1982), 166.

²⁷⁷ Özcan, *Geleneksel Antakya Evlerinin Kimlik Öğelerinin Analizi*, 162-163; Başak Arıman, *Antakya Kenti Tarihi Doku İçinde Tipolojik Analiz Çalışmaları* (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, FBE, Yüksek Lisans Tezi, 2002), 74.

²⁷⁸ Çelebi, *Bir Grup Eski Antakya Evi*, 166.

ikincil derece önemli alanlar olarak işlev görmüştür.²⁷⁹ Bazı evlerde dış kapı ile iç kapıyı birbirine bağlayan koridor üzerinde, “*kapı üstü oda*” olarak adlandırılan bir mekan da bulunabilmekteydi.²⁸⁰

Antakya’nın kimi evlerinde, zemin veya birinci katlarında, avluya kemerli bir açıklıkla bağlanan “*eyvan*” adı verilen yarı açık alanlar bulunmaktaydı.²⁸¹ Geleneksel konutlardaki avlunun sabit unsurlarından biri, genellikle bir kenarda veya köşede konumlandırılmış su kuyularıdır. Bu kuyuların yerleşimi, özellikle mutfak ve hela gibi su ihtiyacının yoğun olduğu ıslak hacimlere yakınlık gözetilerek işlevsel bir düzenleme sağlamaktadır. Ayrıca bazı avlularda “*bürke*” olarak adlandırılan, boyutları farklılık gösterebilen ve temel işlevleri serinletici bir etki yaratmak olan süs havuzları da bulunmaktadır.²⁸²

XVIII. yüzyılda Antakya’ya uğrayan seyyah Pococke, Antakya evini şöyle tarif eder; “*Evler alçak, sadece bir kat yüksekliğindedir. Çatılar genellikle düzdür ve duvarların üzerine yerleştirilen küçük kirişlerle desteklenir ve bu kirişler ince tahtalarla kaplanmıştır. Mümkün olduğunca evlerini bu şekilde hafif inşa etmeye çalışmışlar.*”²⁸³ Seyyah bu hafif yapının temel nedenlerini bölgenin sağlam olmayan zemin koşullarında yapıların çökmesini engellemek ve deprem durumunda oluşabilecek yıkımlarda can kaybı riskini en aza indirmek olarak ifade etmiştir.

Antakya sicillerindeki evlerin konut düzenleri incelendiğinde, bunların genellikle üç ya da iki cephesinin komşu evlere bitişik olduğu, bir cephesinin ise “*tarik-i amm*” olarak adlandırılan genel bir yola açıldığı görülmektedir. Bu evlerin çoğunda avlu bulunmakla birlikte, bazı satış kayıtlarında avluya dair herhangi bir ifadeye rastlanmamıştır. Belgelerde avlu için “*havlı*” ya da “*muhavvata*” gibi terimlerin kullanıldığı tespit edilmiştir. Ancak mevcut kayıtlar, avlunun boyutuna dair kesin bir bilgi sunmamaktadır.

Antakya sicillerinde yer alan belgelerde evlerin neredeyse tamamında ortak bir özellik olarak görülen avlu ve bahçeler, evin merkezini oluşturmaktadır. Bu alanlarda

²⁷⁹ Büyükmihçı, “Anadolu’da Konut X: Antakya Evleri”, 74.

²⁸⁰ Tekin, *Hatay Tarihi*, 133.

²⁸¹ Müge Çiftyürek-Mehmet Pınar, “Fransız Konsolosluğuna Tahsis Edilen Geleneksel Bir Antakya Evi”, *Selçuk Türkiyat* 62 (30 Ağustos 2024), 321.

²⁸² Selvinaz Gülçin Bozkurt, “Antakya’nın Geleneksel Evlerinin Avlu Özellikleri Üzerine Bir İnceleme”, *Turkish Journal of Forest Science* 3/1 (29 Nisan 2019), 9.

²⁸³ Richard Pococke, *Beschreibung des Morgenlandes und einiger andern Länder* (Erlangen: Erlangen Walther’sche, 1791), 2/332.

genellikle “eşcar-ı müsmire ve gayri müsmire” olarak adlandırılan (dut, zeytin, incir, üzüm ve nar gibi) meyveli ve meyvesiz ağaçlar, avlu, ahır, eyvan, çardak, hamam, “matbah” (mutfak), “kapı üstü/kapı üstü oda”, “bi’r-i mâ” (su kuyusu) ve “kenif” (hela) gibi unsurlar bulunmaktadır. Konuma bağlı olarak avlu ve bahçenin değişik yerlerine inşa olunan Antakya evleri, belgesel ifadelerle “tahtânî” ve “fevkânî” olmak üzere tek veya iki katlı yapılmış, bazı meskenlerin döşemesi altında “zir-i zemîn” adı verilen alanlar yer almıştır. Belirtilen bu unsurların hepsinin aynı anda bir evde bulunduğu söylenemez. Dolayısıyla, Antakya evlerinin fiyatları, bünyelerinde barındırdıkları özelliklere göre farklılık göstermektedir.

2.1.1.Ev Fiyatları

Mülkiyete ilişkin dava kayıtlarında yer alan ev alım-satım işlemlerinin genellikle Gayrimüslimler ile Müslümanlar arasında vuku bulduğu tespit edilmiştir. Aşağıda buna dair bazı örnekler ele alınmıştır.

Kastel Mahallesi’nde “bir bâb kiremid ile müsakkaf mesken-i kebir” Suud veledi Abdullah adlı zimmî tarafından Osman Çavuş bin Hacı Ahmet’e satılmıştır. Daha sonra bu mesken, zimmî Danyal veledi Salamon tarafından Osman Çavuş bin Hacı Ahmet’ten 40 kuruş bedelle satın alınmıştır.²⁸⁴ Kastel Mahallesi’nden vefat eden Mehmet’in aynı mahallede bulunan bir menzili, içerisinde “iki fevkânî ve tahtânî mesken ve bir tahtânî mesken ve bir eyvan ve bir hamam harabesi ve bir kapu üstü ve matbah ve bi’r-i mâ’ ve kenif ve eşcâr-ı müsmire ve gayr-ı müsmire” ile birlikte Antakya sakinlerinden Zimmî Cabire veledi Abdulmesih ile zevcesi Efrukiye’ye 7.500 kuruşa satılmıştır.²⁸⁵

Antakya’nın Sofular Mahallesi’nden Kirebit veledi Serkiz Kevik ve kardeşi Serkiz, aynı mahallede yer alan bir menzili, dahilinde “üç tahtânî ve fevkânî mesken ve bir kemerli harabe müşrif mesken ve sokak tarafında olan meskenin ve döşemesi altında bir zir-i zemin ve bir matbah ve havlı ve kenif”den oluşan evlerini 1.150 kuruş karşılığında Şeyh Mehmet’e satmışlardır.²⁸⁶ Yine Sofular Mahallesi’ndeki “iki bâb mesken ve bir asma tahta ve havlı”sı olan eski bir menzil, sahibi Temurci Mustafa tarafından Yakop oğlu Sem’an’a 95 kuruşa satılmıştır.²⁸⁷

²⁸⁴ AŞS 1 12/30 (2 Safer 1121/13 Nisan 1709).

²⁸⁵ AŞS 13-1 25/40 (21 Cemaziyelevvel 1228/22 Mayıs 1813).

²⁸⁶ AŞS 12 11/23 (25 Muharrem 1223/23 Mart 1808).

²⁸⁷ AŞS 1 28/73 (evail-i Cemaziyelevvel 1121/8-17 Temmuz 1709).

Gayrimüslimlerin kendi aralarında gerçekleşen ev satışı da bulunmaktadır. Kastel Mahallesi sakinlerinden Bolis veledi Bedros, yine aynı mahallede bulunan menzili, içerisinde “*bir bâb kemerli mesken ve bir bâb fevkânî mesken ve bir bâb matbah ve kenif ve bi’r-i mâ’ ve kapu üstü ve ahur ve havlı ve eşcâr-ı müsmire*” ile birlikte Abdulhalık evlad-ı Elyas’dan 1.730 kuruşa satın almıştı.²⁸⁸

Kastel ve Sofular mahallelerindeki Müslümanlara ait evlerin özellikleri ve fiyatları incelendiğinde, Kastel Mahallesi’nde yer alan bir menzilin “*iki bâb tahtânî mesken ve bir kilâr ve bir eyvan ve bi’r-i mâ’ ve kenif ve havlı ve hâriciyye iki bâb oda ve bir eyvan ve bir ahur ve bi’r-i mâ’ ve kenif ve havlı*” özelliklerine sahip ve 2.600 kuruş değerinde olduğu görülmektedir.²⁸⁹ Aynı mahalledeki başka bir menzil ise “*iki bâb tahtânî mesken ve bir fevkânî taht ve bir kapu üstü oda ve ahur ve bir kilar ve matbah ve bi’r-i mâ’ ve kenif ve havlı*”dan oluşmuştu ve 525 kuruş olarak fiyatlandırılmıştır.²⁹⁰ Sofular Mahallesi’nde ise “*üç bâb kiremid ile müsakkaf mesken ve iki bâb matbah ve kenif ve havlı .?. ve bir dib enar(?) ve bir tut eşcarı ve iki üzüm asması*”na sahip olan bir menzil 250 kuruş değerindeydi.²⁹¹

Antakya’nın diğer mahallelerindeki Müslümanlara ait evlerin özelliklerine ve fiyatlarına dair veriler de mevcuttur. Örneğin, Tut Mahallesi’ndeki “*iki bâb mesken ve havlı ve müşterek kenif ve turunc ve matbah ve beraberinde bir bâb fevkânî ve tahtânî çardak ve iki bâb mesken ve kenif ve havlı*”sı olan bir menzil 165 kuruşa satılmıştı.²⁹² Meydan Mahallesi’ndeki “*bir bâb kiremid ile müsakkaf kemerli mesken ve bir bâb sütunlu mesken ve muayyen havlı ve kenif ve bir turunc şeceri ve bir incir şeceri*” şeklindeki menzil 500 kuruş değerindeydi.²⁹³ Sarı Mahmud Mahallesi’nde “*iki bâb tahtânî mesken ve havlı*”dan oluşan menzil 30 kuruş olarak kaydedilmişti.²⁹⁴ Mahsen Mahallesi’nde “*iki bâb tahtânî mesken ve bir matbah ve bir bâb kiler menzili ve bi’r-i mâ’ ve kenif ve havlı*”lı bir menzil 684 kuruşa,²⁹⁵ Dörtayak Mahallesi’nde “*bir bâb fevkânî ve tahtânî mesken ve bir bâb tahtânî mesken ve bir taht ve bir -i mâ’ ve kenif ve*

²⁸⁸ AŞS 14 118/141 (17 Rebiülahir 1232/6 Mart 1817).

²⁸⁹ AŞS 7 22-23/42 (17 Muharrem 1176/8 Ağustos 1762).

²⁹⁰ AŞS 8 33/47 (10 Şaban 1178/2 Şubat 1765).

²⁹¹ AŞS 1 38/104 (evasıt-ı Cemaziyelahir 1121/18 Ağustos 1709).

²⁹² AŞS 1 12-13/32 (evasıt-ı Zilhicce 1121/11-20 Şubat 1710).

²⁹³ AŞS 1 39/107 (evasıt-ı Cemaziyelahir 1121/18-27 Ağustos 1709).

²⁹⁴ AŞS 2 55/75 (5 Rebiülahir 1149/13 Ağustos 1736).

²⁹⁵ AŞS 9 109/169 (23 Rebiülevvel/1 Mayıs 1777).

havlı” olan bir menzil 390 kuruşa satılmıştı.²⁹⁶ Şenbek Mahallesi’nde yer alan “*bir bâb kemerli mesken ve bir matbah ve bir küçük kiler ve bi’r-mâ ve kenif ve havlı*”sı olan bir harabe menzil 180 kuruş değerindeydi.²⁹⁷ Habib-i Neccar Mahallesi’ndeki “*iki bâb mesken ve turunc şeceri ve eşcar-ı müsmire ve gayri müsmire*” içeren bir menzil ise 50 kuruştı.²⁹⁸ Nüfus yoğunluğu daha düşük olan Saha Mahallesi’nde “*iki bâb tahtânî mesken ve bir bâb tahtânî ve fevkânî mesken ve nısf-ı bi’r-i mâ’ ve nısf-ı kenif ve havlı*” özelliklerine sahip bir menzil 175 kuruş²⁹⁹ ve Sekakin Mahallesi’nde bulunan “*iki bâb kiremid ile müsakkaf mesken ve bi’r-i mâ’ ve kenif ve havlı ve turunc vesair eşcar-ı müsmire ve gayri müsmire*”si olan bir menzil ise 180 kuruş olarak kaydedilmişti.³⁰⁰ Bu bilgiler çerçevesinde, ev fiyatlarının farklılaşmasında çeşitli değişkenlerin bulunduğu düşünülmektedir. Evvela evin müstemlatı, büyüklüğü ve bulunduğu mevki belirleyici idi. Bu itibarla büyük bir avluya, çok sayıda odaya ve işlevsel alana sahip olması, evin değerini arttırmaktaydı. Yukarıdaki verilerden anlaşıldığı üzere, Antakya’daki en pahalı ev 7.500 kuruş değerinde olup Kastel Mahallesi’nde yer almaktaydı. Bu ev, iki fevkânî ve tahtânî mesken, bir tahtânî mesken, bir eyvan, bir hamam harabesi, bir kapu üstü, mutfak, su kuyusu, hela, meyve veren ve vermeyen ağaçlardan oluşmaktaydı ve Gayrimüslim bir çifte aitti. En ucuz ev ise 30 kuruş değerindeydi ve Sarı Mahmud Mahallesi’nde bulunmaktaydı. Bir Müslümana ait olan bu ev, “*iki bâb tahtânî mesken ve havlı*”dan oluşmaktaydı. Ayrıca, Gayrimüslimler Müslümanlar birbirlerine ev sattıkları için her iki tarafın evlerinin neredeyse aynı özelliklere ve değerlere sahip olduğu söylenebilir.

Antakya’nın farklı mahallelerinde yaşayan Gayrimüslimlerin birbirleri kadar Müslümanlarla da komşu oldukları gerçeği, yine mülk satış belgelerine yansımıştır. Bu itibarla satışlarda evlerin doğusu, batısı, kuzeyi ve güneyinde bulunan tanıtıcı mahiyetteki şahıslara ait mülk bilgilerinden bu değerlendirmeye ulaşmak mümkündür.

Mevcut satış belgelerinden birinde Gayrimüslimlerin komşuluğu tescil edilebilmektedir. Örneğin, Mahsen Mahallesi sakinlerinden zimmî Abdulhalik veledi Elyas ile kızkardeşi Ketrin’e miras kalan evlerinin güney ve doğu cephelerinde zimmî

²⁹⁶ AŞS 9 115/177 (20 Rebiülahir 1191/28 Mayıs 1777).

²⁹⁷ AŞS 3 71/96 (1 Ramazan 1157/8 Ekim 1744).

²⁹⁸ AŞS 4 17/32 (1 Zilkade 1163/2 Ekim 1750).

²⁹⁹ AŞS 5 18/36-37 (13 Rebiülahir 1166/17 Şubat 1753).

³⁰⁰ AŞS 1 38/103 (21 Cemaziyelahir 1121/28 Ağustos-6 Eylül 1709).

Elyas'ın, batı cephesinde ise zimmî Diyar'ın menzili bulunmaktaydı.³⁰¹ Komşular arasında Müslümanlara da rastlanmaktadır. Buna dair bir örnek şöyleydi: Antakya'nın Sarı Mahmud Mahallesi'nden hayatını kaybeden David'in ikamet ettiği evin bir tarafında Keşiş oğlu Abraham'ın menzili, iki tarafında el-Hac Muratzade'nin menzili ve bir tarafında Keşiş oğlu Abdulmesih'in menzili ile çevrili olduğu tespit edilmiştir.³⁰² Müslüman ve Gayrimüslim komşuluklarını teyit eden bazı belgeler de mevcuttur. Sözelimi Habib-i Neccar Mahallesi'nde Şerife bint-i Osman adlı Müslüman kadının oturduğu evin bir tarafında zimmî Karabet'in menzili yer almaktaydı.³⁰³ Yine aynı mahallenin sakinlerinden olan el-Hac Hasan Efendi ibn el-Hac Mustafa'ya ait menzillerden birinin bir tarafında Yusuf en-Nasrani'nin menzili olduğu zikredilmiştir.³⁰⁴ Sofular Mahallesi'nden iki zimmî kardeşe ait evin bir tarafında Şeyh Ali Mir'in menzili, iki tarafında vakıf menzilleri ve diğer tarafında yol ile sınırlı olduğu belirtilmiştir.³⁰⁵ Şenbek Mahallesi'nde Keşiş adlı zimmînin ikamet ettiği evinin bir tarafında Molla Yusuf'un menzili, iki tarafında yol ve bir tarafında Semetri zimmî ve Elyas'ın menzili yer almaktaydı.³⁰⁶ Sarı Mahmud Mahallesi sakinlerinden Abdullah Efendi ibn-i Abdi Efendi'nin aynı mahallede bulunan culaf dükkanının bir tarafında Zimmî Diyar ve bir tarafında ise Zimmî Abraham'ın menzili ile hudutlandığı kaydedilmiştir.³⁰⁷ Dörtayak Mahallesi'nde vefat eden Seyyid Feyzullah'ın Antakya'ya bağlı Kara Keçili toprağında bulunan bir kıt'a üzüm bağının bir tarafında Ermeni Yosef'le komşu olduğu belirtilmiştir.³⁰⁸ Kantara Mahallesi'nde Ayşe Hatun'un evinin bir tarafında zimmî Rahmeş oğlu Cabire'nin evi bulunmaktaydı.³⁰⁹ Bu durum, mahalle sakinlerinin, bitişindeki evin farklı dinden birine satılmasından rahatsızlık duymadığını göstermektedir.

Yukarıdaki örnekler neticesinde Müslümanlar ile Gayrimüslimlerin ortak yaşam alanları olan mahalleler tespit edilmektedir. Şöyle ki: Mahsen Mahallesi, Sarı Mahmud

³⁰¹ AŞS 14 153/187 (evast-ı Cemaziyelahir 1232/28Nisan-7 Mayıs 1817).

³⁰² AŞS 4 17/31 (15 Rabiülevvel 1164/11 Şubat 1751).

³⁰³ AŞS 8 30/45 (20 Receb 1178/13 Ocak 1765).

³⁰⁴ AŞS 7 29/55 (13 Safer 1176/3 Eylül 1762).

³⁰⁵ AŞS 12 11/23 (25 Muharrem 1223/23 Mart 1808).

³⁰⁶ AŞS 13 37/50 (5 Ramazan 1229/21 Ağustos 1814).

³⁰⁷ AŞS 14 204/243 (11 Zilkade 1232/23 Eylül 1817).

³⁰⁸ AŞS 9 119/183 (6 Rebiülahir 1190/25 Mayıs 1776).

³⁰⁹ AŞS 13-1 17/23 (5 Şevval 1228/1 Ekim 1813); Ayrıca bkz. AŞS 13-1 48/77 (11 Zilkade 1228/5 Kasım 1813).

Mahallesi, Habib-i Neccar Mahallesi, Sofular Mahallesi, Şenbek Mahallesi, Dörtayak Mahallesi ve Kantara Mahallesi.

2.1.2.Ev Eşyaları

Şer'iyye sicilleri, yalnızca hukuki işlemleri kaydetmekle kalmamakta, aynı zamanda toplumların gündelik yaşam pratiklerini ve maddi kültürlerini anlamak adına önemli birinci el kaynak işlevi de görmektedir. Özellikle tereke kayıtları ve satış işlemleri, bireylerin evlerinde bulunan eşyalar hakkında detaylı bilgiler sunarak, geçmiş dönem insanların kültürel yaşam biçimlerini, ekonomik durumlarını ve toplumsal statülerini gözler önüne sermektedir. Bu kayıtlar, genellikle Gayrimüslimlerin miras davaları, varissiz ölen veya firar eden kişilerin mal varlıklarının taksimi gibi durumlarda düzenlenmiştir. Bu sayede, farklı dini gruplara mensup bireylerin evlerinde hangi tür eşyalara sahip oldukları, bu eşyaların isimleri ve günlük hayatta nasıl kullanıldıkları gibi sorulara yanıt bulmak mümkün hale gelmiştir.

İncelenen dönemin Gayrimüslim inanç mensuplarına ait tereke kayıtları, farklı dini ve kültürel gruplara mensup bireylerin yaşam biçimleri, mal varlıkları ve meslekleri hakkında bilgiler sunmaktadır. Bu kayıtlar, sadece eşyaların varlığını değil, aynı zamanda bunların eski ya da yeni olmasını, rengi, fiyatı ve türü gibi niteliklerini de belirtmektedir. Böylece, o dönemde kullanılan eşyaların çeşitliliği ve değerleri hakkında kapsamlı bir tablo ortaya çıkmaktadır. Ölen kişinin evinde bulunan her türlü eşya, kayıt altına alınarak tam bir envanter oluşturulabilmektedir. Tereke kayıtları incelendiğinde, ölen kişinin mesleği ile terekesinde bulunan eşyalar arasında sıkı bir ilişki olduğu görülmektedir. Tereke kayıtları, o dönemde yaşayan Gayrimüslimler arasında oldukça mütevazı bir yaşam sürenlerin varlığını gösterdiği gibi, çok daha varlıklı bireylerin bulunduğunu da ortaya koymaktadır. İncelenen terekelerde, her bir eşyanın ayrı ayrı fiyatı yerine, birkaç eşyanın toplam fiyatının belirtildiği görülmüştür. Bu durum, bireysel eşyaların gerçek değerini tespit etmeyi zorlaştırmaktadır. Zira bu grupların içindeki eşya sayısı her zaman aynı değildir. Dolayısıyla, toplam fiyatı eşit olarak bölerek her bir eşyanın fiyatını bulma yöntemi doğru sonuçlar vermemektedir. Bu nedenle, çalışmada eşyaların fiyatıyla ilgili hususlara, ancak gerekli görülen durumlarda değinilmiştir. Bunun yerine daha çok eşyaların varlığına odaklanılmıştır.

Sözkonusu kayıtlardan anlaşıldığı üzere, Antakyalı Gayrimüslimlerin evlerini dekore etme konusunda taban döşeme eşyaları arasında sayılan ve kilim olarak adlandırılan halı, minder, ihram, keçe, seccade gibi eşyalara rastlanılmıştır. Bu eşyalar,

sicillerde “*müsta‘mel kilim, köhne kilim, köhne minder*” şeklinde betimlenmiştir. Tereke kayıtlarına göre, yatak ve yatak eşyaları olarak yatak-döşek, yorgan, yastık, çarşaf ve yorgan yüzü gibi öğeler kullanılmıştır. Bu eşyalar “*müsta‘mel yorgan, müsta‘mel döşek, çit yasdık*” olarak tanımlanmıştır. Kişisel temizlik ve evlerin iç-dış temizliği açısından havlu, mendil, peşkir, makrame, peştemal, hamam peştemali, leğen, ibrik ve sabun gibi malzemeler kullanılmıştır. Bu eşyalar için “*münakkaş makrame*”, “*havlu makrame*”, “*köhne hamam peştemali*” şeklinde tanımlamalar da mevcuttur. Çamaşırlar ise leğen kullanılarak, leğende muhafaza edilen kil yardımıyla temizlenmişti. Evlerin aydınlatılmasında şamdanlar önemli bir rol oynamıştı. Arapça “*şem*” (mum) kelimesiyle Farsça “-dân” (kap, yer) ekinin birleşimiyle oluşan “*şamdan*”³¹⁰ kelimesi, geçmişten günümüze aydınlatma amacıyla kullanılan önemli bir nesnedir. Şamdanlar, üzerinde taşıdıkları mum sayısına ve tasarımlarına göre çeşitlilik göstermekteydi. Mutfak malzemeleri ise tas, kadeh, sofras, mertebani,³¹¹ kazgan, hamur leğeni, tabak, tencere, tava, kaşık, sahan, sini ve tepsi gibi çeşitli eşyalardan oluşmuştur. Tereke kayıtlarında bulgur, hinta (buğday), çavdar, şa‘ire (arpa), kahve, tütün gibi ürünlerin yanı sıra, koyun, keçi, inek, camız gibi hayvanlardan elde edilen süt, et ve peynir gibi gıdaların da adları geçer. Giysi imal etmek için de bu hayvanların yünlerinden faydalanılmıştır. Öküz, katır, merkep ve bargir gibi hayvanların da taşımada ve tarımsal işlerde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Zeytin, dut ve incir gibi ağaçların yağ ve pekmez elde etmek dışında meyvelerinden de faydalandığı söylenebilir. Bazı eşyaların muhafazası için sandık, çuval ve bohça gibi ürünler kullanılmıştır. Bu ürünlere ait fiyatlandırmalar da kayıtlarda yer almaktadır: 1 adet çit bohça 4 kuruş ve 1 adet sandık 10 kuruş,³¹² 1 adet münakkaş bohça 1,50 kuruş,³¹³ 1 adet çuval ve 3 adet siyah çuval ise toplam 21 kuruş³¹⁴ fiyat ile kayda geçirilmiştir. Gayrimüslim evlerinde tüfek,³¹⁵ silah, camız

³¹⁰ *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, 2/2072; Nişanyan, *Nişanyan Sözlük: Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*, 802.

³¹¹ Mertebani, genellikle seladon olarak da adlandırılan, maviye çalan yeşil tonlardaki Çin porselenini ifade eder. Orijinal olarak Merteban Kasabası’nda üretildiği veya buradan gemilere yüklenecek ihraç edildiği için bu adı almıştır. Mertebani, aynı zamanda üç farklı kil katmanının üst üste kaplanmasıyla üretilen, gök mavisi ve yeşil arası, hareli ve ağır bir fayans türünü de tanımlar. Bu fayans türünden genellikle kase, tabak, vazo ve küp gibi çeşitli kaplar yapılmıştır (Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma yayıncılık, 2011), 466; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: MEB Yay., 1993), 2/487).

³¹² AŞS 14 4/5 (tarihsiz).

³¹³ AŞS 4 24/43 (16 Zilhicce 1164/5 Kasım 1751).

³¹⁴ AŞS 12 36/65 (25 Şaban 1223/16 Ekim 1808).

³¹⁵ AŞS 11 41/65; AŞS 12 36/65; AŞS 15 64-65/75.

boynuzu, kama,³¹⁶ kılıç, hançer,³¹⁷ piştov³¹⁸ gibi ateşli ve kesici-delici silahlara da rastlanılmıştır.³¹⁹ Yine terekelerde yer alan ev eşyası adına 4 tulu iplik (0,75 kuruş), 1 adet sim kaytan (1,50 kuruş), 1 adet mikras (3 para), 1 adet sim yaldızlı raht (28 kuruş),³²⁰ sim düğme (10 kuruş) ve 1 adet para kesesi (8 kuruş), 3 adet sağır mengel (7 kuruş 21 para)³²¹ siyah tarak, hurda sim parçası³²² bulunmaktaydı.

Varlıklı bir yaşam süren ve bu nedenle terekesi yüksek olan Gayrimüslimler arasında, Antakya'da Süveyde Nahiyesi'ne bağlı Zeytuniye Köyü'nden Ebu Saba veledi Cercu'ya ait yatak ve yatak eşyaları arasında 8 adet müsta'mel yorgan, 7 adet müsta'mel döşek, 10 adet çit yastık, 4 adet minder, 5 adet müsta'mel kilim, 2 adet seccade, 2 adet çarşaf tespit edilmiştir. Temizlik eşyaları kapsamında 2 adet leğen (10 kuruş değerinde) ve 2 adet yeni ibrik (7 kuruş değerinde) kaydedilmiştir. Ev aydınlatılmasında kullanılan eşyalardan Ebu Saba'ya ait, 2 adet habiye şamdanın (7 kuruş değerinde) olduğu belirtilmiştir. Mutfağında bir kazgan (kazan) (15 kuruş değerinde), 2 adet çorba kazanı (15 kuruş değerinde), 4 adet tencere ve kapak (20 kuruş), 1 adet yemek sinisi (10 kuruş), sahan lenger gibi eşyalar yer almaktaydı. Merhumun bazı eşyalarının muhafazası için 1 adet çuval, 3 adet siyah çuval, 2 adet sandık (5 kuruş), 2 adet ambar sandığı (15 kuruş) kullanılmıştı. Ebu Saba'nın 25 adet koyun (150 kuruş değerinde), 31 adet keçi (185 kuruş değerinde), 4 adet inek (80 kuruş değerinde), 4 adet çift öküzü (180 kuruş değerinde), 4 adet çift camız (300 kuruş değerinde), 5 adet dişi camız (350 kuruş değerinde), 3 adet potuk³²³ (70 kuruş değerinde), 2 adet merkep (35 kuruş değerinde) ve 1 adet beygire (80 kuruş değerinde) sahip olduğu görülmüştür. Evinde ayrıca, 2 adet kahve ibriği (5 kuruş değerinde) de bulunmaktaydı.³²⁴

³¹⁶ AŞS 11 41/65.

³¹⁷ AŞS 4 24/43; AŞS 11 41/65.

³¹⁸ AŞS 12 36/65.

³¹⁹ İslam hukukunda Gayrimüslimlerin silah bulundurması genel olarak sınırlandırılmış bir hak olarak kabul edilse de, Osmanlı Devleti'nde bu kuralın pratikte ne denli sıkı uygulandığı, tarihsel kayıtlar incelendiğinde tartışmaya açık bir konu haline gelmektedir. Gayrimüslim evlerinde farklı türde silahların bulunması, Osmanlı'da dini hükümlerin uygulanmasındaki esneklikleri ve toplumsal gerçeklerin hukuki düzenlemeleri nasıl etkileyebileceğini gösteren bir örnektir (Demirel vd., "Osmanlı Anadolu Ailesinde Ev, Eşya ve Giyim-Kuşam (XVI-XIX. Yüzyıllar)", 714-715).

³²⁰ AŞS 4 24/43 (16 Zilhicce 1164/5 Kasım 1751).

³²¹ AŞS 14 4/5.

³²² AŞS 11 41/65 (23 Safer 1221/12 Mayıs 1806).

³²³ Deve yavrusu (*Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük* 2/1821).

³²⁴ AŞS 12 36/65 (25 Şaban 1223/16 Ekim 1808).

Antakya Kazası'nın Zeytuniye Köyü'nden maddi durumu iyi Hana kızı Ketrin'in vefatı sonrası terekesinde kayda değer bir mal varlığı tespit edilmiştir. Terekenin ana bileşenleri şunlardır: 2 adet çit yastık (4 kuruş), 2 adet yastık (4 kuruş), 2 adet yorgan (30 kuruş), 2 adet döşek (20 kuruş), kilim (10 kuruş) ve 1 adet seccade minder (8 kuruş). Bu ev eşyaları yanında 1 adet hamur leğeni (10 kuruş), bir adet sini (10 kuruş), 10 adet tencere, 1 adet tava, 1 adet sahan ve 1 adet kazgan gibi mutfak malzemeleri, Ketrin'in evinde yemek hazırlama ve servis etme kapasitesinin genişliğini göstermektedir. 1 adet sandık, 1 adet para kesesi, 1 adet çit bohça gibi malzemeler, kişisel eşya depolama ve taşıma pratiklerine işaret etmektedir. Buğday ve arpa gibi tarım ürünleri veya gıda maddeleri de tereke içerisinde yer almıştır, ancak bunlar için net bir değer belirtilmemiştir. Terekenin en değerli kalemini köyde bulunan 6.000 kuruş değerindeki dut bahçesi ve 100 kuruş değerindeki 17 adet zeytin ağacı oluşturmaktaydı. Bu taşınmazlar, Ketrin'in tarımsal üretim ve toprak mülkiyeti üzerinde elde ettiği ekonomik gücü açıkça ortaya koymaktadır.³²⁵ Sonuç olarak, Hana kızı Ketrin'in terekesi, bu dönemde kırsal kesimde yaşayan ve gelir durumu iyi olan kadınların sahip olabilecekleri ev eşyaları, mutfak gereçleri, kişisel eşyalar ve özellikle araziler hakkında kapsamlı bir portre sunmaktadır.

Ma'adele Ulya Köyü sakinlerinden David'in tereke kaydında, mutfak eşyası arasında 2 adet tencere ve 2 adet sahan (toplam değeri 4 kuruş) tespit edilmişti. Hayvan varlığı ise 2 adet inek (4,5 kuruş değerinde) ve 2 adet keçiden (biri 4 diğeri 2,5 kuruş değerinde) müteşekkil bir ağıldan oluşmaktaydı.³²⁶ David'in terekesindeki envanter, mutfak gereçlerinin azlığı ve hayvan varlığının sadece ailevi temel ihtiyaçları (süt, et gibi) karşılayacak düzeyde olması, yoksul olarak tanımlanabilecek bir ekonomiye sahip olduğuna işaret etmektedir.

Kastel Mahallesi'nde hayatını kaybeden Musa kızı Marin'in terekesi, David'in kaydıyla mukayese edildiğinde, ev eşyalarının çeşitliliği ve toplam değeri açısından dikkat çekici bir farklılık arz etmektedir. Mutfak eşyaları arasında 1 adet cam tas (0,50 kuruş), 1 adet küçük tas (5 para), 1 adet köhne sofa (6 para), 6 adet sahan ve mertebani (3 kuruş) vardı. Temizlik eşyaları arasında ise, 1 adet münakkaş makrame (1,50 kuruş), 1 adet makrame (0,50 kuruş), 1 adet peştemal (1 kuruş), peşkir (70 kuruş değerinde), 1 adet havlu makrame (0,50 kuruş), 1 adet köhne hamam peştemali (10 para değerinde),

³²⁵ AŞS 14 4/5.

³²⁶ AŞS 2 156/226 (25 Şevval 1148/Mart 1736).

1 adet kil leğeni (1 kuruş) ve 1 adet abdest ibriği (1,5 kuruş) de yer almıştır.³²⁷ Zeytuniye Köyü sakinlerinden Mihail'in terekesinde mutfak aracı olarak 2 adet kazgan ve tencere (10 kuruş değerinde), 1 adet sahan ile tas (2 kuruş değerinde) bulunmaktaydı. Ayrıca 1 adet beygir (50 kuruş değerinde) ve 1 adet öküzün (40 kuruş değerinde) yanı sıra 500 kuruş nakit para da Mihail'in terekesinde yer almaktaydı.³²⁸ Hayvan ve nakit varlığı ise David'inkini önemli ölçüde aşmaktaydı.

Tereke kayıtlarının analizi, Osmanlı toplumunda Gayrimüslim nüfusun ekonomik açıdan geniş bir yelpazeye yayıldığını göstermektedir. Bu durum, kayıtlarda fakir görünen David gibi örneklerden varlıklı Ebu Saba'a gibi kişilere kadar uzanan bir ekonomik çeşitliliği ortaya koymaktadır. Özellikle kırsal kesimde yaşayan Gayrimüslimlerin ekonomik faaliyetlerinin genellikle hayvancılık ve ziraat odaklı olduğu gözlemlenmektedir. İnek, keçi, koyun, öküz ve camız gibi hayvanlar, hem üretim hem de geçim kaynağı olarak önem taşımaktaydı. Ayrıca at gibi ulaşım aracı olarak kullanılan hayvanların varlığı da, Gayrimüslimlerin günlük yaşamlarında ve ekonomik faaliyetlerinde hayvan gücüne olan bağımlılıklarını göstermektedir. Bu durum, tereke sahibi Gayrimüslimlerin yerel ekonomide aktif rol oynadıklarını ve tarımla iç içe bir yaşam sürdürdüklerini işaret etmektedir. Gayrimüslimlerin evlerinde bulunan eşyalara bakıldığında, genellikle temel ihtiyaçlara yönelik basit mutfak gereçleri (tencere, tava, kazgan), yatak eşyaları (yorgan, döşek, yastık) ve giyim gibi günlük kullanım objelerinin yaygın olduğu görülmektedir. Ancak, varlıklı Gayrimüslim bireylerin terekesinde, bu temel eşyalara ek olarak daha lüks ve çeşitli eşyaların bulunduğu kayda geçirilmiştir. Bu farklılık, Gayrimüslimler içindeki sosyal ve ekonomik katmanlaşmayı açıkça ortaya koymaktadır.

2.2.Kültürel Kimliğin Aynası: Giyim–Kuşam ve Süs Eşyaları

Giyim, temel işlevi olan vücudu koruma ve örtme fonksiyonunun ötesinde, zaman içinde toplumların kültürel, sosyal, ekonomik ve coğrafi koşullarına göre biçimlenerek zengin bir çeşitlilik kazanmıştır. Giyisilerin tarzı, üretiminde kullanılan malzemeler, kullanım amaçları ve üzerindeki süslemeler, bir toplumun değerlerini, inançlarını ve yaşam tarzını yansıtan kritik kültürel göstergeler olarak işlev görür.³²⁹ Bu

³²⁷ AŞS 4 24/43 (16 Zilhicce 1164/5 Kasım 1751).

³²⁸ AŞS 14 6/6.

³²⁹ Fatma Koç-Emine Koca, "Türk Halk Giyiminde Kullanılan Süslemelere Tipolojik Bir Yaklaşım", *İdil Sanat ve Dil Dergisi* 5/19 (2016), 239.

bağlamda giyim, bir ihtiyaç maddesi olmanın ötesinde toplumsal aidiyet ve kimlik sembolü haline gelmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu gibi geniş bir coğrafyaya yayılmış, farklı etnik ve dinsel grupları barındıran bir devlette, giyim-kuşam pratikleri üzerinde çeşitli belirleyici ve sınırlayıcı faktörler etkili olmuştur. Bu çeşitlilik içerisinde, din faktörü giyim kültürünü şekillendiren en önemli unsurlardan biri olarak öne çıkmıştır. Osmanlı toplumunda yaşayan zimmîlere, Müslümanların giydiği kıyafetleri giymeleri yasaklanmışken, benzer şekilde Müslümanların da zimmîlere özgü bazı kıyafetleri giymeleri kısıtlanmıştır.³³⁰ Bu düzenlemeler, hem toplumsal farklılıkları pekiştirmekte hem de her grubun kendi kültürel ve dinsel kimliğini giyim aracılığıyla sürdürmesini sağlamaktaydı. Bu durum, giyim-kuşamın sadece estetik bir tercih olmaktan öte, toplumsal düzenin ve kimliklerin bir yansıması olduğunu göstermektedir.

Osmanlıda giyim kişinin sadece zevkini değil, aynı zamanda din, etnik ve sosyal kimliğini de ilan ettiği bir vitrindi. Devlet de bu vitrini düzenlemek için zaman zaman fermanlar çıkarmıştır. 1776 yılında Antakya’da ikamet eden Yahudi cemaatinin giyim tarzlarına ilişkin olarak Halep Divanı tarafından kaleme alınan bir düzenleme bulunmaktadır. Bu düzenleme, Antakya kadısı, voyvoda, serdar ve diğer yetkililere hitaben yazılmış bir buyruğu içermektedir. Söz konusu belgede, Antakya Yahudi cemaatinin “*kavm-i anûd*” olarak nitelendirilen inatçı bir grup olduğu ve kendilerine özgü kıyafetleri terk ederek “*elbise-i fâhire-i İslamiye*” adı verilen İslami kıyafetlere benzer giysiler giymeye başladıkları ifade edilmektedir. Halep valisi tarafından defalarca yasaklanmış olmasına rağmen, Yahudilerin bu uygulamalarında ısrar etmeleri dikkat çekicidir. Belgeye göre, bu durum Yahudilere bildirilmişti ve gerekli uyarı yapılmıştı. Dolayısıyla, Antakya’da yaşayan Yahudilerin başlarına taktıkları kavuk ve sarıkların, İstanbul ve diğer İslam ülkelerindeki Yahudilerin giydiği kıyafetlere benzemesi konusunda titizlik göstermeleri gerektiği vurgulanmıştı. Bu emre uygun hareket etmemeleri durumunda yaptırımlarla karşı karşıya kalacakları belirtilmişti.³³¹ Belge, giyim tarzının dini ve etnik kimliği ifade etmenin önemli bir yolu olduğunu göstermektedir. Farklı grupların kendi kimliklerini korumaları için belirli kıyafetler

³³⁰ Bkz. Yavuz Ercan, “Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku”, *OTAM* 1 (1 Şubat 1990), 119-122; Namık Turan, “16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Sonuna Dek Osmanlı Devleti’nde Gayri Müslimlerin Kılık Kıyafetlerine Dair Düzenlemeler”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 60/4 (10 Şubat 2005), 245-257.

³³¹ AŞŞ 9 52/90 (3 Cemaziyelevvel 1190/20 Temmuz 1776).

giymeleri teşvik edilirken, diğer gruplara benzeyen kıyafetler giymeleri yasaklanmıştır. Yahudilerin ısrarla Müslümanlara özgü “*elbise-i fâhire-i İslamiye*” giymek istemesinde ve buna karşı devlet yöneticilerinin buyurgan bir şekilde Yahudilere kendilerine özgü kıyafetler giymeyi dayatması çeşitli yorumlara kapı aralamaktadır. Söz gelimi güvenlik endişesindeki cemaat mensupları herhangi bir ayrıma ve aşağılanmaya uğramamak adına Müslümanlara özgü kıyafetlere bürünmüş olabilir. Keza Müslümanların ayrıcalıklı konumlarının avantajlarından yararlanmak istemiş de olabilirler. Öte yandan yöneticilerin zimmîleri kendine özgü kıyafet giymeye zorlamasında toplumsal düzenin korunması endişesi taşıdığı düşünülebilir. Bu meyanda yönetici zümrenin zıtlıkları bir arada bulundurma ilkesinden hareketle hiyerarşik basamaklardaki ayrıcalıkları korudukları ve dahi bu farklılıkların muhafaza edilememesinden doğacak mali kayıpları engellemeye çalıştıkları düşünülebilir.

Osmanlı Devleti’nde giyim-kuşamın hammaddesi olan yün, pamuk ve ipekten üretilen iplik ve kumaşlar, ekonomik hayatın önemli bir parçasını oluşturmaktaydı. Bu hammaddeler ve bunlardan üretilen metalar, büyük ölçüde yerel kaynaklardan sağlanmakla birlikte, dış ticaret yoluyla da temin edilmekteydi. Osmanlı coğrafyasında farklı bölgelerin, iklim ve coğrafi koşulları nedeniyle belirli tekstil ürünlerinde uzmanlaştığı bilinmektedir. Ankara’da sof, Bursa’da ipek, Manisa, Tokat ve Sivas gibi şehirlerde ise pamuk üretimi ve pamuklu dokumacılık yoğun olarak yapılmıştı ve anılan kentler bu üretimin merkezleri olarak öne çıkmıştı.³³²

Antakya’da giyim-kuşam için kullanılan kumaşlar ve giysiler betimlenirken “*cedid, köhne, müsta’mel*” gibi sıfatlar sarf edilmiştir. Kayıtlarda, bu ürünlerin imal edildiği kumaş türleri zikredilmişti ki aralarında yün kumaşlardan çuha (çuka), aba ve keçe yer almaktaydı. Çuhanın “*köhne çuka*” ve “*kırmızı cedit çuka*”, abanın “*sagir aba*”, “*siyah aba*” ve “*boz aba*” gibi çeşitleri mevcuttu. Pamuklu kumaşlardan “*alaca*” türüne rastlanmakta olup bu kumaş “*Şam alacası*”, “*Halep alacası*”, “*alaca bez*” gibi adlandırmalarla belirtilmişti. İpekli kumaş türlerinden ise özellikle “*düz kadife*” olarak bilinen “*sade*” kullanılmıştır. Kayıtlarda, bu kumaşın “*mai sade*” ve “*köhne sade*” olarak geçtiği görülmektedir. Bazı belgelerde yalnızca kumaş adının belirtilip, ilgili giysinin türüne dair bir bilgi verilmediği de tespit edilmiştir.

³³² Demirel vd., “Osmanlı Anadolu Ailesinde Ev, Eşya ve Giyim-Kuşam (XVI-XIX. Yüzyıllar)”, 718.

Miras kayıtlarında satışa konu olan giysiler arasında iç giyim olarak don, dizlik ve gömlek yer almaktadır. Kayıtlarda don; “*ayak donu*”, “*köhne ayak donu*”, “*bez don*”, “*derâtî don*” gibi farklı türler belirtilmiştir. Dizlikler için “*bez dizlik*” ve “*müsta’mel çuka dizlik*” ifadeleri kullanılırken, gömlekler “*benefş gömlek*” ve “*melis gömlek*” şeklinde tanımlanmıştır. Kadın ve erkek iç giyiminde yaygın olarak kullanılan don, genellikle belden aşağı, baldırın yarısına kadar uzanan, ince ve hafif kumaşlardan üretilmekteydi; donun kısa formuna ise dizlik adı verilmiştir. Dış giyim olarak kullanılan gömlekler ise, don üzerine giyilen, daha bol ve uzun paçalı giysilerdi. Çıplak tene giyilen gömlekler hem iç çamaşırı hem de dış giyim işlevi görmekteydi.³³³ Bu iki temel giyim unsuru, farklı kumaşlar, renkler ve süslemelerle zenginleştirilmiştir. Bu giysilere biçilen fiyatlara ilişkin bir kayıta,³³⁴ 3 adet ayak donu 4 kuruş, 1 adet köhne ayak donu 10 para, 2 adet benefş gömlek 4 kuruş olarak belirtilmiştir. Başka bir kayıta³³⁵ ise, 2 adet don 1,50 kuruş, 2 adet gömlek 2 kuruş olarak geçmektedir. Ayrıca, Sofular Mahallesi’nde Kalaycı Vanes veledi Serkis’in terekesinde 2 adet gömleğin 6 kuruş 21 paradan satıldığı kaydedilmiştir.³³⁶

İç giysilerin üzerine giyilen kıyafetler arasında entari, şalvar, libade, yelek, biniş ve kuşak bulunmaktadır. Entari, ince kumaşlardan üretilen, genellikle iki yandan yırtmaçlı, geniş kollu ve iç etekli, uzun gömlek şeklinde düz ve süssüz tasarlanmış olup, kadınlar tarafından hem ev içinde hem de uyku esnasında tercih edilmiş bir giysi türüdür.³³⁷ Kayıtlarda, giysilerin “*alaca entari*”, “*alaca cedit entari*”, “*Şam alacası entari*”, “*bez entari*”, “*mai entari*” ve “*köhne entari*” gibi kumaşın cinsine, rengine ve kullanım durumuna göre çeşitlilik gösterdiği anlaşılmaktadır. Öte yandan bunca farklılık fiyatların da değişiklik göstermesine yol açıyordu. Ketrin’in terekesinde 3 adet alaca entari 600 kuruş,³³⁸ Vanes’in terekesinde alaca cedit entari 17 kuruş 31 para, bez entari 6 kuruş 27 para,³³⁹ başka bir zimmînin terekesinde 1 adet mai entari 2 kuruş,³⁴⁰ Marin’in terekesinde 1 adet Şam alacası entari 6 kuruş,³⁴¹ Zahor adlı zimmînin

³³³ Zülfiye Koçak, “Manastır’da Kadın Giyim-Kuşam Kültürü (1700-1730)”, *XIX. Türk Tarih Kongresi* (3 Eylül 2022), 961.

³³⁴ AŞS 3 65-66/88 (5 Receb 1157/14 Ağustos 1744).

³³⁵ AŞS 5 59/99 (11 Şevval 1166/11 Ağustos 1753).

³³⁶ AŞS 11 41/65 (23 Safer 1221/12 Mayıs 1806).

³³⁷ Demirel vd., “Osmanlı Anadolu Ailesinde Ev, Eşya ve Giyim-Kuşam (XVI-XIX. Yüzyıllar)”, 721.

³³⁸ AŞS 14 4/5.

³³⁹ AŞS 11 41/65 (23 Safer 1221/12 Mayıs 1806).

³⁴⁰ AŞS 5 59/99 (11 Şevval 1166/11 Ağustos 1753).

³⁴¹ AŞS 4 24/43 (16 Zilhicce 1164/5 Kasım 1751).

terekeesinde ise yer alan 7 adet Şam alacası entari 37 kuruş değerinde kaydedilmiştir. Kadın ve erkeklerin dış kıyafet olarak kullandığı şalvarın, “*alaca şalvar*” ve “*harir şalvar*” şeklinde çeşitleri bulunmaktaydı. Yine Ketrin’in terekeesinde 1 adet alaca şalvar 8 kuruş,³⁴² Kazancı oğlu Serkez’in terekeesinde harir şalvar 10 kuruş,³⁴³ başka bir kayıтта 19 adet şalvar 27 kuruş,³⁴⁴ Abdullah veledi Abdullah’ın terekeesinde ise şalvar entari 15,5 kuruş³⁴⁵ olarak fiyatlandırılmıştır.

Mintan, entari ve fistan gibi kıyafetlerin üzerine giyilen, libade ve yelekler, yine kadın ve erkekler tarafından ortaklaşa giyilebilen giysi türleridir. Ketrin’in terekeesinde köhne libadeye 10 kuruş,³⁴⁶ başka bir kayıтта ise 4 adet kırmızı mintana 4 kuruş³⁴⁷ olarak değer biçilmiştir. Sokakta görülen kıyafetler arasında “*biniş*” gibi özel giysiler de vardır. Biniş, özellikle ulema ve yüksek rütbeli kişiler tarafından tercih edilen, cübbeden daha geniş, ancak feraceden daha dar kesimli bir dış giysiydi. Uzun ve bol kollu feracenin, kolları ayak bileklerine kadar uzanır ve yenleri de sarkıktır.³⁴⁸ Marin adlı zimmî kadına ait 1 adet cedid biniş çuka 7,50 kuruş³⁴⁹ değerinde iken, diğer zimmî kadın Ketrin’e ait 2 adet köhne çuka biniş ise 15 kuruştur.³⁵⁰

Kıyafetlerde tamamlayıcı unsur olan kuşak karşımıza “*harir kuşak*”, “*şal kuşak*” ve “*bez kuşak*” olarak çıkmaktadır. Ketrin’in terekeesinde çıkan harir kuşak 15 kuruş,³⁵¹ başka bir kayıтта 2 adet şal kuşak 2 kuruş, 1 adet kuşak 3 kuruş³⁵² ve bir diğer kayıтта 5 adet bez kuşak 1 kuruş³⁵³ değerindeydi. Başta kullanılan giyecekler hakkında veri de mevcuttur. Bir tereke kaydında 1 adet serpuş 10 para olarak kaydedilmişti.³⁵⁴ Başka bir terekede kadın başlığı olan yemeniye yer verilmişti.³⁵⁵ Ayrıca kadın giysisi olarak yine Marin’e ait 1 adet izâr³⁵⁶ ve peçe³⁵⁷ de 1 kuruştan³⁵⁸ kaydedilmişti.

³⁴² AŞS 14 4/5.

³⁴³ Bkz.: AŞS 11 50/86 (25 Cemaziyelahir 1221/10 Ağustos 1806).

³⁴⁴ AŞS 7 14/32 (6 Zilhicce 1175/28 Haziran 1762).

³⁴⁵ AŞS 11 50/85.

³⁴⁶ AŞS 14 4/5.

³⁴⁷ AŞS 3 65-66/88 (5 Receb 1157/14 Ağustos 1744).

³⁴⁸ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: MEB Yay., 1993), 1/235.

³⁴⁹ AŞS 4 24/43 (16 Zilhicce 1164/5 Kasım 1751).

³⁵⁰ AŞS 14 4/5.

³⁵¹ AŞS 14 4/5.

³⁵² AŞS 3 65-66/88 (5 Receb 1157/14 Ağustos 1744).

³⁵³ AŞS 1 116/323 (evahir-i Rebiülevvel 1121/9 Haziran 1709).

³⁵⁴ AŞS 4 24/43 (16 Zilhicce 1164/5 Kasım 1751).

³⁵⁵ AŞS 14 4/5.

³⁵⁶ Peştamal manasında, göğüsten aşağı örtülen elbiseler olarak tabir edilir (<https://cudi.cagdassozluk.com> Erişim tarihi: 20 Ağustos 2025).

Giyim kuşamın son halkasını da ayaklar ve ayağa giyilen eşyalar oluşturmaktaydı. Tespit edilen ayakkabılar arasında pabuç, çizme ve terlik bulunmaktaydı. Marin'in terekesinde 1 adet köhne çizme 2 kuruş değerindeydi.³⁵⁹

Son olarak, “*değerli eşyalar*” kategorisinde ele alınan ziynet eşyaları arasında altın, altın toka, altın küpe, inci ve yüzük taşı vardır. Bir tereke kaydında 1 altın 2,75 kuruş, 14 miskal altın toka 52,5 kuruş, 1 çift altın küpe 7 kuruş, 34 miskal inci 15 kuruş, yüzük ve mercan 1 kuruş, 1 adet mercan 13 para³⁶⁰ olarak fiyatlandırılmıştır. Antakya'nın Habib-i Neccar Mahallesi sakinlerinden Mihail kızı Rahme adlı zimmî kadının mehiri olarak 20 kuruş kıymetindeki bir altın toka³⁶¹ ile Divan-ı Halep'e arzuhal yazan bir zimmîden çalınan eşyalar arasında 150 kuruş değerinde iki adet yüzük taşının³⁶² bulunduğu da kayıtlara geçmiştir.

2.3.Aile Yapısı

Akrabalık ilişkisi ile birbirine bağlanan bireylerin bir araya getirdikleri topluluk manasına gelen aile, İslam hukukunda “*ahvâl-i şahsiyye*” (nikah-talak, münakahat ve müfarekat) kavramıyla ifade edilmiştir.³⁶³ Bireyler bir araya gelerek aileyi oluştururken ailenin bir araya gelmesiyle de toplum oluşmuştur. Bu bağlamda toplumun örf ve adetleri, ekonomik koşulları, dini inançları ve değerleri aile yapısı üzerinde belirleyici

³⁵⁷ Müslüman kadınların giyim pratikleriyle gayrimüslim tebaanın giyim standartları arasında belirgin farklılıklar bulunmaktaydı. Gayrimüslimler için uygulanan kıyafet düzenlemeleri (bkz. Ömer Faruk Bozkurt, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Kıyafet Düzenlemeleri (XVI-XVII. Yüzyıllar)* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2014), genellikle onların Müslümanlardan kolayca ayırt edilmesini sağlamayı amaçlamıştır. Bu kurallar doğrultusunda, peçe, yaşmak ve ferace gibi giysiler temel olarak Müslüman kadınların dışarıda kullandıkları kıyafetler olarak kabul edilmiştir (Betül İpşirli Argıt, “Osmanlı İstanbul’unda Giyim Kuşam” *İstanbul Tarihi (Toplum)* ed. Arif Bilgin (İstanbul: TDV Yayınları, 2015), 4/250). Bununla birlikte dönem belgeleri ve bazı batılı gözlemcilerin görsellerinde, Gayrimüslim kadınların, özellikle bazı Ermeni ve Rum kadınlarının, peçe kullandığına rastlanmıştır. Ayrıca bazı kadın tereke kayıtlarında peçe de geçmektedir (Bu bilgiler için bkz. Elif Nur Anbar, “Seyyahların Osmanlı Kadınını Etnik Kimlik Üzerinden Değerlendirilmeleri”, *Osmanlı Miras Araştırmaları Dergisi* 4/8 (Mart 2017), 68; Mustafa Akkaya, *XVII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Üsküdar* (Ankara: Gazi Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, 2010), 153; İpşirli Argıt, “Osmanlı İstanbul’unda Giyim Kuşam”, 241). Bu taklitlerin arkasında yatan motivasyonlar, artan toplumsal entegrasyon, ekonomik statü kazanma arzusu veya mahremiyet arayışı olabilir. Ancak bu tür taklitler, Osmanlı otoriteleri tarafından genellikle yasaklanmış ve fermanlarla bunların önüne geçilmeye çalışılmıştır.

³⁵⁸ AŞS 4 24/43 (16 Zilhicce 1164/5 Kasım 1751).

³⁵⁹ AŞS 4 24/43 (16 Zilhicce 1164/5 Kasım 1751).

³⁶⁰ AŞS 4 24/43 (16 Zilhicce 1164/5 Kasım 1751).

³⁶¹ AŞS 2 17/25 (13 Şaban 1148/29 Aralık 1735).

³⁶² AŞS 5 34/56 (29 Rebiülahir 1166/5 Mart 1753).

³⁶³ Mehmet Akif Aydın, “Aile”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/196.

bir etkiye sahiptir.³⁶⁴ Osmanlı toplumunda aile hukukuna ilişkin düzenlemeler, gelenek ve İslam hukuku esas alınarak şekillenmiştir.³⁶⁵ Evlilik, boşanma, mehir, nafaka, vasi ve miras gibi konular, hukuk kuralları çerçevesinde ele alınmıştır.

Osmanlı toplumunda Gayrimüslimlerin aile hayatına dair hukuki işlemler genellikle kendi dini kurumları bünyesinde yürütülmekteydi ve bu konularda cemaat liderlerinin yetkisi bulunmaktaydı. Bu yetki alanı içerisinde hahamlar, patrikler ve metropolitler evlenme, boşanma, nafaka, miras ve hidâne gibi konularda yetkili kabul edilmişti. Gayrimüslimler, kendi dinlerinin aile hukukuna göre yaşamakla birlikte istedikleri zaman bu eylemleri şer'i mahkemelerde kadı huzuruna taşıyabilmişlerdir.³⁶⁶

Toplumun en küçük yapı taşı olan ailenin kökenini teşkil eden evlilik³⁶⁷ farklı dinlerde, kadın ve erkeğin karşılıklı rızasıyla belirli kurallar çerçevesinde nesillerinin sürekliliği bağlamında meşru bir ilişki olarak tanımlanmıştır. İslam hukuku bakımından evlilik, tarafların icap ve kabulleriyle oluşan bir akittir.³⁶⁸

Osmanlı toplumunda bizzat veya vekiller aracılığıyla mahkemeye başvuruda bulunan kişiler, kadı tarafından nikahları kıyılarak mahkeme defterine kaydedilirdi. Çeşitli sebeplerden ötürü nikahın mahkemede kadı tarafından kıyılmadığı durumlarda dahi, bu görevin dinen bir yetkili tarafından yerine getirildiği bilinmektedir. Bu gibi durumlarda evlenecek taraflar, kadı veya naipten aldıkları izin kağıdı (izinnâme) ile imamların huzurunda nikahlarını kıydırabilirlerdi. Osmanlı toplumunda nikah merasiminde evlenecek kız genellikle bir vekil tarafından temsil edilmekte ve kızın

³⁶⁴ Hayri Erten, *Konya Şer'iyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (XVIII. Y.Y. İlk Yarısı)* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001), 31.

³⁶⁵ Rıfat Özdemir, "Kırşehirde Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1880-1906)", *Osmanlı Araştırmaları* 9/9 (Haziran 1989), 102.

³⁶⁶ Soykan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler*, 108-109; Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2004), 245-270.

³⁶⁷ Sözlükte "birleştirme, bir araya getirme"nin yanı sıra "evlenme, evlilik; cinsel ilişki" gibi geniş bir anlam yelpazesine sahip olan nikâh kelimesi, İslam hukuku terminolojisinde şer'i olarak belirlenen şartlar dahilinde, aralarında evlenme engeli bulunmayan bir erkek ile bir kadının yaşamlarını süreklilik esasına dayalı olarak birleştirmeyi amaçladıkları hukuki sözleşmeyi ve bu sözleşme neticesinde eşler arasında tesis edilen evlilik ilişkisini ifade etmektedir. Arapça'da zevâc kökünden türeyen kelimeler, "evlenmek", "evlendirmek", "evlilik", "evliliğin taraflarını oluşturan eşler" gibi anlamları karşılamak üzere yaygın olarak kullanılmaktadır (Fahrettin Atar, "Nikâh", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/112.

³⁶⁸ Halil Cin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme* (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1974), 281.

kendisine evlilik anında veya sonrasında verilmek koşuluyla bir mehir belirlenerek iki şahit huzurunda sözleşme akdedilmekteydi.³⁶⁹

XVIII. yüzyıla ait Antakya kadı sicillerinde Gayrimüslim evliliklerine ya da boşanmalarına dair herhangi bir belgeye rastlanmamıştır.

2.3.1.Eş Sayısı

Osmanlı toplumunda İslam dininin getirdiği dört kadına kadar evlenme ruhsatı, teorik olarak mümkün olsa da, bu durumun pratikteki yaygınlığı önemli bir araştırma konusudur. Bu itibarla, XVIII. yüzyılda Antakya'daki tereke kayıtlarında çok eşliliğe dair bilgiler yer almaktadır. Bu kayıtlara göre erkeklerin 64'ü tek eşli, 11'i 2 eşli, 2'si ise 3 eşli olarak kaydedilmişti.³⁷⁰ İki veya daha fazla kadınla evli olan erkeklerin tamamı Müslümandı. Nitekim Gayrimüslimlerin dini inanışlarına göre, birden fazla kişiyle aynı anda evlilik yapılamazdı.³⁷¹ Bu nedenle, Sofular Mahallesi sakinlerinden Uğurlu,³⁷² Cami-i Kebir Mahallesi'nden Abdulmesih veledi David,³⁷³ Şenbek Mahallesi'nden Abraham veledi Yakop,³⁷⁴ Habib-i Neccar Mahallesi sakinlerinden Mihail veledi Sem'an,³⁷⁵ Şitay,³⁷⁶ Elyas veledi Süleyman,³⁷⁷ Abdulhak³⁷⁸ ve Manuk veledi Safer,³⁷⁹ Mahsen Mahallesi'nden Yahudi Mülham,³⁸⁰ Antakya'nın Ma'adele Ulya Köyü'nden David,³⁸¹ Günlük Mahallesi'nden Arslan veledi İzhak adlı Yahudi,³⁸² Kastel Mahallesi'nden Abraham³⁸³ ve Abraham veledi Mihail,³⁸⁴ Mukbil Mahallesi'nden Abdulhak,³⁸⁵ Sarı Mahmud Mahallesi'nden David,³⁸⁶ Kantara

³⁶⁹ M. Âkif Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet* (İstanbul: Şenyıldız Matbaacılık, 2014), 206-209.

³⁷⁰ Gül, *Antakya Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1709-1806)*, 112.

³⁷¹ Suraiya Faroqhi, "Kentlerde Toplumsal Yaşam", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1600-1914)*, ed. Halil İnalcık-Donald Quataert (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004), 2/724.

³⁷² AŞS 1 9-10/23 (23 Muharrem 1121/4 Nisan 1709).

³⁷³ AŞS 1 41/112 (evasıt-ı Cemaziyelahir 1121/22 Ağustos 1709).

³⁷⁴ AŞS 1 51/141 (evasıt-ı Cemaziyelahir/22 Ağustos 1709).

³⁷⁵ AŞS 2 17/25 (13 Şaban 1148/29 Aralık 1735).

³⁷⁶ AŞS 1 76/226 (10 Zilkade 1121/11 Ocak 1710).

³⁷⁷ AŞS 11 71/126 (7 Cemaziyelevvel 1221/23 Temmuz 1806).

³⁷⁸ AŞS 14 127/155 (27 Rebiülahir 1232/16 Mart 1817).

³⁷⁹ AŞS 3 11/23 (13 Şaban 1156/2 Ekim 1743).

³⁸⁰ AŞS 2 46/61 (29 Rebiülevvel 1149/7 Ağustos 1736).

³⁸¹ AŞS 2 156/226 (25 Şevval 1148/Mart 1736).

³⁸² AŞS 1 70/200 (3 Şevval 1121/6 Aralık 1709).

³⁸³ AŞS 4 25/44 (20 Zilhicce 1162/1 Aralık 1749).

³⁸⁴ AŞS 4 24/43 (16 Zilhicce 1164/5 Kasım 1751).

³⁸⁵ AŞS 14 127/156 (27 Rebiülahir 1232/16 Mart 1817).

Mahallesi'nden Beşara veledi Circos,³⁸⁷ Meydan Mahallesi'nden Yosef,³⁸⁸ Antakya'nın Süveyde Nahiyesi'nin Zeytuniye Köyü'nden Ebu Saba veledi Cercu,³⁸⁹ yine aynı köyden Mihail³⁹⁰ ile şehir dışından Antakya'ya gelen Kazancı oğlu Serkiz,³⁹¹ Zahor³⁹² ve Yahudi Ayaş³⁹³ adlı zimmîlerin tek eşli oldukları kayıtlardan anlaşılmaktadır.

2.3.2.Çocuk Sayısı

Osmanlı nüfus tarihi araştırmalarında, ailelerin sahip olduğu çocuk sayısı, üzerinde kesin bir fikir birliğine varılamayan konular arasında yer almaktadır. Antakya kadı sicillerinden elde edilen veriler incelendiğinde, bir ailenin ortalama dört çocuğa sahip olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, birin altında (çocuksuz) veya beşin üzerinde çocuğu olan ailelerin sayısı azdır. Özellikle tereke kayıtları ve alacak-verecek davalarına ilişkin belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, aileler genellikle 2, 3, 4 veya 5 çocuğa sahipti.

Kazalar üzerine yapılan incelemelerde, hem Müslüman hem de Gayrimüslim ailelerin ortalama 6 kişiden oluştuğu belirlenmiştir. Bu sayı, genellikle karı-koca ve çocukları kapsamaktadır. Ebeveynlerin de aileye dahil edilmesi durumunda, Müslüman ailelerdeki kişi sayısının bu ortalamanın biraz üzerinde olabileceği tahmin edilmektedir. Ayrıca, şehir ve köy ailelerinin nüfus yoğunlukları arasında farklılıklar göze çarpmaktadır; köylerdeki ortalama aile nüfusu şehirlerdekilere kıyasla biraz daha düşüktür.

Yukarıda isimleri zikredilen zimmîlerin çocuk sayılarına ilişkin bulgulara göre, farklı ailelerin çeşitli sayıda çocuk sahibi olduğu tespit edilmiştir. Ugurlu'nun 1 (oğlu İshak), Abdulmesih veledi David'in 6 (oğulları Ellez ve Sem'an; kızları Natali, Ketrin, Meryem ve Marta), Abraham veledi Yakop'un 3 (oğulları Abdullah ve Busta ile kızı Ketrin), Yahudi Mülham'ın 3 (oğlu Sem, kızları Meryem ve Kamer), Yahudi Arslan veledi İzhak'ın 1 (oğlu İzhak), Şitay'ın 2 (oğlu Hızır ile kızı Azize), Abdulhak'ın 5 (oğulları Abdulmesih, Sem'an ve Süleyman, kızları Meryem ve Marin), Sarı Mahmud

³⁸⁶ AŞS 4 17/31 (15 Rabiülevvel 1164/11 Şubat 1751).

³⁸⁷ AŞS 4 40/84 (20 Rebiülahir 1163/29 Mart 1750).

³⁸⁸ AŞS 2 148/193 (12 Recep 1148/28 Kasım 1735).

³⁸⁹ AŞS 12 36/65 (25 Şaban 1223/16 Ekim 1808).

³⁹⁰ AŞS 14 6/6 (tarihsiz).

³⁹¹ AŞS 11 50/86 (25 Cemaziyelahir 1221/10 Ağustos 1806).

³⁹² AŞS 3 65-66/88 (5 Recep 1157/14 Ağustos 1744).

³⁹³ AŞS 7 14/32 (6 Zilhicce 1175/28 Haziran 1762).

Mahallesi'nden olan David'in 2 (oğulları Dimitri ve Mihail), Manuk veledi Safer'in 2 (kızları Ağşa ve Turfende), Elyas veledi Süleyman'ın 4 (oğlu Abdulhak, kızları Meryem, Keteb/Keti? ve Ketrin), Abraham veledi Mihail'in 2 (kızı Hulül ve oğlu Mihail), Beşara'nın 3 (oğulları Circos, Yosef ve Bedros), Ebu Saba veledi Cercu'nun 5 (kızları Maryem ve Marin, oğulları Yosef, Cercu ve Elyas), Zeytuniye Köyü'nden Mihail'in 5 (oğulları İbrahim, Elyas, Suse ve Azaz ile kızı Hana), Habib-i Neccar Mahallesi'nden Abdulhak'ın 4 çocuğu (oğulları Abdulmesih ve Süleyman ile kızları Meryem ve Marin) olduğu kaydedilmiştir. Şehir dışından Antakya'ya gelen Kazancı oğlu Serkiz'in 6 çocuğu (oğulları Artin, Bedros, Agop, küçük oğulları Kerebit, Bedros ve Bogos), Zahor'un 2 çocuğu (oğlu Yosef ve kızı Meryem) olduğu görülmektedir. Habib-i Neccar Mahallesi'nden Mihail veledi Sem'an'ın, Ma'adele Ulya Köyü sakinlerinden David'in ve şehir dışından gelen Yahudi Ayaş'ın ise çocukları olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Kastel Mahallesi'nden Semerci Abdullah veledi Nikola, kızları Marta, Vanes ve Hana ile oğlu Circis olmak üzere toplam 4,³⁹⁴ yine Zeytuniye Köyü'nden Ketrin ise kızları Meryem ve Marin ile oğulları Yosef, Circis ve Elyas olmak üzere 5 çocuğa³⁹⁵ sahipti. Bu veriler, Gayrimüslim ailelerdeki ortalama çocuk sayısının 3 ile 4 arasında olduğunu göstermektedir.

2.3.3.Evliliğin Doğurduğu Hukuki Neticeler

2.3.3.1.Mehir

Mehir, evlilik akdinin bir sonucu olarak kadının hak ettiği ve kocanın da ödemekle yükümlü olduğu para veya mal karşılığıdır.³⁹⁶ İslam hukukuna göre mehir, ödenme zamanına göre iki kısma ayrılır. Bunlardan nikah akdi esnasında belirlenen miktarın bir kısmının erkek tarafından peşin olarak veya akit sonrası kısa bir süre içinde kadına verilmesiyle oluşana “*mehr-i muaccel*” veya “*mukaddem*”, ödenmesi evliliğin ölüm veya boşanma gibi bir sebeple sonlanması durumunda kesinleşene ise “*mehr-i müeccel*” ya da “*muahhar*” denilmekteydi.³⁹⁷ İslam aile hukuku çerçevesinde evlenen Gayrimüslim kadınlar da Müslüman kadınlar gibi mehir alma hakkına sahipti.³⁹⁸

³⁹⁴ AŞS 13-1 39/62 (23 Şaban 1228/21 Ağustos 1813).

³⁹⁵ AŞS 14 4/5.

³⁹⁶ M. Âkif Aydın, “Mehir”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/389.

³⁹⁷ Halil Cin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974), 217; Aydın, “Mehir”, 390.

³⁹⁸ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, 56; Kemal Çiçek, “Cemaat Mahkemsinden Kadı Mahkemesine Zimmilerin Yargı Tercihi” *Pax-Ottomana: Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç* (Ankara: Sota-Yeni Türkiye Yayınları, 2001), 42.

Antakya'nın Habib-i Neccar Mahallesi sakinlerinden Rahme binti Mihail isimli Hristiyan kadın, ölen kocasının zimmetinde bulunan mehrini talep etmek amacıyla vekilleri aracılığıyla şer'i mahkemeye başvurmuştu. Vekillerin beyanına göre, Kastel Mahallesi'nde ikamet eden Mihail veledi Sem'an, Rahme'nin eşi olup vefat etmişti. Mihail'in aynı anne ve babadan olan kardeşi İvaz'ın, Mihail'in zimmetinde imtiyazlı olarak duran mehr-i müeccelden 20 kuruş değerinde altın toka alacağı olduğu ve bunu talep ettiğinde karşılık olarak 5 kuruş sulh bedeli alabileceği kaydedilmişti. Şahitlerin huzurunda bedel-i sulh olan 5 kuruşun tamamını nakit olarak alan İvaz, toka davasından Mihail'in zimmetini ibra ve iskat ettiğini ifade etmişti.³⁹⁹

İslam hukukundaki mehir hakkı, Hristiyanlık ve Yahudilik'te bulunmamaktadır.⁴⁰⁰ Şer'i mahkemelere, müracaat eden zimmîler, İslam hukukunun belirlediği kurallar çerçevesinde mehr-i muaccel ve mehr-i müeccel ile nikah akidlerini gerçekleştirebilmekteydiler.⁴⁰¹ Zimmîlerin kadıya müracaatlarının bir nedeni kendi dinlerinin tanımadığı bu ayrıcalığı şer'i mahkeme yoluyla elde etmek, bir diğeri evliliklerini hukuki açıdan sağlamlaştırma isteği olabilir. Nitekim zimmîler, genellikle nikahlarını kendi dinlerinin kurallarına göre din adamlarının huzurunda kıydırırlardı. Bu işlemden sonra da nikahı kadı huzurunda tazeleyerek hukuki bir resmiyet kazandırırırlardı.⁴⁰² Bu sayede, nikah akdi yoluyla İslam hukukunun sağladığı haklardan rahatlıkla faydalanabiliyorlardı.

İslam hukuku, Gayrimüslimlerin Müslümanlarla evliliği konusunda net bir tavır ortaya koymuştur. Kur'an'da yer alan "... *gayri meşrû ilişkide bulunmak veya gizli dost tutmak şeklinde değil de meşrû bir nikâhla evlenmek şartıyla mümin kadınlardan iffetli olanlar ile sizden önce kendilerine kitap verilenlerden iffetli kadınlar -mehirlerini verdiğiniz takdirde- size helâldir*"⁴⁰³ şeklindeki ayet ile sabit olduğu üzere, ehl-i kitap

³⁹⁹ AŞS 2 17/25 (13 Şaban 1148/29 Aralık 1735).

⁴⁰⁰ Ali İhsan Karataş, "Osmanlı Mahkemeleri ve Gayrimüslimler", *Uluslararası Kur'an ve Sosyal Adalet Sempozyumu 11-13 Kasım 2016*, ed. Abdurrahman Kurt-Hayati Hökelekli (Bursa: Star Matbaacılık, Aralık 2016), 80.

⁴⁰¹ İzzet Sak, "Şer'iyye Sicilleri Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Aile Hayatı: Konya Örneği (1700-1725)", *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7 (2012), 123.

⁴⁰² Zimmîlerin evliliğin tescili için kadıya başvurdıkları durumlarda "*resm-i arûsane*" denen nikah vergisini ödemeleri gerekmekteydi. Zimmîlerin devlete ödediği bu miktar, Müslümanların ödediğinin yarısı kadardı. Genellikle Müslüman kızın nikahı için 60 akçe alınırken, zimmî kızın nikahından 30 akçe, Müslüman dul kadının nikahından 30 akçe alınırken, zimmî dul kadının nikahından 15 akçe alınmaktaydı (Saim Savaş, "Fetva ve Şer'iyye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılması" *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi II* (Ankara: Ankara T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1992), 137, 143).

⁴⁰³ Mâide 5/5.

bir kadının Müslüman bir erkekle evlenmesine izin verilmiştir.⁴⁰⁴ Antakya'nın da parçası olduğu Osmanlı toplumunda bu tür evliliklerin örnekleri vardır. Antakyalı Yusuf'un şikayeti ile mahkemeye intikal eden davada Kuseyr Nahiyesi'nin Karsılı Köyü'nde yaşayan Haven adlı zimmî, kardeşinin kızını Allah'ın emriyle akd-i nikah edip mehir verdiğini ve çokça akçe de masraf yaparak kızı evlendirdiğini beyan etmiştir.⁴⁰⁵

Öte yandan, ihtida ederek Müslüman olan zimmî kadınların nikah işlemlerinin, normal İslami usullere göre yapıldığı anlaşılmaktadır. Sarı Mahmud Mahallesi'nden din değiştirerek Müslüman olan Meryem binti Abdullah adlı kadın, kendi rızasıyla 15 kuruş mehr-i mukaddem (mehr-i muaccel) ve 5 kuruş mehr-i muahhar (mehr-i müeccel) olmak üzere toplam 20 kuruşluk mehir karşılığında, aynı mahalleden Mehmet adlı bir şahısla iki şahit huzurunda nikahını kıydırmıştı.⁴⁰⁶

Kadının mehir hakkı, evlilik hayatında önemli bir yer tutmaktaydı. Bu hak o kadar önemliydi ki bir kadının kocası öldüğünde, ödenmemiş mehir miktarını mehr-i müeccel adıyla, vefat eden eşinin terekesinden talep etme hakkı bulunmaktaydı. Kadın ayrıca, “*mirasçı*” sıfatıyla da mirastan pay alabilmekteydi. Sofular Mahallesi'nde yaşayan Hatun binti Kerebit adlı zimmî kadının, hayatını kaybeden eşi Kalaycı Vanes veledi Serkis'in 510 kuruşluk terekesinden 50 kuruşluk mehir bedelinin taksim edildiği anlaşılmaktadır. Kayıtlarda, kadının aynı zamanda mirasçılar arasında da isminin geçtiği belirtilmiştir.⁴⁰⁷ Bu durum, kadının hem mehir alacaklısı hem de mirasçı olarak çifte hakka sahip olduğunu göstermektedir.

2.3.3.2.Nafaka ve Kiske Kayıtları

Bir kadının içtimai düzeyine göre normal bir yaşam sürdürebilmesi için ihtiyaç duyduğu ve kocanın da temini ile yükümlü olduğu şeylerin hepsi nafaka tabiri içinde

⁴⁰⁴ İslam hukukçularının geneli, Müslümanların ehl-i kitap Gayrimüslim kadınlarıyla evliliklerini meşru görmelerine karşın teşvik edici de davranmamışlardı. Zira domuz eti yiyen, şarap içen ve kiliseye giden kadının, Müslüman eşinden olan çocuklara vereceği terbiye ve eğitimin yanlış olacağı görüşündeydiler. Bu görüşün istisnası Hanefî mezhebidir. Öte yandan Müslüman kadınların Gayrimüslim erkeklerle evlenmesi kesin olarak yasaktı (Bozkurt, “İslam Hukukunda Zimmîlerin Hukukî Statüleri”, 130).

⁴⁰⁵ Ancak Yusuf, eşinin Turfanda Köyü'nden Ahmet denilen kişi tarafından kaçırıldığını, verdiği mehri ve masrafı istediğinde Ahmet'in bunu vermekte inat ettiğini bildirmişti. Bu nedenle kızın amcası olan Haven'i ve kızı alan Ahmet'i şikayet etmiş, bu durum tayin olunan mübaşir ile Divan-ı Halep'e bildirilmişti. Davacı alacağının tahsilini talep etmekteydi (AŞS 3 151/176 (8 Recep 1157/17 Ağustos 1744)).

⁴⁰⁶ AŞS 3 1/3 (18 Ramazan 1157/25 Ekim 1744).

⁴⁰⁷ AŞS 11 41/65 (23 Safer 1221/12 Mayıs 1806).

yer almaktadır.⁴⁰⁸ Nafaka, sözlükte “*harcamak, tüketmek*” anlamlarına gelen infâk mastarından türetilmiş olup ihtiyaçların giderilmesi amacıyla harcanan maddi değerler manasına gelmektedir.⁴⁰⁹ Kısve ise elbise manasına gelmekte olup,⁴¹⁰ giyim ve kuşam masraflarını ifade etmektedir.

Osmanlı Devleti’nde şer’i mahkemeler, hem Müslümanların hem de Gayrimüslimlerin hukuki meselelerini çözmek için başvurdukları mercilerdi. Bu nedenle, yetim kalan çocuklar için oluşturulan vesayet sistemi, sadece Müslüman çocuklar için değil de Gayrimüslim çocuklar için de uygulanmıştır. Bu sistem sayesinde, ebeveynlerinden birini ya da her ikisini kaybeden Gayrimüslim çocukların nafaka alması sağlanmış, yoksulluk ve mağduriyetlerinin önüne geçilmek istenmiştir.

İncelenen nafaka ve kısve kayıtları, kadınların ve yetim çocukların maddi haklarının güvence altına alındığını göstermektedir. Bu kayıtlar, kadınların kocalarının mallarından nafaka taleplerini ve yetim kalan çocukların kendilerine kalan miras mallarından masraflarının karşılanması için vasiler aracılığıyla mahkeme tarafından o dönemin şartlarına uygun olarak takdir edilen meblağları içermektedir. Antakya’nın Kastel Mahallesi’nden Marin binti Musa adlı kadının vefatı sonrasında geride kalan küçük oğlu Mihail’e nafaka ödenmesi zaruri hale gelmişti. Mihail’in vesayeti ise mahkeme kararıyla daha uygun olacağı düşünülen babası Abraham’a verilmişti. Abraham, Mihail’in bakım ve ihtiyaçları için gerekli olan nafaka ve kısve bedelini mahkemeden talep etmişti. Mahkeme, bu ihtiyaçların karşılanması amacıyla Mihail’e miras kalan mallarından 10 akçe nafaka ve kıyafet bedeli ödenmesini uygun görmüştü.⁴¹¹

Kantara Mahallesi sakinlerinden hayatını kaybeden Abdulmesih veledi Elyas’ın veraseti, küçük kızı Ferasi’ye isabet eden hisselerinin muhafazası ve idaresinin üstlenilmesi, aynı zamanda günlük nafaka talebinde bulunulması için bir vasi tayin edilmesi amacıyla mahkemeye başvurulmuştu. Belgede, isimleri geçen kişilerin ceza almalarından dolayı küçük kızın annesi Hana binti Sem’an bu görevin üstesinden gelmeye kadir olabileceği gerekçesiyle vasi olarak atanmıştır. Sicilde ceza alan kişilerin kimler olduğu ve neden ceza aldıkları belirtilmemiştir. Hana vasisi olduğu kızının nafaka

⁴⁰⁸ M. Âkif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi* (İstanbul: Beta Yayın, 2021), 284.

⁴⁰⁹ Celâl Erbay, “Nafaka”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/282.

⁴¹⁰ Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 522.

⁴¹¹ AŞS 4 25/44 (20 Zilhicce 1162/1 Aralık 1749).

ve kıyafet bedelini mahkemeden talep etmiş, günlük 20 para nafaka ve kisve bedeli takdir etmişti.⁴¹² Antakya'nın Süveyde Nahiyesi'ne bağlı Zeytuniye Köyü'nden vefat eden Abdulmesih veledi Berhom'un küçük oğulları Elyas ve Cercu ile küçük kızı Marta'nın vefat eden cedleri Berhom veledi Cercu'dan intikal eden hakk-ı irsiyyelerini himaye etmek ve düzgün bir kişinin vasi olması için mahkemeye başvurulmuştu. Bu küçük çocuklar için mahkeme tarafından amcaları Siyameki oğlu Yosef vasi tayin edildi. Yosef, vasisi olduğu çocukların nafaka ve kisveye muhtaç olduklarını belirterek, mahkemeden yeterli miktarda nafaka ve kisve talebinde bulundu. Mahkeme, bu talebi uygun görmüştü ve vasi Yosef'e çocuklar için günlük 30 akçe nafaka ve kisve harcama izni vermiştir.⁴¹³ Mahkemelerin, malın miktarına ve durumuna göre çocuklara farklı miktarlarda nafaka ve kisve bağladığı bu örnekle teyit edilmiştir.

2.3.3.3. Vesayet Davası ve Vasi Tayini

Arapça “*vasy*” kökünden türeyen ve “*birinden, bir işi üzerine almasını istemek*” anlamına gelen vesayet, hukuki açıdan kendisine ait olan malı koruma ve tasarruf etme yeterliliği bulunmayan veya bu yeterliliği sonradan kısıtlanan kişilerin mallarını muhafaza etme ve yönetme yetkisinin veli veya hakim tarafından bir kimseye devredilmesi demektir.⁴¹⁴ Bu sorumluluğu üstelenen kişiye ise “*vasi*” denir.⁴¹⁵

Bir kişi ölmeden önce, malının tasarrufu ve çocuklarının bakımı için bizzat kendisi tarafından belirlenen kimseye “*vasî-i muhtâr*” (seçilmiş vasi), ölen kişinin mallarını yönetmek ve küçük yaştaki çocuklarının işlerini görmek üzere kadı tarafından tayin edilen kişiye de “*vasî-i mansûb*” (tayin edilmiş vasi) denilmiştir.⁴¹⁶ Vasi, ehliyetsiz çocuk adına her türlü alım-satım ve kiralama gibi sözleşmeleri yapabilir ve mal varlıklarını yönetebilirdi. Kadı tarafından tayin edilen vasi (vasî-i mansûb), yaptığı işler karşılığında ücret alma hakkına sahipti.⁴¹⁷

Osmanlı toplumunda yaşayan zimmî kadınlar, evlilikleriyle ilgili sorunlarını, özellikle vasi ve nafaka tayini gibi konuları sıkça kadı mahkemelerine taşımışlardır. Bunun temel sebebi, İslam hukukunda kocası ölen kadının beklemesi gereken iddet

⁴¹² AŞS 14 45/45 (7 Recep 1231/3 Haziran 1816).

⁴¹³ AŞS 12 33/60 (29 Zilkade 1223/16 Ocak 1809).

⁴¹⁴ Ali Bardakoğlu, “Vesayet”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 43/66.

⁴¹⁵ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3/584.

⁴¹⁶ Bilmen, “*Hukukî İslâmîyye ve İstılahatı Fıkhiyye*”, *KAMUSU* (İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1985) 5/116.

⁴¹⁷ Osman Keskinoglu, *Fıkah Tarihi ve İslâm Hukuku* (Ankara: Müftüoğlu Yayınları, 1969), 215.

süresi 4 ay 10 gün⁴¹⁸ iken kilise hukukunda bu sürenin 10 ay olmasıdır.⁴¹⁹ Muhtemelen İslam hukukunda kocası ölen kadının yeniden evlenmesi için beklemesi gereken süre daha kısa olduğundan zimmî kadınlar kendi menfaatleri doğrultusunda kadı mahkemesini tercih etmişlerdir.

Gayrimüslim ailelerde, anne veya babalarından biri ya da her ikisinin vefatı durumunda yetim kalan çocukların bakımı, gözetimi ve miras mallarının korunması amacıyla kadı tarafından bu işin üstesinden gelebilecek dürüst, güvenilir ve bu göreve layık kişiler arasından vasi tayin edilirdi. Tayin edilen vasilerin özellikleri sicilde genellikle “...*müstakim vasi lazım ve mühim olmağla* ...” şeklinde izah edilmiştir.

Mahkeme sicillerinde, miras ve ölüm davalarında küçük yaştaki varislerin haklarını korumak amacıyla anne ve babalarının vasi atandığına dair kayıtlar bulunmaktadır. Antakya’nın Günlük Mahallesi’nde yaşayan Yahudi Arslan veledi İzhak’ın hayatını kaybetmesi üzerine, küçük oğlu İzhak’ın kendisine kalan malının korunması ve hukuki temsili için kadı tarafından verilen bir belgeyle annesi vasi olarak atanmıştı.⁴²⁰ Habib-i Neccar Mahallesi sakinlerinden iken vefat eden Şitay’ın küçük oğlu Hızır ile kızı Azize’nin, babalarından miras kalan malların korunması ve idaresi için mahkeme, anneleri Sıbtiye isimli Yahudi asıllı kadını vasi olarak tayin etmişti.⁴²¹ Daha önce belirtildiği gibi, Kastel Mahallesi’nden Marin’in hayatını kaybetmesi sonucu geride kalan küçük oğlu Mihail’in vasisi olarak mahkeme kararıyla babası Abraham atanmıştı.⁴²² Kantara Mahallesi sakinlerinden babasını kaybeden zimmî Ferasi adlı küçük kıza da yine mahkeme tarafından annesi Hana vasi olarak tayin edilmişti.⁴²³ Mukbil Mahallesi’nden vefat eden Abdulhak’ın küçük oğulları Abdulmesih, Sem’an ve Süleyman ile küçük kızları Meryem ve Marin’in vasileri, anneleri Ketrin binti Sem’an olmuştu.⁴²⁴

Antakya’nın Sarı Mahmud Mahallesi sakinlerinden, merhum David’in mirasçıları, eşi Hana ile büyük oğlu Dimitri ve küçük oğlu Mihail olmuştu. Mihail’in yasal vasisi olarak atanan annesi Hana, mahkemede Dimitri huzurunda, miras olarak

⁴¹⁸ Kur’an’da “İçinizde ölenlerin geride bıraktıkları eşleri kendi başlarına (evlenmeksizin) dört ay on gün beklerler...” şeklinde açıkça belirtilmiştir (Bakara 2/234).

⁴¹⁹ Çiçek, “Cemaat Mahkemsinden Kadı Mahkemesine Zimmilerin Yargı Tercihi”, 43.

⁴²⁰ AŞS 1 70/200 (3 Şevval 1121/6 Aralık 1709).

⁴²¹ AŞS 1 76/226 (10 Zilkade 1121/11 Ocak 1710).

⁴²² AŞS 4 25/44 (20 Zilhicce 1162/1 Aralık 1749).

⁴²³ AŞS 14 45/45 (7 Recep 1231/3 Haziran 1816).

⁴²⁴ AŞS 14 127/156 (27 Rebiülahir 1232/16 Mart 1817).

kalan mallardan bahsi geçen mahallede bir tarafı Keşiş oğlu Abraham'ın evi, iki tarafı el-Hac Muratzade'nin evi ve bir tarafı da Keşiş oğlu Abdulmesih'in evi ile çevrili olan meskenden başka bir şey kalmadığını açıkça beyan etmiştir. Söz konusu ev, toplam 16 hisseye bölünmüş olup, bu payların 2'si Hana'ya, 7'si küçük oğlu Mihail'e ve kalan diğer 7 pay ise büyük oğlu Dimitri'ye düşmüştü. Hana, kendisine isabet eden 2 hissesi yanında bu ev üzerindeki 7 paylık hissenin vasisi olduğu oğluna miras hakkı olarak düşmesi dolayısıyla, ev davası ve diğer davalarla ilgili olarak oğlunun zimmetini “*ibrâ-yı âmm ile ibrâ ve iskât*” ettiğini belirtmişti. Bu durum, mahkeme tarafından onaylanmıştı.⁴²⁵

Anne veya babanın vasi olarak atanamadığı durumlarda, küçük çocuklara diğer yakınları arasından (büyük kız ya da erkek kardeş, anneanne, babaanne, dede, amca, dayı vs.) kişiler vasi tayin edilmişti. İlgili bir vesikadan anlaşıldığı kadarıyla, Habib-i Neccar Mahallesi sakinlerinden Manuk veledi Safer'in hayatını kaybetmesi sonucu malları, kızları Ağşa ve Turfende'ye kalmıştı. Yaşları küçük olan kızların miraslarının korunması ve idaresi için vasiye ihtiyaç duyulması üzerine mahkemeye başvurulmuştu. Mahkeme, kızların amcaları Haçor'u vasi olarak atamıştı.⁴²⁶ Benzer şekilde, Antakya'nın Zeytuniye Köyü'nden olan ve babalarını kaybeden Elyas, Cercu ve Marta adlı küçük çocuklara da, yine amcaları Siyameki oğlu Yosef mahkeme tarafından vasi tayin edilmişti.⁴²⁷

Öte yandan tayin edilen vasiler herhangi bir nedenle üzerlerine düşen görevlerini hakkıyla yerine getiremezlerse yakınlık derecesi ne olursa olsun vasilik görevi sonlandırılırdı ve yeni bir vasi tayin edilirdi. Zira yetimlerin mal varlıklarının güvenliği ve arttırılması, vasilerin en önemli sorumluluklarından biriydi. Bu nedenle vasinin, mal varlığını yönetirken büyük özen göstermesi, dürüstlükten ayrılmaması ve her türlü suistimal ve ihaneti önlemesi gerekiyordu. Sofular Mahallesi'nden hayatını kaybeden Uğurlu'nun mirası küçük oğlu İshak ile eşi Gevher'e kalmıştı. Gevher'in mirastan sekizde bir hisse almasının ardından, geri kalan kısımda oğlu İshak'a düşen hisse içerisinde para ve bakırdan yapılmış kapacak olduğu tespit edilmişti. Bu mallar üzerinde tasarruf etme hakkı, mahkeme kararıyla İshak'ın dayısı Hıdır oğlu Aslan adlı

⁴²⁵ AŞS 4 17/31 (15 Rabiülevvel 1164/11 Şubat 1751).

⁴²⁶ AŞS 3 11/23 (13 Şaban 1156/2 Ekim 1743).

⁴²⁷ AŞS 12 33/60 (29 Zilkade 1223/16 Ocak 1809).

zimmîye verilmişti.⁴²⁸ Ancak yetimin 73 kuruşluk malı üzerinde yaptığı hırsızlık aşıkâr olunca, Hıdır vasilikten azledilmişti.⁴²⁹ Hıdır'ın yerine yeni bir vasi tayin edilmesi gerektiği için, İzhak'ın annesi Gevher'in kefaleti ile küçüğün ebesi⁴³⁰ Hatun binti Yakup adlı Nasranîye 70 kuruşluk para ve 10 okka bakırdan yapılmış kap kacak mal için vasi olarak kabul edilmişti.⁴³¹ Yeni vasi Hatun b. Yakup, göreve gelirken yetimin muhafaza edeceği mal ve nakit parasını, eski vasi Hıdır'dan eksiksiz teslim aldığını beyan ederek bu durumu kadı ve şahitler huzurunda tutanaklara kaydettirmişti.⁴³² Küçük çocuğun mallarının devir ve teslim işlemleri bu şekilde tamamlanmıştı. Küçük yaştaki bir çocuğun mallarının yeni vasiye devir ve tesliminin mahkemede tescil edilmesi, yetimin haklarının korunması konusunda gösterilen titizliğin bir göstergesidir. Bu işlemin kadı ve şahitler huzurunda gerçekleştirilmesi de, yetimin malına yönelik olası haksız durumlara devletin müdahale ettiğini kanıtlamaktadır.

2.3.4.Miras

Miras kavramı, “*irs*” (virâse) kökünden türeyen, bir şeyin bir kişiden ya da topluluktan diğerine aktarılması, başkalarından kalan şey anlamlarında kullanılırken⁴³³ İslam hukukunda bu kavrama karşılık feraiz⁴³⁴ tabiri kullanılmıştır.

İslam miras hukukuna göre, bir mirasın intikal edebilmesi için belirli koşulların yerine getirilmesi gerekmektedir. Bu koşulların başında, miras bırakan kişinin vefatı gelir. Ölüm durumunun tasdiki, hakiki (gerçek), hükmi (yasal karar ile sabit) veya takdiri (kaybolma gibi durumlarda ölümüne karar verme) olabilir.⁴³⁵ Mirasçı olabilmek içinse mirasçının hayatta olması ve mirasçılığı engelleyici bir durumun bulunmaması

⁴²⁸ AŞS 1 100/288 (evail-i Muharrem 1121/13-22 Mart 1709).

⁴²⁹ “...gurre-i muharremden vâsi yediyle Kirkor nam zımmî zimmetinde edna on bir hesabı üzre yalnız yetmiş kuruştur. Bundan sonra vâsi mesfur Hıdır'ın üç rub'ı hiyaneti zahir olmağla vesayeti azl olunub ...” (AŞS 1 100/288).

⁴³⁰ Eski Türkçe'deki “*apa*” veya “*aba*” kelimelerinden evrilmiş olan ebe kelimesi “*anne*”, “*büyükanne*” ve “*dede*” gibi yaşlı ve aile büyüğü anlamlarına gelmektedir. Daha sonra bu kelime, “*doğum yaptıran kadın*” ve hatta çocuk oyunlarında “*başı çeken*” kişi anlamlarını da kazanmıştır (TDK Türkçe Sözlük, haz. İsmail Parlatır vd. (Ankara: TTK Basım Evi, 1998), 1/667).

⁴³¹ AŞS 1 10/24 (23 Muharrem 1121/4 Nisan 1709).

⁴³² AŞS 1 9-10/23 (23 Muharrem 1121/4 Nisan 1709); (“...yerine sağırin ebesi Hatun nam Nasraniye vâsi nasb olunmağla meblağ-ı mezbur 70 kuruş vâsi yediyle mezbur Kirkor zimmiden alınub ve 15 vukiyye nuhâs ile mesfure Hatun'a meclis-i şer'de bi't-tamam teslim olunmuştur” (AŞS 1 100/288)).

⁴³³ Hamza Aktan, “Mirâs”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/143.

⁴³⁴ mirasçılardan her birine şer'an düşen hisse payı (Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 250).

⁴³⁵ Hamza Aktan, *Mukayeseli İslâm Miras Hukuku* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1991), 29.

esastır.⁴³⁶ Ayrıca farklı dinlere mensup olmak, yasal mirasçılığa engel teşkil eden bir faktördür. İslam hukukunda, Müslüman ve Gayrimüslim arasında miras ilişkisi kurulması mümkün değildir.⁴³⁷

Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin miras işlemleri, İslam hukuku ilkeleri temelinde düzenlenmiştir. Zimmîler, kendi aralarındaki miras anlaşmazlıklarını ve işlemlerini, kendi dinlerinin kurallarına uygun olarak “*cemaat mahkemeleri*” adı verilen ruhani meclislerde çözümleme hakkına sahiplerdi. Bununla birlikte, çoğu zimmî vatandaş, miras taksimi ve uyuşmazlık konularında kendi istekleriyle şer’i mahkemelere başvurmayı tercih etmiştir.⁴³⁸ Zaten miras taksimi varislerin rızasına bağlıydı. Mirasçılar arasında kayıp bir birey veya çocuk bulunmaması durumunda, mirasın zorla bölünmesi yoluna gidilemeyeceği, fermanlar ile kadırlara bildirilmiştir.⁴³⁹

Gayrimüslim tebaanın, kendi cemaat hukuklarına göre daha avantajlı hükümler sunan Osmanlı mahkemelerini tercih etmeleri, özellikle miras hukuku alanında dikkat çekici bir hukuki yönelim olmuştur. Bu tercih, cemaat mahkemelerinin kendi hukuki teamülleri gereği bazı mirasçıları mirastan mahrum bırakması nedeniyle ortaya çıkmıştır. Bu yönelimin temelinde, farklı cemaatlerin miras hukuku uygulamaları yatmaktaydı. Özellikle Yahudi miras hukukuna göre miras, sadece erkek çocuklarına paylaştırılıyordu. Birden fazla erkek çocuk olması durumunda ise en büyük oğul, diğerlerinin iki katı miras almaktaydı. Kız çocuklar, ancak erkek mirasçı kalmaması halinde mirastan pay alabiliyordu. Dul kadınlar ise eşlerinin mirasından pay alamıyorlardı. Çocuksuz bir erkeğin mirası, erkek kardeşlerine, onlar da yoksa babasının erkek kardeşlerine ve diğer yakın akrabalarına geçiyordu. Bu katı kurallar sonucunda, Yahudi kadınlar, kocalarının, kız çocukları ise babalarının mirasından mahrum kalabiliyorlardı.⁴⁴⁰ Bu sebeple, Yahudi hukukunda, kadınlar miras alma konusunda erkeklerle eşit haklara sahip değildi. Benzer bir durum Hristiyanlar için de

⁴³⁶ Kölelik ve miras bırakını öldürmek gibi durumlar mirasçı olmaya engel teşkil etmiştir (Kâşif Hamdi Okur, “İslam Hukukunda Miras Engeli Olarak Müslüman ve Gayrimüslim Arasındaki Din Ayrılığı”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 7/2 (1 Nisan 2007), 98).

⁴³⁷ Hamza Aktan, “Kur’ân ve Sünnet Işığında Zimmîlerin Hak ve Yükümlülükleri”, *Kur’an-ı Kerim’de Ehl-i Kitab -Tartışmalı İlim Toplantı-* (Kasım 2007), 383-384.

⁴³⁸ Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, 251-252; M. Macit Kenanoğlu, “İslam-Osmanlı Hukukunda Zimmîler” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (1 Mayıs 2005), 564; Gül Akyılmaz, “Tanzimat’tan Önce ve Sonra Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü”, *Yeni Türkiye Dergisi* (Ermeni Özel Sayısı-II), 38 (2001), 675.

⁴³⁹ Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, 264.

⁴⁴⁰ de Vaux Ronald, *Yahudilikte Aile*, çev. Ahmet Güç (Bursa: Arasta Yayınları, 2003), 89-91; Karataş, “Osmanlı Mahkemeleri ve Gayrimüslimler”, 88.

geçerliydi; kilise hukukuna göre miras hakkı bulunmayan bir zimmî, İslam miras hukukuna göre mirastan pay alma imkanına sahipti.⁴⁴¹ Bu duruma karşılık, İslam hukuku kadınların miras paylarını net bir şekilde belirlemişti. Buna göre kadın, ölen kocasının mirasından eğer çocukları varsa 1/8, çocukları yoksa 1/4 oranında, kızlar ise erkek kardeşlerinin yarısı kadar (erkek 2:1 oranında) pay alırdı.⁴⁴² Gayrimüslim kadın ve kız çocuklarının lehine olan bu durum miras alabilmek adına birçok Gayrimüslimin kendilerini bu haktan mahrum bırakan cemaat mahkemelerinden Osmanlı mahkemelerine yönelmesinin temel nedenini oluştuyordu.

Mirastan hisse almak için Antakyalı Gayrimüslimlerin kadıya müracaat ettikleri ve tereke kayıtlarında miras taksiminin İslami ölçülere göre yapıldığı sicil defterlerinde “*bi’l-farîzati’ş-şer’iyye*” tabiri ile ifade edilmiştir. Antakya’nın Cami-i Kebir Mahallesi sakinlerinden David oğlu Abdulmesih’in vefatı sonrasında geride bıraktığı mirasın dağıtımı bu duruma örnek teşkil etmektedir. Abdulmesih’in hayatını kaybetmesiyle veraseti eşi Hana, oğulları Ellez ve Sem’an ile kızları Natali, Ketrin, Meryem ve Marta’ya kalmıştır. Tereke paylaşımı için mahkemeye intikal eden bu davada, vefat edenin eşi Hana ve kızlarına vekil tayin edilen ve mahkeme kararıyla iki Müslüman kişinin şahitliğiyle vasilîği şer’an sabit olan amcaları Abdullah Hodi Hana yer almıştı. Abdulmesih’in terekeleri toplam 64 pay (hisse) üzerinden ayrılmıştı ve mirasçılar arasında bi’l-farîzati’ş-şer’iyye, yani İslam miras hukukunun hükümlerine uygun olarak dağıtılmıştı. Bu pay usulü neticesinde, merhumun eşi Hana’ya 8 pay (64’ün 1/8’i) ve kızlarının her birine yedişer pay (erkekler için iki, kız çocuklarına bir pay) düşmüştü. Abdulmesih’in terekesi toplamda ev, giyecek, para ve birtakım eşya olarak 4 kısma ayrılmıştı. Hana ile birlikte Natali, Ketrin, Meryem ve Marta’ya intikal eden hisseler, kardeşleri Ellez ve Sem’an’ın mülklerinden tamamen teslim alınmıştı. Dava, babalarının terekesinde herhangi bir borç ve alacak kalmadığını gösteren bir miras davası olarak kayda geçmişti.⁴⁴³ Bir başka vesikada Habib-i Neccar Mahallesi sakini olup hayatını kaybeden Hristiyan Elyas veledi Süleyman’ın veraseti eşi Sare binti Abdullah’a, küçük oğlu Abdulhak’a, küçük kızları Meryem, Keteb/Keti(?) ve Ketrin ile annesi Meryem binti Keşiş’e kalmıştı. Elyas’ın toplam 12.834,25 kuruş olan terekesi, İslam miras hukuku esaslarına göre dağıtılmıştı. Eşi Sare’ye 1.604 kuruş, oğlu Abdulhak’a 3.636,25

⁴⁴¹ Çiçek, “Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine Zimmilerin Yargı Tercihi”, 43.

⁴⁴² Coşkun Üçok-Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1981), 100; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 312.

⁴⁴³ AŞS 1 41/112 (evası-ı Cemaziyelahir 1121/22 Ağustos 1709).

kuruş, kızları Meryem, Keteb ve Ketrin'in her birine 1.818,25 kuruş, annesi Meryem'e de 2.139,25 kuruş verilmişti.⁴⁴⁴

Süveyde Nahiyesi'nin Zeytuniye Köyü sakinlerinden olan ve hayatını kaybeden Ebu Saba veledi Cercu'nun terekəsi, mirasçıları arasında paylaştırılmıştı. Mirasçılar; eşi Ketrin ve büyük kızı Meryem ve büyük oğlu Yosef, küçük oğulları Cercu ve Elyas ile küçük kızı Marin'di. Merhumun terekesinde bulunan malların değeri 9.417 kuruş olarak belirlenmişti. Ayrıca, 924 kuruş alacağı da bulunan Ebu Saba'nın toplam mal varlığı 10.336 kuruştı. Bu miktardan 258,5 kuruşluk vergi ve masraf çıkarıldığında geriye 10.077,5 kuruşu kalmıştı. Kalan miktar, mirasçılar arasında şu şekilde pay edilmiştir; eşi Ketrin'e 1.259 kuruş 27,5 para, kızı Meryem'e 5.038 kuruş 40 para, büyük oğlu Yosef'e 1.079 kuruş 29 para ve küçük oğulları Cercu'ya 1.079 kuruş 29 para, Elyas'a 1.079 kuruş 29 para ile küçük kızı Marin'e 539 kuruş 34,5 para. Böylece, Ebu Saba veledi Cercu'nun terekəsi, aile bireyleri arasında adil bir şekilde taksim edilmişti.⁴⁴⁵

Miras paylaşımı, mirasçıların aralarında anlaşmasıyla veya mahkeme kararıyla gerçekleşirdi. 1817 tarihli bir belgede, mirasçılar arasında yapılan bir anlaşma ve karşılıklı hakların düşülmesi söz konusuydu. Habib-i Neccar Mahallesi'nden Mukaddes Cebrail veledi Süleyman Verde, mahkemede daha önce hayatını kaybeden kardeşi Abdulhak'ın küçük oğulları Abdülmesih ve Süleyman ile küçük kızları Meryem ve Marin'in şer'i hüccet ile kendilerine vasi tayin edilen anneleri Ketrin binti Sem'an huzurunda beyanda bulunmuştu. Beyana göre, babaları Süleyman Verde 1785 yılında vefat etmişti. Mirasından kendisine düşen pay, başlangıçta 750 kuruş olarak belirlenmişti. Ancak o dönemde kendisinin küçük olması nedeniyle bu meblağ, büyük kardeşlerinin denetiminde kalmıştı. Bu süreçte, iki kardeşinden biri vefat etmişti. Miras olayının üzerinden 32 sene geçtikten sonra, kendisinin dahi büyük olduğunu ifade ederek merhum Abdulhak'ın eşi ile uzlaşma yoluna gitmişti. Yapılan hesaplama neticesinde, miras payının bu süre zarfında 6.500 kuruşa yükseldiği tespit edilmişti. Böylece, Abdulhak'ın mülkünden alacağı bedelin tamamını tahsil ettiğini ve babasının miras davasından zimmetini "*ibrâ ve iskad-ı hak eylediğini*" belirtmişti. Ayrıca hayatını kaybeden kardeşi Abdulhak'ın küçük çocuklarının ve onların annelerinin miras hakkı ile ilgili tüm alacaklarından da vazgeçtiğini ve bundan sonra herhangi bir dava talebi

⁴⁴⁴ AŞS 11 71/126 (7 Cemaziyelevvel 1221/23 Temmuz 1806).

⁴⁴⁵ AŞS 12 36/65 (25 Şaban 1223/16 Ekim 1808).

kalmadığını ifade etmişti.⁴⁴⁶ Osmanlı toplumunda sıradan bir ailenin miras paylaşımı ile ilgili yaşanan olayı belgeleyen bu dava, aynı zamanda Osmanlı hukukunun pratik hayatta nasıl uygulandığına dair de ipuçları sunar. Babasının mirasından kendisine düşen payı zaman içinde artan bir değerle tahsil eden Cebraile diğer mirasla ilgili tüm haklarından vazgeçmişti. Bu durum, Osmanlı hukuku açısından geçerli bir hukuki işlem olarak kabul edilmiştir. Ayrıca küçük yaştaki çocuklar adına, genellikle anne veya yakın akrabalar vasi olarak atanırdı ve onlar çocukların haklarını korurlardı. Metinde de görüldüğü gibi, çocukların anneleri Ketrin, çocuklarının haklarını korumak üzere vasi olarak hareket etmişti.

Süleyman Verde'nin oğlu Abdulhak'ın miras paylaşımıyla ilgili hukuki süreci devam etmekteydi. Mukbil Mahallesi'nde ikamet eden Abdulhak'ın mirasçıları; eşi Ketrin, küçük yaştaki oğulları Abdülmesih ve Süleyman, küçük yaştaki kızları Meryem ve Marin ile merhumun annesi Meryem binti Huri'ydi. Merhumun annesi Meryem mahkemede Abdulhak'ın eşi ve küçük çocuklarının vasisi olan Ketrin'in huzurunda beyanda bulunmuştu. Meryem, Abdulhak'ın terekesinden kendisine düşen payın nakit para, eşya, taşınmazlar, bağ, bahçe, hane, oda ve dükkanları dahil olmak üzere toplam 6 paydan 1 pay hissesine karşılık gelen 9.400 kuruş olduğunu ifade etmişti. Bu payı, vasi olan Ketrin'den tamamen aldığını, mirasla ilgili zimmetinin ibra edildiğini, miras payına ilişkin herhangi bir alacağı kalmadığını ve bu konuda bundan sonra dava açmayacağını beyan etmişti.⁴⁴⁷

4 Ağustos 1806 tarihli bir belgede, toplumsal ve hukuki hayatı aydınlatıcı nitelikteki bir miras ve mülkiyet uyuşmazlığı davası vardır. Antakya'da yaşayan Gayrimüslim Serkis ve Kerebit'in, vefat eden anneleri Meryem binti Abdullah'ın terekesi üzerindeki haklarını, üvey anneleri Şehun'a karşı şer'i mahkemeler aracılığıyla talep etmeleri ekseninde şekillenen bu hukuki süreç, dönemin Gayrimüslim miras hukuku uygulamalarını, mülkiyetin ispatlanması yöntemlerini ve tanık ifadelerinin (Kuyumcu Nikola, Mukaddes Kerebit vd.) yargıdaki rolünü gözler önüne sermekteydi. Söz konusu kaydın analizi şu şekildeydi: Sofular Mahallesi'nden Serkis ve kardeşi Kerebit, üvey anneleri Şehun'a karşı bir dava açmıştı. Mahkemeye sunulan dilekçede, anneleri Meryem binti Abdullah'ın terekesinde yer alan aynı mahalledeki bir menzil ve menzilin bir tarafı yol, bir tarafı Şeyh Ali adlı kişinin menzili, bir tarafında babalarından

⁴⁴⁶ AŞS 14 127/155 (27 Rebiülahir 1232/16 Mart 1817).

⁴⁴⁷ AŞS 14 127/156 (27 Rebiülahir 1232/16 Mart 1817).

miras kalan ortak bir menzil, diğer tarafında eski menzil ile sınırlı olduğunu belirtmişlerdi. Ayrıca, içerisinde iki bâb fevkânî tahtânî mesken, mutfak ve avlunun annelerinden kendilerine intikal ettiğini ve bu malların vefat eden babaları Körin Dalabun'un terekesiyle birlikte şer'i hükümlere göre miras olarak kendilerine dahil edilmesini talep etmişlerdi. Şehun'dan sual olunduğunda adı geçen menzil için “*mürd olan zevcemin bikrimiz mesfurların olduğu malumum değildir*”, demesi üzerine dava tekrar görülmüştü. Kuyumcu Nikola, Mukaddes Kerebit ve diğer tanıklar da mahkemede hazır bulunarak, sınırları belirlenmiş olan menzili Serkis ve kardeşi Kerebit'in anneleri Meryem'in hayattayken ve sağlıklı yerindeyken Fatıma binti Abdullah'tan kendi parasıyla satın aldığını, bu nedenle menzilin Meryem'in mülkü olduğunu beyan etmişlerdi. Tanık ifadeleri kabul edilerek, Meryem'in terekesinden eşine düşen hisse ile birlikte terekesinin dörtte biri büyük oğlu Serkis, Kerebit ve küçük oğluna miras olarak verilmişti. Aynı zamanda Şehun'un da hissesine düşen payı almıştı. Serkis ve Kerebit, kendilerine düşen hisseyi, 37 buçuk kuruş karşılığında vesayeten ve asaleten satmışlardı.⁴⁴⁸

Miras payı üzerinde yaşanan hak gaspları veya haksız tasarruf gibi durumlar, mirasçılar arasında sıkça karşılaşılan ihtilaflardı. Bu tür anlaşmazlıklar mahkemeye taşındığında hak sahipleri haklarını talep etme ve güvence altına alma imkanı bulmaktaydı. Şenbek Mahallesi sakinlerinden hayatını kaybeden Marin adlı Hristiyan kadının mirasçıları arasında eşi Abraham veledi Yakop ve küçük oğulları Abdullah ve Busta ile küçük kızı Ketrin bulunmaktaydı. Ketrin'in vekili olan Hana veledi Ellez'in vekilliği, es-Seyyid Abdullah Çelebi ve İbrahim Çelebi adlı iki Müslümanın şahitliğiyle şer'an onaylanmıştı. Hana, mahkemede “*Abraham zimmînin bil-ve kale ikrar-ı tam ve takrir-i kelam idüb*” müvekkili Ketrin'in ölen annesinden kendisine kalan hissesini terekeye el koyan babası Abraham'dan talep ettikten sonra, Ketrin'e düşen payın, taksim edilerek kendisine teslim edildiğini ifade etmişti. Ketrin, payını teslim aldığını, ilgili davadan ibra ve iskat eylediğini, yani bu konuda bir daha dava açmayacağını beyan etmişti. Abdullah ve Busta da mahkemede hazır bulunarak, babalarının el koyduğu terekeden kendilerine intikal eden hisseleri teslim aldıklarını, davadan ibra ve iskat eylediklerini, artık davalarının ve nizalarının olmadığını beyan ederek bu hususun mahkemede tasdik ve kayıt altına alınmasını talep etmişlerdi.⁴⁴⁹ Küçükler

⁴⁴⁸ AŞS 11 47/79 (19 Cemaziyelevvel 1221/4 Ağustos 1806).

⁴⁴⁹ AŞS 1 51/141 (evası-ı Cemaziyelahir 1121/18-27 Ağustos 1709).

ebeveynlerinden kendilerine intikal etmiş olan miraslarını almak, muhafaza etmek ve yönetmek için vekil aracılığıyla mahkeme sistemini etkin şekilde kullanmışlardı.

2.3.5.Tereke

Osmanlı Devleti'nde bir kişinin vefatı durumunda, tereke⁴⁵⁰ üzerindeki hakların tespiti ve paylaşımı, belirli bir hukuki süreçle gerçekleştirilirdi. Bu süreç, İslam miras hukukunun temel prensipleri doğrultusunda, aşamalı bir şekilde yürütülmekteydi. İlk olarak, ölen kişinin teçhiz ve tekfini, yani cenaze işlemleri tamamlanırdı. Cenaze işlemlerinin ardından, terekedeki mal varlığı ölen kişinin borçlarının ödenmesi için ayrılırdı. Eğer ölen kişi vasiyet bırakmışsa, vasiyetnamenin hukuka uygunluğu ve tereke üzerindeki etkisi incelenirdi. Vasiyetin geçerli olabilmesi için mirasçılardan birine devredilmemiş olması ve terekenin üçte birinden fazlasını kapsamaması şartları aranmaktaydı. Tüm bu işlemler tamamlandıktan sonra, geriye kalan tereke, mirasçılar arasında paylaştırılırdı.⁴⁵¹ Hayatını kaybeden kişilerin tereke kayıtlarını tutmak, taksim işlemlerini yapmak ve gerekiyorsa Sûk-ı Sultanî'de (mezat pazarı) satış işlemlerini gerçekleştirmek “*kassam*” adı verilen görevlilerin sorumluluğundaydı.⁴⁵²

İncelenen dönem sicillerinde, terekeleri tutulan Gayrimüslimlerin ölüm kayıtları “*helak/halik*”,⁴⁵³ “*fevt*”⁴⁵⁴ ve en fazla “*mürd*”⁴⁵⁵ gibi kelimelerle ifade edilmişti. Kendi aralarındaki miras veya tereke konularındaki anlaşmazlıkları çözümlmek amacıyla kadı mahkemelerine başvuran Gayrimüslimlerin miras taksiminde, Müslüman mirasçıların terekelerinde uygulanan aşamaların aynısı takip edilmişti. Vefat eden bir Gayrimüslimin terekesi, çocuklarına, eşlerine veya akrabalarına intikal ederken, varisi bulunmayan terekeler beytülmalâ aktarılmıştı. Terekelerin sayımı ve taksim işlemleri sırasında, mirastan alınan mahkeme masrafları “*Resm-i Kısmet, Katibiye, Muhziriye, İrsaliye, Hüddâmiye, Harc-ı Hûccet, Çukadariye, Resm-i Emîn, Resm-i Adî ve Dellâliye*” gibi isimlerle tereke listelerinin miras kısmından sonra kayıt altına alınırdı.⁴⁵⁶ Osmanlı miras

⁴⁵⁰ “Tereke” veya “*muhallefat*”, vefat eden bir kişinin geride bıraktığı mal varlığına verilen isimdir (Aktan, “Mirâs”, 144).

⁴⁵¹ Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 308-311

⁴⁵² Said Öztürk, “Kassâm”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/579-582.

⁴⁵³ Bkz. AŞS 4 24/43.

⁴⁵⁴ Bkz. AŞS 11 47/79.

⁴⁵⁵ Bkz. AŞS 1 9-10/23; AŞS 1 41/112; AŞS 1 51/141; AŞS 1 100/288; AŞS 2 156/226; AŞS 3 11/23; AŞS 3 22-23/42; AŞS 3 65-66/88; AŞS 4 24/43; AŞS 7 14/32; AŞS 7 15/33; AŞS 11 41/65; AŞS 11 50/85-86; AŞS 11 71/126; AŞS 13-1 39/62; AŞS 14 4/5; AŞS 14 127/156; AŞS 15 64-65/75.

⁴⁵⁶ Bkz. AŞS 1 116/323; AŞS 3 22-23/42; AŞS 3 65-66/88; AŞS 4 24/43; AŞS 5 59/99; AŞS 7 14/32; AŞS 11 41/65; AŞS 12 36/65; AŞS 15 64-65/75.

hukuku çerçevesinde tereke taksimi, dini, sosyal ve hukuki birçok faktörün bir araya gelmesiyle şekillenen karmaşık bir süreçti. Bu sürecin temel amacı, ölen kişinin haklarının korunması, borçlarının ödenmesi ve mirasın adaletli bir şekilde paylaştırılmasıydı. İncelenen dönemdeki kadı sicilleri, vefat eden kişilerin geride bıraktıkları mal varlıklarını detaylı bir biçimde kayda almıştır. Tereke kayıtlarında, sadece mal varlığının maddi unsurları değil, aynı zamanda ölen kişinin sosyal hayatına dair tafsilat da vardır.

Tereke defterleri, vefat eden kişinin dini aidiyeti, adı, ikamet ettiği mahalle, mesleği ve mirasın kimlere intikal ettiği gibi aile yapılarına ilişkin detaylı bilgileri içermektedir. Bu bilgilerden sonra, kişinin sahip olduğu taşınır ve taşınmaz mallar ayrıntılı şekilde kaydedilirdi. Taşınır mallar arasında giyim eşyaları, ev ve mutfak eşyaları, değerli eşyalar, takılar, nakit para, ayrıca buğday, çavdar, arpa gibi tahıllar, meyve veren ve vermeyen ağaçlar ile katır, sığır, koyun gibi hayvanlar; taşınmaz mallar arasında ise evler, araziler, bağlar, bahçeler, değirmenler, dükkanlar kıymetleriyle birlikte listelenirdi. Bu kayıtlar sayesinde merhumun borçlu olduğu kişiler ve alacaklıları hakkında da bilgiler edinilebilmekteydi. Bazı durumlarda mal varlığının açık arttırma yoluyla satıldığı ve satış bedellerinin sicile işlendiği görülmektedir. 1709 ile 1806 yılları arasındaki dönemi kapsayan Antakya sicil kayıtlarında yer alan toplam 201 adet⁴⁵⁷ tereke kaydının 14 adeti Gayrimüslimlere aitti.

Tablo 8. Gayrimüslimlerin Terekeleri (1709-1806)

Defter No	Tarih	Gayrimüslim Tereke Adedi	Tereke Sahipleri
1	1709-1711	3	Abdulmesih veledi David/Marin binti Ernek(?)/Abraham
2	1735-1737	2	David/Yahudi Mülham veledi Yaseen
3	1743-1745	2	Karabaş zimmî/ Zahor veledi Bodros
4	1741-1750	3	David veledi Abdullah/ Marin Binti Musa/ Beşara veledi Circos
5	1752-1755	1	Karaoğlu veledi Manim
6	1754-1756	yok	-
7	1761-1764	2	Yahudi Ayaş
8	1764-1766	1	Circis
9	1774-1777	yok	-
10	1800-1806	1	Abdulmesih

Antakya’da mirasçısı olmayan Gayrimüslimlerin mallarının, beytülmal emini tarafından tahriri yapıldıktan sonra tereke kayıtları oluşturulmuştur. Sayılan terekenin bir kısmı, alacaklılara ödenmiş, bir kısmı sayım işlemi yapan görevlilere kadı ücreti,

⁴⁵⁷ Bkz. Gül, *Antakya Kazası’nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1709-1806)*, 132.

defter ücreti, katibiye, hüdamiye, ihzariye, resmi kismet ve delaliye gibi isimlerle verilmişti. Kalan kısım ise satışa sunulmuş ve elde edilen gelir beytülmal emini aracılığıyla hazinesineye aktarılmıştı. Antakya dışından gelip burada vefat eden ve varisi olmayan tüccar veya misafir Gayrimüslimlerin malları da beytülmal kalırdı.

Sivas'ın Gürün Kasabası'ndan olup Antakya'da misafir iken hayatını kaybeden Karaoğlan veledi Manim'in zahirde varisi olmadığı için 45 kuruşluk terekesi beytülmal kalmıştı. Beytülmal emini İsmail Ağa tarafından usulüne uygun olarak tahriri yapılan bu terekedeki mallar, Sûk-ı Sultâniye'de açık arttırma yoluyla satılmıştı.⁴⁵⁸ Kudüs şehri tarafından gelip Antakya Kazası'na tabi Suriye Köyü'nde misafir iken hayatını kaybeden Karabaş adlı zimmînin varisi olmadığından üzerinde giymiş olduğu elbisesi ve eğeriyle birlikte bir adet katır olan terekesi Sûk-ı Sultani'de müzayedeye ile 43 kuruşa satılmış, masrafları ve borçları düşüldükten sonra geriye kalan 22 kuruş 12 para devlet hazinesine aktarılmıştı.⁴⁵⁹ Aslen Şuğur'dan olup Antakya'da Bez Hanı'nda misafir olarak kaldığı sırada hayatını kaybeden Abdullah veledi Abdullah'ın da mirasçısı bulunmamaktaydı. Bu nedenle Abdullah'ın geride bıraktığı eşyalar mezat pazarında açık arttırma yoluyla 1.300 kuruşa satılmıştı. Elde edilen bu toplam gelir üzerinden, 330 kuruş tutarındaki vergi ve masraflar düşüldükten sonra, geriye kalan 970 kuruşluk kısım beytülmal aktarılmıştı.⁴⁶⁰ Bu durum, Osmanlı hukuk sisteminin, mirasçısı olmayan Gayrimüslim tebanın mal varlığını da belirli bir düzen içinde yönettiğini ve elde edilen geliri kamuya aktardığını göstermektedir.

Mirasçı olarak yalnızca eşi olan bir erkeğin vefatı durumunda, İslam miras hukukuna göre, karısı mirasın 1/4'ini alırken⁴⁶¹ geriye kalan 3/4'lük kısım beytülmal intikal ederdi. Antakya'nın Ma'adele Ulya Köyü sakinlerinden hayatını kaybeden David'in mirasçısı olarak eşi Marta'dan başka kimsesi olmadığı ifade edilmiştir. Antakya'da görev yapan beytülmal emini Mehmet Ağa, David'in mallarının tahririni yapmış ve ardından eşyaları Sûk-ı Sultani'de satışa sunmuştu. Bu mallar, Hızırbeğli Nehri üzerinde deyr-i değirmende 4 buçuk semeni hissesi (20 kuruş), köydeki incirliğin

⁴⁵⁸ Satışa konu olan mal varlığı ve fiyatları merhumun hayatta iken sattığı bakır 40 kuruş, mevcut nakit parası 10 kuruş, külah yarım kuruş, keçe sarık 1 adet 3 buçuk kuruş, mai sade 1 adet 1 kuruş, mai entari 1 adet 2 kuruş, gömlek 2 adet 2 kuruş, don 2 adet 1 buçuk kuruş, kuşak 1 adet 1 kuruş, aba 1 adet 2 buçuk kuruş, cezve 1 adet 1 kuruş olup toplam 65 kuruştur. 20 kuruş olan vergi ve harçlar düşürüldükten sonra Karaoğlan zimmînin terekesi 45 kuruş tutuyordu (AŞS 5 59/99 (11 Şevval 1166/11 Ağustos 1753)).

⁴⁵⁹ AŞS 3 22-23/42 (gurre-i Zilkade 1156/17 Aralık 1743).

⁴⁶⁰ AŞS 11 50/85 (25 Cemaziyelahir 1221/10 Ağustos 1806).

⁴⁶¹ Üçok-Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, 100; Halil Cin-Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2011), 558.

yarısı (2 kuruş), yine köyde bulunan harap bir bağ (6 kuruş), 2 adet menzil (10 ve 8 kuruş), bir baş inek (4 buçuk kuruş), bir baş keçi (2 buçuk kuruş), 2 adet tencere 2 adet sahan (4 kuruş), yine bir baş inek (4 buçuk kuruş) ve bir baş keçi (4 kuruş) idi ve toplamda 65 buçuk kuruş değerindeydi. Bu toplam bedelden masraflar çıkarılınca, geriye kalan 43 buçuk kuruşluk terekenin 1/4'i eşi Marta'ya verilmişti, kalan kısmı ise beytûlmala aktarılmıştı.⁴⁶²

Şehir dışından gelip vefat eden Gayrimüslimlerin miraslarının, mirasçıların uzak veya yakın konumlarına bakılmaksızın, hukuki süreçlere uygun olarak belirlenen yasal varislerine teslim edildiği anlaşılmaktadır. Buna dair bir örnekte, aslen Kayserili olan ve Antakya'daki Bez Hanı'nda hayatını kaybeden Kazancı oğlu Serkez zimmînin mirasçıları, yanında bulunan büyük oğlu Artin ile Kayseri'de olan eşi Giregoy, büyük oğulları Bedros ve Agop, küçük oğlu Kerebit, Bedros ve Bogos'tu. Beytûmal ve varislerin gözetiminde tahrir olunan 1.791 kuruşluk⁴⁶³ tereke, oğlu Artin'e teslim edilmişti. Bir diğer örnekte, Antakya'daki Nakip Hanı'nda misafir olan Arabkirli zimmî Vanes'in vefatı sonrasında geride bıraktığı terekesi, bir adet eski baston, bir adet sarık, kaşık, giysi ve iki adet eski mendilden oluşmaktaydı. Vanes'in çocuğu olmadığı için, bu tereke Beylan Kasabası sakinlerinden Bedros bin Varban adlı zimmîye teslim edilmişti.⁴⁶⁴

İslam hukukunda, mirasçılar arasında hazır bulunmayan “gâibâne” ya da kayıp olarak kayda geçen “*mefkud*” bireyler varsa, tereke kaydının düzenlenmesi zorunluydu. Ancak, bu kişilerin sonradan ortaya çıkmaları durumunda haklarının korunması, miras paylarının idaresi ve teslimi için bir kayyum atanmaktaydı. Buna dair bir kayıta, aslen Halep şehrinin Elmacı Mahallesi sakinlerinden olup Nakip Hanı'nda misafiren kaldığı sırada hayatını kaybeden Zahor adlı zimmînin mirasçıları Halep'te yaşayan annesi Hasna, eşi Meryem, küçük oğlu Yosef ve küçük kızı Meryem şeklinde kayda girmişti. Ayrıca, Zahor'un aynı anne ve babadan olan kız kardeşi, kayıtlarda “*gâibane*” olarak

⁴⁶² AŞS 2 156/226 (25 Şevval 1148/Mart 1736).

⁴⁶³ Satışa konu olan mallar ve fiyatları ise şöyleydi: 6 kıyye harir mebrûm 30 kuruş, 11 top Halep alacası 132 kuruş, 7,5 kıyye ham balbumu 60 kuruş, sergi heybesi, hurç ve kepe 9 kuruş, don, gömlek ve kuşak 15 kuruş, bez parçası ve ihram 6 kuruş, şalvar harir 10 kuruş, seccade 6 kuruş, köhne entari, çizme ve papuç 5 kuruş, sağır tencere ve tas 3 kuruş, 2 yorgan 10 kuruş, köhne entari, gömlek ve kürk 15 kuruş, 30 adet tabak 120 kuruş, 400 kıyye penbe 1.600 kuruş olup toplamda 2.021 kuruş (Ancak belgede 2.041 yazılmıştır). Resm-i hakeme ve beytûlmal ile harc 250 kuruş olup toplam miktardan çıkarıldığında geriye 1.771 kuruş tereke kalıyordu. (AŞS 11 50/86 (25 Cemaziyelahir 1221/10 Ağustos 1806)).

⁴⁶⁴ Belgede, Bedros bin Varban adlı zimmînin yakınlık derecesi belirtilmemişti (AŞS 12 93/184 (tarihsiz)).

geçmekteydi. Bu “*gâibane*” mirasçının mallarının korunması amacıyla, mahkeme tarafından bir kayyum atanmıştı. Zahor’un kayyum tarafından tahriri yapılan terekesi toplam 600 kuruş olarak belirlenmişti.⁴⁶⁵

Tablo 9. Nakip Han’da Hayatını Kaybeden Zahor’un Yanında Bulunan Metrukât Kaydı⁴⁶⁶

Malzemenin Cinsi	Adet	Kıymet/kuruş
Derâyî zirâ’	90	18
mendas? zira’	26,5	26,50
kırmızı peştamal	7	18
Beldâr	2 top	16
Beşhûn	3	4,50
Benefş Gömlek	2	4
Ayak donı	3	4
Hassa Telli Sarık	3	9
Musul sarığı	2	2
Siyah Pûşu	2	11
Zencirlü Kumaş	1	11
Siyah sinebend	9	7
Kırmızı mintan	4	4
bekfan? hınta	2	2
Şam mırresi zira’	16	8
Çuka Kellepuş	9	3
Şal	8	5
Şam alacası	3 top	19,50
Alaca Halep	1 top 2 zira’	3
Çit	4 top	5
Çit yastık yüzü	8	1,50
Def’a çit	16,5 zira’	2
Şam alacası enteri	7	37
Halep abası	10	12
Şal kuşak	2	2
Hama bezi	1 top	3
Astar	2 top	1,50
Köhne sarık	1	0,50
Boz aba	2	4
Def’a boz aba	5	3
Bez cedid kaftan	1	3
Magzûl-i keçe batman	4	20
Harir batman	2	7,50
Kırmızı cedid çuka	1	8
Kuşak	1	3
Def’a bez kaftan	1	2
Müsta’mel kermsûd kaftan	1	6
Müsta’mel sincap kürk	1	10
Def’a köhne kaftan	1	0,75
Mâ’i sarık	1	3
Alaca bez	5 top	6
Köhne ayak donı	1	10 para
Hırdavat parça bezler	-	3,50
Tütün	-	0,50
Çuval	1	0,50
Hurç	1	1

⁴⁶⁵ AŞS 3 65-66/88 (5 Recep 1157/14 Ağustos 1744).

⁴⁶⁶ AŞS 3 65-66/88 (5 Recep 1157/14 Ağustos 1744).

Köhne kilim	1	2,50
Keçe	1	1
Def'a hırdavat	-	2,50
Döşek ve yorgan	1	1,50

Zahor'un kaydedilen mal varlığının toplam değeri 329,25 kuruş 10 paraydı. Borç verdiği kişilerden alacağı toplam miktar ise 283,25 kuruştur. Buna göre, Zahor'un terekesinin toplam değeri 612,50 kuruş 10 paraydı. Ancak bu miktar, sicil defterine 600 kuruş olarak kaydedilmiştir. Hesaplamaya göre, masrafların toplamı 28 kuruş tutmuştu ve toplam miktardan çıkarıldığında geriye 584,50 kuruş 10 para kalmıştı. Sicilde ise bu miktar 572 kuruş olarak belirtilmişti. İncelenen tereke kayıtlarında bazı hesaplama problemleri ile karşılaşmıştır. Belirtilen yekûn değerlerin, tereke toplamaları ile yapılan hesaplamalara tam olarak uymadığı görülmüştür. Bu durum, dönemin kayıt tutma yöntemlerinde veya hesaplamalarında bazı sorunlar olabileceğini düşündürmektedir. Bu tür tutarsızlıklar, kayıtlarda yapılan hatalardan, yuvarlamalardan veya farklı hesaplama yöntemlerinin kullanılmasından kaynaklanabileceği gibi işlem yapan görevlilerin suistimallerine de bağlanabilir.

Tereke defterleri, ölen bireylerin mal varlığını kategori ve değer bazında listeledikleri için bu kayıtlar, sadece hukuki miras paylaşım süreçlerini değil, aynı zamanda kişisel refah düzeyini, toplumsal tabakalaşmayı ve gündelik hayatın maddi unsurlarını da aydınlatırlar. İncelenen dönem kayıtlarında altın, inci gibi değerli takılar, altın toka, altın küpe ve mercan gibi mücevherat ve ziynet eşyaları öne çıkmaktaydı. Bu tür değerli maden ve taşların tereke içindeki varlığı, onların yalnızca süslenmek amacıyla değil, aynı zamanda servet saklama ve yatırım aracı olarak da kullanıldığını gösterir. Değerli eşyalar, bireyin sosyal statüsünü ve ekonomik gücünü yansıtan temel unsurlardır.

5 Kasım 1751 tarihinde, Antakya'nın Kastel Mahallesi'nde hayatını kaybeden Musa kızı Marin'in mirasçıları, kocası Abraham veledi Mihail, validesi Katerin, büyük kızı Hulül binti Hana ve küçük oğlu Mihail olarak belirlenmişti. Mirasçıların tespiti sonrasında Marin'in terekesi tahrir olundu. Marin'nin toplam miras değeri 215 kuruştur. Bu miktardan 19 kuruş tutarındaki masraflar düşüldüğünde, kalan net miras 196 kuruştur. Bu miktar varisleri arasında kocası Abraham'a 49 kuruş, oğluna 76 kuruş, kızına⁴⁶⁷ 38 kuruş ve annesine de 32 kuruş olacak şekilde pay edilmişti. Miras eş,

⁴⁶⁷ Kız çocukları, erkek çocuklar ile beraber iseler asabeden sayılırlar ve erkeklere düşen miktarın yarısı kadar alırlar. Asabe, murisin erkek yanından erkek hısımlarıdır ve asıl mirasçılardır (Üçok-Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, 100, 105).

çocuklar ve anne arasında pay edilirken tereke kaydında değerli eşyaların da bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu eşyalar arasında; altın, altın toka, altın küpe, inci, mercan gibi değerli takılar ve mücevherler bulunmaktaydı. Ayrıca, sim yaldızlı raht, sim kaytan, Şam alacası entari, mertebani, münakkaş bohça, münakkaş makrame, peştemal, peşkir, cedid biniş çuka, havlu makrame gibi tekstil ve giyim eşyalarının yanı sıra cam tas, serpuş, küçük tas, köhne sofa, köhne çizme, köhne hamam peştemali, köhne çuka dökme, köhne sade, mikrâs, peçe, ibrik abdest, sahan, kil leğeni, sandık, iplik gibi gündelik ve eski eşyalar da terekede yer almaktadır.⁴⁶⁸ Mirasın menkul eşya odaklı olması ve özellikle altın, inci, mercan gibi değerli takılar ile sim yaldızlı raht, Şam alacası entari gibi nitelikli tekstil ürünlerini barındırması, merhumenin yaşam tarzına dair ipuçları sunar.

Kırsalda yaşayan bir Gayrimüslimin tereke kaydında bazı taşınmaz malların bulunması, kırsal kesimde servetin temel kaynağının tarımsal mülkiyet olduğunu göstermekteydi. Zetuniye Köyü'nden iken hayatını kaybeden Hana kızı Ketrin'in mirası, büyük kızı Meryem, küçük oğlu Yosef b. Sabe ve diğer küçük oğulları Circis b. Abdulmesih ve Elyas b. Abdulmesih ile küçük kızı Marin b. Abdulmesih'e kalmıştı. Merhumenin toplam 6.942 kuruşluk terekesi içinde köyünde bulunan 6.000 kuruş değerindeki dut bahçesi cümle müstemilatıyla, 200 kuruşluk bir menzil, 100 kuruş değerinde 17 adet zeytin ağacı gibi gayrimenkuller yer almaktaydı. Terekede menkul olarak da alaca entari, alaca şalvar, harir kuşak, bez parçası, seccade, minder, kilim, yastık, yorgan, döşek, kazgan, hamur leğeni, tencere, tava, sahan, sini, köhne çuka biniş, sandık, çit bohça, libade, para kesesi, terlik gibi günlük ev ve giyim eşyaları vardı.⁴⁶⁹ Yine Zetuniye Köyü sakinlerinden Mihail'in mirasçıları, eşi Meryem binti Circis, büyük oğlu İbrahim, küçük oğlu Elyas ve diğer oğulları Suse, Azaz ile küçük kızı Hana'ydı. Mihail'in toplam 602 kuruşluk terekesinde, 2 adet kazgan tencere (10 kuruş), 1 adet sahan ve tas (2 kuruş) ve 500 kuruş nakit paranın yanı sıra 1 baş beygir (50 kuruş) ve 1 baş öküz (40 kuruş) gibi hayvanlar bulunmaktaydı.⁴⁷⁰ Bu tereke kaydı, tarımsal faaliyetin yanı sıra nakit sermayenin ve canlı hayvanların da servetin önemli bir bileşeni olduğunu ortaya koymaktaydı.

⁴⁶⁸ AŞS 4 24/43 (16 Zilhicce 1164/5 Kasım 1751).

⁴⁶⁹ AŞS 14 4/5.

⁴⁷⁰ AŞS 14 6/6 (tarihsiz).

Vefat eden bir kişi hayattayken borçlanıp bu borçları ödeyememesi durumunda, alacaklı kişi de vefat etmişse, alacaklı tarafın mirasçıları, borçlunun mirasçılarına karşı dava açama hakkına sahipti. Ancak bu tür davalarda delillerin yetersiz olması ve davacının iddiasını ispatlayamaması halinde mahkeme, davayı reddetmekteydi. Antakya'nın Kantara Mahallesi'nde hayatını kaybeden Zimmî Beşara'nın mirası büyük oğulları Circos, Yosef ve Bodros'a kalmıştır. Ancak Mahsen Mahallesi sakinlerinden vefat eden el-Hac Abdullah'ın büyük oğullarından Halil, babasının Beşara'dan 300 kuruş alacağı olduğunu iddia ederek, mirasçıları Circos, Yosef ve Bodros aleyhine dava açmıştı. Halil, mahkemeden, vefat eden babasının Beşara'dan 300 kuruş alacağı olduğunu ve bu miktarın Beşara'nın terekesinden tahsil edilmesini talep etmişti. Beşara'nın oğulları bu iddiayı reddederlerse, mahkeme Halil'den iddialarını destekleyecek şahit veya delil getirmesini istemişti. Halil kendisine verilen süre içinde iddiasını kanıtlayacak kuvvetli delilleri mahkemeye sunamadı, bunun üzerine mahkeme, Beşara'nın el-Hac Abdullah'a olan borcunun, şer'i açıdan zimmetinde olmadığına hükmetti. Bu karar, mirasçılara, yani Circos, Yosef ve Bodros adlı zimmîlere tebliğ edildi. Nihayetinde, mahkeme delil yetersizliği nedeniyle Halil'in davasını reddetti.⁴⁷¹

Vefat eden bir kişinin hayattayken başkalarına verdiği borçların tahsili için mirasçılar mahkemeye başvurma hakkına sahipti. Ancak, bazı durumlarda tersi de söz konusuydu, yani mirasçılara borç da kalabilmekteydi. Mirasçılar bu borcu ödemekle yükümlü olmalarına rağmen, ödeme yapmama hakkına da sahipti. Bu durumda, alacaklı taraf, borçlunun mirasçılarına dava açma yoluna giderdi. Meydan Mahallesi'nde yaşayan Ali, aynı mahalleden Zimmî Yosef'e satması için zimmetli bez verdiğini ileri sürmüştü. Yosef, başka bir yerde iken vefat etmişti ve geride 1.100 kuruşluk tereke bırakmıştı. Bu tereke, mirasçıları olan zimmî Koze, Koliş, Mihail ve eşi tarafından zapt edilmişti. Ali'nin, bez satışından dolayı Yosef'ten 300 kuruş alacağı bulunmaktaydı. Ali'nin iddiasına göre, Ali bu alacağını mirasçılardan talep ettiğinde, mirasçılar “*hile-i şer'iyye*” yoluyla Ali'nin hakkını reddetmişlerdi. Bu durum üzerine mağdur olduğunu ileri süren Ali, şer'an sabit olan alacağını alabilmek için mahkemeye başvurmuştu.⁴⁷²

Osmanlı toplumunda hukuki uyuşmazlıkların çözümünde Divan-ı Hümayun önemli bir rol oynamış olsa da, adalet sisteminde ilk başvurulacak merci mahkemelerdi.

⁴⁷¹ AŞS 4 40/84 (20 Rebiülahir 1163/29 Mart 1750).

⁴⁷² AŞS 2 148/193 (12 Recep 1148/28 Kasım 1735).

Her ne kadar her bireyin Divan-ı Hümayun’a doğrudan başvurma hakkı bulunsa da bu, söz konusu kuruma intikal eden davaların büyük bir kısmının öncelikle yerel mahkemelerde görüldüğü söylenebilir. Osmanlı halkı, hem Müslüman hem de Gayrimüslim unsurları ile yaşadığı hukuki sorunları öncelikle kendi yerleşim yerindeki kadılara veya ilgili mahkemelere taşırdı. Yerel mahkemede çözümlenemeyen veya daha üst bir merciin kararına ihtiyaç duyulan durumlarda, taraflar Divan-ı Hümayun’a başvurarak şikayetlerini “arz” edebilirlerdi.⁴⁷³

İncelenen dönemde miras haklarını tam olarak alamayan veya bu hakkın ihlal edildiğini ileri süren zimmîler, şikayetlerini dilegetirmek için merkeze “arzuhal” sunmuşlardı. Bu duruma dair bir örnek olarak, Antakya Kazası’na bağlı Kırkbuçuk, Yenice, Hirbe ve Sungur köyleri arasında Yahudi Aslan ve Musa’nın 1.200 kuruş değerindeki eşyalarıyla birlikte kaybolmaları gösterilebilir. Bu kayıp olayı mahkemeye intikal etmişti. Meselenin derinlemesine araştırılması için köylüler mahkemeye davet edildiler. Ancak köylülerin mahkemeye gelmemeleri üzerine, Aslan ve Musa’nın mirasçıları, Kırkbuçuk ahalilerinden Temurci oğulları adlı kişileri suçladılar. İddiaya göre, Temurci oğulları, Aslan ve Musa’nın mahkemeye beyan edilen eşyalarının kendi hanelerinde bulunduğunu itiraf etmişti, ancak kayıp kişilerin sadece 94 kuruşluk eşyasını gönderip duruşmadan çekilmişlerdi. Kalan miktarı ödemeyen köylülerin mahkemeye zorla getirilmeleri için mübaşirlere ihtiyaç duyulduğu arzuhal ile bildirilmişti.⁴⁷⁴ Başka bir kayıta, Antakya’da yaşayan Abraham adlı zimmînin küçük yaşta babasını kaybetmesiyle, babasından kalan 800 kuruşluk mallarının, Terzi Ferhat ve oğlu Circis adlı zimmîler tarafından zorla alındığı ileri sürülmüştü. Abraham’ın alacağını talep etmesi üzerine, Terzi Ferhat ve Circis’in iddiayı reddederek bahaneler ileri sürmeleri nedeniyle Abraham, hakkını aramak için arzuhal yazmaya karar vermişti.⁴⁷⁵

Kadı mahkemesinde, kimi zaman varis bırakmadan ölen kişilerin devlet hazinesine aktarılan mallarında pay sahibi olduklarını ileri süren türedi mirasçılar da terekeden pay alma davası açmaya çalışmışlardır. Bu türden bazı durumlar Antakya’da da görülmüştü ve varissiz sanılan kişilerin yakın akrabaları olduklarını ileri süren

⁴⁷³ İnalçık, “Şikayet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzarlar”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 7-8/7-8 (1 Haziran 1988), 33-54; Ahmet Mumcu, “Divân-ı Hümâyûn”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/430-431; Ekinci, *Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü* (Klasik Devir), *Belleten* 65/244 (Aralık 2001), 985.

⁴⁷⁴ AŞS 4 153/285 (17 Cemaziyelahir 1163/24 Mayıs 1750).

⁴⁷⁵ AŞS 7 47/82 (10 Rebiülahir 1176/9 Ekim 1762).

kimseler mahkemeden haklarını talep etmişlerdi. Aslen Halepli olup Antakya’da Nakip Hanı’nda hayatını kaybeden Yahudi Ayaş’ın zahirde eşi Kameriye’den başka mirasçısı bulunmadığından, toplam 720 kuruşluk⁴⁷⁶ terekesinden 180 kuruşluk masraf ve borçlar düşüldükten sonra kalan 540 kuruşun 135 kuruşu eşi Kameriye’ye verilmiş, 405 kuruş ise beytülmal intikal etmişti. Ancak, davacı Mihail’in Ayaş ölmeden önce, kardeşi olarak kendisine intikal eden hissesinin korunması ve ulaştırılması için Yahudi cemaatinden Yosef veledi Nitup’u “*vasiyy-i muhtar*” olarak tayin ettiğini ileri sürmesi üzerine mahkemede Ayaş’ın eşi ve beytülmal emini el-Hac Mehmet Ağa’nın hazır bulunduğu bir dava görüldü. Burada, Yahudi cemaatinden şahitler, Yosef’in vasi olarak beyanını ispatladılar. Sonuç olarak mahkeme, Mihail’in hissesine düşen miktarın Yosef’e teslim edilmesine karar vermişti.⁴⁷⁷ Ayaş’ın sonradan ortaya çıkan kardeşi Mihail mahkeme huzurunda varis olduğunu ispatlayınca, beytülmal emniyetinin bu konudaki hakkı ortadan kalkmıştı.

Osmanlı hukuk düzeninde, kimsesi olmadan ölenlerin mal ve eşyaları beytülmal emini tarafından zapt edilerek devlet hazinesine aktarılmaktaydı. Bu uygulama dahilinde tereke değeri 30.000 akçeyi⁴⁷⁸ aşan vakalarda yerel kadı ve naiblerin yargı yetkisi sınırlandırıldı. Bu tür yüksek meblağlı terekelerin işlemleri yerelde sonuçlandırılmayıp beytülmal vekili nezaretinde merkeze sevk edilmesi gerekmekteydi. Buna karşın, 22 Mayıs 1765 tarihli bir tereke kaydı söz konusu yetki sınırının aşıldığı bir vakayı belgelemektedir. Süveydiye İskelesi’ne mallarıyla gelen ve müste’men tüccar taifesiyle Halep’e gidecek iken Antakya’da hayatını kaybeden Circis adlı zimmi tüccarın, 5.000 kuruşluk terekesi (7 yük cedid bakır), usule aykırı olarak Antakya’da tahrir edilip davası görülmüştü. Yasal parasal sınırın oldukça üzerinde olan bu terekenin Antakya mahkemesince işleme tabi tutulması kanuna aykırılık teşkil ettiğinden, durum Halep Divanı’na şikayet edilmişti. Bu gelişme üzerine Halep Mütesellimi Mustafa bin Ahmet, Antakya kadısına gönderdiği bir emirle, bahse konu olan emtianın eksiksiz bir şekilde Halep’e nakledilmesini istemişti. İlgili belgede ayrıca, bu emre muhalif hareket

⁴⁷⁶ Yahudi Ayaş’ın terekesindeki mallar ve değerleri şöyle idi: 19 adet şalvar 27 kuruş, 5,50 batman harir 82,50 kuruş, 54 adet boz aba 108 kuruş, 0,50 batman iplik 5 kuruş, köhne kilim 1 kuruş, 30 batman sahabe/saçma 17 kuruş, 34 top Mısır keteni 51 kuruş, havlınca 1 kuruş, boncuk 1 kuruş, tütün 2 kuruş, siyah aba 1 kuruş, mazi(?) 1,50 kuruş, 4 batman bakkam 8 kuruş, azvay 1 kuruş, 1 batman kara boya 1 kuruş, kitre ve eğri keven 3 kuruş, kürde ve tüfenk 3 kuruş, 2 adet keçe 2 kuruş, 4 kantar sabun 400 kuruş olup toplam 716 kuruş (AŞS 7 14/32 (6 Zilhicce 1175/28 Haziran 1762).

⁴⁷⁷ AŞS 7 15/33.

⁴⁷⁸ 1 Osmanlı kuruşu=120 akçe hesabından 30.000 akçe/120=2.500 kuruş yapmaktaydı (Şevket Pamuk, “Kuruş”, TDV İslam Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/458).

edecek görevlilerin, devlet otoritesinin caydırıcı gücünün bir tezahürü olarak, ölüm cezası dahil en ağır şekilde cezalandırılacakları yönünde sert bir uyarıya da yer verilmişti.⁴⁷⁹ Bu durum, Osmanlı'nın miras hukukunda keyfi uygulamalara izin vermediğini ve hukuki süreçleri titizlikle takip ettiğini göstermektedir.

Osmanlı miras hukukunda davaların tabi olduğu zaman aşımı (mürûr-ı zaman) süreleri ve bu sürelerin hangi koşullarda işlemeye başladığı meselesi, incelememize konu olan 1804 (H. 1219) tarihli bir dava tutanağı ışığında somutlaşmaktadır. Bu belge üzerinden, miras taleplerinin hukuki geçerliliğini yitirdiği şartlar tahlil edilmiştir. Bu örnekte, Mahsen Mahallesi sakinlerinden Yosef ve amcasının oğlu Sem'an adlı zimmîler Hana, Meryem ve Sarum'un vekili olarak Terzi Yosef'e miras davası açmışlardı. Davacılar, vekaletle mahkemeye başvurarak, hayatını kaybeden amca oğlu Abdulmesih'in terekesinde Zeytuniye Köyü'nde bir kıt'a dut bahçesi, Mahsen Mahallesi'nde bir ev, Suriye ve Fatikiye köylerinde zeytin ağaçları ve bazı ev eşyalarının olduğunu ve kendilerinin hisselerine isabet eden payları talep ettiklerini beyan etmişlerdi. Onlar, ayrıca Terzi Yosef'in bu mülkleri haksız yere gasp ettiğini iddia etmişlerdi. Davalı Terzi Yosef, "*ammuları oğlu mürd olalı on altı sene oldu on beş seneden sonra da'vâ mesmû'a olunmaz*" diyerek "*bir kat'i fetvâ-yı şerif ibrâz*" etmişti. Davacılar ise cevaplarında "*fi'l-vaki ammumuz mürd olalı on altı sene olduğın bizler ol-vakitde sabî idik ba'de'l-bulûğ on beş sene mürur eylemedi*", şeklinde karşılık verince Terzi Yosef "*ol vakit kamil idiler*" diyerek davacıların iddialarını reddetmişti. Mahkeme bu iddiaya delil istediğinde, Terzi Yosef anılan mevtanın oğlu Abdülhak ile Keşiş oğlu Konstantin'i şahit göstermiştir. Onlar da mahkemede "*işbu mezbur Yosef ol-vakitde baliğ idi ve hala otuz üç yaşındadır bu hususu böyle biliriz ve şehadet dahi ederiz*" şeklinde şahitlik edince mahkeme davacıların miras bırakanın vefatı anında bulûğ çağında olduklarına ve davayı yasal süre içinde açmadıkları gerekçesiyle davanın reddine karar vermişti.⁴⁸⁰ Görüldüğü üzere bu dava, Osmanlı mahkemesinde 15 yıllık zamanaşımının uygulandığı bir miras davasıdır. Dava, miras talebi için yasal süre içinde harekete geçilmemesi halinde hak kaybının yaşandığını göstermektedir. Özellikle davanın açıldığı tarih ve tarafların hukuki ehliyetleri yargılamanın sonucu üzerinde belirleyici etkiye sahiptirler. Mirasçıların bulûğ çağında olup olmamaları, zaman aşımı süresinin başlaması açısından kritik raddedir. Bu davacıların miras taleplerinin, miras

⁴⁷⁹ AŞS 8 48/74 (gurre-i Zilhicce 1178/22 Mayıs 1765).

⁴⁸⁰ AŞS 10 161/176 (19 Cemaziyelevvel 1219/26 Ağustos 1804).

bırakanın vefatından itibaren belirli bir sürenin geçmesiyle nasıl reddedileceğine dair önemli bir örnektir. Aynı zamanda bu kayıt, miras davalarında özellikle kadınların vekalet yoluyla hukuki süreçlere katıldıklarını belirtmektedir.

Tereke borçlarının, mevcut mal varlığıyla ödenebildiği durumlarda herhangi bir problem yaşanmamaktaydı. Ancak yukarıda da değinildiği üzere borç miktarının mal varlığını aştığı durumlarda “gurema” adı verilen bir yönteme başvurulurdu. Bu usul, borç miktarlarının tamamının alacaklılara ödenememesi durumunda cariydi.⁴⁸¹ Arapçada alacaklılar manasına gelen “garîm” kelimesinin çoğulu olan Gurema,⁴⁸² terekesi borcuna kifayet etmeyen ölüye ait malların veya mal bedelinin alacaklıları arasında alacakları nisbetinde taksimi anlamında kullanılan bir tabirdir.⁴⁸³ Antakya’nın Sofular Mahallesi’nden hayatını kaybeden Kalaycı Vanes veledi Serkis’in terekesinde “*deyun-i terekesinden ezyed olmağın tereke mezbur-i deyninden istihlas idmeyüb*” ifadesiyle, kişinin geride bıraktığı mallarının borçlarına yetmediği vurgulanmıştı. Borç miktarı terekeyi geçtiği için alacaklıların talep ettiği tutar hesaplanmış ve belli bir oran çerçevesinde dağıtılmıştı. Bu süreçte ilk olarak Kalaycı Vanes’in malları tespit edilerek açık arttırmayla satıldı ve 510 kuruş elde edildi. Vergi ve masraflar düşüldükten sonra Vanes’in hesaplanan toplam terekesi 317 kuruş olarak belirlenmişti. Eşinin mehir bedeli olan 50 kuruş ile “*Gözü Büyük Boyacı*” diye anılan kişinin 202 kuruşu guremaya dahil edilmemiştir. Ödenmesi gereken borç 634 kuruştur. Bu noktada belli bir oran belirlenerek borç dağıtımına geçilmişti. Bu tereke kaydının her bir kuruşu 20 para isabet edecek şekilde guremaya taksim edilmişti. Bu miktar asıl borcun % 50’sine denk gelmektedir. Kalaycı Vanes veledi Serkis’in borç dağılımı Tablo 10’da şu şekildedir.

Tablo 10. Kalaycı Vanes veledi Serkis’in Borç Kaydı⁴⁸⁴

Alacaklı	Asıl Borç	Gurema
Kavasoglu	10 kuruş	5 kuruş
Kasap Kasım	8 kuruş	4 kuruş
Bıçakçı İsmailoğlu	10 kuruş	5 kuruş
Kuvvet(?) oğlu	5 kuruş	2,5 kuruş
Âşığı büyük	21,5 kuruş	10,75 kuruş
Bereket	35,5 kuruş	17,75 kuruş
Tekeli Kara Mehmet Ağa	120 kuruş	60 kuruş
Molla Mehmet	11 kuruş	5,5 kuruş
Hâcı Seferzade El-Hac Mustafa Ağa	72 kuruş	36 kuruş

⁴⁸¹ Veysel Gürhan-Ercan Gümüş, “Osmanlı Kadı Sicilleri’nde Bir Borç Ödeme Yöntemi olarak “Guremâ Usulü” ve Uygulanışı”, *Turkish Studies* 11/6 (2016), 67.

⁴⁸² Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1/682.

⁴⁸³ Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma yayıncılık, 2011), 274.

⁴⁸⁴ AŞS 11 41/65 (23 Safer 1221/12 Mayıs 1806).

Monla Seyyid Yusuf	60 kuruş	30 kuruş
Seyyid Hasan	4 kuruş	2 kuruş
Köroğlu	25 kuruş	12 kuruş
Toplam	382 kuruş	190,50 kuruş

Kalaycı Vanes'in alacaklılarının çoğunlukla Müslümanlar olduğu görülmektedir. Bu durum, zimmîlerin, (özellikle el sanatları ve ticaret gibi ekonomik faaliyetlerdeki aktif rollerinden kaynaklanmış olmalıydı), Müslüman halkla aralarında ekonomik ilişkiler kurmalarını kaçınılmaz kılmıştı.

Gurema olgusuna dair bir başka belge daha vardır. Mahsen Mahallesi sakinlerinden hayatını kaybeden Gürcü Zimmî Circis'in borçlarının terekesini aştığı tespit edilmişti. Bu durum üzerine, merhumun tüm eşyası ve aynı mahallede bulunan evi açık arttırmayla satıldı. Satışın ardından elde edilen bedel, alacaklılar arasında "gurema" yöntemiyle paylaştırıldı. Mahsen Mahallesi'ndeki evi Hacı İsmail Efendi'ye 1.000 kuruşa, bir kireç ocağı ile bir kürs-i mürekkebi serdar odabaşısı Emin Ağa'ya 447 kuruşa satıldı. Zimmî Elyas zimmetinde bulunan 80 kuruş guremadan Mustafa Efendi'ye devredilmişti, Circis'in eşinin zimmetinde yer alan kireç ocağından, sarabiye(?) ve tüfek hissesinden kalan 33 kuruş, 1 adet tüfek (40 kuruş), bir baş katır (80 kuruş) ile birlikte terekenin toplam değeri 1.680 kuruş olarak hesaplanmıştı. 40 kuruş tutan masraflar düşüldüğünde net tereke 1.640 kuruştı. Bu miktar, her kuruşa 34 para ve 1 akçe düşecek şekilde gurema yöntemiyle alacaklılar arasında dağıtılmıştı.

Tablo 11. Gürcü Zimmî Circis'in Borç Kaydı⁴⁸⁵

Alacaklı	Asıl Borç	Gurema
Hacı Dağlı Mehmet Çelebi	377 kuruş	323 kuruş
Mustafa Efendi	370 kuruş	317 kuruş
Genç Ağa	110 kuruş	43,25 kuruş
Mehmet Beşe	120 kuruş	102,75 kuruş 3 para
'Abâcî Abdurrahman	105 kuruş	90 kuruş
Kâtib Efendi	50 kuruş	42,75 kuruş, 4 para
Cincizâde Mehmet Efendi	80 kuruş	68,50 kuruş, 2 para
Şerbetçi oğluna	50 kuruş	42,75 kuruş, 4 para
Ömer tâbî' Osman Ağa	30 kuruş	25,50 kuruş, 1 para
Tosun(?) oğlu	7 kuruş	6 kuruş
'Abâcî İbrahim	97 kuruş	83 kuruş, 5 para
'Abâcî Diyab	36 kuruş	30,75 kuruş, 6 para
Kalaycı İbrahim	130 kuruş	111,25 kuruş, 6 para
(.....) metruke mesfur Circis	300 kuruş	257 kuruş, 5 para
Zimmîye Meryem	51 kuruş	43,75 kuruş, 4 para
Toplam	1.913 kuruş	1.588,25 kuruş

Vefat eden kişinin borçları, mirasçılara intikal ettiğinden mirasçılar borçları kabul etmek ve ödemekle yükümlüydü. Bu hususa dair bir örnek mevcuttur.

⁴⁸⁵ AŞS 15 64-65/75 (evasıt-ı Safer 1231/16 Ocak 1816).

Antakya'nın Süveyde Nahiyesi'ne bağlı Zeytuniye Köyü'nde ikamet eden Berhom veledi Cercu'nun ölümü üzerine, mirasçıları şer'i hükümlere göre belirlenmişti. Berhom'un mirasçıları; eşi Ketrin b. Abdullah ile büyük kızı Meryem ve oğlu Siyameki ve Yosef ve diğer oğlu Abdulmesih'in oğulları küçük Elyas ve Cercu ile küçük kızı Meryem'di. Mirasçı Yosef, merhum cedit Berhom'un borçları ödenmedikçe terekesinin mirasçılar tarafından kullanılamayacağı hususunun şer'i hükümlere göre el-Hac Ebu Bekir Ağa tarafından kendisine hatırlatıldığını ifade etmişti. Bunun üzerine Yosef, borçları ödemeyi kabul ettiğini ve gecikmeli olarak kendisine verilen payın, hüccetle birlikte Ketrin, Meryem ve diğer küçük mirasçıların vasiliği altında olduğunu belirtmişti. Yosef, borcu gecikmeli ödemesine rağmen, terekenin tüm mirasçılara teslim edildiğini açıklamıştı. O, Ebu Bekir Ağa'nın gözetimindeki terekenin kendilerine teslim edildiği sırada en küçük bir eşyanın dahi kalmadığını ve tüm mal varlığının teslim edildiğini, borcu da asaleten, vekaleten ve vasiyeten üstlendiğini ve zimmetlerinin ibra ve iskat edildiğini beyan etmişti. Bu beyanlar şer'an tasdik edildikten sonra davanın bu şekilde kayıt altına alınması istenmişti.⁴⁸⁶

Osmanlı Devleti'nde, hukuki uyuşmazlıkların çözümünde sulh (uzlaşma) çokça başvurulan bir yöntemdi. Gayrimüslimlerin davalarında yaşanan anlaşmazlıkların giderilmesinde de sulh yolu tercih edilmiştir. Buna dair bir kayıta, Kastel Mahallesi'nden Semerci Abdullah veledi Nikola, büyük kızı Marta, Vanes ve Hana, Habib-i Neccar Kapu Bölüğü Mahallesi sakinlerinden Abdüş veledi Hana ve büyük kızı Halule'yi miras konusunda dava etmişlerdi. Semerci Abdullah, mahkemede daha önce vefat eden oğlu Circis'in eşi Halule'nin zimmetinde 100 kuruş nakit para ve 150 kuruş değerinde "*hil'at*" olarak adlandırılan kıyafetlerin bulunduğunu iddia etmişti. Bu iddia üzerine, mahkeme davalılardan konuyla ilgili bilgi talep etmişti. Davalılardan Abdüş ve kızı Halule, mahkemeye sundukları cevapta, söz konusu hil'at-ı bir süre önce iade ettiklerini ve 100 kuruş nakit parayı davacıların hakkı olarak kabul ettiklerini belirtmişlerdi. Ayrıca, daha önce verdikleri bir çift bileziğin de bu bedele karşılık geldiğini ifade etmişlerdi. Bu beyanlar üzerine, ihtilafın çözümü için bir fetva⁴⁸⁷ya başvuruldu. Fetva sonucunda, "*cevab bâ-savâbında mezbur Halule zimmetinde olan eğer akçe eğer ilbas müteallik kendi malıdır deyü tasdik-i billah edecek yeminle*

⁴⁸⁶ AŞS 12 33/61 (gurre-i Zilhicce 1223/18 Ocak 1809).

⁴⁸⁷ Fetva, İslam hukukunda, belirli bir meselenin hükmüne dair yetkili bir merciin görüşünü ifade eder. Bu kavram, sözlük anlamı itibarıyla "*genç ve kuvvetli*" anlamlarına gelen *fetâ* kökünden türemiştir. Bu kök, bir hukuki soruya verilen cevabın, ilgili meseleyi güçlendirmesi ve sağlam bir dayanak oluşturmasıyla ilişkilidir (Ekinci, *İslâm Hukuku* (İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2006), 201).

masrafdır deyü tasrih buyrulmağın mucebince beynimizde münazaat keside ve muhazat keside olurken” ifadesiyle anlaşmayı çözmek üzere, arabulucuk yapan kişiler (Müslüman ve dürüst kişiler) vasıtasıyla taraflar arasında sulh sağlanmıştı. Davacılar, sahip oldukları tüm haklardan (hil’at, para, giysi vesair) feragat ederek 25 kuruş karşılığında uzlaşmayı kabul etmişlerdi. Onlar, anlaşmanın ardından Abdüş ve kızı Halule’den 25 kuruş bedel-i sulhu tam ve eksiksiz bir şekilde aldıklarını belirtmişlerdi. Bu gelişmeler üzerine, taraflar arasındaki tüm çekişmeleri sona erdi.⁴⁸⁸

Mahkeme kararıyla tayin edilen küçüklerin vasileri, onların mal varlığını yönetmekle görevliydi. Vasinin, küçüğün menfaatine uygun olarak yaptığı alım-satım, kiralama gibi işlemlere, kanunlara aykırı olmadığı sürece, herhangi bir müdahalede bulunulmazdı. Antakya’nın Mahsen Mahallesi’nde yaşayan Abdulhalik veledi Elyas, mahkemede kızkardeşi küçük Ketrin için mahkeme tarafından vasi tayin edilen amcası Cebire’ye karşı bir beyanda bulunmuştu. Abdulhalik, babalarından miras kalan Kuseyr Nahiyesi’ndeki Beşirbe ve Seferiye köylerinde bulunan 162 zeytin ağacından kendi payı olan 108 ağacı ve Dörtayak Mahallesi’nde Ahmet Bey ile ortak oldukları iki evin yarısından 2/3 hissesini, amcası Cebire’ye devrettiğini açıkça ifade etmişti ve devir karşılığında, babalarının borçlusu olan Zimmî Diyaş’a olan 1.500 kuruşluk borçtan kız kardeşinin payı olan 500 kuruşu ödediğini belirtmişti. Abdulhalik bu işlem sonrasında söz konusu zeytin ağaçlarının ve evin kendisine ait olmadığını, amcası ve kız kardeşinin bu mülk üzerinde diledikleri gibi tasarrufta bulunabileceklerini kabul etmişti. O, ayrıca Zev Köyü’nde ve başka köylerdeki babalarından kalan alacaklardan kendi payına düşen kısmında amcası Cebire ve kız kardeşi Ketrin’e ait olduğunu beyan etmiştir. Bu durum, talep üzerine yazılmıştı.⁴⁸⁹ Vasi Cebire, bu defa küçük Ketrin’e ait bir menzilin 1/3 hissesinin Meryem adındaki zimmî bir kadına satışıyla ilgili olarak mahkemeye gelmiştir. Dava konusu olan menzil Antakya dahilinde yer almakta olup, güney ve doğu tarafı Zimmî Elyas’ın, batı tarafı ise Zimmî Diyaş’ın menzili ile sınırlanmıştı. Menzil içerisinde bir fevkânî ve tahtânî mesken ve bir tahtânî harabe mesken, mutfak, kenif, avlu ve eski bir geçit bulunmaktaydı. Küçük kızın 1/3 hissesi, Meryem adındaki kadın tarafından 500 kuruş karşılığında satın alınmak istenmişti. Vasi Cabire, bu satış için yetkili olduğunu Marin’e satış usullerine uygun bir şekilde menzilin hissesini satıp teslim etmiştir. O, satış bedeli olan 500 kuruşun 2/3’sine denk gelen 336 kuruş 26

⁴⁸⁸ AŞS 13-1 39/62 (23 Şaban 1228/21 Ağustos 1813).

⁴⁸⁹ AŞS 14 152/185 (15 Cemaziyelahir 1232/2 Mayıs 1817).

parayı ve Ketrin'in 1/3 hissesine karşılık gelen 166,5 kuruş 6 parayı Meryem'den eksiksiz olarak teslim aldıklarını belirtmişti. Cabire, bu işlemten sonra menzilde hiçbir haklarının kalmadığını, mülkün tamamen alıcının mülkü haline geldiğini ve bu durumun kayda geçirilmesini mahkemeden talep etmiştir.⁴⁹⁰

Başka bir örnek, vefat olayı olmaksızın, uzun zamandır kendisinden haber alınamayan bir zimmî tüccarın mallarının satışına dair kayıta yer almıştı. 1709 yılında, Habib-i Neccar Mahallesi'nden olan Zimmî Abraham, Antakya'daki İbrahim Han oğlu Hanı'nda kiraladığı dükkanda emtiasını muhafaza etmekteydi. Ancak Abraham, altı yıldır borçları nedeniyle firar ettiği için uzun süre bekletildiklerinden telef olma ihtimalleri göz önünde bulundurularak malların satılması talep edilmişti. Malların satışı için şer'an uygun görülen Abdullah adında bir kişi kayyum olarak atanmıştı. Mallar Abdullah'ın idaresinde müzayede yoluyla büyük çarşıda satışa sunulmuştu. Satıştan toplamda 63 kuruş gelir elde edilmişti. Masrafların 22 kuruş tutması sonucu geriye 41 kuruş kalmıştı. Abraham'ın toplamda 90 kuruş borcu olduğu belirtilmişti. Bu borcun tamamı, Lokman Çavuş adlı kişiye aitti. Terekesinden gerekli kesintiler yapıldıktan sonra, geriye kalan 41 kuruş, alacaklı olan Lokman Çavuş'a teslim edilmişti.⁴⁹¹ Satışta elde edilen bu para ile Abraham'ın borçları ödenmeye çalışılmış olsa da, Abraham'ın terekesinin borcunu karşılamaya yetmediği anlaşılmaktadır.

2.3.6.Toplum Düzenini Bozucu Davranışlar

İncelenen dönemde Antakya'da yaşayan Gayrimüslimlerin şehrin sosyal ve kültürel hayatında önemli rol oynadığı bilinmektedir. Bununla birlikte, bu topluluğun

⁴⁹⁰ AŞS 14 153/187 (evasıt-ı Cemaziyelahir 1232/28 Nisan-7 Mayıs 1817).

⁴⁹¹ AŞS 1 116/323 (evahir-i Rebiülevvel 1121/ 31 Mayıs-9 Haziran 1709) künyeli belgede satışa sunulan mallar şu şekildedir: *Karamani Çenber Top Adedi: 2 Kuruş: 1.50, Def'a Çeşit Top Adedi: 3 Kıymet-i kuruş: 2 Cirik: 4, Def'a Çeşit Top Adedi: 3 Kıymet-i kuruş: 1 Cirik: 6, Def'a Çeşit Top Adedi: 3 Kıymet-i kuruş: 1.50 Cirik: 3.50, Def'a Çeşit Top Adedi: 3 Kıymet-i kuruş: 1 Sümün: 2, Def'a Çeşit Top Adedi: 3 Kıymet-i kuruş: 1 Cirik: 5, Def'a Çeşit Zirâ' Adedi: 40 Kıymet-i kuruş: 2.50, Bez Don Adedi: 5 Kıymet-i kuruş: 2 Sümün: 2, Derâtî Don Aded: 1 Kıymet-i kuruş: 0.50, Erba'a a'şar Bat Top Aded: 2.50 Kıymet-i kuruş: 1.50 Cirik: 13, İncü Ketân Zirâ' Aded: 37 Kıymet-i kuruş: 1 Sümün: 2, Bez Kuşak Aded: 5 Kıymet-i kuruş: 1, Def'a Kuşak Aded: 4 Kıymet-i kuruş: 2, Def'a Kuşak Aded: 4 Kıymet-i kuruş: 1.50 Cirik: 11, Bez Tüsi Aded: 9 Kıymet-i kuruş: 4, Dürer-i Bez Hatt-ı Besmele: 16 Kıymet-i kuruş: 1 Sümün: 9 Akçe: 10, Makta' Top Adedi: 2.50 Kıymet-i kuruş: 2 Cirik: 1.50, Meclûbe Top Aded: 1 Kıymet-i kuruş: 6 Cirik: 1, Kutni Ketâni Adedi: 1 Kıymet-i kuruş: 1.50 Cirik: 1, Meclûbe Zirâ' Adedi: 28 Kıymet-i kuruş: 5.50, Sarı Ketân Zirâ' Adedi: 14 Kıymet-i kuruş: 1, Sagîr Aba Aded: 5 Kıymet-i kuruş: 2 Cirik: 2, Çale/Çile (40) ? şâhî? Zirâ' Adedi: 25 Kıymet-i kuruş: 2, Köhne Sagîr Kavuk Aded: 2 Kıymet-i Cirik: 11, Sekiz Zirâ' olmak üzere Sarık Adedi: 4 Kıymet-i kuruş: 2.50 Sümün: 1, Sekiz Zirâ' olmak üzere Sarık Adedi: 4 Kıymet-i kuruş: 3 Cirik: 7, Sekiz Zirâ' olmak üzere Sarık Adedi: 40 Kıymet-i kuruş: 3 Sümün: 5, On iki şer Zirâ' olmak üzere Sarık Adedi: 4 Kıymet-i kuruş: 4 Sümün: 1, Def'a on Zirâ' olmak üzere Sarık Adedi: 1 Kıymet-i kuruş: 0.50 Sümün: 5 Akçe: 10, Kırmızı bez? Zirâ' Aded: 2.50 Kıymet-i Cirik: 11, top bez Adedi: 1 Kıymet-i Cirik: 9, Acem Bezi Zirâ' Aded: 3 Kıymet-i Cirik: 16, Cem'an yekun-ı kuruş: 63.*

bazı üyelerinin sergilediği ve toplumsal düzenle çelişen davranışlar tespit edilmiştir. Bunlar, katl (öldürme), yaralama, darp, hırsızlık, ev baskını, ırza geçme ve gasp gibi suçlardır. Bu tür eylemler halk arasında zarara sebep olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin adli makamlarının asayiş tesis etme çabalarını da gerektirmiştir.

2.3.6.1.Cinayet Hadiseleri (Katl Vakaları)

Katil (katl) terimi sözlük anlamıyla bir canlının başka bir canlıyı öldürmesini ifade ederken hukuki ve teknik bağlamda “*adam öldürme*” eylemini tanımlar. Katl fiilini işleyene “*katil*”, öldürülen kişiye ise “*maktul*” denilir. Semavi dinlerin genelinde, haksız yere bir insanı öldürmek büyük bir suç ve günah olarak kabul edilmektedir.⁴⁹²

Dönemin resmi kayıtları, Gayrimüslimlerin doğrudan dahil olduğu cinayet ve darp vakalarını içermektedir. Bu davalar genellikle Müslümanlar ve Gayrimüslimler arasında gerçekleşen anlaşmazlıkların eseridir.

Mahsen Mahallesi'nde yaşayan Yahudi taifesinden Mülham ve onun büyük oğlu Sem'in kayıp (gaip) olduğu gerekçesiyle bir dava açılmıştı. Dava, Mülham'ın varisleri olan Sem'in eşi Setire binti Abraham ile Mülham'ın küçük kızları Meryem ve Kamer'in vasileri olan Abraham kızı Kamer tarafından açılmıştı. Davacı taraf, Antakya Kazası'na bağlı Cebel-i Akra Nahiyesi'nin Ordu Köyü sakinlerinden Cebeci oğlu Mehmet, Seyyid Mustafa, el-Hac Musa ve Ahmet'in, Mülham ve büyük oğlu Sem'i katlederek mallarını ele geçirdiklerini ve cesetlerini yok ettiklerini iddia etmekteydi. İddiaya göre bu olay, Mülham ve Sem'in 18 gün önce çerçilik için gittikleri Cebel-i Akra Nahiyesi taraflarında, Ordu Köyü ile Bezkiye, Kesb/Keseb, Hansıma, Eğerci/İğerci ve Kırkbiricik köyleri arasında dolaşırken gerçekleşmişti. Bu olayın ardından mirasçılar, Mülham ve Sem'in malları olan bir merkep ve bir katırın Cebel-i Akra Emmini'ne gönderildiğini ileri sürerek durumun araştırılmasını talep etmişlerdi. Sanık olarak adı geçen kişiler, kendilerine yöneltilen sorulara karşılık olarak, “*zıkr olunan merkeb ve katır müdde ityan meşfur tanık murisleri gaiban-ı meşfuran Mülham ve Sem nam Yahudilerin mülkleri olduğu malumumuz olmadığından*” cevabını vermişlerdi. Sanıklar, merkep ve katırı Lazkiye Kazası'nın Bayır Nahiyesi'nde bulunan bir köprü tarafında sahipsiz gezerken bulduklarını belirtmişlerdi. Onlar, Cebel-i Akra Nahiyesi'nde sahipsiz bulunan her şeyi öteden beri Cebel-i Akra eminlerinin zapt ettiğini, bu nedenle kendilerinin de buldukları merkep ve katırı Cebel-i Akra eminine gönderdiklerini ifade etmişlerdi. Onlar,

⁴⁹² Ali Bardakoğlu, “Katil”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/45.

kayıpları, yani davacıların murislerini görmediklerini de beyan etmişlerdi. Sanıkların savunmasından sonra, mahkemede davacıların önceki tutarsız iddiaları ortaya konulmuştur. Davacılar, daha önce, Bayır Nahiyesi'nde Kazıklı denilen mahalde oturan Arap Süleyman'ın cinayeti işlediğini ve cesetleri yok ettiğini iddia etmişlerdi. Bir diğer iddialarında Cebel-i Akra Nahiyesi'nde Sunkur/Sungur Köyü'nde sakin Kara Halil isimli kişiyi Mülham ve oğlunu öldürüp cesetlerini ortadan kaldırmakla suçlamışlardı. Davacılar en son kendi köylerinin ahalilerini de katil olarak dava etmişlerdi. Zamanla onların Cebel-i Akra Nahiyesi'nin tüm köylerini dava ettikleri anlaşılmıştır. Bu şekilde farklı kişileri katil olarak gösteren, zayıf ve meçhul iddiaların şer'an batıl olduğu kayda geçirilmişti. Yukarıdaki çelişkili ifadeler nedeniyle adı geçen davacıların sorgulanması da talep edilmiştir. Meryem ve Kamer cevaplarında “*vech-i mahrur üzere zikr olunan mahallerde katl ve gaib olundu*”ğunu söyleyerek, iddialarını daha önce yaptıkları gibi her biri tek tek kabul ve itiraf etmişti. Mahkeme, davacıların iddialarının tutarsız ve delillerinin yetersiz olduğunu belirterek davanın reddine karar vermişti.⁴⁹³

Daha önceki davanın ardından mirasçılar ikinci kez mahkemeye başvurarak aynı iddiaları yinelemişlerdi. Ancak bu kez, mahkeme, önceki tutarsızlıkların yanı sıra kayıp kişilerin hayatta olduğuna dair tanık delili ile davanın reddine karar vermiştir.

Hayatta olup olmadığına dair bilgi bulunmayan Yahudi Mülham ve büyük oğlu Sem'in mirasçıları (Sem'in eşi Setire ile Mülham'ın küçük kızlarının vasileri Kamer), vekilleri olan Halil bin Mehmet Ağa huzurunda mahkemeye bir kez daha başvurdular. Vekil Halil bin Mehmet, murisleri Mülham ve Sem'in “*tarih-i kitaptan 18 gün önce*” zikredilen Cebel-i Akra Nahiyesi civarlarına çerçilik için gittiklerini, köyler arasında dolaşırken öldürdüklerini ve cesetlerinin yok edildiğini tekrar ileri sürmüştü. Vekil, şeriata uygun bir şekilde bu durumun soruşturulmasını talep etmişti. Ancak vekil, kendisine sorulduğunda, cevap olarak murislerin yakınlarından haberdar olmadığını belirtmişti. Mahkeme, davanın vekili huzurunda, davacıların (Ordu Köyü sakinleri) önceki davalarında ortaya çıkan tutarsızlıkları ve çelişkileri yeniden kayda geçirdi. Onlar, bir kez Sungur Köyü'nden Kara Halil'in cinayeti işlediğini, bir kez de Lazkiye Kazası'na tabi Bayır Nahiyesi'nde Kazıklı mahalde ikamet eden Arap Süleyman'ı katl ve gaib eylediğini iddia etmişlerdi. Davacıların nahiyeye bağlı diğer köylerin sakinlerini de dava ettikleri belirtilmiştir. Önceki iddia zincirine karşılık, mahkemeye Mülham ve Sem'in kayıp ya da ölü olmadığına dair güçlü bir delil sunulmuştur. Mülham ve Sem'in,

⁴⁹³ AŞS 2 46/61 (29 Rebiülevvel 1149/7 Ağustos 1736).

iddia edilen kaybolma tarihinden (18 gün önce) farklı olarak 15 gün önce Lazkiye'nin Bayır Nahiyesi'nde Kazıklı denilen yerde oturan Arap Süleyman'ın evinde oturup yemek yerken görüldüklerine dair şahitlik vardı. “*‘Udûl-i ahrâr ricâl-i ricâl müslimînden*” Ahmet bin İbrahim ve İbrahim bin Veli isimli şahıslar mahkemede tanıklık yapmışlardı. Bu tanıklar, Arap Süleyman'ın yanına 15 gün önce geldiklerinde Mülham ve Sem'i yemek yerken gördüklerini açıkça beyan etmişlerdi. Tanıklar, bu hususa şahitlik ettikleri ve yemin edebilecekleri yönünde ifade vermişlerdi. Mahkeme bu kişilerin tanıklıklarını kabul etmişti. Tanıkların, kayıp olduğu iddia edilen Mülham ve Sem'i kayıp olayından hemen sonra hayatta ve yemek yerken gördüklerini beyan etmeleri ve bu tanıklıkların kabul edilmesi üzerine, mahkeme Yahudilerin bu hususta muarazadan men edilmesine karar vermişti.⁴⁹⁴

Ama mahkemece reddedilen cinayet ve kayıp iddiası, olayın hukuki olarak kapandığı zannedildikten sonra doğrudan sultana sunulan bir dilekçe aracılığıyla siyasi ve idari düzlemde yeniden dile getirildi. Önceki davada Mülham ve Sem'in hayatta olduğuna dair tanıklıkların sunulması sonucunda, mirasçıların onların mallarına el koyma girişimleri hukuka aykırı bulunmuştu ve dava reddedilmişti. Ancak olay, mahkeme kararıyla sonlanmamıştır. Mahkeme kaydından 8 gün sonra, Arslan isimli bir Yahudi, sultana bir arzuhal sunarak olayı tamamen farklı bir iddia zinciriyle yeniden gündeme getirmişti. Buna göre Yahudi Mülham ve oğlu Sem, Antakya'dan Ordu'ya giderken Ordu topraklarında öldürülmüştü; yanlarında bulunan üç kese akçe ve diğer malları da yağmalanmıştı. Gasp edilen mallardan; bir katır ve bir merkep, halen Ordu'da bulunan Cebeci oğlu Mehmet'te ortaya çıkmıştı. Diğer mallar ise Kör Emir ve onun kardeşi ile Kara Ali' isimli şahıslarda bulunmaktaydı. Dolayısıyla bu hususun hukuka aykırı bir hal olması nedeniyle, Yahudi Arslan, durumun incelenmesini ve “*bu fakir Yahudi kullarına merhamet buyurulmasını*” sultana arz etmişti.⁴⁹⁵ Saygı ve yalvarma içeren bir üslupla kaleme alınan dilekçede, Yahudi bir ailenin üyelerinin Antakya'dan Ordu Köyü'ne yaptıkları seyahat sırasında öldürüldüklerine ve mallarının gasp edildiğine dair ciddi bir suçlama yöneltilmişti. Mağdurlar, adaletin sağlanması ve faillerin cezalandırılması amacıyla padişahın müdahalesini talep etmekteydi. Bu arzuhal, mağdurların yerel mahkemelerdeki davalarının sonuçsuz kaldığını gösterirken onların adaletin tesisi için doğrudan padişaha başvurmaları, dönemin adalet

⁴⁹⁴ AŞS 2 47/62 (29 Rebiülevvel 1149/7 Ağustos 1736).

⁴⁹⁵ Belgede, Arslan adlı kişinin yakınlık derecesi belirtilmemiştir (AŞS 2 209/300 (7 Rebiülahir 1149/15 Ağustos 1736)).

sistemindeki aksaklıklara ve bölgesel düzeydeki güvenlik zaafiyetlerine de işaret etmektedir.

Cinayet suçuna dair bir başka vaka, yukarıdakine benzer şekilde bir Yahudiye karşı eylem olarak 30 Temmuz 1709 (22 Cemaziyevvel 1121) tarihinde kayıtlara yansımıştır. Antakya kadısı, voyvodası, kethüdası, yeniçeri serdarı ve vilayetin ileri gelenleri ile iş ehli diğer kişilere hitaben yazılan bir emirde, Antakya Kazası'nda ticaretle uğraşan bir Yahudi'nin (isim kısmı belgede boş bırakılmıştır) katledildiği belirtilmişti. Yahudi tacir, Antakya'ya bağlı Zev isimli köye gittiği sırada Hacı İsmail ve kardeşinin hanesinde misafir edilmişti. Gece ise adı geçen Yahudi, Hacı İsmail ve kardeşinin hevalarına tabi keferelerden birkaç adam tarafından gizlice öldürülmüştü. Cinayetin ardından, Yahudi'nin eşyaları ve hayvanları gasp edilmişti, suçlular bu malları aralarında paylaşmışlardı. Bu eylemi gerçekleştirenlerin kimliklerinin belirlenmesi, gasbettikleri malları iade etmeleri ve şer'i mahkemede yargılanmaları için Yahudi'nin yetimleri Halep Divanı'na şikayette bulunmuştu. Bu amaçla, Halep Divanı tarafından bir mübaşir görevlendirilmişti. Böylece “... *karye-i mezburan ahvalleri meclis-i şer'ide ihzar ve teftiş ve tefhis idüb mübaşir merkûm ma'rifetiyle zikr olunan iki eşkıya ve ahvallerine tabi' adamlar her kimler ise ayan ve beyan götürülüb huzur-ı hilaf-ı şer'i katl idüb ve mevcud olan eşyayı ve davarı gasb ve te'addi eyledikleri şer'an sabit ve zahir*” olursa bu durumun mübaşir tarafından Halep Divanı'na bildirilmesi emredilmişti.⁴⁹⁶ Şeriata aykırı gasp, saldırı, bozgunculuk ve cinayetin söz konusu olduğu bu dava kaydında XVIII. yüzyılda Osmanlı kırsalında güvenlik sorunlarının yaşandığı, eşkıyalığın yaygın olduğu ve özellikle yolculuk eden tacirlerin tehdit altında oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca belgeden Yahudilerin Osmanlı topraklarında ticaretle uğraştıkları ve yerli halkla etkileşim içinde oldukları sonucuna varılmaktadır.

23 Kasım gecesi (1709), Antakya Kazası'na bağlı Deyr-i Süveyde Köyü'nün tarlalarında, bağlar arasında Arslan adlı bir Yahudi'nin cansız bedenine rastlanması üzerine bir soruşturma başlatılmıştı. Olay, Antakya kadısına, voyvodası Süleyman Ağa'ya, kethüdasına, yeniçeri serdarına, vilayetin ileri gelenleri ve iş ehline hitaben gönderilen bir buyruldu ile resmileşmişti. Voyvoda tarafından yapılan incelemede, Arslan'ın darp edilerek öldürüldüğü belirlenmişti. Buyrulduda, katillerin öncelikle Deyr Köyü ve çevresindeki Çardakiyye, Deyr-i Meşate köyleri ile Halziye ve Çertiye

⁴⁹⁶ AŞS 1 122/337 (22 Cemaziyevvel 1121/30 Temmuz 1709).

mezralarındaki bağ sahipleri arasında aranması emredilmişti. Ancak bu ilk arama çabaları sonuç vermemişti. Yerel arama çabalarının sonuçsuz kalması üzerine durum, Halep Divanı'na bildirilmişti ve katillerin bulunması için yardım talep edilmişti. Soruşturmayı yürütmek üzere Kapıcılar Kethüdası Mustafa Ağa görevlendirilmişti. Mustafa Ağa'ya verilen talimatta katillerin köy, mezra ve bahçe sahipleri arasında aranması; bulunanların vilayet ileri gelenlerine getirilmesi; durumlarının şeriata uygun şekilde değerlendirilip cezalandırılmaları için faillerin mübaşire teslim edilmeleri; takibat sonucunun ve gelişmelerin Halep Divanı'na bildirilmesi istenmişti. Ayrıca, yetkililer, katilin saklanmasına izin verilmemesi ve korunmasına engel olunması konusunda açıkça uyarılmıştı. Bu uyarı, yerel idarecilerin suçu saklama ve örtme eğilimi olabileceği şüphesini doğrulamaktaydı.⁴⁹⁷

16 Eylül 1753 tarihinde, İdlib'de yaşayan ve tacirlik yapan Zimmî Circos, ticaret amacıyla İdlib'den Derguş'a, oradan da Antakya'ya seyahat ederken, Tellice Köyü yakınlarında eşkıyalar tarafından öldürülmüştü. Circos'un yanında bulunan ve yaklaşık 700-800 kuruş değerinde olduğu tahmin edilen malı yağmalanmış ve cansız bedeni Asi Nehri'ne atılmıştı. Bu olayın ardından Circos'un oğlu Mihail, meselenin mahkemede çözülmesi için iki üç defa mektup göndermiş ve başvurular sonucunda Antakya voyvodası tarafından bir mübaşir görevlendirilmişti. Mübaşirden olay yerinin yakınında bulunan Kayacık, Hacı Paşa Mezrası ve Ansu köylerinde ikamet eden halkı sorgulanması istenmişti. Ancak, mahkemeye davet edilen köy halkı, bu çağrıya uymayarak duruşmadan vazgeçmiş ve yollanan mübaşire cevap dahi vermemişti. Bu durumun neticesinde yargılama süreci gerçekleşmemişti. Bunun üzerine, Mihail, eğer köy halkının Antakya kadısı ve voyvodası huzurunda yargılanmaları mümkün olmazsa, Halep Divanı'na sevk edilmeleri için Sultan'dan emir vermesini arzuhal etmişti.⁴⁹⁸ Antakya voyvodasının şikayeti göz ardı etme eğilimi, yerel yönetimlerdeki bazı aksaklıklara işaret etse de, Halep valisi vekili İbrahim, bir gün sonra, yani 17 Eylül'de, Antakya kadısına ve Voyvoda Mustafa Ağa'ya bir yazı göndermişti. Bu yazıda, olayın kendilerine ulaştığı ve meselenin iç yüzünün gizli bir şekilde derinlemesine soruşturularak faillerin açığa çıkarılması için Kaftancı İbrahim Ağa'nın mübaşir olarak görevlendirildiği belirtilmişti. Eğer ilgili tarafların yargılanması yerinde mümkün olmazsa, dilekçede belirtilen ve dilekçe sahibinin hasmı olan köylerin ileri gelenlerinin

⁴⁹⁷ AŞS 1 152/415 (21 Ramazan 1121/24 Kasım 1709).

⁴⁹⁸ AŞS 3 89/115 (27 Recep 1156/16 Eylül 1753).

ve ihtiyarlarının Divan-ı Halep'e getirilmesi talep edilmişti. Özetle, Halep valisi vekili, olayı mübaşir aracılığıyla şer'i hukuk çerçevesinde çözüme kavuşturacaklarını Antakya kadısına bildirmişti.

Mihail'in babası Circos'un katledilmesine ve mallarının yağmalanmasına ilişkin adli süreç devam ederken, 17 Eylül 1753'de, Mihail tarafından bir diğer hukuki mesele daha gündeme gelmişti. Bu ikinci dilekçe, Circos'un Hacı Paşa Mezrası'nda ikamet eden Mustafa isimli kişiden tahsil edemediği 23 kuruşluk alacağın tespiti ve bu borcun ödenmesini çeşitli mazeretlerle reddeden borçlunun yargılanması amacıyla Antakya kadısı nezdinde davanın görülmesi için padişah müdahalesinin talep edilmesini konu edinmekteydi.⁴⁹⁹

Babanın (Circos) katledilmesine, mallarının yağmalanmasına ve ardından ortaya çıkan alacak meselesine yönelik hukuki mücadelelerin ardından, Mihail bu kez 11 Ekim 1743 tarihinde miras hakkına odaklanmıştı. Onun, Circos'un varisi sıfatıyla (kendisi asaleten, annesi Latufe'yi vekaleten temsil ederek) açtığı bu dava, babasının yaklaşık iki buçuk ay önce (İdlip Kasabası'ndan gelirken) Derguş ile dört köy (Hacı Paşa Mezrası, Tellice Köyü, Ansu Köyü) arasında bir yerde öldürülerek cesedinin Asi Nehri'ne atıldığı ve değerli eşyaları (gümüş ve altın gibi madenler) ile birlikte katırı ve 2.500 kuruşluk malının yağmalandığı iddiasına dayanmaktadır. Bu yeni dava, sadece mirasın tespiti amacını taşımamakta, aynı zamanda cinayetle suçlanan dört farklı köyden gelen sanıkların (Hacı Paşa Mezrası'ndan Mehmet ve Mustafa, Tellice Köyü'nden Hüseyin ile Ansu Köyü halkından diğer Mehmet) sorgulanarak şer'an gerekli cezayı almalarını talep ederek önceki cinayet soruşturmasını da kapsayıcı bir zemine taşımaktadır. Davanın devamında köylüler mahkemede, Circos'un Mihail'in babası olduğunu bilmediklerini, iddia edilen tarihte köylerinde böyle bir cinayet işlenmediğini ve bu olaydan haberdar olmadıklarını belirterek suçlamaları reddetmişlerdi. Mihail ise cinayetin tam olarak hangi köyde, kimler tarafından ve nasıl işlendiğini net bir şekilde açıklayamamıştı. Uzun süren soruşturma ve delil toplama çabalarına rağmen Mihail'in yeterli delil sunamaması nedeniyle dava reddedilmişti.⁵⁰⁰ Red kararına rağmen, Circos'a borçlu olan kişinin cinayetin işlendiği Hacı Paşa Mezrası sakini olması, alacak-verecek ilişkisinden dolayı katledilme ihtimalini güçlendirmektedir. Şikayet, savunma, delil toplama ve karar alma süreçlerinin yer aldığı bu dava belgesi, özellikle kırsal bölgelerde

⁴⁹⁹ AŞS 3 89/115 (28 Recep 1156/17 Eylül 1753).

⁵⁰⁰ AŞS 3 18/34 (22 Şaban 1156/11 Ekim 1743).

işlenen cinayetlerin aydınlatılmasının ne denli güç olduğunu göstermektedir. Köy halkının suçlamaları kollektif bir şekilde reddetmesi, bu tür topluluklardaki güçlü dayanışma ve ortak hareket etme kültürünü ortaya koymaktadır. Bu durum, dönemin adli makamlarının, kapalı ve dayanışması yüksek kırsal topluluklar içinde delil bulma ve tanık beyanı elde etme konusunda karşılaştığı zorlukları yansıtmaktadır.

Antakya'nın Cebeli Akra bölgesinde iki Yahudi şahsın öldürülmesi ve sonrasında yaşanan hırsızlık vakası da mahkemeye yansımıştı. Bu örnekte maktullerin yanında bulunan üç keseden fazla paranın ve diğer eşyaların kaybolduğu tespit edilmişti. Ayrıca, maktullere ait atların, Antakya'daki bir menzilciye satıldığına dair kesin bilgilere ulaşılmıştı. Bu gelişmeler üzerine konuyu aydınlatmak amacıyla bir soruşturma başlatılmasına karar verilmişti. Dönemin Antakya kadısına ve voyvodası Mustafa Ağa'ya gönderilen bir emirle, söz konusu suçu işleyenlerin kimliklerinin belirlenmesi, yakalanması ve sorgulanması istenmişti. Soruşturma için görevlendirilen memur aracılığıyla tüm şüphelilerin Halep Divanı'na getirilmesi talep edilmişti. Bu sürecin titizlikle yürütülmesi, hiçbir şüphelinin soruşturulmadan kaçmasına izin verilmemesi gerektiği de belirtilmişti. Ayrıca yetkililer, kendilerine verilen emirleri tam olarak yerine getirmeleri gerektiği konusunda da uyarılmışlardı.⁵⁰¹

Antakya Kazası'na bağlı Süveyde Nahiyesi'ndeki Kebusiye Köyü sakinlerinden olan Gayrimüslim tebaa Yosef, Abraham, Mihail ve Leksan adlı şahıslar, şer'i mahkemeye başvurarak bir cinayet davası açmışlardı. Şikayetçilerin beyanına göre, babaları Musa, kendi tarlasından eve dönerken yaklaşık 20 gün önce, Mağaracık Köyü toprağı sınırlarında, söz konusu köy halkından Şeyh İbrahim ve başka bazı kişiler tarafından saldırıya uğramıştı. Bu saldırı sonucunda, Musa'nın sağ koltuk altından tüfekle vurulduğu, diğer uzuvlarının da bıçak ve kılıçla parçalanarak öldürüldüğü iddia edilmişti. Şikayetçiler, babalarının cesedinin hala olay yerinde bulunduğunu belirterek, şeriatın emrettiği şekilde bir inceleme yapılmasını ve durumun tutanak altına alınmasını istemişlerdi. Mahkeme, bu şikayet üzerine, inceleme yapması için Mevlana Halil Efendi'yi olay yerine göndermişti. Mevlana Halil Efendi, bölgedeki Müslüman halkla birlikte, Mağaracık Köyü'nde bulunan Voyvoda el-Hac Hüseyin Ağa tarafından görevlendirilen el-Hac Hasan ile birlikte olay mahalline gitmişti ve Musa'nın cesedi incelenmişti. İnceleme raporunda, maktulün sağ koltuğunun altından tüfekle vurulduğu ve diğer uzuvlarının da bıçak ve kılıçla parçalandığı doğrulanmıştı. Mevlana Halil

⁵⁰¹ AŞS 2 200/284 (17 Rebiülevvel 1149/26 Temmuz 1736).

Efendi, olay yerindeki durumu ayrıntılı bir şekilde raporla mahkemeye sunmuştu. Daha sonra, Çukadar Ali bin Abdullah adlı şahıs da olayla ilgili bilgileri mahkemeye aktarmıştı. Sonuç olarak, şikayetçilerin iddialarını doğrulayan bir rapor düzenlenerek dava süreci başlatılmıştı.⁵⁰²

Evinde yaşanan cinayet ve hırsızlık olayıyla ilgili şikayetini Padişah’a arz eden kişi bu kez Antakyalı Müslüman bir kadındı. Abdullah kızı Fatma’nın şikayetine göre, Liğvan Köyü’nden Zimmî Köse Musa Kahya ve bacanağı Zimmî Suvatoğlu küçük Musa bir gece evine izinsiz girmişlerdi. Fatma, söz konusu şahısların “*benim ehlim gülşen muhammedî bî-gayr-ı hakk geceleyin yatağında yatarkana bıçakla*” vurduklarını iddia etmişti; bu olayın üzerinden bir yıl geçtikten sonra da aynı iki zimmînin köydeki bahçecik evine girerek 10 batman haririni çaldıklarını öne sürmüştü. Fatma, Sultan’dan “*mübaşir kulları tayin-i huzur-ı aliyyelerinden murafa’a-ı şer’i ve ihkak olunmak babında emr-ü ferman*” rica etmişti. Bu talep üzerine, Fatma’nın arzuhalı dikkate alınarak bir soruşturma başlatılmıştı. Böylece, Fatma’nın şikayetine karşılık, görevlendirilen bir mübaşir aracılığıyla şikayet edilen zimmîlerin yakalanarak duruşmaya getirilmesi ve şeriata uygun bir şekilde yargılanmaları emredilmişti. Bu emir, Antakya kadısı ve voyvodasına bildirilmişti.⁵⁰³

Osmanlı Devleti’nde meydana gelen bir cinayet ve sonrasında kaybolan mal varlığının bulunması ve devlete teslim edilmesi amacıyla gönderilen detaylı bir emirde, Antakya’nın Süveyde Nahiyesi’nde ikamet eden Antakya ayanının, Abusa adlı bir zimmîyi katlettiği bilgisi yer almaktadır. Bu olay neticesinde Abusa’ya ve yakınlarına ait olan “*iki bin kiseyi mütecaviz emval ve eşya ve mühimmat ve nukudları*” ayan tarafından gasp edilmişti. Bu durum, İstanbul’a ihbar edilmişti. Bunun üzerine, maktul Abusa’nın ayan tarafından çalınan malları ve eşyalarıyla birlikte başka yerlerde bulunan bütün mallarının mahkeme görevlileri tarafından kaydedilmesi ve el konulması için talimat verilmişti. Bu görevin yerine getirilmesi amacıyla, kapıcıbaşlarından ve Halep’te devlete ait malları toplamaktan sorumlu olan memur Cihandar Hüseyin Bey’e, Antakya kadısına ve zabıta teşkilatına ferman gönderilmişti.⁵⁰⁴

⁵⁰² AŞS 6 39/39 (7 Safer 1167/4 Aralık 1753).

⁵⁰³ AŞS 8 88/121 (27 Rebiülahir 1179/13 Ekim 1765).

⁵⁰⁴ AŞS 12 47/84 (14 Şevval 1223/3 Aralık 1808).

2.3.6.2.Darp ve Yaralama Hadiseleri

Darp kelimesi, Arapça kökenli bir kelime olup, genel olarak “*vurma*”, “*çarpma*” ve “*dövme*” anlamlarına gelmektedir.⁵⁰⁵ Hukuki terim olarak ise, bir kişiye yönelik fiziksel şiddet uygulanması, yani “*yaralama*” fiilini ifade etmek için kullanılır.

İncelenen dönem kayıtlarında darp ve yaralama hadiseleri de mevcuttur. 1709 yılına ait bir mahkeme kaydında, Meydan Mahallesi’nde ikamet eden Ali ve eşi Zahide’nin çocukları hakkındaki beyanları, bir temsilci aracılığıyla dava dosyasında yer almıştı. Davanın karşı tarafı olarak Ali’nin babası Ahmet vekil tayin edilmişti. Hukuki süreçte, Antakya Kazası’nın Altınözü Nahiyesi’ne bağlı Suriye Köyü’nden olan Salamon veledi Mihail ile kardeşleri Ellez, Circis ve Musa isimli zimmîler, davalı olarak yargılamaya dahil olmuşlardı. Davacı tarafın iddiasına göre, davadan 15 gün önce 5 yaşında olan Ali’nin oğlu Cuma, söz konusu zimmîlerin menzili önünde dolaşırken, Musa ve kardeşlerine ait katırın taşlarla sıkıştırılarak mera alanına doğru yönlendirilmesi esnasında yaralanmıştı. Bu olayda, Cuma’nın üzerine gelen katırın ayağı, çocuğun dudağına isabet etmişti. Bu darbe ile çocuğun dudağı yarılmış ve üst dişlerinden biri kökünden kırılmıştı. Ancak, bu olayın öncesinde, davacılar tarafından talep edilen diyetin fetva-yı şerif gereğince zorunlu olmadığı belirtilmişti. Buna rağmen, taraflar arasında artan husumet nedeniyle, Müslüman arabulucuların yardımıyla bir sulh-ı fetva-yı şerif düzenlenmiş ve bu fetva çerçevesinde Ali ve Zahide, 12 kuruş karşılığında sulh yapmayı kabul etmişlerdi. Sulh bedeli olan 12 kuruş, eksiksiz bir şekilde karşı taraftan tahsil edilmişti. Bu anlaşma ile birlikte, Ali ve Zahide’nin zimmîlere olan zimmetleri ve hak talepleri düşürülmüştü. Bu sulhun ve dava çekişmesinin netleşmesi üzerine, vekalet yoluyla temsil edilen kişinin beyanları mahkeme tarafından kabul edilmişti.⁵⁰⁶

Antakya’nın Kastel Mahallesi’nde Cennetiye olarak bilinen mevkide kiracı olarak ikamet eden zimmî Ellez veledi Circis, kiracısı olduğu evin avlusunda oturan Mahmut oğlu Mehmet hakkında mahkemeye başvurmuştur. Ellez’in ifadesine göre, Mehmet olaydan bir gün önce salı günü ikindi saatlerinde, kendisinin ve eşinin olmadığı bir esnada, evine izinsiz girerek kapıyı kapatmış, küçük kızı Hana’yı darp edip bekaretini mahvetmişti. Mahkemeye verdiği cevapta Mehmet, Ellez’in iddialarını reddetmiş ve eve girip, kapıyı kapatarak küçük Hana’yı darp etmediğini beyan etmiştir.

⁵⁰⁵ Nişanyan, *Nişanyan Sözlük: Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*, 167.

⁵⁰⁶ AŞS 1 22/57 (evasıt-ı Rebiülahir 1121/20-29 Haziran 1709).

Bunun üzerine, Ellez'in iddialarının doğruluğunun araştırılması amacıyla sözüne güvenilir kişilerden Abdullah bin Ali ile “*mahkemenin muteber gördüğü kadınlardan*” Hatice b. İsmail ve Meryem b. Ahmet mahkemede şahitlik yapmak üzere çağrılmıştı. Şahitler, ifadelerinde Mehmet'in mahkemede beyan ettiğinden farklı olarak, olayın gerçekleştiği sırada Mehmet'in eve girdiğini ve kapıyı kapattığını belirtmişlerdi. Ayrıca, küçük Hana'nın feryat seslerini duyunca kapıyı açtıklarında, Mehmet ile küçük Hana'yı evde gördüklerini ve bu sırada Mehmet'in kendilerine, “*işbu sağıre-i mezbure-i mesken-i mezbure idhâl ve darb idüb sağır mezbureyi ben eyledim*” şeklinde ikrarda bulunduğunu ifade etmişlerdi. Tanıklar, kendi aralarında fikir ve söz birliğine vararak ve beyanlarının doğruluğuna yemin ederek, olayın bu şekilde gerçekleştiğine dair şahitliklerini kabul ettirmişlerdi. Şahitlerden bir tarafın kadınlar olduğu da ifade edilerek olay kayıtlara geçirilmişti.⁵⁰⁷

Müslüman ve Gayrimüslim bireylerin bir araya gelerek başka bir Müslüman kişiyi gasbetmek amacıyla işkenceden geçirdikleri bir dava da mevcuttur. Buna göre, Ahmet isimli şahsı darp eden dört kişiden üçü Müslüman iken, biri Antakya'nın Dörtayak Mahallesi'ndeki Cilit mevkiinde ikamet eden Medlic oğlu Abraham adındaki zimmîydi. “*Yaramazlar*” olarak nitelendirilen bu grup, Ahmet'i yakalayıp boynuna ip takarak öldürme niyetiyle şiddetli bir şekilde darp ve işkence etmişti. İşkence olayının ardından, Ahmet'in 30 kuruşu ve yanındaki eşyaların tamamı gasbedilmişti. Beyana göre, işkence eden bu kişiler Ahmet'i öldürmek üzere tekrar darb ve işkenceye girişmişken mağdur olay yerine gelen başkaları tarafından kurtarılmıştı. Darp olayının hemen akabinde Ahmet, Divan-ı Halep'e giderek şikayette bulunmuştu. Bu zulmü ortaya çıkarmak ve davalıların mahkeme önünde yargılanmasını sağlamak amacıyla, adı geçen kişilerin mahkemeye getirilmesi için Antakya kadısı ve voyvodasına hitaben bir buyruldu gönderilmişti. Bu buyruldu ile bir mübaşir tayin edilmiş ve kendisine, söz konusu kişilerin Divan-ı Halep'e getirilmesi konusunda “*bir dürlü özr ve bahane itdirmeyesiz*” şeklinde talimat verilmişti.⁵⁰⁸ Bu durum, suç teşkil eden eylemlerin sadece aynı din veya etnisite mensuplarınca yapılmadığını, farklı kökenden kimselerin de bir araya gelerek suç örgütü kurduklarını ve cürüm işleyebildiklerini göstermektedir.

⁵⁰⁷ AŞS 1 22-23/58 (21 Rebiülahir 1121/30 Haziran 1709).

⁵⁰⁸ AŞS 1 113/314 (13 Rebiülevvel 1121/23 Mayıs 1709).

2.3.6.3.Hırsızlık ve Ev Basma Hadiseleri

İslam hukukunda, mal varlığına yönelik suçların başında hırsızlık gelmektedir. Arapça’da “*sirkat*” ve “*serika*” terimleriyle ifade edilen hırsızlık, sözlük anlamı olarak “*başkasının malını gizlice alma, çalma*” şeklinde tanımlanır. Eylemin fıkhıdaki tanımı ise, “*başkasına ait bir malın mülk edinme kastıyla muhafaza edildiği yerden gizlice alınması*”dır.⁵⁰⁹

Hırsızlık eylemleri, bir kişinin cebinden para çalmak gibi basit ve bireysel fiillerden, büyük çetelerin köylere baskın yaparak ahalinin tüm mal varlığını yağmalamalarına kadar uzanan geniş bir yelpazede ve farklı boyutlarda ortaya çıkmıştır. İncelenen dönemde hırsızlık davalarına müteallik şikayetler ve mahkemeye intikal eden hususlar sıralanarak bunlara dair bir değerlendirme yapma imkanı mevcuttur. 24 Mayıs 1750 tarihinde Antakya’da ikamet eden Aslan veledi Ubur ve Musa veledi Nasır isimli Yahudilerin varisleri, Antakya Kazası’na bağlı Kırkbuçuk, Yenice, Hirbe ve Sungur köylerinde bulunan toplam 1.200 kuruş olan eşyanın çalındığı iddiasıyla şer’i mahkemeye başvurmuşlardı. Bu şikayet üzerine, olayın araştırılması için voyvoda aracılığıyla söz konusu köylerin sakinlerine mahkemeye gelmeleri yönünde bir çağrı yazısı gönderilmişti. Ancak, bu çağrıya köy halkı tarafından uyulmamıştı. Soruşturma sürecinde, hırsızların Kırkbuçuk Köyü’nden Temurci oğulları olarak bilinen kişiler olduğuna dair ihbar alınmıştı. İhbarın ardından bu kişilerin bölgeden kaçtıkları tespit edilmişti. Mahkemede bahsi geçen 1.200 kuruşluk eşyanın bir kısmı Temurci oğullarının hanelerinde bulunmuştu. Sonrasında, çalınan eşyanın 94 kuruş değerindeki bölümü mahkemeye teslim edilmişti, ancak hırsızlar yakalanamamıştı. Bu durum üzerine, köy halkının mahkemeye getirilerek yargılanması talep edilmiş ve bu talep Sultan’a arz edilmişti.⁵¹⁰ Çalınan eşyanın bir kısmının bulunması, suçlamaların tamamen asılsız olmadığını göstermişti. Ancak yeterli kanıtın ve şüphelilerin olmaması nedeniyle suçlular yakalanıp cezalandırılmamışlardı. Bu olay, yargı sürecindeki zorlukları ve yerel halkın işbirliği yapmaması gibi engelleri ortaya koymaktadır.

Antakya’ya bağlı Zeytuniye Köyü’nde ikamet eden Zimmî Mihail veledi David, evindeki eşyaların çalınması üzerine mahkemeye başvurmuştu. Mihail, suçun zanlısı olarak Meşrakiye Köyü’nden Ali bin Mehmet Reyhan’ı göstermişti. Onun iddiasına göre Ali, yaklaşık bir buçuk ay önce gece yarısı evine girerek kazan, leğen ve bir sandık

⁵⁰⁹ Ali Bardakoğlu, “Hırsızlık”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/385.

⁵¹⁰ AŞS 4 153/285 (17 Cemaziyelahir 1163/24 Mayıs 1750).

dolusu kıyafet de dahil olmak üzere eşyalarını izinsiz bir şekilde almıştı. Mihail, Ali'nin suçu Müslümanların huzurunda itiraf ettiği, ancak sonrası inkar ettiği için şahitlerin dinlenmesini talep etmişti. Bunun üzerine, Müslüman toplumun önde gelen şahsiyetlerinden el-Hac Abdullah bin el-Hac İbrahim ve Seyyid Ömer Çelebi ibn-i Seyyid el-Hac Mehmet Çelebi mahkemede hazır bulunarak tanıklık yapmıştı. Şahitler, Ali'nin gece yarısı Mihail'in evine girip kazan, leğen, bir sandık giysi ve benzeri eşyaları çaldığını kendilerinin huzurunda itiraf ettiğini beyan etmişlerdi. Bu tanıkların, şahitlikleri kadı huzurunda kabul edilmişti. Sanığın diğer davalarda hırsızlık ve ölümle sonuçlanan kavgalara karıştığına dair şikayetler üzerine, Ali'nin yaşadığı köy ile civarındaki köy ve mezra sakinlerinden, ayrıca Antakya'nın ulema ve ayan gibi önemli kişilerinden görüş alınmıştı. Köyün ileri gelenleri ve din adamları, Ali'nin bu tür suçlara yatkın olduğunu beyan etmişti. Böylece Ali'nin köyde toplumsal huzuru bozduğu tespit edilmişti. Kendisinin daha önce "*Nusayri*⁵¹¹ *taifesinden bir eşkiya*" olarak ceza almasına rağmen, kanunlara aykırı davranışlarına devam ettiği anlaşılmıştır. Bu durum üzerine, ulemanın fetvası doğrultusunda eşkiya Ali'ye ölüm cezası verilmişti.⁵¹² Bu ceza, Osmanlı Devleti'nin eşkıyalık gibi toplumsal düzeni bozan suçlarla mücadeledeki kararlılığını ve bu tür suçlara uygulanan cezai müeyyidelerin ağırlığını göstermektedir.

İstanbul'da ikamet eden Fransız elçilerinin 1746 yılında Divan-ı Hümayun'a sunduğu mühürlü seyahat belgesinden anlaşıldığına göre, Fransız tüccar Zinav, İskenderun İskelesi'nden Halep'e kabile ile mal naklederken Belen Kasabası'nda hırsızlık olayına maruz kalmıştır. Zinav, yüklerinden 42 düzine kırmızı boya çalındığı iddiasıyla Halep kadısına şikayette bulunmuştu. Bu şikayet üzerine, çalınan boyaların şer'i hükümlere göre tahsil edilerek sahiplerine iade edilmesi için 1747 senesi Ocak ayının son günlerinde bir emirname gönderilmişti. Bu emirle olay mahalline varılmışsa da hırsızlar yakalanmadığı için mesele çözüme kavuşturulamamıştı. 1750 yılında, Halep'te ikamet eden Fransız tacir Kerin, İskenderun İskelesi'nden Halep'e taşıdığı eşyalarından bir denk çukasının yine Belen Kasabası içinde çalındığını belirterek, zararının karşılanmasını talep etmişti. Bu hırsızlık vakalarının tekrarlanması üzerine, Halep Valisi İsmail Paşa'ya, Belen kadısına, mütevellisine, serdara, zabıta amirlerine ve

⁵¹¹ Nusayrilik, "*Hz. Ali'ye ilâhlık isnat eden bâtinî bir fırka*" olarak tabir edilmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. İlyas Üzümlü, "Nusayrilik", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/270-274; Ayrıca 1897 tarihli bir belgede Antakya'da yaşayan Nusayrîlerin bir asır önce Müslüman olarak kayda geçirildikleri anlaşılmaktadır. Bkz. BOA, Y.PRK.BŞK. 58/35 (28 Şevval 1314/1 Nisan 1897). Yani 1797 yılına denk gelmektedir. İncelenen begenin tarihi ise 1735 yılına aittir.

⁵¹² AŞS 2 5-6/10 (27 Cemazıyelevvel 1148/15 Ekim 1735).

ayana hitaben fermanlar gönderilmişti. Bu fermanlarda, eşyası çalınan tüccarın zararlarının tanzim edilmesi, hırsızların yakalanıp ağır bir şekilde cezalandırılması, ayrıca bugünden sonra geçip giden Fransız tüccarın mallarının korunmasına özen gösterilmesi ve benzer olayların yaşanmaması için bölgedeki güvenliğin artırılması emredilmişti. Tüm yetkililer, tüccarın güvenliğini sağlamak için gerekli tüm tedbirleri almakla görevlendirilmişti. Fermanlar, Fransız tüccarının çalınan eşyasını (kırmızı boya ve çuka) bulup iade edilmemesi durumunda, malların bedelinin olay yerinin halkından tahsil edilmesi⁵¹³ gerektiğini belirtmişti. Ayrıca Vali İsmail Paşa'ya gönderilen talimatta, Belen Kasabası'nın onun idaresi altında olduğu vurgulanarak, evvela söz konusu hırsızları tespit ettirmesi, sonra da daha önce çalınan kırmızı boyaları ve diğer davanın konusu olan bir denk çukayı Belen zabıta ve ayanına buldurması, bulunan malın tamamen veya bedelinin tahsil edilerek sahiplerine ödemesini sağlaması emredilmişti. Şayet bu defa da soruşturma bahanelerle geciktirilip görevliler tembellik ederlerse malın bedelinin ayan ve zabıtanın tahsil edilerek eksiksiz bir şekilde sahiplerine teslim edilmesi istenmişti.⁵¹⁴ Bu durum, Antakya kadısına, voyvodasına, vilayet ayanına ve ilgili makamlara da bildirilmişti. Fermanda, 1746 yılında Fransız tüccarından Zinav'ın İskenderun'dan Halep'e naklettiği eşyadan Belen'de çalınan 42 düzine kırmızı boya için de tahsilat emri verilmiş olduğu görülmektedir. Ancak o dönemde hırsızların yakalanamaması bahanesiyle soruşturmanın önemsenmediği ve dava ihmal edildiğinden meselenin sonuçlandırılmadığı hatırlatılmıştı.

Aynı kafileden başka bir tacire ait çukanın çalındığına dair de bir ihbar gelmişti. Bu ihbar üzerine hırsızların yakalanıp cezalandırılması ve çalınan malların iadesi için sadrazamın emriyle Belen kadısı, mütevellisi, ayanı ve ahalisine mahsus bir buyruldu ile durumun incelenmesi için mübaşir tayin edilmişti. Bu tür hırsızlık olaylarının meydana gelmesinde halkın ihmallerinin ve hırsızlara cesaret vermelerinin rol oynadığı, hatta bazılarının hırsızları sakladıkları veya kaçmalarına yardımcı oldukları belirtilmişti. Bu nedenle, Belen Kasabası ve yakın çevresindekilerin, bu durumdan haberdar olmaları ve tehditler karşısında uyanık olmaları hususunda Divan-ı Halep'ten bir buyruldu daha gönderilmişti. Buyruldu, kaçan hırsızların yakalanması için çaba gösterilmesi ve bu emre karşı çıkıp isyan eden olursa cezalandırılmaları hususunda önlemler alınmasını

⁵¹³ Bu uygulamaya nezir denilmektedir (bkz. Gümüş, *Devlet ve Asî "18. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Diyarbakiri'nde Eşkıyalık"* (Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2021), 352).

⁵¹⁴ AŞS 4 142-143/268 (evasıt-ı Cemaziyelevvel 1163/18-27 Nisan 1750).

emretmekteydi.⁵¹⁵ Antakya Kadısı'na gönderilen fermanla ise, suçun Belen Kasabası ve civarında gerçekleştiği, Antakya halkının, çalınan kırmızı boya ve çukanın bulunması için işbirliği yapmalarının temini, bulunan eşyanın sahibine teslim edilmesi ya da “*bir sûret-i ifrâğ ile arz ve iskat eylemek*” için çaba gösterilmesi gerektiği vurgulanmıştı.⁵¹⁶

Halep Divanı'ndan Antakya kadısına, voyvodasına, serdarına, kethüdalarına, ayanına ve iş erlerine hitaben yeni bir buyruldu gönderilmişti. Bu buyruldu, daha önceki emirleri teyit etmekteydi: Müste'men taifesinin Belen'de çalınan çuka ve kırmızı boyalarının mutlaka tahsil edilerek sahiplerine teslim edilmesi ve hırsızların yakalanarak cezalandırılması gerekmekteydi. Ancak, yapılan tahkikat esnasında olay bir isyan halini almıştı. Belen Kasabası halkı, devletin emirlerine karşı gelerek çalınan eşyaları iade etmeyi reddetmiş, hatta tahkikat için gönderilen mübaşir ve adamlardan birini öldürüp, birkaçını yaralayarak şiddetli bir direnç göstermişti. Olayın bir isyanla sonlanması neticesinde mübaşir, durumu öğrenir öğrenmez geri dönerek Antakya'ya yerleşmiş ve naibi aracılığıyla bu hadiseyi resmi bir ilamla Divan'a bildirmişti. Divan-ı Halep bu direnişin göz ardı edilmemesi gerektiğini vurgulayarak; önceki fermanlarda belirtilen çuka ve kırmızı boyaların bulunup sahiplerine iade edilmesini, hırsızların ve isyancıların yakalanıp adalete teslim edilmesini, bu tür olayların bir daha yaşanmaması için devlet tarafından Antakya'ya asker gönderilerek durumun kontrol altına alınmasını emretmişti.⁵¹⁷ Halep valisi ve diğer yetkililer, bölgeye gönderilen askerlere destek olmak ve isyanı bastırmakla görevlendirilmişlerdi. Bu emre uymayan yetkililer ve halk için ağır cezai yaptırımlar öngörülmüştü. Bu olay, Osmanlı Devleti'nde yaşanan güvenlik sorunlarının ciddiyetini ve devletin bu sorunlarla nasıl kararlı bir şekilde mücadele ettiğini gösteren önemli bir örnektir.

1753 yılında arzuhal sahibi Ahmet Efendi, daha önce Antakya'da kendisine ait olan, bir altın toka ve 150 kuruş değerindeki 2 adet yüzük taşının çalındığını belirterek mahkemeye başvurmuştu. Şikayetine göre, çalınan eşyanın yine Antakya'da yaşayan Serkez zimmî oğlu, Cebur, Kirebit, Abdunnur oğlu, Arap Ali ve diğer kuyumcuların dükkanlarında görüldüğü haberini almıştı. Ahmet Efendi, durumun tespiti için yetkili memurların görevlendirilmesini, çalınan eşyanın şeriata uygun şekilde geri alınarak hak sahibine teslim edilmesini Sultan'a arz etmişti. Yapılan şikayet üzerine, Antakya kadısı

⁵¹⁵ AŞS 4 143-144/269 (11 Cemaziyelahir 1163/18 Mayıs 1750).

⁵¹⁶ AŞS 4 144/270 (23 Cemaziyelahir 1163/30 Mayıs 1750).

⁵¹⁷ AŞS 4 152/280 (11 Recep 1163/16 Haziran 1750).

ve voyvodası tarafından konuyla ilgili bir memur görevlendirilmiş ve çalınan eşyaların bulunarak Halep'e bildirilmesi emredilmişti.⁵¹⁸

Zimmî bir kişi, Rum oldukları belirtilen başka zimmîler tarafından hırsızlıkla suçlanmıştı. Mağdur zimmî, gördüğü haksızlığa karşı durumu Padişah'a arz etmişti. 1753 yılında Aslan adlı mağdur, misafir olarak Süveyde İskelesi'nden kayıkla Lazkiye'ye geçmek istemişti. Ancak O, aynı iskelede bulunan Rum keferelerinden Circis ve Enkule isimli iki kişi tarafından sebepsiz yere darp edildiğini ve 50 kuruşunun zorla alındığını, üstelik kendisini hırsızlık iftirasıyla suçladıklarını iddia etmişti. Suçlama üzerine Antakya voyvodasına teslim edilen Aslan, voyvodanın kendisini 20 gün boyunca haksız yere alıkoyduğunu belirtmişti. Mağdur, “....*el-hamd İslamiyle müşerref*” olduğu zamanda yani İslamı kabul ettiğinde serbest bırakıldığını beyan etmişti. Bundan dolayı, Padişah'a, bu zimmîlerin Halep Divanı'na çağırılması ve Halep kadısı huzurunda yargılanması için bir memur görevlendirilmesini ve hakkının verilmesini arz etmişti. Antakya'da yaşanan bu hukuki meseleyle ilgili olarak, Antakya kadısı ve Antakya Voyvodası Mustafa Bey tarafından görevlendirilen bir memur aracılığıyla dilekçe sahibinin şikayetinin şeriata uygun olarak incelenmek üzere Halep'e gönderilmesi emredilmişti.⁵¹⁹ Antakya'da başlayan süreç, daha yetkili bir mahkeme olan Halep'e taşınmıştı. Bu durum, mağdurların daha üst mahkemelerde adalet arayışını ve yerel yetkililerin yetersiz kalabildiği durumlarda merkezi otoritenin devreye girdiğini göstermektedir.

2.3.6.4. Tecavüz Hadiseleri

Cinsel dokunulmazlığa yönelik suçlar, bireylerin kendi rızaları hilafına cinsel eyleme maruz kalmasıyla oluşan hukuki ihlalleri ifade eder. Bu suç türü, iki temel başlıkta incelenebilir: Rızaya dayalı cinsel ilişkiyi ifade eden “*zina*” ve rıza dışı cinsel saldırı “*tecavüz*”. Cinsel saldırı, mağdurun rızası olmaksızın, cinsel amaçla yapılan her türlü fiziksel teması veya tehdidi kapsar. Bu suçların yelpazesi, sözlü tacizden fiziksel saldırıya kadar geniş bir aralıkta değerlendirilmektedir.⁵²⁰

⁵¹⁸ AŞS 5 34/56 (29 Rebiülahir 1166/5 Mart 1753).

⁵¹⁹ AŞS 5 52/86 (gurre-i Zilkade 1166/30 Ağustos 1753).

⁵²⁰ İzzet Sak-Mustafa Fırathan Taşkın, “Şer’iye Sicillerine Göre Osmanlı Hukukunda Cinsel Suçlar: Konya Örneği (1660-1740)”, *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 22 (2019), 191.

İslam hukuku bağlamında zina suçu, failin medeni durumu, köle/hür statüsü veya mensup olduğu din gibi faktörlere bakılmaksızın cezai yaptırıma tabi tutulur.⁵²¹ Bu hükme dair görüşleri delillendirmek için Kur'an ve hadislerden çeşitli kanıtlar sunulmuştur. Kur'an'daki “*zina eden kadın ve zina eden erkekten ...*”⁵²² şeklindeki genel ifade, Müslüman ve Gayrimüslim arasında bir ayırım yapılmadığını göstermektedir. Bu durum, Gayrimüslimlerin de bu cezanın kapsamına dahil olduğu yönündeki görüşlerin temel argümanlarından birini oluşturur.

Osmanlı hukuk sisteminde, tecavüz eylemi, genellikle zina suçu kapsamında değerlendirilmiştir. Osmanlı Devleti'nde bir kadına yönelik tecavüz veya teşebbüs, ağır bir suç olarak kabul edilmiş ve bu eyleme karışan kişiler genellikle sürgün ve hapis cezalarına mahkum edilmiştir.⁵²³ Zina suçunda uygulanan had cezalarının yanı sıra, tecavüz suçunun kendine özgü yapısı dikkate alınarak, daha çok ta'zir cezalarına başvurulmuştur.⁵²⁴ Ta'zir cezaları, şeriat hükümlerince belirlenmiş olsa da suçun ağırlığı, failin sosyal statüsü ve diğer faktörler göz önünde bulundurularak hakimın takdir yetkisine göre değişkenlik gösteren cezalardandı.⁵²⁵ Osmanlı hukuku çerçevesinde tecavüz suçuna verilebilecek ta'zir cezaları arasında, siyaseten katl, uzuv kesme, dayak, hapis, sürgün ve para cezası gibi farklı yaptırımlar bulunmaktaydı.⁵²⁶

İncelenen kayıtlarda, ahlaki davranışlara aykırı cinsel suçlar arasında tecavüze ilişkin belgelere rastlanmaktadır. 1709 yılına ait bir belge, Antakya'da Müslüman erkeğin Gayrimüslim bir kıza tecavüz etme iddiasıyla ilgili soruşturma emridir. Halep Divanı'ndan Antakya kadısı, voyvodası, kethüda, yeniçeri serdarı, vilayet ayanı ve diğer yetkililere gönderilen bir buyrukduda, Antakya'nın Cüneyne Havlısı denilen yerde yaşayan Kassar Mahmut'un oğlu Mehmet'in, Dimo adındaki bir Gayrimüslimin bakire kızına tecavüz ederek şeriata aykırı bir fiil işlediği vurgulanmıştı. Söz konusu suç şer'i mahkemede kanıtlandığında, tanıkların huzurunda itiraf ettirilerek hakkın yerine

⁵²¹ Osman Kaşıkçı, *İslam-Osmanlı Hukuku* (İstanbul: Ufuk Yayınları, 2015), 332; Nevin Ünal Özkorkut, *Türk Hukuk Tarihinde Zina Suçu* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2009), 75.

⁵²² Nur 24/2.

⁵²³ Ahmet Aksın-Emrah Maral, “Osmanlı Devleti'nde Irza ve Namusa Yönelik İşlenen Suçlar ve Uygulanan Cezalar (1789-1850)”, *II. Türk Hukuku Tarihi Kongresi Bildirileri* 13-14 Mayıs 2016, ed. Fethi Gedikli (İstanbul: Onikilevha Yayıncılık, 2016), 1/824.

⁵²⁴ Belkıs Konan, “Osmanlı Hukukunda Tecavüz Suçu”, *OTAM Dergisi* 29 (1Mart 2011), 152-153.

⁵²⁵ Esra Yakut, “Tanzimat Dönemi'ne Kadar Osmanlı Hukuku'nda Taziri Gerektiren Suçlar ve Cezaları”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları* 2 (Güz 2006), 25-29.

⁵²⁶ Mehmet Koç, *Osmanlı Hukukunda Ta'zir Suç ve Cezaları* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, 2017), 90.

getirilmesi istenmişti. Tecavüzle suçlanan Mehmet'in, yargılanması ve gerekli cezanın verilmesi için Halep Divanı'na gönderilmesi emredilmişti.⁵²⁷ Aynı tarihli başka bir mahkeme tutanağında, yine Gayrimüslim bir kızın Müslüman bir erkek tarafından tecavüze uğradığı iddia edilmişti. Antakya'nın Kastel Mahallesi'nde ikamet eden Ellez isimli Gayrimüslimin küçük kızı Hana, Müslüman komşusu Mahmut'un oğlu Mehmet tarafından tecavüze uğradığı iddiasıyla mahkemeye başvurmuştu. Bu durum üzerine yasal süreç başlatılarak Mehmet'in sorgulanması talep edilmişti. Mehmet ise kendisine yöneltilen suçlamaları reddetmesine rağmen, daha öncede değinildiği üzere erkeklerden Abdullah ve kadınlardan Hatice ve Meryem mahkemede şahitlik yapmıştı. Bu tanıklar, Mehmet'i kızla birlikte evde bulduklarını ve Mehmet'in "*sağire-i mezbureyi mesken-i mezbure idhâl ve darb idüib sağir mezbureyi ben eyledim*" diyerek davalının suçu kabul ettiğini ifade etmişlerdi. Şahitlerin beyanları doğrultusunda, mahkeme Mehmet'in suçunu itiraf ettiği kanaatine varmıştı.⁵²⁸

Antakya, bazı Gayrimüslimler için ticari bir merkez olmanın yanı sıra, bulundukları bölgedeki iç huzuru bozan zimmîlerin sürgün edildiği bir yer olarak da görülmüştür. Bu itibarla cinsel suç teşkil eden eylemlere rastlanmaktadır. Örneğin, 1724 yılında Halep sakinleri tarafından Südde-i Saadet'e gönderilen bir arzuhalde, Halep'te yaşayan Yahudi cemaatinden Harin veledi Hadraceyb veledi Yantah veledi Derviş ile Halife veledi Harin Mürdefay veledi Mansur adlı kişilerin kadın ve çocuklara sürekli rahatsızlık vererek, huzursuzluk yarattıkları iddia edilmişti. Bu durum üzerine, söz konusu Yahudilere "*hüccet-i şer'iyye*" adı verilen resmi bir belge düzenlenerek Halep'ten uzaklaştırılıp Antakya'ya yerleştirilmeleri ve bir daha Halep'e dönmemeleri için padişaha arzda bulunulmuştu. Bu talep üzerine, Halep valisi ve Antakya kadısına ilgili emir gönderilmiştir.⁵²⁹ Dolayısıyla bu türden cezalandırmalar, yeni suçların da bir yerde toplanmasına yol açmış olmalıydı.

⁵²⁷ AŞS 1 119/329 (22 Rebiülahir 1121/1 Temmuz 1709).

⁵²⁸ AŞS 1 22- 23/58 (21 Rebiülahir 1121/30 Haziran 1709).

⁵²⁹ Dağtekin, *Halep Vilayeti Evamir-i Sultaniye Defteri (H. 1133-1138/M. 1720-1725) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, 71.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GAYRİMÜSLİMLERDE DİNÎ HAYAT

İslam hukukunda esas olduğu üzere Osmanlı Devleti'nde yaşayan Gayrimüslimler zimmî statüsü ile tanımlanmıştı. Din ve vicdan hürriyetinin temel hükmü olan “*dinde zorlama yoktur*”⁵³⁰ anlayışı bağlamında zimmîlere kendi dinlerini yaşama hakkı tanınmıştır.⁵³¹ Osmanlı toplumundaki farklı din ve mezheb mensubu insanların zorla Müslümanlaştırılması da yasaktı. Ancak kendi rızasıyla Müslüman olmak isteyen zimmî tebanın önünde herhangi bir engel yoktu.⁵³²

İslam hukukunun din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili ilkelerine sadık kalan Osmanlı İmparatorluğu, kuruluşundan itibaren farklı din ve mezheplere mensup insanları barındıran bir devlet olmuştur. Batı Ortaçağı'ndakine benzer despotik dini kurumların olmaması, farklı dinlere mensup cemaatlerin kendi dini önderleri ve kurumları aracılığıyla yönetilmesine izin verilmesi gibi Gayrimüslimlere tanınan ayrıcalıklar dini hoşgörünün göstergesiydi. Gayrimüslimler, kilise ya da havralarında toplu, evlerinde ise bireysel olarak ibadet etme özgürlüğüne sahipti.⁵³³ Ancak ibadetlerini Müslümanları rahatsız etmeyecek şekilde yapmak ve yeni ibadet yeri inşa etmemek gibi kısıtlamalara da tabi tutulmuşlardı.⁵³⁴

Antakya'nın Hristiyanlık tarihi içinde oynadığı rol, hem teolojik hem de stratejik açıdan kritiktir. Şehir, Hristiyanlığın Yahudi köklerinden ayrılarak evrensel bir kimlik kazanmasına, teolojik düşüncenin derinleşmesine, misyonerlik faaliyetlerinin genişlemesine ve ilk kilise yapılanmalarının oluşturulmasına öncülük etmiştir. Bu süreçte Antakya'ya patriklik statüsü verilmesi de şehrin önemini pekiştirmiştir. Sicillerde yer alan ferman ve beratlar incelendiğinde, Antakya'da görev yapan Hristiyan din adamlarına ait bilgilere rastlanırken, Yahudi din adamlarına ilişkin herhangi bir kayda ulaşılmamaktadır. Benzer şekilde Hristiyan kiliselerinin varlığına

⁵³⁰ Bakara 2/256.

⁵³¹ Kenanoğlu, “Osmanlılar'da Zimmî”, 438; Konan, “İnsan Hakları ve Temel Özgürlükleri Açısından Osmanlı Devletine Bakış”, 264-265; Demir-Turan, “Türkiye Selçuklu ve Osmanlı Tecrübesinde Gayr-i Müslim Kimliği”, 198.

⁵³² Mehmet Şeker, “Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre İhtida etmenin Şartları”, *Diyanet İlim Dergisi* 41/2 (2005), 72.

⁵³³ Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, 239-241.

⁵³⁴ Konan, “İnsan Hakları ve Temel Özgürlükler Açısından Osmanlı Devletine Bakış”, 269-270.

dair kanıtlar bulunmasına rağmen, Yahudi havraları hakkında bir kayıt bulunmamaktadır. Kiliselerin onarımı için belirli kurallar dahilinde izinler verilmişti, bu kurumların vakfedilen mallarına ve din adamlarının atanma veya görevden alınmalarına dair kayıtlar tutulmuştu.

İncelenen dönemde Antakya’da yoğun bir dini dönüşüm ve hareketlilik yaşandığına dair kayıtlar da mevcuttur. XVIII. yüzyıldan itibaren yayılım alanını genişleten Katolik inancının, Ortodoks nüfusun yoğun olduğu Antakya ve Antakya Rum Ortodoks Kilisesi üzerinde önemli etkileri olmuştur. Bu süreçte, Katolikliğe yönelen bazı din adamlarının Ortodoks ve Katolik inançları arasındaki teolojik farklılıkları vurgulamaları, Antakya Rum Ortodoks Kilisesi’nin resmen ikiye bölünmesine zemin hazırlamıştır. Ayrıca, sicillerde Antakya’da yaşayan bazı Gayrimüslimlerin Müslümanlığı seçtiklerine dair vesikalar da mevcuttur.

3.1. Mabedleri

Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim topluluklar, dini inançlarına uygun olarak kilise, manastır, havra gibi ibadethanelere ve mezarlıklara sahiplerdi. Devlet tarafından korunan ibadethanelere ve vakıf arazilerine kimsenin zarar vermesine izin verilmemekteydi. Dini liderlerin tayinlerinde bile ibadethanelerin dokunulmazlığına özellikle vurgu yapılırdı. Gayrimüslimler, dinlerini değiştirmeye zorlanmadan kendi inançlarını özgürce yaşayabiliyorlardı.⁵³⁵ İbadethanelere yönelik saldırılar, devlet tarafından ciddiyle cezalandırılırdı. Suç işleyen kişinin Müslüman veya Gayrimüslim olması ayrımı yapılmadan adaletin tecelli etmesi sağlanırdı. Bu durum, Osmanlı Devleti’nin Gayrimüslim tebaasına ait ibadethanelerin devlet güvencesi altında olduğunu göstermektedir.⁵³⁶

Kilise kelimesi, “*birini dışarıya çağırmak, toplantıya davet etmek, toplamak*” anlamındaki Grekçe “*ek-kaleo*” fiilinden türetilen ve “*topluluk*” manasına gelen “*ekklesia*” tabirinden gelmektedir. Modern Batı dillerinde kilise karşılığında “*eglise*” (Fr.), “*church*” (İng.) kelimeleri kullanılmaktadır. Arapça karşılığı ise kenîsedir.⁵³⁷ Belirtmek gerekir ki incelenen dönemin kimi belgelerinde kilise yerine kenise kelimesi kullanılmıştır. Kilise kelimesinin kökeni, Aramice üzerinden Arapçaya, oradan da

⁵³⁵ Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, 216, 233, 235, 239-240.

⁵³⁶ Ercan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku”, 125.

⁵³⁷ Mehmet Aydın, “Kilise” *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/11.

Türkçeye ulaşır. Aslında “toplantı yeri” ya da “okul” gibi genel anlamlara gelen bu kelime, Arapçada bir süre hem Hristiyan hem de Musevi ibadethaneleri için kullanılmıştır. Ancak daha sonra kilise için “kenise”, havra için “kenis” ifadeleri benimsenmiştir.⁵³⁸

Kilise sözcüğünün Hristiyan geleneği içerisinde dört farklı anlamı vardır. Bunlardan ilki, bütün bir Hristiyan imanını ve bizzat doktrinin kendisini ifade etmektedir. Böylece Hristiyan kilisesi denildiğinde ibadetten teolojiye kadar bütün Hristiyanlık imanını tanımlayan geniş bir anlam kastedilmiş olur. Kelimenin ikinci anlamı “mezhep”tir. Bu durumda “Katolik kilisesi”, “Ortodok kilisesi” ve “Protestan kilisesi” denildiğinde mezhep farklılıkları anlaşılır. Kelimenin üçüncü kullanımı “cemaat” kavramıyla ilişkilidir. Kilise kelimesinin daha çok bilinen ve kullanılan anlamı, “ibadet yeri”dir.⁵³⁹ Hristiyanlık merkezlerinden biri olan manastır ise, zâhid din adamlarının cemaat halinde yaşadığı bina veya binalar topluluğunu ifade eder.⁵⁴⁰

Hristiyanlık tarihi açısından son derece merkezi ve stratejik bir öneme sahip olan Antakya, Hristiyanlığın Yahudi köklerinden ayrılıp evrensel bir kimlik kazanmasında, teolojisinin derinleşmesinde, misyonerlik faaliyetlerinin yayılmasında ve ilk kilise yapılarının oluşmasında kilit rol oynamıştır.

3.1.1.Saint Pierre (Aziz Petrus) Kilisesi

Antakya-Reyhanlı karayolunun Antakya çıkışında, şehir merkezine yaklaşık 2 km mesafede, Silpius (Habib Neccar) Dağı’nın batı yamacında konumlanan Aziz Petrus Kilisesi, kayaya oyulmuş doğal bir mağaradan dönüştürülmüştür. Bu mağara, 13 metre uzunluğunda, 9,5 metre genişliğinde ve 7 metre yüksekliğindedir. Hz. İsa’nın 12 havarisinden biri olan Aziz Petrus’un Antakya’ya ilk gelişinde tebliğini bu mekanda gerçekleştirdiği bilinmektedir. Mağara, zamanla yapılan eklemelerle bir ibadet yerine, yani kiliseye dönüştürülmüştür. Bu mağaranın dönüştürülmesi ve Aziz Petrus’a/Saint Pierre’e adanmasıyla St. Pierre Kilisesi meydana getirilmiştir. Hristiyanlık dinini yaymak için misyonerlik faaliyetlerinde bulunan Aziz Petrus, Antakya Kilisesi’nin kurucusu ve ilk başpapazı kabul edilmiştir. Aziz Petrus, MS 67 yılında çarmıha gerilerek şehit edilmiştir. Erken Hristiyanlık döneminde Antakya’daki ilk Hristiyanların gizli toplantıları için kullandıkları bu kilisenin inşa tarihi kesin olarak

⁵³⁸ Ercan, Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, 113.

⁵³⁹ Aydın, “Kilise” 12.

⁵⁴⁰ Salime Leyla Gürkan, “Manastır”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/558.

bilinmese de, burası Hristiyanlığın en eski ibadethanelerinden biri olarak kabul edilmektedir.⁵⁴¹

Yapıya erişim kilisenin ön cephesinden üç ana giriş kapısı aracılığıyla sağlanır. İç döşemede, MS IV. ve V. yüzyıla ait mozaik kalıntıları ile sunağın sağındaki duvarda bir zamanlar duvarı tümü ile kaplayan fresklerden kalan izler bulunmaktadır. Sunak alanının sol tarafında, kilisenin içine açılan tünel yer almaktadır. Bu tünel, baskın durumlarında cemaatin dağlık bölgelere kaçarak saklanması amacıyla kullanılmıştır.⁵⁴² Arka duvara bitişik konumda, beyaz taşlardan yapılmış bir sunak ve bu sunak üzerinde oyuk bir niş bulunmaktadır. Bu nişin içine, 1932 yılında beyaz mermerden yapılmış Aziz Petrus heykeli yerleştirilmiştir. 1990 yılında ise sunağın arkasına taştan yapılmış bir kürsü eklenmiştir. Kilisenin iç mekanlarında, özellikle sunağın önünde, din adamlarına ait mezarlar bulunmaktadır. Ön bahçe de yüzyıllar boyunca mezarlık alanı olarak kullanılmıştır.⁵⁴³

Bu mağara kilise, 1580 yılında Müslümanlar tarafından Ortodokslara devredilmişti. Daha sonra 1856 yılında Halep'teki Fransız konsolosu kilisenin sahibi olmuştu ve burayı Vatikan'a bağışlamıştı. Suriye'deki Vatikan temsilcisi Brunoni, kiliseyi daha önce Antakya Katolik Kilisesi'ne yerleşen Kapuçin rahiplerine teslim etmişti.⁵⁴⁴

Dünyanın ilk katedrali olarak kabul gören Aziz Petrus Kilisesi, 1963 yılında Papa VI. Paul tarafından Hristiyanlar için hac yeri olarak ilan edilmiştir.⁵⁴⁵ Her yıl 29 Haziran'da, Katoliklerce burada ayinler düzenlenmektedir. Günümüzde Anıt müze olarak işlevini sürdüren kilisede, 29 Haziran'daki ayinler, valilik izni ve müze müdürlüğünün denetimi altında gerçekleştirilmektedir.⁵⁴⁶

⁵⁴¹ <https://www.kulturenvanteri.gov.tr> (Erişim tarihi: 10 Temmuz 2025).

⁵⁴² <https://muze.gov.tr> (Erişim tarihi: 10 Temmuz 2025); Melda Harbalıoğlu-Gamze Özel, "Kültür ve İnanç Turizmi Kapsamında Hoşgörü Kenti Hatay İlinin Değerlendirilmesi", *International Conference on Religious Tourism and Tolerance 9-12 Mayıs 2013*, ed. Muhsin Kar (Konya: Aybil Yay., 2013), 1067.

⁵⁴³ <https://tr.wikipedia.org> (Erişim tarihi: 10 Temmuz 2025).

⁵⁴⁴ <https://www.anadolukatolikkilisesi.org> (Erişim tarihi: 10 Temmuz 2025).

⁵⁴⁵ <https://muze.gov.tr> (Erişim tarihi: 10 Temmuz 2025).

⁵⁴⁶ <https://tr.wikipedia.org> (Erişim tarihi: 10 Temmuz 2025).

3.1.2. Antakya Ortodoks Rum Kilisesi

3.1.2.1. Antakya Kilisesi

Antakya Kilisesi, rivayetlere göre Havari Petrus tarafından MS 37-43 yılında kurulmuştur.⁵⁴⁷ Bu kilise, erken Hristiyanlık döneminde önemli bir merkez haline gelmişti ve İznik Konsili'nde (MS 325) patriklik statüsü kazanmıştır. Patrik Severus'un ölümünün (MS 538) ardından,⁵⁴⁸ Antakya Kilisesi,⁵⁴⁹ monofizitlik ve Kadıköy Konsili kararlarına bağlılık olmak üzere iki ana gruba ayrılmıştır. Bu ayrışma neticesinde, monofizit inancını benimseyenlere karşı, konsil kararlarına sadık kalan gruba “*Melkit*⁵⁵⁰ *Ortodoksları*” adı verilmiştir.⁵⁵¹ Bu tarihten itibaren Melkit Kilisesi, Rum Ortodoks Kilisesi olarak anılmaktadır.⁵⁵²

Hristiyanlık tarihinde ikinci büyük ayrışma, İstanbul Patriği ile Roma Piskoposluğu arasında yaşanan anlaşmazlıklar sonucunda 1054 yılında vuku bulan Katolik ve Ortodoks ayrılığıdır.⁵⁵³ Söz konusu ayrılığın ardından, daha önce İstanbul Patrikhanesi'nin yetki alanında bulunan ve XII. yüzyılda Bizans ayin usulünü benimseyen Antakya Kilisesi, Ortodoks Kiliseleri arasında yerini almıştır.⁵⁵⁴

Müslüman Arapların Antakya'yı 636 yılında ele geçirmesinden itibaren Antakya patriklerinin İstanbul'a yerleştiği bilinmektedir. Ancak bu durum, bölgedeki siyasi gelişmeler nedeniyle sürekli olarak değişiklik göstermiştir. 1206'da Latinler'in

⁵⁴⁷ Akdemir, “Geçmişte ve Günümüzde Türkiye'deki Süryani Kiliseleri”, 9.

⁵⁴⁸ Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, 201-202.

⁵⁴⁹ Antakya Kilisesi'ne bağlı olan Nesturi, Süryani, Ermeni, Maruni ve Keldani gibi çeşitli dini ve etnik gruplar, zaman içinde bu çatıdan ayrılarak kendi yerel kiliselerini oluşturmuşlardır (Kılıç, *Tanzîmât Sürecinde Antakya Ortodoks Rum Patrikhanesi ve Antakya'da Dini Hayat*, 8).

⁵⁵⁰ Türkçe'de yaygın bir şekilde “*Melkit*” olarak kullanılan “*Melkâiyye*” terimi, Sami dillerdeki “*kral*” anlamına gelen **mim-lam-kef** kökünden türemiştir (İbranice'de melek, Arapça'da melik). Terimin Süryanice'deki karşılığı “*kral taraftarları*” anlamında **malkâye/melkôye** (tekili malkây) şeklinde ifade edilir. İslamî literatürde bu grup için “*Melekiyye*”, “*Melkiyye*” veya “*Melkâniyye*” gibi farklı transliterasyonlar kullanılmıştır. Batı dillerinde ise terim “*Melchites (Melkites)*” biçimini almıştır. “*Melkit*” adının, Kadıköy Konsili'nden (451) sonra monofizitler tarafından İskenderiye, Antakya ve Kudüs'teki üç patrikhanenin tüm takipçilerine verildiği belirtilmektedir (Melkit hakkında daha fazla bilgi için bkz. Mustafa Sinanoğlu, “*Melkâiyye*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/84-85; Philip A. Khairallah, “The Ecumenical Vocation of the Melkite Church”, *St. Vladimir's Theological Quarterly* 30/3 (1986), 191; Raheb, “Greek Melkite Catholic Patriarchate of Antioch: Birth, Evolution, And Current Orientations”, 1-2).

⁵⁵¹ Ömer Faruk Harman, “Günümüzde Ortodoks Hristiyanlık”, *Dinler Tarihi Araştırmaları-III: 2000.Yılında Hristiyanlık (Dünü, Bugünü, Geleceği) Sempozyumu* 9-10 Haziran 2001 (Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2002), 193.

⁵⁵² Günel, *Türkiye Süryaniler Tarihi*, 34.

⁵⁵³ Mehmet Aydın, “Hristiyanlık”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/356; Harman, “Günümüzde Ortodoks Hristiyanlık”, 187.

⁵⁵⁴ Harman, “Günümüzde Ortodoks Hristiyanlık”, 193.

İstanbul'u işgali ve aynı dönemde Antakya'nın Haçlı Kontluğu tarafından işgal edilmesiyle başlayan süreç, 1268'de Sultan Baybars'ın Antakya'yı fethetmesine kadar devam etmiştir. Bu olaylar neticesinde Antakya patrikleri, 1342 yılına kadar Küçük Asya (Anadolu) içerisinde göç etmek zorunda kalmışlardır. Bu tarihten itibaren tüm Antakya patrikleri Şam'da ikamet etmeye başladıkları için patrikhanenin merkezi oraya taşınmıştı.⁵⁵⁵ Şam'da ikamet eden Patrik, “*Antakya ve tüm Doğu'nun patriği*” olarak anılmıştı.

İstanbul'un Fatih Sultan Mehmet tarafından fethinin ardından, Fener Patrikhanesi'nin Rum Ortodoks cemaatine verilmesi, dini hiyerarşide değişikliklere yol açmıştır. Bu gelişmenin bir sonucu olarak Antakya Kilisesi, Fener Rum Patrikhanesi'nin ruhani üstünlüğünü ve önceliğini tanımak durumunda kalmıştır. Bu kabul Antakya Kilisesi'nin patriklik makamına Yunan kökenli din adamlarının atanmasıyla somutlaşmıştır. 1890'lı yıllarda belirginleşen milliyetçilik akımı üzerine Antakya'daki Arap Hristiyanların ayaklanması ve bu ayaklanmaya Rusların da destek vermesi sebebiyle kiliseye artık Arap kökenli patriklerin ve din adamlarının atanma süreci başlamıştır.⁵⁵⁶

İncelenen dönem sicillerinin kilise tamiriyle ilgili belgelerine göre, Antakya Kazası'na bağlı Süveyde Nahiyesi'nde Rumlara ait Deyr-i Seb'an⁵⁵⁷ adında bir kilise ve Antakya'nın el-Cenine olarak tabir edilen yerleşiminde Meryem Ana Kilisesi⁵⁵⁸ vardı. Yahudilere ait bir ibadethaneye (havra veya sinagog) ve din adamlarına ise rastlanmamıştır.⁵⁵⁹

⁵⁵⁵ Kılıç, Tanzimât Sürecinde Antakya Ortodoks Rum Patrikhanesi ve Antakya'da Dini Hayat, 9; Münir Yıldırım, Tarihîsel Süreç İçerisinde Ortodoks Hristiyanlıktaki Patriklikler, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (Temmuz-Aralık 2003), 248; <https://www.ortodokslartopluluğu.com> (Erişim tarihi: 11 Temmuz 2025).

⁵⁵⁶ Bugünkü Antakya Ortodoks Kilisesi, Hürriyet Caddesi'nde yer almaktadır ve kilise 1833 senesinde Rus mimari üslubuna uygun olarak inşa edilmiştir (Kadir Albaysak, “Adana ve Hatay Çevresinde Misyonerlik”, *Dinler Tarihi Araştırmaları-V, Dinler Tarihçileri Gözüyle Türkiye’de Misyonerlik, Sempozyum 1-2 Ekim 2005* (Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2005), 360.

⁵⁵⁷ BOA, A.DVNS.MHM.d, 115/1019; BOA, A.DVNS.MHM.d, 115/1119; BOA, A.DVNS.MHM.d, 115/2739; BOA, A.DVNS.MHM.d, 116/1361; AŞS 1 179-180/480; AŞS 1 148/406; AŞS 1 148-149/407; AŞS 1 155-156/423; AŞS 1 156/424; AŞS 1 72-73/212.

⁵⁵⁸ AŞS 11 43/69 (evahir-i Safer 122/18 Mayıs 1806).

⁵⁵⁹ 1700 yıllarında, Antakya'nın Kurtuluş Caddesi'ndeki bir binanın havraya dönüştürüldüğü kaydedilmiştir (kaynak ve fotoğraf için bkz. Ek 7).

3.1.3.Kiliselerin Onarımı

Osmanlı İmparatorluğu’nda İslam hukukunun genel ilkeleri çerçevesinde, zimmî kabul edilen Gayrimüslimlerin yeni ibadethaneler inşa etmeleri kısıtlanmıştı, mevcut kiliselerin onarımı da sıkı devlet kontrolü altında tutulmuştu.⁵⁶⁰

1763 yılına ait bir belgede, yeni kilise inşaatının yasaklandığına dair bir iddia ileri sürülmekteydi. Olay, Gelibolu’da ikamet eden eski Antakya kadısının padişaha yazdığı arzuhal ile bildirilmişti. İddia şuydu: Gelibolu’da ikamet eden Çevganizade el-Hacı İbrahim Efendi ve Gelibolu naibi olan Emrullah Efendi, Rum ve Ermeni cemaatinden rüşvet kabilinden mal almışlardı. Padişahın izni olmadan şeriata aykırı olarak iki ayrı yerde yeni kiliseler inşa ettirmişlerdi. Bu durumun “... *beş yüz seneden berü devlet-i alîyenin bila emr-i alîşan menfuri olan bu makule mevad ve hareket zuhur ide geldiği yoğ iken ...*” ifadesiyle uzun süreden beri Osmanlı Devleti’nce yasaklandığı vurgulanmıştı. Şikayetçi, bu kişilerin şimdi de mühürsüz bir belgeyle büyük bir kilise inşaatı için izin istediklerini ve bu inşaatın ne kadar yanlış ve sakıncalı olduğunu bildirmek zorunda olduğunu belirtmişti. Sonuçta durumun ivedilikle araştırılması istenmiş, usulsüzlüğe neden olanların cezalandırılması gerektiği ifade edilmiş, ancak nihai kararın ve cezanın sultana ait olduğu belirtmişti. “... *malum-u hümayunum olmuşdur şer’i şerif havale olunup kulları icab ider ise katl olunsunlar itmez ise idi Kıbrıs’a nefy ve hedm olunmalarına ikdam oluna ...*” şeklindeki vurgu ile suçluların işlendiği cürmün cezasının ölüm ya da sürgün olduğu belirtilmişti.⁵⁶¹

Osmanlı Devleti’nde tamir faaliyetleri, detaylı bir izin ve kontrol mekanizması ile yürütülmüştür. Kilise tamirine ilişkin usulün açık bir şekilde anlatıldığı belgelerde onarılacak mabedin “*kadim*” veya “*feth-i hakaniyeden berü*” olmasına, “*bilâ-terfî ve lâ-tevsî*” yani mevcut yapıya herhangi bir genişletme ve yükseltme yapılmamasına dikkat edilmesi sınırlaması konmuştu. Bir kilisenin onarılması gerektiğinde bu durum yetkililere bildirilirdi. Başta bölge kadısı olmak üzere mimar ve diğer yetkililer, kiliseyi yerinde inceleyerek tamir zorunluluğunun tespiti için gerekli işlemleri yaparlardı. Kilise tamirinin dinî açıdan uygun olup olmadığına dair fetva alınması, sürecin önemli bir adımıydı. Fetva sonucunda tamirin uygun olduğuna karar verilirse padişahın onayı alınarak tamire başlanırdı. Tamir işlerinin tamamlanmasının ardından, yetkililer tarafından tekrar bir inceleme yapılarak işin eksiksiz ve doğru yapıp yapılmadığı

⁵⁶⁰ Kenanoğlu, “Osmanlılar’da Zimmî”, 438-439.

⁵⁶¹ BOA, AE.SMST.III, 90/6802 (10 Zilkade 1176/23 Mayıs 1763).

kontrol edilirdi.⁵⁶² Böylece mabedlerin onarım işleri belirli aşamalar sonucunda gerçekleşmişti.

24 Şubat-5 Mart 1707 (evahir-i Zilkade 1118) tarihinde Antakya'nın Süveyde Nahiyesi'nin Zeytuniye Köyü sakinlerinden Rum halkı, kadıya müracaat ederek, fetihten beri terk edilmiş haldeki eski ve değerli kiliselerinin çatısı ve dört duvarının harap olup tamire muhtaç olduğunu bildirmişti. Bu husus üzerine Antakya kadısı, kilisenin keşif ve tamirâtı için durumu padişaha arz eylemişti. Padişah ise kilise duvarlarının ve çatısının ne kadarlık bir kısmının yıkıldığının ve bu yerlerde Müslümanların mezarlarının olup olmadığının mimarların katılımıyla şeriatı uygun bir şekilde tespit edilip, delillerle birlikte tekrar arz edilmesi hususunda bir ferman göndermişti. Bürokratik süreçte kilisenin onarımı için öncelikle kadının inceleme yapması ve durumu resmi olarak belgelemesi gerekiyordu.⁵⁶³ 14-23 Nisan 1709 (evasıt-ı Muharrem 1119) tarihlerinde Antakya kadısına gönderilen hükümde Süveyde Nahiyesi'nin Zeytuniye Köyü'nde bulunan kilisenin adı Deyr-i Seb'an olarak zikredilmişti. Antakya kadısı, Dersaadet'e gönderdiği mektupta bu kilisenin rahibi ve nahiyede oturan Rum halkının tamirini istediklerini, Deyr-i Seb'an adıyla bilinen kadim kiliselerinin dört duvarının mevcut olduğunu, ancak zamanla bazı kısımlarının yıkılıp içinde taş ve toprak yığınlarının bulunduğunun gözlemlendiğini padişaha bildirmişti. Padişah, tamire izin verilmesi için kilisenin tam olarak ne kadarının yıkıldığını dair şeriatı uygun bir inceleme yapıp sonuçlarının kendisine bildirilmesini emretmişti.⁵⁶⁴ Yaklaşık iki buçuk ay sonra Deyr-i Seb'an Kilisesi'nin durumu hakkında yapılan incelemeler raporlaştırılarak padişaha sunulmuştu. İncelemede, kilisenin dört duvarının hala ayakta olduğu, ancak çatısının zamanla yıkıldığı ve içinde taş ve toprak yığınları bulunduğu tespit edilmişti. Yapılan ölçümlerde kilisenin yüksekliği 26 zirâ', genişliği ise 12 zirâ' olarak bulunmuştu. İncelemenin sonuçlarını değerlendiren Padişah, kilisenin tamir edilecek kısımlarına dışarıdan yeni taş veya ağaç getirilmeden, yıkılan kısımlardan çıkan malzemeler kullanılarak ve şeriatın izin verdiği ölçüde, eski hali bozulmadan, genişletilmeden ve yükseltilmeden tamir edilmesi için Antakya kadısına hitaben bir ferman göndermişti.⁵⁶⁵ 20-29 Haziran 1709 tarihlerinde Antakya kadısına

⁵⁶² BOA, A.DVNS.MHM.d, 115/1019; BOA, A.DVNS.MHM.d, 115/1192; BOA, A.DVNS.MHM.d, 115/2739.

⁵⁶³ BOA, A.DVNS.MHM.d, 115/1019 (evahir-i Zilkade 1118/24 Şubat-5 Mart 1707).

⁵⁶⁴ BOA, A.DVNS.MHM.d, 115/1192 (evasıt-ı Muharrem 1119/14-23 Nisan 1709).

⁵⁶⁵ BOA, A.DVNS.MHM.d, 115/2739 (evasıt-ı Rebiülahir 1120/30 Haziran-8 Temmuz 1708).

tekrardan bir ferman yollanmıştı. Bir emirde, önceki hususlar yinelenmiş ve daha önce gönderilen mektupta bahsedilen Süveyde Nahiyesi'ndeki eski Deyr-i Seb'an Kilisesi hakkında şu karar verilmiştir: Nahiyedeki Gayrimüslim halk, şeriata başvurarak, fetihten beri terk edilmiş olan bu kilisenin dört duvarının sağlam olduğunu, ancak çatısının yıkıldığını ve içinde taş ve toprak bulunduğunu belirtmişlerdi. Daha önce devlete arz edildiğinde, şeriata göre bir keşif yapılarak hasar gören kısımların tespit edilmesi istenmiş ve bu konuda yeni bir emir verilmişti. Bu emre istinaden kilise yeniden incelenmiş ve gerçekten de dört duvarının sağlam, ancak çatısının zamanla yıkıldığı ve içinde taş ve toprak bulunduğu tespit edilmişti. Yapılan ölçümlerde kilisenin uzunluğunun 26 zirâ', genişliğinin 12 zirâ' olduğu anlaşılmıştı. Bu durumda, talep üzerine, kilise tamir edilirken, hasarlı kısımların dışında yeni taş veya başka malzemeler kullanılmayacağı ve tamamen kendi imkanlarıyla, şeriata uygun bir şekilde eski haline getirileceği kararlaştırılmıştı. Kimsenin kilise tamirine engel olmaması, tamir esnasında eski haline aykırı hiçbir değişiklik yapılmaması emredilmişti.⁵⁶⁶ Kilisenin durumu hakkında detaylı bir inceleme yapılmış ve adli sürecin sonucunda tamirine karar verilmişti. Dört ay sonra Antakya Kadısı'na, voyvodası Süleyman Ağa'ya, kethüdaya, yeniçeri serdarına, vilayetin ileri gelenlerine ve iş erlerine bir ferman daha gönderilmişti. Kilisenin tamirinde, kimsenin fermanın aksine hareket etmemesi, eski halinden çıkarılma ihtimaline karşı dikkatli olması ve emre uygun davranması emredilmişti.⁵⁶⁷

Bazı durumlarda tamirat için verilen izinlerin suistimal edildiği sonucuna da varılmaktadır. Gayrimüslimlerin, kiliselerini onarmak için izin almaları ve bu izni kiliseye yeni bölümler ekleyerek mevcut yapıyı değiştirecek şekilde kullanmaları üzerine, adeta yeni bir kilise inşa etmiş sayılmaları nedeniyle söz konusu kiliselerin yıkımına karar verilmiştir. İlgili bir kayıta, Aralık ayının 13'ünde kilisenin tamiratıyla ilgili şikayet üzerine Antakya Kadısı, müftü efendi ve diğer alimler, voyvoda Süleyman Ağa, kethüda, yeniçeri serdarı, vilayetin ileri gelenleri ve iş erlerine hitaben bir emir daha gönderilmiştir. Deyr-i Seb'an adlı kilisenin uzunluğu 26, genişliği 12 zirâ' olarak kaydedilmişti. Kilisenin tamiri için merkeze başvurulmuştu ve gereken izin alınmıştı. İzin kapsamında, kilisenin eski halindeki gibi tamir edilmesi ve dışarıdan taş ve ağaç gibi şeylerin getirilmemesi kararlaştırılmıştı. Ancak, kilise cemaati, izin verilenin

⁵⁶⁶ AŞS 1 148/406 (evasıt-ı Rebiülahir 1121/20-29 Haziran 1709).

⁵⁶⁷ AŞS 1 148-149/407 (25 Şaban 1121/30 Ekim 1709).

dışında kilisenin bazı yerlerinde tamirat yapmıştı ve kiliseye birkaç oda eklemiştir. Bu durum Antakya halkı tarafından fark edilmiş, kadı ve ileri gelenler durumu incelemek üzere kiliseye gitmişti. İnceleme sonucu izin verilenin çok üzerinde ek inşaatlar yapıldığı görülmüştü. Bu durum üzerine yukarıda ismi zikredilen mercilerin başlarına mübaşir kılınan Hüseyin Ağa söz konusu yere giderek durumu şeriata uygun bir şekilde yerinde incelemek, izin verilenin dışında yapılan inşaatları tespit edip ve bunu durdurmakla görevlendirilmişti. Anılanlardan ittifaken durumu inceledikten sonra Halep Divanı'na bildirmeleri, fermana uymaları ve hiç kimseye zulmetmemeleri istenmişti.⁵⁶⁸ Kilisenin durumu ile ilgili rapor 15 Aralık'ta merkeze bildirilmişti. Rapora göre, kilise çevresi sur gibi bir yapıya sahipti. Kilise cemaatine sadece çatının tamiri için izin verilmesine rağmen, cemaatin başka yerlerden taş, ağaç ve kireç getirttiği ve kilisenin fetih sırasında yıkılan kısımlarını tamamen onarıp kale gibi sağlam bir yapıya dönüştürmeye çalıştıkları tespit edilmişti. Kilise denize sadece iki saat uzaklıkta olduğu için civardaki Gayrimüslimler için de tehlikeliydi. Bu durum üzerine eski kethüdalarından Hüseyin Ağa ve o esnada Antakya'da subaşı olan Süleyman Ağa'ya, yanlarındaki Karabaş zimmîyi de alarak kiliseye gidip yapılan yeni inşaatları tamamen yıkmaları ve işbirliği içinde bulunan kilise cemaatinden kimlerin inşaatta yer aldığının ve nereden malzeme getirdiklerinin soruşturulması emredilmişti. Bu kişilerin cezalandırılmaları, diğerlerine ibret olmaları açısından tutuklanarak huzura getirilmeleri ve yıkılan yapıların malzemelerini Antakya'ya getirmeleri istenmişti.⁵⁶⁹ Beş gün sonraki kayıтта Rahip Kirkos'un Deyr-i Seb'an Kilisesi'nin tamiri için daha önce resmi makamlara başvurduğu ve bu talebin mahkemenin onayı ve bir fermanla, belirli koşullar altında kabul edildiği yazılmıştı. Söz konusu kilisenin dört duvarının sağlam olduğu, ancak çatısının yıkık halde olduğu belirtilmişti, onarımın dışarıdan herhangi bir taş ve kereste getirilmeden, tamamen kilisenin kendi imkanlarıyla ve mevcut yapıyı yükseltme veya genişletme amacı gütmekten yürütülmesi şart koşulmuştu. Bu şartlar, Antakya'da oturan Dimitri, Abraham, Circis, İsa, Abdullah, Yakup, Abraham, Yosef, Abdunnur, Musa, Eyüp ve diğer Abraham ile Şenbek Mahallesi'nden Ellez, Hana, Dimitri, Circis ve İsa isimli başka zimmîlerin mahzarlarında sözlü beyanları ile teyit edilmişti. Ancak, daha sonra yapılan şer'i incelemeler sonucunda, kiliseye dışarıdan taş, kereste ve diğer malzemeler getirilerek kilise içine yeni bölmeler inşa edildiği, yapının bir tarafının tahta ile kapatılıp fırın ve diğer bir kısmının ise ev olarak kullanıldığı belirlenmişti. Bu

⁵⁶⁸ AŞS 1 155-156/423 (10 Şevval 1121/13 Aralık 1709).

⁵⁶⁹ AŞS 1 156/424 (12 Şevval 1121/15 Aralık 1709).

durumun, verilen fermana aykırılık teşkil ettiği kanaatine varılmıştı. Söz konusu tespitler üzerine, dönemin valisi ve eyalet veziri olan Mehmet Paşa'nın marifetiyle ferman ihlali nedeniyle yeniden inşa edilen kısımların yıkımına karar verilmişti ve bu karar uygulanmıştı. Yıkım işlemi sonrası süreçte, onarımları başlatan Rahip Kirkos mahkemede, söz konusu izinsiz eklemeleri kimsenin yardımı olmaksızın, tamamen "*kendim talib ve ragıb olub tamir eyledim*" şeklinde beyan etmişti. Tüm bu süreç ve alınan kararlar, şer'i hükümlere uygun olarak resmi kayıtlara geçirilmişti.⁵⁷⁰ 16 Mart 1710 tarihinde Antakya Kadısı ve diğer yetkililere bir emir daha gönderilmişti. Deyr-i Seb'an Kilisesi'nin zamanla harap olduğu ve daha önce tamir edilmesine izin verildiği kaydedilmişti. Ancak yapılan incelemelerde, kilisenin aslında fetihten beri terk edilmiş durumda olup, deniz kıyısında sağlam bir kalenin içinde yer aldığı anlaşılmıştı. Ayrıca daha önce verilen emirlere rağmen, kilise cemaatinin izin verilenin çok ötesinde inşaatlar yaptığı bu itibarla kilisenin yüksekliğinin 26 zirâ'dan 46 zirâ'ya, genişliğinin ise 12 zirâ'dan 22 zirâ'ya çıkarıldığı belirlenmişti. Bu durumun ise kilisenin korsanlar için sığınak haline gelmesine neden olabileceği endişesiyle sonlandırıldığı kaydedilmişti. Bu nedenle, kilise ve kalenin tamamen yıkılması ve bu yıkım işlemi sırasında taş üstünde taş bırakılmayacak şekilde yapılması emredilmişti. Bu vazifeyi ifa etmesi için bu kez Mustafa Ağa görevlendirilmişti. Anılan kişilerin şeriata uygun şekilde bu işleme katılmaları ve Mustafa Ağa ile birlikte hareket etmeleri, ayrıca kilise ve kalenin tamamen yıkıldığından emin olduktan sonra durumu padişaha bildirmeleri istenmişti. Muhatapların bu emre kesinlikle uymaları ve başka bir davranışta bulunmamaları tembihlenmişti.⁵⁷¹ Emirden bir ay sonra önceki keşfe aykırı olarak kilisede yapılanlar ve ek olarak kalenin içine üç adet kireç ocağı, bir ev ve bir ekmekçi fırını inşa ederek kaleyi kendi amaçları için kullandıkları ortaya çıkmıştı. Hem nahiye hem de Antakya halkı bu yerin korsanlar için sığınak olabileceği yönünde şikayetleri sonucunda bu kilise ve kalede yapılan tüm inşaatlardan hiçbir eser kalmayacak şekilde tamamen yıkılması ve bu işlemin tamamlanmasının ardından durumu padişaha iletmek için Halep valisi, mollası ve Antakya naibi de görevlendirilmişti.⁵⁷² Kilisenin tamirâtı sırasında izin verilen sınırlar aşılarak yapılan ek inşaatlar ve bu durumun incelenmesi, Osmanlı Devleti'nde dini hoşgörünün sınırları olduğunu göstermektedir. Önceki fermanlara rağmen kilise cemaatinin daha büyük bir yapı inşa etmeye çalışması devlette güvenlik

⁵⁷⁰ AŞS 1 72-73/212 (17 Şevval 1121/20 Aralık 1709).

⁵⁷¹ AŞS 1 179-180/480 (15 Muharrem 1122/16 Mart 1710).

⁵⁷² BOA, A.DVNS.MHM.d, 116/1361 (evasıt-ı Rebiülevvel 1122/10-19 Mayıs 1710).

endişeleri yaratmıştı. Bu durum, Osmanlı Devleti'nde güvenlik endişelerinin dini yapıların üzerindeki kararlarını nasıl etkileyebileceğini de ortaya koymuştur.

Metropolitlere verilen beratlarla belirtildiği üzere, Rumların terk ettiği kilise ve manastırlar, padişahın izni olmadan tamir edilemezdi. Ancak, Antakya ve çevresinin patriği Anesimyos (Anesimos Euthymius I (1792-1813)) adındaki rahibin sorumluluğu altında bulunan, Antakya'nın el-Cenine olarak tabir edilen mahallede yer alan Meryem Ana Kilisesi'nde bazı ehl-i örf taifeleri tarafından kiliseyi tamir etmek bahanesiyle mal edinmek ve kazanç sağlamak amacıyla izinsiz değişiklikler yapıldığı bildirilmişti. Bu durum üzerine padişaha bilgi verilmiş ve konu hakkında inceleme yapılması istenmişti. Daha önce de İstanbul ve çevresinin Rum Patriği ile İstanbul'da ikamet eden metropolit cemaati benzer bir şikayette bulunmuş ve kilisede padişahın izni olmadan inceleme yapıldığı ve sözleşme şartlarına aykırı hareket edildiği dile getirilmişti. Bu nedenle, şer'i bir emir olmaksızın kilise ve manastırların tamir edilmesi ve ehl-i örf denilen bazı gruplar tarafından kilise ve manastırların denetlenmesi gibi tecavüzlerin önlenmesi için bir ferman çıkartılması arzuhal edilmişti. Hazine-i Amire'de muhafaza edilen Anesimyos Mukata'ası Defterleri'ne müracaat olunduğunda metropolitlerin yetki alanındaki eski zamanlardan beri sahip oldukları kilise ve manastırların padişahın izni olmadan kimsenin elinden alınmayacağı ve eski durumlarına uygun olarak izinle onarılabileceği, hatta izinsiz bir taşın bile yerinden oynatılamayacağı, yine şer'i bir emir olmadan ehl-i örf tarafından kilise ve manastırların boş yere denetlenmesinin yasak olduğu daha önce verilen bir fermanla belirtilmişti. Ancak bu fermana rağmen, Antakya'da yaşayan Rum cemaati, mevcut kiliselerinden memnun olmayarak özellikle Meryem Ana Kilisesi'nin harap olduğunu öne sürerek, yeni bir kilise inşa etmek istemişlerdi. Bu durum üzerine yapılan başvuruda, Rumların amacının sadece yeni bir kilise yapmak olduğu, ancak eski kiliselerini kullanmaları gerektiği belirtilmişti. Bu tür dine aykırı ve izinsiz yapılan işlerin engellenmesi için gerekli emirlerin verilmesi istenmiştir. Antakya kadısı ve voyvodasına bu cemaatin eski kiliselerine kesinlikle zarar vermeden sadece yeni bir kilise inşa etmişlerse, bunun şeriata uygun olarak yıkılması, eğer yıkılmamışsa bunların yıkılması için izin verildiği hususunda ferman gönderilmişti. Yetkililerin bu emir doğrultusunda hareket etmeleri ve bu konuda gereken hassasiyeti göstermeleri hususu da vurgulanmıştı.⁵⁷³

⁵⁷³ AŞS 11 43/69 (evahir-i Safer 122/18 Mayıs 1806).

3.2.Din Adamları

İstanbul'un fethi öncesi Osmanlı'da Gayrimüslimler, İslam hukukunun zimmi statüsü altında değerlendirilirken, fetih sonrası “*millet sistemi*” ile din ve mezhep esasına göre bir kimlik kazandı. Osmanlı'da din esaslı millet sistemiyle, Rum, Ermeni ile Yahudiler ayrı milletler olarak kabul edilmişti ve Gayrimüslim-devlet ilişkileri yeniden yapılandırılmıştı.⁵⁷⁴

İstanbul fethi sonrası Rumlar kendi dinî kurallarına göre Ortodoks patriklik makamına “*Ganadios*” ünvanıyla Georgios Scholarios'u patrik seçmişlerdi.⁵⁷⁵ Ermeniler için de 1461 yılında İstanbul'da Ermeni Patrikhanesi kurdurulmuş ve Patrikhanenin başına Bursa'daki Ermeni ruhani lideri Hovakim getirilmişti.⁵⁷⁶ Fetih sonrası Yahudilere hahambaşı olarak İstanbul hahamı Moşe Kapsali tayin edilmişti ve kendisine cemaatini yönetme yetkisi verilmişti.⁵⁷⁷ Böylece Fatih Sultan Mehmet, devletin Gayrimüslim halkını cemaatler ya da milletler halinde İstanbul odaklı teşkilatlandırmıştı.

Hristiyanlıkta, din adamları arasında belirli bir hiyerarşi bulunmaktadır. Ortodoks kilise teşkilatında, patrik, metropolit, piskopos, rahip ve papazların yanı sıra diyakoz, koro şefi, koro, çancı (zangoç), hizmetçi ve bekçiler gibi görevliler de bulunmakla birlikte, temel olarak kilise yönetimi bu hiyerarşi üzerinden yürütülmüştür.⁵⁷⁸

3.2.1.Patrik

Rumlarla diğer Hristiyan milletlerin başpapazlarına verilen isim olan patrik kelimesi Rumca “*aile*” anlamındaki “*patria*” ile hükmetmek anlamına gelen “*archein*” kelimelerinin birleşmesinden meydana gelip, aile ya da kabile reisi anlamında iken⁵⁷⁹

⁵⁷⁴ Ortaylı, “Osmanlılar'da Millet Sistemi”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/66-70.

⁵⁷⁵ Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihi*, 216.

⁵⁷⁶ Özçelik, *Ermeni İddiaları ve Gerçekler*, 12; Gürün, *Ermeni Dosyası*, 55.

⁵⁷⁷ Bernard Lewis, *İslam Dünyasında Yahudiler*, çev. Belgin Çınar (Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2018), 199; Bozkurt, “Osmanlı Yahudi İlişkilerine Genel Bir Bakış”, 541; Yaman, “Yahudilerin Osmanlı Millet Sistemi İçindeki Yeri ve Hukukî Konumları (Aile Hukuku Özelinde Bir Değerlendirme)”, 17.

⁵⁷⁸ Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, 113-114; Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, 95-100.

⁵⁷⁹ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2/758.

Yeni Ahid’de günlük dilde “*baba*” manasında kullanılmıştır. Ayrıca Yahudi kavminin ilerigelenlerini nitelemek için de patrik sözcüğü kullanılmıştır.⁵⁸⁰

Osmanlı topraklarında bulunan Antakya, İskenderiye, Kudüs ve İstanbul gibi önemli merkezlerde Rum Ortodoks patriklikleri kurulmuştu. Ortodoks Kilisesi’nin en önemli üç patriğinden biri olan Antakya Patriği, tarihsel olarak İstanbul ve İskenderiye patriklerinden sonra gelirdi. “*Büyük Şehr-i Tanrı Antakya*” başta olmak üzere geniş bir coğrafyadaki (Suriye, Arabistan, Klikya, İberya ve Tüm Doğu) Ortodoksları temsil etmekteydi. Bu makam, Osmanlı hükümeti tarafından Suriye’deki Ortodoksların sivil liderliği olarak kabul edilmişti. 1268’den sonra merkezinin Şam’a taşınmasına rağmen “*Antakya Patriği*” ünvanı kullanılmaya devam edilmiş ve hem Antakya hem de Şam’daki Ortodoks cemaatleri bu patriğin otoritesi altında birleşmişti.⁵⁸¹

Tablo 12. Antakya Rum Ortadoks Patrikleri (1694-1850)⁵⁸²

Adı	Görev Süresi
Kyrillos al-Za’im (Cyrille V veya VI)	1694-1720
Atnasyus (Athanasios III. Dabbas)	1720-1724
Silvestros (Slyvester I.)	1724-1766
Filimon (Philemon I.)	1766-1767
Danyal (Daniel I.)	1767-1791
Anesimyos (Anesimos Euthymius I.)	1792-1813
Serafim	1813-1822
Metodiyus (Methodius I.)	1822-1850

3.2.1.1. Patriklerin Seçimi, Yetki ve İmtiyazları

Birinci İznik Konsili kararlarına göre, bir patriğin seçimi; o bölgenin halkına metropolitlerine ve piskoposlarına aittir. Ancak tüm Doğu kiliseleri, seçilen yeni patrik için Osmanlı Devleti’nden onay almak üzere bir ferman talep etmek durumundaydı.⁵⁸³

Osmanlı Devleti’nde, özellikle cemaatlerin iç işlerini düzenleyen nizamnamelerin hazırlanmasından önce, dini cemaatlerin liderleri olan patriklerin seçimi önemli bir süreçti. Bu süreçte, patrik adayları öncelikle kendi cemaatlerinin en

⁵⁸⁰ Mahmut Aydın, “Patrik”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/188.

⁵⁸¹ Patriklik ikametgahı olan Şam’dan, piskoposluk bölgesinin yönetiminde kendisine yardımcı olan, biri Antakya’da diğeri ise Şam’da görev yapan iki vekil patrik ünvanlı metropolit tarafından desteklenirdi (Raymond Janin, *Les Eglises Orientales, et Les Rites Orientaux* (Paris: Maison De La Bonne, 1922), 198; Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahtnamesi*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005), 100; Kılıç, *Tanzîmât Sürecinde Antakya Ortodoks Rum Patrikhanesi ve Antakya’da Dini Hayat*, 24).

⁵⁸² Bu tablo <https://en.wikipedia.org> (Erişim tarihi: 10 Temmuz 2025) adlı internet sitesinden, Bernard Heyberger’in *Les Chrétiens du Proche-Orient au temps de la Réforme Catholique* (Syrie, Liban, Palestine, XVIIe-XVIIIe siècles) eserinden ve Antakya Şer’iyye Sicillerine dayanarak oluşturulmuştur.

⁵⁸³ Heyberger, *Les Chrétiens du Proche-Orient au temps de la Réforme Catholique* (Syrie, Liban, Palestine, XVIIe-XVIIIe siècles), 84.

yetkili organı olan Sinod Meclisi⁵⁸⁴ tarafından belirlenirdi. Ancak bu seçim tek başına yeterli değildi; meclisin kararının ardından, seçilen patrik adayı, Osmanlı padişahının onayına sunulurdu. Padişahın onayı, patrikliğe atanmanın resmi bir belgesi olan berat ile gerçekleşirdi. Berat, sadece bir onay belgesi değil, aynı zamanda patriğin görev ve yetkilerini de detaylı bir şekilde belirten bir vesikaydı. Bu belgede, patriğin cemaati yönetme hakkı, dini törenleri düzenleme yetkisi gibi birçok önemli husus yer alırdı. Ayrıca, patriğe tanınan bazı özel imtiyazlar da berat üzerinde belirtilirdi. Her yeni padişahın tahta çıkmasıyla birlikte, tüm beratlar yenilenirdi.⁵⁸⁵ Bu yenileme işlemi, yeni padişahın otoritesini pekiştirmenin yanı sıra, görevlilerin bağlılıklarını tazelemek amacını da taşırdı.

Patrik olarak atanan kişi, piskoposlar tarafından kutsanmasının ardından, sivil makamların onayını talep etme hakkına sahip olurdu. Sinod'un kararına aykırı bir şekilde laik otoritelerden yardım arayan kişiler, kanunlar gereği afaroz edilirdi. Ancak, bu düzenlemeler, 1672 yılında Makaryüs al-Za'im'in muhtemelen bir suikast sonucu ortadan kaybolmasıyla patlak veren yeni bir krizi önleyememişti. Patriğin mal varlığını yöneten genç yeğeni Hananya, bölge piskoposlarının desteğiyle Şam valisi ve kadısının yanına giderek, kardeşi Qistantîn'i (17 veya 20 yaşlarında) Kyrillos (Cyrille V veya VI) adıyla patrik olarak atamalarını sağlamıştı. Bu atamaya karşı çıkan piskoposlar, Beyrut'ta toplanarak Patrik Aftimiyus'un yeğeni olan Nâwufutüs al-Sâqzî'yi patrik olarak seçmişlerdi. İstanbul ve Kudüs patrikleri de bu seçimi onaylamıştı. İki taraf arasındaki mücadele, 1685 yılına kadar sürmüştü ve her iki taraf da Osmanlı İmparatorluğu'ndan destek almaya çalışmıştı. Sonunda Nâwufutüs, Lattakiye Piskoposluğu'ndan feragat etme ve Kyrillos al-Za'im'in tüm borçlarını üstlenmesi karşılığında fahri patrik ünvanından gönüllü olarak vazgeçmişti. Ne var ki, Kyrillos'un bu son hamlesi, bu kez Paris'in etkisi altındaki, Şam ve Halep'ten önde gelen Katolik yanlısı kişilerden oluşan güçlü bir muhalif grupla karşılaşmasına neden olmuştu. Bu grup, İstanbul'da Athanasios Dabbas'ın⁵⁸⁶ patrik olarak atanmasını

⁵⁸⁴ Kökeni Grekçe “*sunodos*” ve Latince “*synodus*” olan sinod, Hristiyanlıkta bir piskoposluk bölgesindeki piskopos veya başpiskopos gibi din adamlarının, dini ve idari konularda görüş alışverişinde bulunmak, sorunları çözmek ve ortak kararlar almak amacıyla düzenli olarak bir araya geldiği yerel bir kurulu ifade etmekte, bizzat piskoposların oluşturduğu kurula ise konsil denilmektedir (Bkz. Ömer Faruk Harman, “Konsil”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/175).

⁵⁸⁵ Bkz. BOA, C.ADL, 73/4405; AŞS 14 104-106/124 (28 Ramazan 1228/24 Eylül 1813).

⁵⁸⁶ 1692 yılında Antakya ve çevresinde yaşayan Rum cemaatinin ruhani lideri olan Patrik Atnasyus, elindeki berat-ı şerif ve fermanlara dayanarak padişahı, patrikliğinin meşruiyetini yeniden teyit eden bir “*berat-ı şerif*” hususunda arzuhalde bulunmuştu. Atnasyus, arzuhalinde halen padişah fermanıyla ve şer’î hükümlere uygun olarak Antakya ve civarında yaşayan Rum Hristiyanlarının patriği olduğunu ve bu

sağlamıştı. 1694 yılına kadar durum karmaşık kalmıştır. Bu tarihte, Halep'in önde gelen isimlerinin baskısı altında kalan ve borç yükü altında ezilen Dabbas, Kyrillos'u meşru patrik olarak tanımıştı. Ancak bu tanıma, Kyrillos'un Antakya'daki Patrikhane'nin 13.000 Fransız altını tutarındaki büyük borcunu üstlenmesi ve Halep piskoposluğunu fahri patrik ünvanıyla ona bırakması şartına bağlanmıştı.⁵⁸⁷ Bu anlaşma, Kyrillos'un vefatı durumunda Dabbas'ın onun yerine geçeceğini öngörmüştü. Ancak, bu düzenleme Athanasios'u meşru patrik olarak kabul etmeye devam eden Roma tarafından pek hoş karşılanmamıştı. 1716 yılında Kyrillos'un Katolik inancını benimsemesi yeni karışıklıklara yol açmıştı. Sonuç olarak, Kyrillos'un 1720'de patriklikten çekilmesiyle Athanasios, son kez patrik seçildi.⁵⁸⁸

Antakya'daki Hristiyanlar, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda patriklik makamıyla ilgili sorunlar yaşamışlardı. Patrik Athanasios Dabbas, Latin ve Ortodoks kilisesi ile iyi ilişkiler kurmuştu ve Serafim Tanas ile amcası Aftimiyus Sayfi'nin liderliğindeki Katolik yanlısı grubun düşmanlığıyla yüzleşmek zorunda kalmıştı.⁵⁸⁹

Antakya, Şam, Halep, Sayda, Trablusşam ve çevre kazalarının Rum patriği olan Atnasyus'un 1724 yılındaki vefatı üzerine, Antakya Rum Patrikliği'ne İstanbul Rum Patrikhanesi tarafından atanan Silvestros (I. Slyvester), patriklik görevini sürdürmesi için padişah'tan bir berat talep etmişti. İsteği atamanın şartlarına uygun olarak hareket edilmesiydi. Bu itibarla şartlara aykırı olarak bir kimsenin patrikliğin işlerine asla karışmaması ve işlerini engellememesi için gereken emrin valilere iletilmesini talep etmişti.⁵⁹⁰ Devlet-kilise ilişkilerinde bu şartlara uyulması halinde, patrikliğin düzgün bir şekilde işleyeceği ve dış müdahalelere karşı korunacağı düşünülmüştür.

cemaatin her şekilde halinden ve patrikliğinden razı ve şükran duymakta olduğunu ifade etmişti. Ancak, kendisinden önceki patrik olan Kyrillos adındaki kişinin kendi halinde durmayıp daima arzlar ve mahazlar hazırlayarak üzerine yetkilileri (ehl-i örf taifesini) saldığını “*kah patriklik üzerinde değildi deyu ve kah hilaf-ı berat ile zabt etti*” diyerek kendisine müdahale ve eziyet ettiğini dile getiren Atnasyus, padişah'tan patrikliğinin doğru ve geçerli bir şekilde kayıtlara geçirilerek, geleneksel peşkeş (devlete ödenen harç) bedelini hazineye teslim etmesi karşılığında, patriklik yetkilerini tekrar onaylayan ve geçerliliğini teyit eden bir ferman bahşetmesini arz etmişti. Bunun üzerine, geleneksel peşkeş bedeli yalnızca 10.000 akçe olup bu bedel üzerinden, makamın onaylanması ve geçerli sayılması için ferman verilmişti (BOA, D.PSK. 1/143 (28 Rebiülevvel 1104/7 Aralık 1692)).

⁵⁸⁷ Heyberger, *Les Chrétiens du Proche-Orient au temps de la Réforme Catholique (Syrie, Liban, Palestine, XVIIe-XVIIIe siècles)*, 85.

⁵⁸⁸ Heyberger, *Les Chrétiens du Proche-Orient au temps de la Réforme Catholique (Syrie, Liban, Palestine, XVIIe-XVIIIe siècles)*, 85; Frazee, *Katolikler ve Sultanlar: Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu (1453-1923)*, 245-246.

⁵⁸⁹ Heyberger, *Les Chrétiens du Proche-Orient au temps de la Réforme Catholique (Syrie, Liban, Palestine, XVIIe-XVIIIe siècles)*, 86.

⁵⁹⁰ BOA, C.ADL, 73/4405.

Silvestros, 1765 yılında yeğenini halefi olarak seçmeye çalışmış, ancak bu isteğine diğer piskoposlar karşı çıkmıştı. Silvestros'un 1766'daki ölümünün ardından, başkentte ikamet eden üç patrik, kendi çevrelerinden Filimon'u patrik olarak seçmişlerdi. Filimon'un 1767'deki vefatı üzerine İstanbul Patriği, Piskopos Daniel'i ruhban sınıfına danışmadan yeni patrik olarak atamıştı. Bu durum, patriğin 1777'den 1779'a kadar cemaat tarafından soğuk karşılanmasına ve muhalefetle yüzleşmesine neden olmuştu.⁵⁹¹

1792 yılında Antakya ve çevresinde dini liderliğin Patrik Anesimyos adındaki bir ruhbanda olduğu tespit edilmektedir. İstanbul Rum Patriği ve padişahın huzurunda bulunan metropolitler heyeti, Antakya, Şam ve çevresinin Rum Patriği Anesimyos'un 1813 yılında vefat ettiğini ve yerine yeni bir patriğin seçilmesi gerektiğini bildirmişlerdi. Bu durum üzerine 9 Eylül 1813 (13 Ramazan 1228) tarihli bir fermanla, yeni patrik olan Serafim'e verilen yetkiler, yükümlülükler ve patrikliğin mali durumunu detaylı bir şekilde açıklanmıştı. Bu göreve, sadık ve yetenekli bir rahip olan Serafim'in seçildiğini ve bu seçim için hazineye 20.000 akçe para verildiğini belirtmişlerdi. Hazinesinin kayıtları incelendiğinde, “... vilayet-i Antakya ve tevâbi ruhban patrikliği 20 bin akçe hayrî pişkeş ve senevî 30 bin akçe mal-ı mukata'a ile Anesimyos nam rahibin üzerinde olduğu der-kenar olmağla mucebince tevcih olunmak babında fermanı alışanım sadır olmağındır adet pişkeş olan meblağ-ı mezkur 20 bin akçe ber-vech-i nakdî teslim-i hazine-i amireme eylediğini suret-i ruznamçe hümayunum virilmeğin senevî 30 bin akçe mal-ı mukuat beher sene tamamen hazine-i amireme eda ve mu'tâd üzere kalileri virüp hayrî ile hesabını rü'yet suret-i muhasebesi ahz eylemek şartıyla zikr olunan Antakya ve tevâbi patrikliği Serafim nam rahib hıdmet avakim bi'l-hayra tevcih ve beratı virilmek ...” ferman olunmuştu. Böylece Serafim'in Antakya ve çevresindeki Rum Patrikliği görevine başlaması için gerekli izin verilmişti. Bu arada Padişah'ın buyruğuna göre eskiden beri patrikliğe bağlı olan mahallerde yaşayan tüm rahipler, Serafim'i patrik olarak kabul edeceklerdi ve onun emirlerine uyacaklardı. Serafim vefat eden patriğin yerine geçecekti ve Antakya ile çevresindeki patrikliğe ait tüm işleri yönetecekti. Patrikliğe bağlı yerlerde ölen metropolitler, papazlar, keşişler ve kalogaryalara ait tüm mallar, Serafim veya metropolitler tarafından toplanacaktı. Hiç kimse, patrikliğe ait kilise ve manastırları elinden alamayacak veya onlara zarar

⁵⁹¹ Heyberger, *Les Chrétiens du Proche-Orient au temps de la Réforme Catholique (Syrie, Liban, Palestine, XVIIe-XVIIIe siècles)*, 86.

veremeyecekti. Patrik ve rahipler, görevlerini yaparken herhangi bir engelle karşılaşmayacaklar, ancak patrikliğe aykırı davranan papazlar cezalandırılarak görevden alınabilecekti. Yeni patrik, cemaatin dini işlerinin tümünü yönetme yetkisine sahip olduğundan din adamlarını atayabilir ve görevden alabilirdi. Patrik, kilise ve manastırlara ait toprakları ve diğer malları koruyacak ve bunlar üzerinde tasarruf hakkına sahip olacaktı. Patrikliğe bağlı yerlerde yaşayan Rumlar, kendi dinlerine göre ibadetlerini özgürce yapabileceklerdi. Patrik ve rahipler, görevlerini yaparken devlet yetkilileri tarafından rahatsız edilmeyecekler, onlardan da herhangi bir hediye veya para talep etmeyeceklerdi. Patriğe, adamlarına ve yanlarındaki kişilere, gidip geldikleri esnada zarar verilmeyecek ve güvende olmaları sağlanacaktı. Onlar gerektiğinde kıyafetlerini değiştirerek daha rahat seyahat edebilecek ve herhangi bir tehlike durumunda kendilerini koruma hakkına sahip olacaklardı. Hiçbir Hristiyan, kendi rızası dışında zorla bir yere yerleştirilemeyecek veya mal varlığına el konulamayacaktı. Evlilik ve boşanma gibi konularda Hristiyanların kendi dinlerine göre karar vermelerine izin verilecek ve bu konularda onlara kimse müdahale etmeyecekti.⁵⁹² Patrik ve metropolitlerin izni olmadan hiçbir papaz görevden alınamayacak veya başka bir kiliseye gönderilemeyecekti. Hristiyan cemaatinin dini işleriyle ilgili kararlar sadece patrik ve metropolitler tarafından verilecekti. Cemaatin eski zamanlardan beri ayinlerine göre kullandıkları kiliselere ait bağ, bahçe, çiftlik, değirmen, çayır, tarla, çeşitli ağaçlar ve kiliseye vakfedilmiş diğer eşya ve binalara daha önce Antakya ve çevresindeki Rum patrikleri tarafından tasarruf hakkı olduğu gibi, şimdi yeni atanan Serafım isimli rahip de aynı şekilde bu mallar üzerinde tasarruf hakkına sahip olacaktı.⁵⁹³ Bu fermanla, Serafım'e, eski patriğin sahip olduğu tüm haklar ve gelirler verilmiş ve onun bu görevi yerine getirmesi için gerekli tüm yetkiler kendisine tanınmıştı. Bu vesika Hristiyanların kendi dinlerine göre ibadet etme özgürlüğünün ve

⁵⁹² “*akd-i nikah ve fesh-i nikah ve münâza'un fih olan iki zimmî mabeyinlerin rızalarıyla ıslah ve kiliselerinde yemin verdirmek üzere afaroz tabir olunur te'dib eylediklerinde kuzât ve nüvvâb ve tağrîm eylemeyip ve patrik merkum ve metropolitlerin marifeti ve izni yoğiken taht-ı iltizamında olan papazlar ayinlerine muhalif nikah caiz olmayan kefereye nikah eylemeyip ve bazı zî-kudret kimesneler şu avradı şu zimmîye nikah iden veyahud şu zimmîden azl ve kilisesine şu papaz ver deyu te'addi etdirilmeyip ve bazı zimmî taife te'dib ve terbiye için ayinleri muktezasınca gönderdikleri afaroz tabir olunur te'dib kağıdlarına müdahale olunmayıp Papaz ve Keşiş taifesinden izn-i şer'ile alıkonulmak lazım gelenleri Patrik merkum marifetiyle alıkoyup ve Ruhban taifesine mahsus olan kiliseler ve derun-ı kiliseye müteallik her nes var ise ve taht-ı iltizamında olan metropolitlerin arz-ı senevî mu'tad ve kadîm üzere veregeldikleri her nesi var ise bi'l-cümle Patrik merkum tarafından zabt etdirilip ...” AŞS 14 104-106/124 (28 Ramazan 1228/24 Eylül 1813).*

⁵⁹³ AŞS 14 104-106/124.

kilise mallarının garanti altına alındığını da göstermektedir. Ancak bu özgürlük, devletin genel politikaları ve düzenlemeleri çerçevesinde sınırlandırılmıştı.

11 Ekim 1813 (15 Şevval 1228) tarihinde Antakya ve çevresindeki ruhbanın patriği Serafim, padişaha bir arzuhalde bulunmuştu. Antakya ve çevresindeki Hristiyan cemaatinin patriği Serafim'in idaresindeki kilise ve manastırlara yönelik keyfi müdahalelerden şikayet etmesi üzerine kaleme alınan bir fermanla Şam Kadısı, Antakya Kadısı ve diğer kadılıklara bu husus bildirilmişti. Serafim'e verilen beratın şartlarında, idaresindeki kilise ve manastırların izinsiz şekilde kimse tarafından ellerinden alınmayacağı ve denetlenmeyeceği belirtilmişti. Ancak, onun iltizamındaki mahallerde bulunan bazı manastırlara, şarta aykırı olarak, örf sahibi kişiler tarafından müdahale edilmiş ve cemaate rahatsızlık verilmiştir. Bu durum üzerine padişah'tan emir arz edilmişti. Hazine-i Amire'de Piskopos Mukata'ası Defterleri'ne bakıldığında, patriğin yetkisi altındaki kilise ve manastırlara kimsenin müdahale edemeyeceği kaydedilmişti. Bu nedenle, padişah, bu beratın şartlarına uygun olarak hareket edilmesi için ferman çıkarmıştı.⁵⁹⁴ Antakya Rum Patrikhanesi'nin kilise ve manastırlarına yönelik haklarının korunması ve bu yerlere yetkisiz kişilerce müdahale edilmesinin önlenmesi amacıyla çıkarılan ferman, patrikhanenin mülkleri üzerindeki haklarını teyit ederken, aynı zamanda bu hakların korunması için devlet otoritesinin kullanılacağını da belirtmişti.

Şam ve Antakya bölgesindeki Hristiyan cemaatlerinin arasında yaşanan yetki mücadelesine ve bu mücadelelerin devlet tarafından nasıl çözümlendiğine dair veriler mevcuttur. İlgili ferman Şam valisine ve kadısına hitaben yazılmıştı. Buna göre, Antakya ve bağlı bölgelerin ruhani lideri Serafim, padişaha arzuhalde bulunarak sorumluluğu altındaki mahallerde yaşayan Hristiyan halkın idaresi için “*vekil-i Nasara*”, yani “*kapu oğlanı/kapu gulanı*” olarak bilinen güvenilir kişiyi kendisinin atamasını ve başkasının kendisine karışmamasını istemişti. Kendisinden önceki patriklerin bu ayrıcalıklara sahip olduğunu da dayanak olarak göstermişti. Katolikler ise “*vekil-i Nasara*”yı kendi patriklerinin ya da kendilerinin seçmeleri gerektiğini iddia etmişlerdi. Patrik Serafim, bu hususta başka bir tarafın atama teklifinde bulunmamasını temin eden, önceki atamalar üzerine verilmiş bir ferman kaydı uyarınca, eline bir ferman-ı şerif verilmesini talep etmişti. Bu talep üzerine kayıtlara müracaat olunduğunda, İstanbul ve bağlı bölgelerinin Rum Patriğinin, daha önce padişaha

⁵⁹⁴ AŞS 14 109/127 (15 Şevval 1228/11 Ekim 1813).

arzuhalinde Şam'da yaşayan Rum ve Efrenç ayinine tabi Katolik halkın işleriyle ilgilenmek üzere Şam Rum Patriği tarafından “*kapu gulamı*”, yani “*vekil-i Nasara*” olarak adlandırılan bir kişinin atanacağına değinilmişti. Ayrıca, Patrik Serafim'in talebinin benzeri bir işlemin 1808 ve 1811 tarihlerinde yapıldığı tespit edilmiştir. Padişah'tan Şam valisi ve kadısına gönderilen emirde Şam'da Rum ve Katolik cemaatinin işlerini Şam Rum Patriği tarafından tayin edilen vekilin idare etmesi ve gözetmesi sağlanmalıydı. Bu hususa muhatap Şam veziri ve kadısından emre göre hareket etmeleri istenmişti.⁵⁹⁵ Sonuç olarak Ferman, atama yetkisinin eski usulde olduğu gibi Şam Rum Patriği'ne ait olduğunu kesinleştirerek, Katoliklerin vekil iddialarını reddetmiştir.

1813 ile 1822 yılları arasında Antakya ve çevresinin patriği ünvanını taşıyan Serafim adlı ruhbanın vefatı üzerine bu makam boş kalmıştı. İstanbul Rum Patrikliği tarafından cemaatin metropolitlerinden Metodiyus'un (Methodius I) bu göreve getirilmesi için padişah'tan, Hazine-i Amire'ye nakden pişkeş vermesi şartıyla zikredilen patrikliği bu rahibe vermesi ve eski şartları içeren bir berat ihsan buyurmasını arzuhal edilmişti. Serafim rahibin beratına göre patriklik makamı için devlete, 20 bin akçe “*mir-i pişkeş*” ve senelik 30 bin akçe “*mal-ı maktû*” ödenmesi gerekirdi. Aynı şekilde, metropolitlik, patriklik ve piskoposluk makamlarına atamaların da bu usul üzerine yapılması istenmekteydi. İstanbul Rum Patriği ve cemaate ait metropolitlerin, keşişhane mührüyle tasdiklenmiş dilekçeleri dikkate alınarak, ayinlerine ait konularda ve atanma belgelerinin şartlarına uygun olan her türlü taleplerine izin verilmekteydi. Bu talepler, atanma şartlarına uygun olduğu için patrikliğin dilekçesi uyarınca, Metodiyus rahibin gerekli pişkeş ve yıllık vergiyi ödemesi şartıyla, göreve yeniden atanmasına karar verilmişti.⁵⁹⁶

Antakya ve çevresindeki Hristiyan cemaatinin dini lideri olan patrik, şeriata dair davalarının nerede görüleceği konusunda sorun yaşamıştı ve bu sorunun çözümü için padişaha başvurmuştu. Şam kadısı, Antakya ve diğer kadılara, Antakya ve çevresindeki ruhbanların lideri Patrik Serafim, padişaha arzhalde bulunmuştu ve kendisine verilen beratın şartlarında şeriata dair davaların Divan-ı Hümayun'da görüleceği kararına karşın bunun çok masraflı olması nedeniyle dava sahiplerince çeşitli bahanelerle sancak kazalarına çağrıldığını bildirmişti. Patrik, bu nedenle kendisi, metropolit ve adamlarının

⁵⁹⁵ AŞS 14 107-108/125 (18 Şevval 1228/14 Ekim 1813).

⁵⁹⁶ BOA, C.ADL, 49/2928 (7 Şevval 1238/17 Haziran 1823).

bunaltılmaması, rahatsız ve taciz edilmemesi için davaların Divan-ı Hümayun'da görülmesi hususunda padişah'tan emir vermesini rica etmişti. Bu durum Hazine-i Amire'deki Piskopos Mukata'ası Defterleri'ne müracaat edilmek suretiyle incelendiğinde, patrikliğin şeriata ait davalarının Divan-ı Hümayun'da görüleceği şartına rastlanmıştır. Bu şartlara uygun olarak hareket edilmesi için padişah bir ferman çıkarmıştı. Bu emir kendilerine ulaştığında patrikliğin şeriata ait davaları ortaya çıkarsa herhangi bir yerde yargılama yapmadan dava Divan-ı Hümayun'da görülmek üzere buraya havale etmeleri gerektiği ifade edilmişti. Ayrıca kadılıklar bu emre aykırı olarak ilgili kişileri sancağın kazalarına çağırıp rahatsız etmemeleri için uyarılmıştı.⁵⁹⁷ Antakya'daki Hristiyan patriği, şeriata dair davalarının yerel mahkemelerde değil, İstanbul'daki merkez mahkemede görülmesini talep etmişti. Patriğin bu talebinin muhtemel nedeni, yerel mahkemelerde haksızlığa uğrama korkusu ve bürokratik engeller olabilir. Padişah, patriğin bu talebini uygun bulmuştu ve davaların İstanbul'da görülmesine karar vermişti. Bu ferman, patriğin haklarının korunması ve yerel yetkililerin patriğe herhangi bir şekilde baskı uygulamaması için kaleme alınmıştı.

İstanbul Rum Patriği'ne bağlı Antakya ve çevresindeki Rum Patriği Metodyus adına verilen beratın şartlarına göre, kendisinin, vekilinin ve adamlarının şeriata dair ortaya çıkan davalarının, Divan-ı Hümayun'da görülmesi hususu belirtilmişken; kendisi gibi bir metropolit görevlisinin kimseye borcu veya kefaleti olmadığı halde, selefinin borcu yüzünden rahatsız edildiği anlaşılmaktadır. Selefinin ve onun çevresinin üzerinde alacakları olduğu iddiasıyla, Metodyus'tan geçmiş borçları talep ederek şeriata aykırı davranan bu kişilerin yaptıklarının engellenmesi ve bu davanın daha önce kararlaştırıldığı üzere Divan-ı Hümayun'da görülmesi için emir buyrulması talep edilmişti. Patrik Metodyus'un selefinin borçları nedeniyle haksız yere dava edilmesi ve patriğin, metropolitlerin, piskoposların, vekillerinin ve adamlarının şeriata dair her türlü davası, eğer Divan dışında bir yerde görülürse, bu hususun İstanbul ve çevresindeki Rum Patrikhanesi'ne verilen beratın şartlarına aykırı olacağından böyle bir çelişkinin yaşanmaması için gerekli talimatların padişah tarafından emredildiği anlaşılmaktadır.⁵⁹⁸ Sonuç olarak, Osmanlı döneminde Gayrimüslim din adamlarının dahi hukuki sorunlarla karşılaşabildiği ve adalete başvurdukları görülmüştür.

⁵⁹⁷ AŞS 14 108/126 (15 Şevval 1228/11 Ekim 1813).

⁵⁹⁸ BOA, AE.SMHD.II, 58/3902 (25 Zilkade 1238/3 Ağustos 1823).

Miras hukuku bağlamında patriklerin bütün cemaat mensuplarının terekesine el koyma yetkileri bulunmasa da, ruhban sınıfına özgü bir ayrıcalık tanınarak ve belirli ölçülerde yetkiye sahip kılındıkları kaydedilmişti.⁵⁹⁹ Bu cümleden olarak, hayatını kaybeden din adamlarının mallarının patriklik tarafından alınması hakkının ihlal edilmesi üzerine Antakya ve çevresindeki ruhbanın başı Serafim'in padişaha arzualde bulunduğu bir vesika mevcuttur. Bu belgede, patriğe bağlı bölgelerde hayatını kaybeden metropolit, papaz, keşiş ve kalogaryaların mallarının eskiden olduğu gibi patriğin veya metropolitlerin vekilleri tarafından alınması gerektiği belirtilmiştir. Ancak, beytülmal görevlilerinin ve diğer devlet memurlarının bu mallara el koymaya çalışması şikayete konu edilmiştir. Bu şikayet üzerine, Hazine-i Amire'deki Piskopos Mukata'ası Defterleri'ne bakıldığında, patrikliğe bağlı yerlerde varissiz ölen metropolitlerin, papazların, keşişlerin ve kalogaryaların eskiden adet olduğu üzere her nesi var ise patrik veya metropolitlerin bu mallara el koyduğu ve bu müdahaleye beytülmal, kassam, voyvoda, subaşı, mütevellî ve bunların adamları tarafından da müdahale edilemeyeceği kaydı görülmüştü. Padişah, bu şikayeti dikkate alarak, patriğe verilen beratta mahfuz hakların korunması gerektiğine karar vererek bir ferman çıkarmıştı. Yeni fermanla, vefat eden din adamlarının mallarının varisleri yoksa patriklik tarafından alınması gerektiği vurgulanmıştı. Bu hakka müdahale edilmesini engellemeleri hususunda, Şam ve Antakya kadısıyla birlikte diğer yetkililer fermanla uyarılmıştı.⁶⁰⁰ Bu karar, patrik idaresindeki Gayrimüslim kurumlarının da mal varlığına sahip olduğunu ve bu malların kimi zaman miras yoluyla tevarüs ettiğini göstermektedir.

1823 yılında yukarıda anılan sorunun başka bir patrik döneminde de tekrar gündeme geldiği anlaşılmaktadır. Metodiyus'a verilen berat şartlarında ise patrikliğe bağlı yerlerde vefat eden metropolit, piskopos, papaz, keşiş ve rahibelerin mallarını patriğin ve vekillerinin alacağı belirtilmişti. Ancak, beytülmal ve kassam gibi hazine memurları ile diğer yetkililer bu kanuna müdahale etmişti ve devlet hazinesine ait olduklarını ileri sürerek bu mallara el koymuşlardı. Bu durum, fermanın şartlarına aykırı olduğundan, Metodiyus, padişaktan, anılan haksız müdahaleye son vermesini ve fermanın şartlarına uygun olarak patrik ve vekillerinin haklarını korumasını arz etmişti. Bu şikayet, İstanbul Rum Patriği ve cemaati adına, patrik tarafından yapılmıştı. Şartlar

⁵⁹⁹ Bu yetkinin tanınmasındaki temel amaç, bir yandan din ve vicdan hürriyeti perspektifinden kilise kanunlarının, özellikle de ruhban sınıfını ilgilendiren adetlerin uygulanmasına olanak sağlamak; diğer yandan ise patriklerin devlete yıllık ödeme yükümlülüklerini yerine getirebilecek finansal kaynakları temin etmelerine yardımcı olmaktır (Bkz. Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, 253).

⁶⁰⁰ AŞS 14 110/129 (15 Şevval 1228/11 Ekim 1813).

gereğince patrikliğe bağlı yerlerde ölen metropolit, papaz, keşiş ve rahibelerin eskiden olduğu gibi, bütün mallarını patrik veya bazı metropolitlerin alması gerekiyordu. Ancak hazine memurları, vezirler, subaşılar, mütevelliler ve diğerlerinin buna karşı gelmesi durumunda, Antakya ve çevresindeki Rum Patriği'ne verilen fermanın şartlarında belirtildiği üzere, daha önce padişahın emriyle mirasçısı olmayanların mallarının devlet hazinesine alınabileceği belirtilmişti. Şimdi ise mirasçıların nakit veya taşınır mallarının geri verilmeyeceği konusunda yeni bir düzenleme yapıldığı vurgulanmıştı.⁶⁰¹

Osmanlı Devleti'nde "milletbaşı" konumunda olan patrikler, kilise içinde bağımsızlığa sahipti. Patrikler, metropolit, piskopos ve diğer din adamlarının görevden alınması veya atanması konusunda asıl yetkililerdi; devlet ise bu kararları genellikle onaylardı. Patrikler, din adamlarının yardımıyla cemaatinin dini ve hukuki işlerini yürütürdü, bu hizmetlerin finansmanı için de cemaatinden vergi toplardı.⁶⁰²

Osmanlı Devleti, farklı dinlere mensup cemaatlerin yönetimini düzenlemek amacıyla patriklik ve piskoposlukların yetki sınırlarını belirlemiştir. Antakya Rum Ortodoks Kilisesi'nin sorumluluk alanı genişti. O, Halep'ten Erzurum'a uzanan bir coğrafyada dini otoriteye sahipti. Devlet, yetki alanlarında bulunan yerlerde yaşayan halkın devlete ödemesi gereken vergiyi toplama görevini üstlenmiş olan patriği ve metropolitleri, birer mültezim olarak görmüştü. Zira Gayrimüslim cemaat defterlerindeki kimi beratlarla patriklik, metropolitlik ve murahhasallık gibi dini liderlik makamlarının bir tür devlet görevi veya sözleşmesi (iltizam)⁶⁰³ olarak görüldüğüne dair "Şurut-ı metropolidan an iltizam-ı patriklik-i Antakya",⁶⁰⁴ "Şurut-ı piskoposluk an iltizam-ı piskoposluk-ı cezire-i Kıbrıs",⁶⁰⁵ "Şurut-ı murahhasallık an iltizam-ı patriklik-i Ermeniyan-ı İstanbul"⁶⁰⁶ şeklinde ifadeler bulunmaktadır.

İstanbul Rum Patriği ve burada ikamet eden cemaat metropolitleri, Antakya ve çevresinin patriği Metodiyus'un beratında belirtilen şartlara göre, iltizamında bulunan yerlerde yaşayan halkın ödemesi gereken devlet vergileri ve diğer geleneksel vergileri toplama görevini üstlenmiş olan bu kişinin, iltizamında bulunan Antakya, Şam, Hama,

⁶⁰¹ BOA, AE.SMHD.II, 58/3903 (25 Zilkade 1238/3 Ağustos 1823).

⁶⁰² M. Süreyya Şahin, "Fener Rum Ortodoks Patrikhânesi", *Diyanet İlim Derneği* 28/2 (Haziran 1992), 40-43.

⁶⁰³ M. Macit Kenanoğlu, "Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslim Teb'anın İdaresinde Kullandığı Bir Yöntem Olarak "Ruhani İltizam" Sistemi", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 14 (Haziran 2003), 79.

⁶⁰⁴ BOA, A.DVNS.GMC.d, 1/13 (1247/1831).

⁶⁰⁵ BOA, A.DVNS.GMC.d, 1/16 (1247/1831).

⁶⁰⁶ BOA, A.DVNS.GMC.d, 1/32 (1247/1831).

Lazkiye, Malula, Sur, Sayda, Trablusşam, Humus, Beyrut, Adana, Payas, Dürzi Dağı, Kesrean, Erzurum, Saydanaya (Sednayah), Âkife, Antakya ve çevresindeki köylerde bu vergileri toplama konusunda başkalarının karışmasına izin verilmeyecek şekilde, şartları açıkça belirtilen detaylı bir ferman ihsan edilmesini padişahın arz etmişlerdi. Bu makamlarda (patriklik ve metropolitliklerde) bulunan kilise ve manastırların yönetimi, din adamlarının berat-ı alışan şartlarına göre ödemesi gereken “*mâl-ı mîrî ve rûsûmât-ı mu’tade-i sairelerin*” toplanması ve diğer dini işlerin takibi gibi konularda başkalarının karışmasına ve müdahale etmesine izin verilmeyecek şekilde, şartları açıkça belirtilen detaylı emirlerin verildiği kayıt olunmuştu ve bu şekilde şartlara uygun olarak padişah emrinin yerine getirilmesi, işlerin gereği olduğu için, ilgili mercilere bildirilmişti.⁶⁰⁷

3.2.1.2.Patriklik Gelirleri

Islahat Fermanı öncesi, Antakya patrikliği de dahil olmak üzere diğer patrikhaneler, kilise hizmetleri karşılığında cemaatten bağış ve aidat toplamaktaydı. Fermanla birlikte onun yerine belirli bir gelir tahsis edildi.⁶⁰⁸

Patrikhanelerin gelir kaynakları arasında “*Piskopos Mukata’aları*” önemli bir yer tutmakta idi. Genel olarak hasılatı kimseye dirlik olarak verilmeyip, doğrudan merkezi hazineye aktarılan vergi ve gelir kaynağını ifade eden mukata’a⁶⁰⁹ patrikhanelere de verilmişti. Bu sistemde, devletin gelir kaynakları, belirli bir süre için özel kişilere ihale edilirdi⁶¹⁰ ve bu kişiler, devlete belirli bir miktar ödeyerek bu gelirleri toplama yetkisine sahip olurdu.⁶¹¹ Piskopos mukata’asının, Osmanlı Devleti’ndeki diğer mukata’alardan ayrılan özelliği, yalnızca patriklerin iltizamına verilmesiydi. Bu durum, kilise teşkilatı tarafından toplanan dini aidatların doğrudan patrikhaneye aktarılmasını sağlıyordu. Patrikhaneler de bu gelirleri, Osmanlı Hazinesi’ne yıllık olarak ödemekle yükümlü oldukları maktu’ bedeli karşılamak için kullanıyorlardı. Patriklerin

⁶⁰⁷ BOA, C.ADL, 73/4382 (17 Zilkade 1238/26 Temmuz 1823).

⁶⁰⁸ M. Süreyya Şahin, “Fener Rum Ortodoks Rum Patrikhânesi”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/345.

⁶⁰⁹ Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İktisadî ve İçtimai Tarihi 1453-1559* (Ankara: Barış Yayınevi, 1999), 2/231.

⁶¹⁰ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, çev. Halil Berktaş (İstanbul: Kültür yayınları, 2020), 1/63.

⁶¹¹ Mehmet Genç, “Mukâta’a”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/129.

maiyetinde, hazinedar adı verilen özel bir görevli bulunurdu. Bu görevlinin temel sorumluluğu, patrikhanenin gelir ve gider hesaplarını tutmaktı ve yönetmekti.⁶¹²

Patrikhaneler kendilerine tahsis edilen bu mukata'aları, bölgelerdeki piskoposlar ve ruhani liderler aracılığıyla topladıkları için bu gelir türü "*Piskopos Mukata'ası*" olarak adlandırılmaktaydı.⁶¹³ Bâb-ı Defteri'ye bağlı olarak kurulan Maliye Kalemi bünyesinde oluşturulan "*Piskopos Mukata'ası Kalemi*" defterlerinde, dini azınlıklara ait ibadethanelerin sayısı, konumları, ruhani liderleri ve cemaat büyüklükleri, maliye kalemi tarafından gönderilen emir, talimat ve kararların kayıtlarının yanı sıra patrik, metropolit ve diğer ruhani liderlere verilen beratların ve ruhbanın devlete ödedikleri pişkeşlerin kayıtları tutulurdu.⁶¹⁴ XVII. yüzyılın sonlarına doğru, bu kalemin görevleri genişletilerek tüm mukata'a gelirlerinin denetimi buraya verilmişti.⁶¹⁵ Bu kayıtlar, devletin dini azınlıklardan elde ettiği gelirlerin takibinde önemli rol oynayan bürokratik bir yapının ürünüydü.

Mukata'a geliri, Osmanlı İmparatorluğu'nda kilise teşkilatı tarafından cemaatten toplanan ücretlerin devlete ödenen kısmını ifade ederdi. Bu gelirlerin kaynağını oluşturan ücretler, kiliseye ve cemaatine bağlılığın bir göstergesi olarak, uzun yıllardır kiliseye ödenmesi teamül haline gelmiş dinî-hayrî nitelikli gelirlerden oluşmaktaydı. Bu gelirlerin toplanması, devletin bilgisi ve gözetimi altında gerçekleşmekteydi; nitekim kilise teşkilatı, bu konuda devletten aldığı beratlarla yetkilendirilmişti. Bu durum, diğer mukata'alarda olduğu gibi çeşitli faaliyetlerden elde edilen gelirin maktu' olarak belirlenen bir kısmının devlet hazinesine aktarılması prensibiyle uyumluydu. Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nda kilise teşkilatı tarafında yürütülen dinî hizmetler ile devlet için vergi toplama faaliyetleri, iç içe geçmiş bir yapı sergilemekteydi.⁶¹⁶ Bu entegrasyon, hem dinî kurumların mali işleyişini hem de Osmanlı Devleti'nin vergi sisteminin esnekliğini ve çok yönlülüğünü gözler önüne sermektedir.

⁶¹² Abdurrahim İstemi Saylam, *Piskopos Mukataa Kalemi ve İstanbul Rum Patrikhanesi: Bürokratik İlişki ve Kurumsallaşma (XVIII. Yüzyıl Ortalarından XIX. Yüzyılın İlk Çereğine)* (Kırşehir: Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, SBE, 2023, Doktora Tezi), 56.

⁶¹³ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2/778.

⁶¹⁴ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, haz. Yusuf İhsan Genç vd. (İstanbul: Başbakanlık Basımevi, 2010), 176-177.

⁶¹⁵ Kılıç, *Tanzîmât Sürecinde Antakya Ortodoks Rum Patrikhanesi ve Antakya'da Dini Hayat*, 28.

⁶¹⁶ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu 2 Sultan ve Siyaset* (İstanbul: Kronik Kitap, 2020), 181-182.

1796/1211 yılına ait İstanbul, Ohri ve Antakya Rum Patrikliği mukata'a defterinde, Antakya Rum Patrikliği'nin, hazineye 254 kuruş 20 para ve 255 kuruş ödeme yaptığı kayıtlıdır.⁶¹⁷ 1805/1220 yılındaki Piskopos Kalemi'ne tabi mukata'alardan, İstanbul Rum, Antakya Rum ve Kudüs Ermeni Patrikliği'ne ödenen taksitleri içeren defterde ise Antakya Rum Patrikliği, hazineye 254 kuruş 20 para ödeme yapmıştı.⁶¹⁸

3.2.2. Metropolitler

Kilise teşkilatındaki hiyerarşik düzende patriklerden sonra, metropolitler yer alır. Metropolitler, patriklerin vekilleri konumundadır ve patrikhanenin yetki alanı içindeki belirli bölgelerde bulunan kilise ve cemaatlerin idaresinden sorumlu kişilerdir. Sözlük manası “*Ortodoks ruhanî reislerinin dinî ve içtimaî mevkileri yüksek olanlar hakkında kullanılan*”⁶¹⁹ bir tabirdir. “*Metropolit*” terimi, ilk olarak İznik Konsili'nde ortaya çıkmıştı ve bu konseyde metropolitlik makamı resmileştirilmişti. Sonraki dönemlerde ise metropolitlerin görevleri ve yetkileri, çeşitli kanun ve düzenlemelerle daha da netleşmiştir. Metropolitlerin görevlendirildiği bölgeye “*metropolitlik merkezi*” denilmiştir. Bu merkezde bulunan metropolit, aynı bölgedeki diğer piskopos ve papazların da liderliğini yapar. Bir bakıma, metropolit hem dini bir lider hem de idari bir yöneticidir. Patrikhanenin bir parçası olarak görev yapan metropolitlerin idari yetkileri olsa da dini hiyerarşideki temel statüleri piskopostur. Yani, onlar metropolitlik görevi sona erdiğinde tekrar piskopos olarak görevlerine devam edebilirler.⁶²⁰ Metropolitler, tıpkı diğer yöneticiler gibi atanabilir veya görevlerinden alınabilirlerdi. Osmanlı'da metropolitlerin göreve başlaması için Patrik ve Sinod Meclisi'nin ortak kararıyla belirli bir miktar pişkeş ödenmesi gerekiyordu. Bu ödeme yapıldıktan sonra metropolitlerin yetkileri, ferman ve beratlarla resmileştirilirdi. Metropolitler, görevlendirildikleri bölgelerdeki kiliselerin ruhani lideri kabul edilir, cemaatin dini ve hukuki işlerini yürütürdü ve bu hizmet karşılığında cemaat üyelerinden topladıkları aidatlarla gelir elde ederlerdi.⁶²¹

⁶¹⁷ BOA, D.PSK.d, 26009.

⁶¹⁸ BOA, D.PSK.d, 26010.

⁶¹⁹ yerine “*Velâdika*” tabiri de kullanılırken çoğuluna Metropolitiden denilmiştir (Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2/494).

⁶²⁰ Filiz Yaşar Keskin, “Osmanlı İdari Sistemi İçerisinde İstanbul Rum Patrikhanesi'ne Bağlı Metropolitlerin Görevleri”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 8/2 (30 Eylül 2023), 1994-1995.

⁶²¹ Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, 97.

1713 tarihli bir belgede, Antakya Rum Ortodoks Patriği Krillos tarafından padişaha sunulmuş arzuhalde, patrikliğine dahil olan Erzurum ve çevresindeki bir metropolitliğin boşalması üzerine Patriğin yeni metropoliti atanması ve bu metropolitin görevlerini yerine getirirken sorunlarla karşılaşmaması hususu dile getirilmişti.

Antakya Rum Ortodoks Patriği'ne dahil Erzurum ve çevresi Metropoliti Ayakofus'un ölmesi üzerine, yerine Azarya adlı rahibin getirilmesi uygun görülmüştü. Bilindiği üzere, “... *kanun-u kadim metropolit müteallik emirde rahib mezbur metropolit olup üzerine edası lazım gelen tasadduk akçeleri panayırları ve manastırları ve ayazmaları ve nikahları olagelen adet ve kanun üzere ...*” şeklinde tanımlanan işlemlerden alınan rüsumun toplanması gerekmektedir. Bu itibarla kimse metropolitin bu görevini engellememeli ve metropolitliğe bağlı olan papaz ve keşişlerin atanması veya görevden alınması konusunda herhangi bir engel çıkartmamalıydı. Yine metropolitliğe dahil papazlar, keşişler ve kalogaryalar öldüğünde, Patriğin patrikliğe ait metrukatlara kanun-ı kadim gereğince el koyma hakkını sürdürmesi ve bu konuda beytülmal, kassam ve adamlarının buna müdahil olmaması gerekmektedir. Aynı şekilde, azl olan rahibin, “*ayinleri muhalif nikah caiz olmayan akd-ı nikah ettirilmeyip zarar-ı kassabiye ve rüsumatı cem'an iken kendisi ve adamları oturup kar u kesb etmez iken damgacı ve ve sair ehl-i örf taifesi rencide*” ettirilmemesi istenmişti. Rahiplerin bazı tehlikeli yerlerden geçmek için “*tebdil-i câme ve kisve*” eylemesi durumunda mir-i miran, mirliva, voyvoda, subaşı, mütesellim, zu'ema, erbâb-ı timar ve sair ehl-i örf taifesi tarafından rencide edilmemesi, mezkurların bindikleri bargirleri, katırları, ulak, sipahi, yeniçeri ve sair kapı kulları tarafından “*dahl ü taaruz ettirilmemek babında zabt için emr-i şerif*” arz edilmişti. Metropolitlerin fethedilen yerlerde belirli gelirleri hak ettiği ve bazı yetkilere sahip olduğunu gösteren beratları taşıdıkları da “... *metropolitlerin yerlerine verilen beratları mucebince iltizamları olan kazalar götüren senevî miri rüsumları cem' etmek vech-i meşruh üzere emr-i şerif verilegelmiştir*” şeklinde vurgulanmıştı.⁶²²

Patriklerin metropolitler üzerinde yetki sahibi oldukları dair çatışmalı durumlar da söz konusuydu. İstanbul ve Antakya patriklikleri arasında Halep şehrindeki Rum Ortodoks metropolitliği üzerinde yetki mücadelesi yaşanmıştı. Halep metropolitliği, daha önce Antakya patriğinin yetki alanındayken, 1726 yılında İstanbul patriğinin idaresine dahil edilmişti ve 3.600 akçe pişkeş karşılığında metropolitlik görevi İgoryus

⁶²² BOA, C.ADL, 74/4482 (10 Receb 1125/2 Ağustos 1713).

adındaki bir rahibe verilmişti. Ancak, daha önce bu metropolitliğin kendi idaresinde olduğunu ileri süren Antakya ve Şam Patriği Silvestros bu gelişmeye karşı çıkmıştı. Nitekim Halep'teki Rum cemaati, Maksimos adında yeni bir metropoliti atama talebinde bulunmuştu, ancak bunun için berat-ı alışan verilmemişti. Bundan böyle hem Antakya ve Şam hem de İstanbul vesair mahallerin patrikliklerinin bu konuya karışmaması ve metropolitin atanması ve azli gibi işlerin Halep valisi ve kadısına bırakılması kararlaştırılmıştı. Halep kadısının arzıyla yeni Metropolit Maksimos'un tespit edilen pişkeşi tamamen hazineye teslim etmesi şartıyla kendisine 1731 yılında metropolitlik beratı verilmişti.⁶²³ Böylece, Antakya ve İstanbul patriklerinin bu konudaki yetkileri sınırlandırılmıştı ve Halep metropolitliği, yerel yönetimin denetimine girmişti.

Metropolitler, patriklik adına vergi toplama gibi görevleri yerine getirirken patrikler de yetki alanları içerisindeki metropolitlerin karşılaştığı sorunlarla ilgilenmekte ve onların haklarını korumak için hukuki girişimde bulunmaktaydı. 1746⁶²⁴ yılında Antakya, Şam, Halep ve tevabi Rum Patriği, yetkisindeki bir metropolitin uğradığı haksızlığı dile getirerek, malların geri alınmasını ve sorumluların cezalandırılmasını talep etmek üzere İstanbul'a mühürlü bir arzuhal göndermişti. Arzuhal sahibi Patrik Silvestros, patrikliğine bağlı Payas Metropoliti Nikeforus'un, o havalideki Rum tebaasının "*rüsum-u miriyelerini*" toplamak için etrafta dolaşırken, Kurd Kulağı toprağında yol kesen eşkıya tarafından saldırıya uğradığını ve eşkıyanın metropolitin topraklarını ele geçirip, üzerindeki para, eşya, hizmetkarlarının defterleri ve hatta atlarına varıncaya kadar her şeyi yağmaladığını bildirmişti. Bu şikayet üzerine bölge kadılarına ve Kurd Kulağı voyvodasına hitaben bir ferman yazılmıştı. Voyvoda tarafından bu durumun soruşturulup, yağmalanan malların şeriat kurallarına göre geri alınması ve hak sahiplerine iadesi için gereğinin yapılması emredilmişti. Metropolitin toprak gelirlerini tahsil ederken saldırıya uğraması, olayın sadece dini değil aynı zamanda idari ve ekonomik boyutlarını da göstermektedir.

⁶²³ BOA, KK.d, 2542/40 (25 Şevval 1144/27 Ekim 1731); BOA, C.ADL, 104/6212 (15 Cemaziyelahir 1145/3 Aralık 1732).

⁶²⁴ BOA, A.DVNS.AHK. HL.d. 1, s. 173 (evail-i Cemaziyelahir 1159/21-30 Haziran 1746); Nezif Cıkay, *Halep Ahkâm Defterleri (1742-1850): Taşradan Saraya Adalet Arayışı* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, SBE, 2019), 168.

3.2.3.Piskopos ve Diğer Din Adamları

Kilise hiyerarşisinde metropolitlerden sonra gelen üçüncü makam, piskoposluktur. Rahip veya papazlar, gerekli nitelikleri taşımaları ve piskopos tarafından takdis (kutsama) edilmeleri durumunda bu makama yükselebilirlerdi.⁶²⁵ Çeşitli kiliseleri kapsayan bir alanda dini otoriteyi ve gözetimi elinde bulunduran Piskoposlar, kariyer sürecinde yükselerek metropolit olurdu. Ayrıca onlar, patrik ve metropolitler gibi atanır veya görevden alınabilirlerdi. Herhangi bir şekilde piskoposluk makamı boşaldığında, metropolitler, uygun niteliklere sahip adaylardan oluşan bir liste hazırlarlardı. Bu listedeki en deneyimli ve sadık üç aday, cemaatin ve patriğin görüşleri alınarak piskoposluğa atanırdı. Eğer oylamada beraberlik olursa, patriğin kararı kesin olurdu.⁶²⁶

Ortodoks kiliselerinde yönetim görevini rahip veya papaz üstlenir. Bu kişilerin ardından diyakozlar gelir. Rahip ve papaz olmak için ruhani bir kimliğe sahip olmak zorunludur. Diyakoz ise ruhani veya sivil bir kimliğe sahip olabilir. Ayinlerde papaza destek olmak amacıyla diyakozdan başka koro şefi ve korusu, çancı, hademe ve bekçi gibi yardımcı görevliler bulunur. Bu yardımcılar genellikle sivil kişilerdir.⁶²⁷

Genellikle evlenmiş din adamlarına papaz, evlenmemiş olanlara ise rahip denir. Papazlar, genellikle daha üst bir rütbeye yükselemezler, ancak bazı durumlarda başpapaz ya da piskopos olabilirler. Diyakozlar (eğer ruhani sınıfa mensuplarsa), papazların ve piskoposların görevleri, ancak bir takdis töreni sonrasında başlar. Bu makamların haricindeki ruhani liderler; başpapazlar, metropolitler ve patrikler gibi diğer kilise görevlileri, daha önce takdis edilmiş olmaları nedeniyle, bu görevlere seçim veya atama yoluyla gelirler. Bir kişinin rahip veya papaz olabilmesi için Hristiyan, erkek, reşit olması ve Hristiyanlık inancını iyi bilmesi şarttır. Rahibelerde ise cinsiyet şartı dışında diğer tüm koşullar aynıdır.⁶²⁸

3.2.4.Dini Pratiklere Yönelik Düzenlemeler ve Ruhani Liderlerin Hakları

Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslim tebaanın ibadetlerinin icrasına ilişkin belirli düzenlemeler mevcuttu. Ruhani liderlerin kendi ikametgahlarında yüksek sesle

⁶²⁵ Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, 114.

⁶²⁶ Soykan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler*, 195; Şahin, “Fener Rum Ortodoks Patrikhânesi”, 40-41.

⁶²⁷ Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, 113-114; Soykan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler*, 195-197.

⁶²⁸ Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, 114.

incil okumaları yasaklanırken, aynı kişilerin hanelerinde sessiz bir şekilde incil okumalarına ve ayinleri gerçekleştirmelerine izin verildiği anlaşılmaktadır.⁶²⁹ Bu ayırım, dini pratiklerin kamusal düzeni bozmayacak şekilde ve egemen din olan İslamın otoritesini gözeterek icra edilmesini sağlamayı hedeflemekteydi. Bu bağlamda, yaşanan anlaşmazlıkta İstanbul’da ikamet eden Rum Patriği, divana sunduğu mühürlü bir dilekçesinde yetki alanındaki yerlerin “*berat-ı şurutunda*” papaz taifesinin mülk evlerinde, bir odalarında La Torah⁶³⁰ ve İncil okumalarına engel olunmaması gerektiğini açıkça belirtmiştir. Ancak Şam Patriği Serafim, yetki alanı dahilindeki mahallerde görevlendirdiği papaz taifesinin kendi evlerinde ayin icra ettiklerinde, bazı ehl-i örf taifesi tarafından “*siz mülk menzilinizde bir odanızda La Torah ve İncil okuyup kandil asmışsınız ve mum yakmışsınız ve buhur salarsınız ve elinizde değnek tutarsınız ...*” diyerek haksız yere suçlandıklarını ve taciz edildiklerini bildirmişti. Patriğin bu şikayeti üzerine Piskopos Mukata’ası Defterleri’ne müracaat olunmuştu. Bu başvuruda, adı geçen patriğin, metropolitlerin ve papaz taifesinin hanelerinde “*izhâr-ı savt etmeksizin (seslerini yükseltmeksizin)*” incil okumalarına karşı çıkılmayacaktı. Ayrıca “*siz mülk menzilinizden bir odanızda La Torah ve İncil okuyup kandil asmışsınız ve mum yakmışsınız ve iskemle ve tasvir koyup bir de asmışsınız ve buhur yakıp salarsınız ve elinizde değnek tutarsınız*” gibi bahaneler öne sürülerek ayin yapmalarına müdahale edilmeyecekti. Bu müdahalelerin sadece eziyet etmek ve mal edinmek amacıyla yapıldığı anlaşılmıştı. “*Mîr-i mîran ve sâir cem’an zabitan ve ehl-i örf*” tarafından şeriate aykırı ve haksız yere rencide edilmeleri hususunun, mukata’a mahalline kaydedilmiş olan ferman beratlarının şartlarına dahil edildiği ve fermana aykırı olarak rencide edilmemeleri ve saldırıya uğramamaları için dilekçeleri ile Rum patriğine verilmiş olan berat şartlarında açıkça belirtildiği derkenar olunmuştur. Bu berat gereğince hareket edilmesi hakkında bir ferman çıkartılmıştır. Bu konuda çıkan emre göre hareket etmeleri ve adı geçen patriğin beratında belirtilen şartlar, hazine defterlerinde kayıtlı olduğu üzere yerine getirilmesi ve şartlara aykırı hareket edilmemesi ve fermana aykırı olarak, mal edinme amacıyla yerel görevliler tarafından yapılan eziyet ve haksızlıkları engelleyip ortadan kaldırmaları hususunda Şam ve Antakya kadıları görevlendirilmişti.⁶³¹ Böylece bu emre

⁶²⁹ Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, 316.

⁶³⁰ Yahudilerin kutsal kitabı Tevrat’ın İbrânice adıdır (Bkz. Baki Adam, “Tevrat”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/40.

⁶³¹ AŞS 14 109/128 (15 Şevval 1228/11 Ekim 1813).

göre hareket ederek, Rum cemaatinin ibadet özgürlüğüne karşı yerel yönetimlerin keyfi davranışları engellenmeye çalışılmıştır.

3.2.5.Hristiyan Cemaatler İçerisindeki Dini Dönüşümler: Katolikliğe Geçme Eğilimi

Doğu ve Batı kiliselerinin 1054'te birbirinden ayrılmasından sonra Doğu Ortodoks dünyasında yaşanan yeniden yapılanmada, Antakya Rum Ortodoks Patrikliği, İstanbul Patrikliği'nin otoritesi altında kalsa da, Müslümanların hoşgörülü yönetimi sayesinde 1098 yılına kadar Doğu Hristiyanlığı'nda önemli bir merkez olmuştur. Haçlı Seferleri sırasında Antakya'yı ele geçiren I. Bohemond,⁶³² bölgedeki siyasi ve dini hakimiyetini güçlendirmek için Antakya Patrikliği'ne Latin kökenli birini atayarak Ortodoks patriğini İstanbul'a zorla göndermişti. Bu durum, Antakya Kilisesi'nde mezhebi farklılıkların derinleşmesine ve kalıcı bir ayrılığa yol açmıştır. Sultan Baybars'ın 1268'de Antakya'yı Haçlıların elinden almasıyla bölgede siyasi ve dini dengeler değişmişti. Bu durum Haçlılar döneminde derinleşen mezhebi ayrılıkların bir süreliğine durmasına neden olmuştu. Bu fırsatı değerlendiren Antakya Patriği I. İgnatius, bölgedeki Ortodoks cemaatinin yeniden yapılanması için çaba gösterdi ve 1342 yılında Şam'da yeni bir piskoposluk kurarak Ortodoks varlığını güçlendirdi.⁶³³

1516'da Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı egemenliğine dahil edilen Antakya, Kudüs ve İskenderiye'deki kiliseler, İstanbul Rum Ortodoks Patrikliği tarafından gönderilen Rum kökenli patriklerin idaresine tevdi edilmişti.⁶³⁴ Bölgedeki Rum baskısına rağmen, söz konusu kiliselerde Arapça ayinler sürdürülmüştü. Ancak, zamanla artan misyonerlik faaliyetleri sonucunda cemaat, Ortodoks ve Katolik olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Bu bölünme neticesinde Melkit olarak adlandırılan Katolik Rumlar, Arapça'yı ayin dili olarak kullanmaya devam etmişti. Ne var ki, 1543'te İstanbul Rum Ortodoks Patrikliği'nin aslen Moralı olan Germanos'un Kudüs Patriği olarak atanmasıyla ibadet dilinde değişim yaşanmıştı. Patrik Germanos'un, Latinlere karşı duyduğu hoşnutsuzluk, bu değişimin temel motivasyonlarından birini oluşturmuştu. Bu bağlamda, O, Kudüs Kilisesi'nin önemli görevlerini Rum keşişlere devretmişti ve ayin dili olan Arapça'yı kaldırarak yerine Rumca'yı zorunlu kılmıştı.

⁶³² Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 181-201; Amin Maalouf, *Arapların Gözünde Haçlı Seferleri*, 37-47; Sevim-Yücel, *Türkiye Tarihi I. (Fetihten Osmanlılara Kadar) (1018-1300)*, 6-9; Sevim, *Anadolu'nun Fethi (Selçuklular Dönemi)*, 13.

⁶³³ Kılıç, *Tanzîmât Sürecinde Antakya Ortodoks Rum Patrikhanesi ve Antakya'da Dini Hayat*, 9

⁶³⁴ Soykan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler*, 207; Kılıç, *Tanzîmât Sürecinde Antakya Ortodoks Rum Patrikhanesi ve Antakya'da Dini Hayat*, 12.

Patrik ayrıca, Kudüs'te Melkit Patriği olabilmek için Rum kökenli olmayı şart koşmuştu. Germanos'un bu uygulamaları, Mısır ve Filistin'de henüz belirginleşmeye başlayan Katolik cemaatlerinin konumunu olumsuz etkilemişti.⁶³⁵ Papa XIII. Gregorius, bu durumu fırsat bilerek bölgedeki ayrışmayı derinleştirmek için 1583 yılında Arapça'yı iyi bilen Maltalı Leonardo Abel'i bir misyoner olarak Antakya'ya gönderdi.⁶³⁶ Böylece XVI. yüzyılın sonunda Antakya'da farklı mezhep ve etnik kökenlere sahip çok sayıda zümre ortaya çıkmıştı.

XVII. yüzyıl başlarında Antakya'da yaşanan dini ve etnik gerginlikler, Cizvit ve Fransisken misyonerlerin kışkırtmalarıyla daha da derinleşti. Bu karmaşık dönemde, Antakya Kilisesi'nde ilk kez iki ayrı patrik seçildi: Rum kökenli İgnatios III Atieh (1619-1634) ve Arap kökenli Cyril IV Dabbas (1619-1628).⁶³⁷ Bu durum, Rum ve Arap cemaatleri arasında var olan ayrımı daha da büyütürken, Katolikliğin bölgedeki etkisini de arttırmıştı. Fransisken ve Cizvit rahiplerinin, özellikle Şam, Sayda ve Trablusşam gibi ticaret merkezlerindeki faaliyetleri belirgin şekilde artmıştır. Bu rahipler bölgede yaşayan Rumlarla yakın ilişkiler kurdukları için bu gelişme birçok Rum'un Katolikliğe geçmesini sağlamıştı.⁶³⁸ Bu durum özellikle Antakya'da dikkat çekici bir şekilde kendini göstermişti ve bölgede Katolik cemaati oluşmasına zemin hazırlamıştı. Bu gelişmeler, 1619-1634 yılları arasında Antakya Rum Ortodoks Patrikliği'ne İgnatios III Atieh gibi Katolikliğe yakın isimlerin gelmesiyle sonuçlanmıştı. Bu husus Doğu kiliselerinin Papa'nın etki alanına girmeye başladığının göstergesi olarak kabul edilmektedir.⁶³⁹

XVIII. yüzyıl başlarında Katolik akımının güçlü ilerleyişi Ortodoksluğun yoğun olarak yaşandığı Şam, Halep, Filistin ve Antakya gibi yerlere de yayıldı. Bu durum, Antakya Rum Ortodoks Kilisesi üzerinde büyük bir etki yaratmıştı. Özellikle 1701 yılında Sayda'da papazlık görevini yürütürken Katoliğe geçtiğini ilan eden Eftimos Sayfi'nin, Papa tarafından Melkit Katolik cemaatinin lideri olarak tanınması, Kilise

⁶³⁵ Çoruh, "Antakya Ortodoks Kilisesi'nde Arap ve Rum Matranlar Arasında Patriklik Mücadelesi", 632; Frazee, *Katolikler ve Sultanlar: Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu (1453-1923)*, 72-75.

⁶³⁶ Frazee, *Katolikler ve Sultanlar: Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu (1453-1923)*, 88; Çoruh, "Antakya Ortodoks Kilisesi'nde Arap ve Rum Matranlar Arasında Patriklik Mücadelesi", 632.

⁶³⁷ Rum kökenli İgnatios III. Atieh, 24 Nisan 1619 tarihinde İstanbul'da, aynı tarihte Arap kökenli Cyril IV. Dabbas da Trablusşam yakınında yer alan Amioun Kilisesi'nde kutsanmıştır (Bkz. Abdallah Raheb, *Conception of the Union in the Orthodox Patriarchate of Antioch (1622-1672)*, (Beirut: Historical Part, 1981), 20.

⁶³⁸ Raheb, "Greek Melkite Catholic Patriarchate of Antioch: Birth, Evolution, And Current Orientations", 3-4.

⁶³⁹ Çoruh, "Antakya Ortodoks Kilisesi'nde Arap ve Rum Matranlar Arasında Patriklik Mücadelesi", 633.

içindeki mevcut gerilimleri daha da tırmandırdı. Bu gelişme, Ortodoks ve Katolik inançları arasındaki ayrışmayı derinleştirerek, Antakya Rum Ortodoks Kilisesi'nin resmi olarak ikiye bölünmesine yol açtı.⁶⁴⁰ Antakya Ortodoks Patriği Kyrillos al-Za'im, ortaya çıkan Katolikleşme eğilimlerine karşı denge kurmak amacıyla, Marunilerle, Suriye'deki Latin misyonerlerle ve Fransız konsolosluk temsilcileriyle stratejik ilişkiler geliştirme yoluna gitmiştir. Ancak bu diplomatik hamle, Roma'nın kendisi üzerinde Katolikliğe geçiş yönünde yoğun bir baskı oluşturmaya neden olmuştu. Neticede, Patrik 1716 tarihinde Roma'dan gelen teklifi kabul etmek zorunda kalmıştı. Bu gelişmeler üzerine Ortodoks cemaat, Kyrillos'un yerine Piskopos III. Athanasios Dabbas'ı patrik adayı olarak göstermişti. İç çatışmayı önlemek adına Kyrillos ve Athanasios arasında bir uzlaşma sağlanmıştı. Bu uzlaşmaya göre, III. Athanasios Dabbas, Kyrillos'un 1720 yılındaki istifasına kadar cemaat işlerine müdahale etmeyecekti.⁶⁴¹ Bu durum Antakya Kilisesi'ndeki iç gerilimi geçiçi olarak hafifletmişti, ancak gelecekteki ayrılıkların zeminini de hazırlamıştı.

Katolik olan Sayda Metropolit Eftimos, Sayda Eyaleti'nde bulunan Akka Metropolitliği'nin doğrudan Kudüs Rum Patrikliği'ne tabi olduğunu ve onun tarafından azl ve nasb edilegeldiğini bildiği halde, bu duruma müdahale etmişti. Bunun üzerine, İstanbul Rum Patriği Erinya ve Antakya Rum Patriği Atnasyus meseleyi padişaha bildirerek Akka Metropolitliği'yle ilgili tüm işlerin sadece Kudüs Patriği tarafından yürütülmesine dair bir ferman çıkarılmasını talep etmişti.⁶⁴² Antakya ve İstanbul Rum patriklerinin imza ve mühürlerinin olduğu bu tarihsiz arzuhalde Katolikliğe karşı bir duruş sergilenmişti.

III. Athanasios Dabbas, Antakya Rum Ortodoks Patriği olarak göreve başlamadan önce Katolıklara karşı daha ılımlı bir tutum sergilemekteydi. Ancak patrikliğe atanmasının ardından Batı Kilisesi'nin Antakya Kilisesi üzerindeki nüfuzunu azaltmaya yönelik bir politika izlemeye başlamıştı.⁶⁴³ Bu strateji kapsamında İstanbul Rum patriği Erinya ile Antakya, Şam ve çevresi Rum Patriği Atnasyus (III. Athanasios Dabbas/1720-1724) merkeze arzuhal etmişlerdi. Arzuhallerinde, padişahın fetih

⁶⁴⁰ Frazee, *Katolikler ve Sultanlar: Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu (1453-1923)*, 244-245; Kılıç, *Tanzîmât Sürecinde Antakya Ortodoks Rum Patrikhanesi ve Antakya'da Dini Hayat*, 38; Haydar Çoruh, "Rum Melkitlerin Katolik Propagandasına Maruz Kalması (1724-1856)", *Belleten* 83/298 (22 Aralık 2019), 977.

⁶⁴¹ Frazee, *Katolikler ve Sultanlar: Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu (1453-1923)*, 245-246.

⁶⁴² BOA, C.ADL, 74/4434.

⁶⁴³ Frazee, *Katolikler ve Sultanlar: Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu (1453-1923)*, 246.

fermanıyla patrikliklerine verilen berat gereği, sözü edilen eyaletlerde yaşayan Rum milletinden olan zimmî halka diğer milletlerin din adamlarının müdahale etmemeleri gerektiği halde, son yıllarda Efrenç din adamları Rum milletinden olan zimmî halkı, papazları, keşişleri ve kalogaryaları kendi ayinlerine uydurup yavaş yavaş Katolik yapmakta ve onların ortalığı da karıştırmakta olduklarını belirtmişlerdi. Patrikler, ayrıca “ehl-i zimmet reayanın sulbi evlatları okudup ve oradan götürüp reayanın nisvanlarını dahi ihtilal ve ifsad” ettiklerini bildirmişlerdi. Onlar, Frenk din adamlarının Papa tarafından gönderilen mektupları gizlice alarak “tebdil-i câme edip devriye devriye gezip gerek Rum ve Ermeni ve gerek Süryani ve sair millet-i Nasarada ihtilal ve ifsad ile kadimi ayinlerinden döndürüp Frenk mezhebine mütâba’at ettirip ehl-i zimmet reayanın beyinde fesad u ihtilal ba’is ve bâdî oldukları”nı ve bunun önüne geçilmesini arz etmişlerdi. Daha önce de Papa’ya bağlı olan Frenklerin “iharet ve bozgunculukları” ortaya çıktığında Padişah, durumun engellenmesi ve Katolikliğe geçişlerin yasaklanması için kesin emirler vermiş ve bu emirler sicillere kaydedilmişti. Bu fermanla, zimmî halk eski dinlerine ve ayinlerine döndürülecek ve böylece zorla katolik yapılmayacaklar, bu emirlere uymayan olursa cezalandırılacaklardı. Ancak bazıları “ıslah olmayıp zimmî halkı bozmaya” devam etmişti. Padişah, “karındaşı Sultan Mustafa Han hazretlerinin zamanında emr-i şerif verilmiş iken ol ferman dan bu âna gelince yine ıslah olunmayıp ...” Rum milletinden olup Efrenç dinini benimsemiş olanlar kadim ayinlerine döndürölüp ve Padişah fermanı ile bildirildiği üzere, Efrenç rahiplerinin Rum halkını etkilemek ve halkı Efrenç dinine sokmak için evlerine gitmelerinin engellenmesini ve “herkes kendi halinde ve kadim ayininde olmak üzere ta’biyye ve tekid ve hilafına rıza ve cevaz gösterilmek babında hükmü hümayunuma rica eyledikleri ecilden” gerekçesiyle Divan-ı Hümayun’da kayıtlı bulunan hükümler incelenmişti. Anlaşıldığı üzere belirtilen şekilde Halep, Sayda, Diyarbekir, Trablusşam ve Şam valilerine, sözü edilen eyaletlerde bulunan kadılar ve yeniçeri serdarlarına, vilayetin ileri gelenlerine ve iş erbâbına Efrenç ruhbanlarının misyonerlik çalışmalarının engellenmesi için yeni bir hüküm gönderilmişti.⁶⁴⁴ 1722 tarihli ferman da vurgulandığı üzere, Efrenç rahipleri, etnik ve mezhebi kimliklerin karmaşık bir şekilde iç içe geçtiği Osmanlı toplumunda Rum, Ermeni, Süryani gibi farklı Hristiyan cemaatlerini, Katolik yapmak için çeşitli yöntemler kullanmışlardı. Onlar, özellikle Rum çocuklarını kendi okullarına alarak yetiştirmeye, ayinlere katılımlarını sağlamaya ve hatta kadınlarını da

⁶⁴⁴ BOA, A.DVNS.MHM.d, 130/1321 (evahir-i Muharrem 1135/1-10 Kasım 1722).

etkileyip Rum cemaatine sızarak mezhebin devamlılığına zarar vermeye çalışmışlardı. Osmanlı Devleti, topraklarındaki dini birliği ve siyasi istikrarı korumak için Katolik misyonerlik faaliyetlerini engellemek zorunda kalmıştı. Bunun için birçok ferman çıkarılarak Katolik misyonerlerin Hristiyan evlerine girmeleri yasaklanmıştı, Hristiyanların kendi dinlerine dönmeleri teşvik edilmişti ve daha önce din değiştirenlerin eski dinlerine geri getirilmesi gibi yeni önlemler alınmıştı. Emirlerle uymayanlara da ceza mekanizmasının işleyeceği tehdidinde bulunulmuştu.

İstanbul Rum Patriği Erinya, Antakya Rum Patriği Atnasyus ve Kudüs Rum Patriği Chrysanthos, Padişah'a yaptıkları bir başvuruda, Şam'da ikamet eden Hori Helemi(?) isimli papaz ve Mezur adlı terzi ile Halep'ten Eydallah veledi Azer'in faaliyetleri hakkında şikayette bulunmuşlardı. Patrikler, adı geçen şahısların, görünüşte Rum Ortodoks oldukları halde aslında Katolik inancını benimsediklerini ve Şam ile Halep çevresindeki diğer Rumları da kandırıp kendi inançlarına yöneltmek suretiyle kargaşa çıkardıklarını iddia etmişlerdi. Bu durumun, fakir halkı Katolikliğe teşvik ederek Osmanlı tebaası olan Hristiyanlar arasında düşmanlığa yol açtığı belirtilmişti. Patrikler, cemaatlerinin zayıflamasından duydukları endişeyi dile getirerek, söz konusu kişilerin zimmî halk üzerindeki etkilerinin sona erdirilmesini, firar etmeleri halinde yakalanıp Adana'ya sürgün edimelerini ve Şam ile Halep valilerine bu konuda emir verilmesini arz etmişlerdi.⁶⁴⁵

Kudüs Rum Patriği Chrysanthos, Antakya Rum Patriği Atnasyus, İstanbul Rum Patriği Erinya'nın imzalarının bulunduğu 1722 tarihli başka bir arzuhalde, hala Sayda Metropolitisi olan Eftemiyos ve kızkardeşinin oğlu Serafım ile Papa Gorbi veledi Kitan adındaki rahiplerin, açıkça Rum taifesinden olsalar da, aslında Efrencî dinine tabi olduklarını ve Sayda'daki Rum reayasını da bozarak onları Efrencî yaptıklarını belirtmişlerdi. Patrikler bu rahiplerin Akka Kazası ve çevresindeki ehl-i zimmet Rum reayasını dahi gün be gün tehdit ederek Efrencî yapmak üzere olduklarını bildirmişlerdi. Hatta onlara göre, Kudüs ve Sayda kazası ile çevresindeki ruhban ve reaya mahkemeye varıp bahsi geçen rahiplerin fesatlarını haber vermişlerdi. Patrikler, ayrıca önceki Kudüs Kadısı Abdurrahman Efendi, Kudüs ve Akka görevlileri ile Akka kale komutanının da rahiplerin bu halini arz eylediklerini, hatta diğer bölgelerdeki ruhban ve reayanın dahi bu durumu kendilerine bildirdiklerini yazmışlardı. Daha önce de adı geçen Eftemiyos adlı rahibin kalebend edilmesi emri verilmişti. Buna rağmen, onun firar ettiği ve itaat

⁶⁴⁵ BOA, C.ADL, 59/3570 (11 Rebiülevvel 1135/20 Aralık 1722).

etmediği bildirilmişti. Sonuç olarak anılanların bu “*ihtilal ve ifsadlarından*” dolayı Şam, Kudüs, Sayda ve Akka gibi bölgelerdeki ehl-i zimmet reayanın, gün be gün reayalıklarını bırakıp Efrenç dinine tabi oldukları ve bu kişilerin fesadlarının gittikçe arttığı ve bu nedenle yargılanmaları gerektiği dile getirilmişti. Anılan patriklerin, sultandan talepleri firar ederlerse bulundukları yerde yakalanıp Adana Kalesi’ne sürgün edilmeleri ve çevrelerinden uzaklaştırılmaları için Şam ve Sayda valilerine ferman buyurmasıydı.⁶⁴⁶ Gelen bu şikayetler üzerine firari kişilerin bulundukları yerde yakalanıp, Adana Kalesi’ne sürgün edilmeleri için Sayda ve Şam valisi ile Adana Kalesi dizdarına 20-29 Aralık 1722 tarihinde emir gönderilmişti.⁶⁴⁷

Yukarıdaki olaylar sırasında Atnasyus’un ölümüyle patriklik makamında yaşanan boşluk Katoliklerin kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmelerine olanak sağlamıştı. Katolikler, patriklik makamına kendilerine taraftardan din adamlarını getirerek Papa’nın onayını alma yolunu tercih etmişlerdi. Katolikler, 1724 yılında boş kalan Antakya Patrikliği’ne Lübnanlı Melkit bir piskopos ve de patrik Eftemiyos’un yeğeni olan Serafim Tanas’ı (Cyril VI Tanas) patrik olarak atamışlardı ve bu kişi Papa’dan onay almayı da başarmıştı. Ancak Fener Rum Patrikhanesi durumu kabul etmemiş ve kendi adayları olan Kıbrıslı Silvestros’u (Slyvester) patrik seçmişti.⁶⁴⁸ Bu durum, Antakya’daki Hristiyanları, Katolik ve Ortodoks olarak böldü ve iki taraf arasında uzun bir mücadele dönemi başlattı.⁶⁴⁹

Silvestros da selefi gibi Katolik Kilisesi’ne karşı sert bir tutum sergiledi. Ona göre, Antakya, Şam, Halep, Sayda ve çevresinde daha önce Efrenç rahiplerin ortaya çıkması ve Gayrimüslim halkın çoğunluğunun eski dinlerinden dönüp Katolik mezhebine geçmesi, birçok fesada yol açmıştı. Kendisinden önceki patrikler birkaç kez bu durumu devlete bildirmişlerdi. Ayrıca Sayda metropolidi olan Eftemiyos adındaki rahip de halkı Katolik yapmaya çalışmıştı. Ancak onun yerine geçen kızkardeşinin oğlu Serafim adındaki rahip ve Papa Gavril de aynı şekilde halkı Katolik yapmaya devam

⁶⁴⁶ BOA, AE. SAMD.III, 211/20436 (11 Rebiülevvel 1135/20 Aralık 1722).

⁶⁴⁷ BOA, C.ADL, 35/2074 (evassıt-ı Rebiülevvel 1135/20-29 Aralık 1722).

⁶⁴⁸ Bu durum, Antakya Patrikliği’nde çift başlılık yaşanmasına ve atamaların geçerliliği konusunda uzun süren tartışmalara yol açmıştı. Bu olaylar sonucunda, Antakya’da Rum Melkit Katolik hiyerarşisi oluşmuştu. Bu yeni hiyerarşik patrikliği Osmanlı Devleti onaylamamıştı, ancak patrikliğinin Fener Rum Patrikhanesi’ne olan bağlılığı devam etmişti (Bkz. Canan Seyfeli, Osmanlı Devlet Salnamelerinde Rum Melkit Katolik Patrikliği (1847-1918), *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi* 11 (1 Eylül 2011), 17; Khairallah, “The Ecumenical Vocation of the Melkite Church”, 193).

⁶⁴⁹ Heyberger, *Les Chrétiens du Proche-Orient au temps de la Réforme Catholique* (Syrie, Liban, Palestine, XVIIe-XVIIIe siècles), 86.

etmişti. Bu durum daha önce de devlete bildirilmiş ve bu kişilerin sürgüne gönderilmesi emri verilmiş olmasına rağmen emir yerine getirilmemişti. Halk dinini bırakıp Katolik olmaya devam etmekteydi, bu nedenle Sultan'a, daha önce bu kişiler hakkında verilen emirleri hatırlatması gerekiyordu. Silvestros, ibret için Serafim ve Gavril adlı rahiplerin bulundukları yerde yakalanıp bu kez de Kıbrıs'taki Magosa Kalesi'ne sürgün edilmesini arz etmişti.⁶⁵⁰ Mesele aynı şekilde İstanbul Rum Patriği Serafim tarafından da doğrulanmış, O da bu iki rahibin Magosa Kalesi'ne sürgün edilmesi için padişah'tan ferman istemişti.⁶⁵¹

Gerek Latin misyonerler ve gerekse Sayda Metropolidi Eftemiyos'un bölgedeki faaliyetleri sonucunda kısa sürede yoğun şekilde Katolikliğe geçişler yaşanmıştı. Yeni Antakya Rum Patriği Silvestros'un da en çok uğraştığı konu Katolik misyonerlerin faaliyetleri olmuştu. Patrik Silvestros'un imza ve mühürüyle tarihsiz olarak padişaha iletilen arzuhalde, Antakya, Şam ve Halep havalisinde sakin Rum rahip Serafim'in kendi halinde olmayıp, Efrenci dinini benimsediği, halkı da bu dine uymaya zorladığı bildirilmişti. Arzuhalde rahibin, yetkisiz bir şekilde kendisinin patrik olduğu iddia edilerek bazı kişilerden para ödünç alıp karşılığında kilise vakıflarına ait değerli eşyalarına el koyarak haddini aştığı da söyleniyordu. Bu nedenle Serafim ve arkadaşlarının gasp ettikleri kiliselerin zikir olunan vakıf eşyası her ne ise geri vermeleri talep edilmişti. Serafim ve arkadaşlarına borç verenlerin paralarını geri almaları ve bu tür eylemlerin engellenmesi için Şam kadısına bir hüküm gönderilmesi hususunda yardım istenmişti.⁶⁵² 1725 yılında Patrik Silvestros'un Südde-i Saadet'e gönderdiği arzuhalde, yine Halep'te ikamet eden rahiplerden Hür Yakup, Kays Saneye, Mazlumoğlu Kays Corci, Kays Nasrullah ve Kays Berlâm'ın Frenk dinine tabi oldukları ve ehl-i zimmet Rum reayayı da kadim ayinlerinden döndürerek Frenk dinine tabi ettiklerini bildirmişti. Bu tür fesatlığın önlenmesi ve bahsedilen rahiplerin bundan sonraki dönemde kendi hallerinde olmaları hususunda tembih edilmeleri, eğer uyarıldıkları halde uslanmayıp, belirtilen şekilde zulüm ve fesada cesaret ederlerse, başka diyara sürgün edilmeleri konusunda da emr-i şerif arz edilmişti. Fesada devam edenleri başka bir yere sürgün etmesi için Halep kadısına ferman gönderilmişti.⁶⁵³

⁶⁵⁰ BOA, C.ADL, 35/2074 (evasıt-ı Rebiülevvel 1135/20-29 Aralık 1722).

⁶⁵¹ BOA, C.ADL, 35/2074 (evasıt-ı Rebiülevvel 1135/20-29 Aralık 1722).

⁶⁵² BOA, C.ADL, 40/2384.

⁶⁵³ Dağtekin, *Halep Vilayeti Evamir-i Sultaniye Defteri (H. 1133-1138/M. 1720-1725) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, 93-94.

Patrik Silvestros, Katolikliğe geçenlere karşı Rum cemaatinin bağlılığını sağlamak amacıyla sert tedbirler almış olmalıydı ki bu husus vesikalara yansımıştı. Buna dair bir belgeden, Halep'teki Rumlar'ın 1732'de padişaha bir arzuhal sunduğu anlaşılmaktadır. Metin, durumun vahametini ortaya koymaktadır. Buna göre, “... *Halebü'ş-şehba Ruhban Metropolitliği el-yevm Maksimos veledi Bolis nam rahibin berât-ı âlişân ile üzerinde olup*”, Şam Rum Patriği Silvestros, iddiaya göre sadece mal edinme arzusuyla Halep'teki “*sahib-i arz u hâl Rum taifesine musallat olup sizler Efrenç âyinine tâbiiyyet eylediniz*” diyerek hem kendisi hem de gönderdiği rahipler ve taraftarları aracılığıyla davacıları suçlamıştı. “... *Bazı vakitlerde reâyâ lisânından sahte iştikâ ile vali ve hükkâm ve ehl-i örfe gamz ve tecrim ettirterek...*” ifadesiyle, Patrik Efrenç rahiplerinin cemaatin huzurunu bozduğunu ileri sürmüştü ve bu durumun incelenerek suçluların cezalandırılmasını talep etmişti.⁶⁵⁴

İstanbul Rum Patriği Paisios ve Antakya, Şam ve Halep Rum Patriği Silvestros yaptıkları başvuruyla, son birkaç yıldır Şam, Halep ve çevresindeki Rum halkının kendi ayinlerinden ayrılarak Katolik mezhebine geçtiklerini ve reyalıktan çıktıklarını, bu durumun toplumsal düzensizliklere yol açtığını belirtmişlerdi. Ayrıca, o bölgelerde sürekli olarak halkı kışkırtan ve ihtilal çıkaran bazı eşkıyadan da bahsedilmişti. Bu eşkıyanın Katolik mezhebine geçmekle kalmayıp, yöre halkını da aynı yönde teşvik ederek anılanların tamamen Katolik olmalarına neden oldukları ifade edilmişti. Durumun önüne geçmek için daha önce birçok ferman çıkarılmasına rağmen, eşkıyanın birkaçının ıslah olmaması üzerine, “*keyfiyet-i ahvalleri metropolitan fukarası mahzarıyla ilam-ı hal eylediklerinde*” sayıları 12 olan bu eşkıyanın başlarıyla birlikte yakalanıp cezalandırılmak üzere İstanbul'a getirilmesi için ferman çıktığı ve bu tahkikatı takip etmek üzere bir görevli atandığı bildirilmişti. Ancak bu kişiler firar edip ortadan kaybolmuşlardı. Bununla birlikte, eşkıyalar daha sonra kendi hallerine dönerek eski inançlarına uygun davranacakları ve metropolitleri olan Benadas (Benadyas/Benadisma) isimli rahibin sözüne muhalefet etmeyecekleri hususunda yetkilileri temin etmişlerdi. Ayrıca onlar, İstanbul, Antakya, Kudüs ve Mısır Rum patriklerinin ayin ve kurallarına uyacaklarını, bundan böyle Halep'te ikamet eden Katolik rahipleriyle herhangi bir davaya girmeyeceklerini vaat etmişlerdi. Buna göre eşkıya, Katolik kiliselerine gitmeyip kendi patrikleri ve metropolitlerinin ayinleri üzerine ibadet etmeyi taahhüt etmişti. Bu taahhüt, Patrikhane tarafından Benadas adlı

⁶⁵⁴ BOA, C.ADL, 104/6212 (15 Cemaziyelahir 1145/3 Aralık 1732).

rahiple birlikte şer'i mahkemede onaylanmıştı. Şer'i mahkeme de bu konuda resmi bir belge (hüccet-i şer'iyye) düzenlemişti. Bu 12 eşkıyanın “*taahhüdleri üzere kendi hallerinde hanelerinde sakin olub mukaddema eyledikleri fesadata şüru eylemek üzere cürümleri afv ve ihzardan men' olunmaları*” şeklindeki talepleri üzerine, suçlarının affedilmesi ve İstanbul'a getirilmekten muaf tutulmaları Halep Valisi Vezir el-Hac Ahmet Paşa'ya ve Halep kadısına emrolunmuştu.⁶⁵⁵

Antakya ve Şam Patrikliği'ne evvelce verilen padişah fermanlarına göre, dünyevi işlerden el çekmiş olan keşiş ve papazların, dini kurallara aykırı olarak diledikleri her yerde dolaşmaları yasaklanmıştı ve kendi manastırlarında kalmaları emredilmişti. Ancak 1779 tarihli, Antakya Rum Ortodoks Patriği Danyal'ın (Daniel I/1767-1791) imzasıyla sunulan arzuhalde, Antakya ve Şam Patrikliği'nin iltizamına dahil yerlerde, patriğin bilgisi ve izni olmaksızın dünyevi işlerden el çekmiş keşişlerin, papazların ve kalogaryaların köy köy ve mahalle mahalle gezerek ayinlere muhalif davranışlarda bulundukları belirtilmişti. Bu durumun yasaklanmasının şart olduğu belirtilmiş ve bu suçu işleyen kişilerin de yakalanarak Arvad Adası'⁶⁵⁶na sürgün edilmesi talep edilmişti.⁶⁵⁷ Bu durum Osmanlı Devleti'nin dini kurumları ve din adamlarının faaliyetlerini yakından takip ederek onları kontrol altında tutmaya çalıştığını açıkça göstermektedir.

Antakya Patrikliği, Katoliklerin artan etkisini kırmak ve cemaatinin bütünlüğünü muhafaza etmek amacıyla Divan-ı Hümayun'a çok sayıda arzuhal göndermişti. Bu dilekçelerden biri 1792 tarihli Antakya Patriği Anesimyos'un mühürünü taşıyan bir arzuhalde. Söz konusu arzuhalde, onun sorumluluğundaki yerlerde Rum halkına ait kilise ve manastırlara Katolikler ve diğer gruplarca müdahale edilmemesine dair daha önce bir ferman yayınlandığı belirtilmişti. Buna fermana rağmen, Şam, Sayda, Beyrut ve Nablus gibi Patrikliğe bağlı yerler ve çevresindeki köylerde bulunan bazı Rum kilise ve manastırlarının Katolikler tarafından, yerel yöneticiler (vali ve mütesellim) aracılığıyla elde edilen buyruklularla zorla ele geçirildiği, bazı kilise ve manastırların ise birer bölümlerinin kendilerine tahsis edilerek içlerinde Frenk ayini icra edildiği

⁶⁵⁵ BOA, A.DVNS.AHK. HL.d. 1, 182 (evail-i Şaban 1159/19-28 Ağustos 1746); Cıkay, *Halep Ahkâm Defterleri (1742-1850)*, 168.

⁶⁵⁶ Suriye'nin Tartus kıyılarına yaklaşık 3 kilometre mesafede konumlanmış, tarım faaliyetlerine elverişli toprağı bulunmayan bir adadır (Daha fazla bilgi için bkz. Ü. Gülsüm Polat, “Arvad: Doğu Akdeniz'de Bir Osmanlı Adası ve I. Dünya Savaşı'ndaki Fonksiyonları”, *Belleten* 77/278 (Nisan 2013), 219-238; Mustafa Koyuncu, “Osmanlı Devleti'nde Sürgün: Arvad Adası Örneği (18. Yüzyıl)”, *Asia Minor Studies* 10/2 (6 Temmuz 2022), 142-152).

⁶⁵⁷ BOA, C.ADL, 80/4800 (4 Rebiülahir 1193/21 Nisan 1779).

kaydedilmişti. Bu durumun Rum halkını Katolik mezhebine teşvik ederek karışıklığa yol açtığı ileri sürülmüştü. Dilekçede, daha önceki ferman ve şartlara aykırı olarak Katolikler tarafından zorla ele geçirilen Rum kilise ve manastırlarının şer'i yollarla geri alınarak Rum Patriğine iade edilmesi talep edilmişti. Bundan sonra Katoliklerin ve diğer grupların bu mülklere müdahale etmesinin engellenmesi ve içinde gerçekten Frenk ayini icra edenlerin tespiti halinde, yetkililer aracılığıyla haklarından gelinmesi için daha önce çıkarılan fermana uygun olarak yeni bir fermanın yayınlanması arz edilmişti. Bu talep üzerine, Hazine-i Amire'de bulunan Piskopos Mukata'ası Defterleri incelenmiş ve söz konusu patriğin sorumluluğundaki bölgelerde yer alan kilise ve manastırların ellerinden alınmamasının kendisine verilen beratlardaki şartlara uygun olduğu tespit edilmişti. Aynı zamanda, Rum halkından olanların Katolik Kilisesi'ne ve diğer kiliselere gitmemeleri, Rumların ayinlerine ait işlere diğer milletler tarafından müdahale edilmemesi gerektiği de vurgulanmıştı. Bu bağlamda, Patriğin sorumluluğundaki bölgelerde, eski Rum kilise ve manastırlarına ferman olmadan kimsenin müdahale etmemesi ve bu tür müdahalelerin önlenmesi amacıyla, daha önce 28 Ekim 1767 (4 Cemaziyelahir 1181) ve 11 Mayıs 1769 (5 Muharrem 1183) tarihlerinde verilen fermanlar doğrultusunda, Antakya Patrikliğine, kadılarına ve naiplerine hitaben yeni bir ferman yayınlanmıştı.⁶⁵⁸ Bu ferman, Osmanlı Devleti'nin dini cemaatlerin haklarını koruma ve mezhepsel düzeni sağlama çabasının bir göstergesidir.

3.2.6. Antakya Rum Patrikliği'nde Bir Disiplin Sorunu ve Bunun Çözümü

Antakya Rum Patriği Anesimyos (1792-1813) 5 Ekim 1793 (28 Safer 1208) tarihinde padişaha sunduğu mühürlü bir dilekçede, patrikliğin yönetimi altında bulunan Erzurum Metropoliti Etramin'in Eğin Kazası'na bağlı Vank Köyü'nün sakinlerinden Papaz Vasili'nin sürekli olarak görev dışı işlerle meşgul olduğunu, dini ayinlere aykırı davranışlar sergilediğini ve kötü alışkanlıklara sahip olduğunu belirtmişti. Bu durum üzerine, Papaz Vasili'nin ıslah edilmesi amacıyla Magosa Kalesi'ne sürülmesi talep edilmiş ve buna cevaben, 6-15 Kasım 1792 (evahir-i Rebiülevvel 1207) tarihinde sürgün kararı verilmişti. Ancak bu tarihten 10 ay sonra, papazın tövbe ettiğine ve bundan sonra daha iyi bir yaşam süreceğine dair bazı güvenilir kişiler kefil olmuştu. Bu nedenle, padişahтан, Papaz Vasili'yi affederek Magosa Kalesi'nden çıkarılmasına izin vermesi istenmişti.⁶⁵⁹ Bu olay, Osmanlı İmparatorluğu'nda din, devlet ve toplum

⁶⁵⁸ BOA, KK.d, 2542/22 15/2 (5 Safer 1207/22 Eylül 1792).

⁶⁵⁹ BOA, C.ADL, 14/904 (29 Safer 1208/6 Ekim 1793).

arasındaki ilişkilerin karmaşık yapısını ortaya koymaktadır. Padişahın, kilise içindeki disiplin sorunlarına müdahale etme yetkisine sahip olduğu, cezai yaptırımlar uygulayabildiği gibi affetme yetkisini de kullanabildiği görülmektedir. Aynı zamanda, belgedeki “*bazı mugmed âliye kulları tekfîl etmeleri*” ve “*güvenilir kişilerin kefaleti*” gibi ifadeler, o dönemdeki sosyal ilişkilerin ve güven sisteminin devlet kararları üzerindeki etkisini de gözler önüne sermektedir.

3.2.7.İhtida (Din Değiştirme)

Arapça bir kelime olup “*gerçeğe ulaşmak, doğru yolu bulmak*”⁶⁶⁰ anlamlarına gelen ihtida incelenen şer’iyye kaydında başka dine mensup insanların “*şeref-i İslam ile müşerreffe olmağın*” İslamiyet’i benimsemeleri anlamında kullanılmıştır. İhtida eden, yani İslamiyet’i seçen kişi “*mühtedi*”⁶⁶¹ olarak tanımlanırken aksine İslamiyet’i terkedip başka bir dine geçene de “*mürted*”⁶⁶² denilmekteydi.

İhtida eden kişi, Müslüman ismi alırdı. Bu yeni durum sicil defterine kaydedilince mühtedinin Müslümanlığı resmiyet kazanırdı. Antakya’nın Hammara Mahallesi sakinelerinden Meryem binti Hazal adındaki Hristiyan kadın İslamiyet’e geçmiş ve ismi Fatıma olarak değiştirilmişti. Meryem’in “*validelerine tayinen İslamiyetlerine hükûm olunmağın*” şeklindeki yeni durum sicile kaydedilmişti.⁶⁶³ Muhtemelen annesi de daha önce aynı şekilde Müslüman olmuştu ve bu durum resmi kayıtlara geçmişti. Meryem’in Müslümanlığı onaylanırken, annesinin zaten Müslüman olduğu bilgisi bir tür dayanak veya referans olarak kullanılmıştı.

Din değiştirme eylemi sadece manevi veya inançsal sebeplerle değil, kimi zaman karşılaşılan sıkıntılardan ve zorluklardan kurtulmak amacıyla da yapılmış olmalıydı. 1753 yılına ait bir belgeden anlaşıldığı kadarıyla, Aslan adlı zimmî, hırsızlıkla suçlanmıştı ve Antakya voyvodası tarafından haksız yere alıkonulmuştu. Ancak onun “*... el-hamd İslamiyle müşerreff olduğumda ...*” demesinden anlaşıyor ki Aslan Müslümanlığa geçişi sonrasında sebest bırakılmıştı.⁶⁶⁴

Osmanlı belgelerinde “*Abdullah*” isminin kullanımı, özellikle ihtida edenlerle ilgili olarak değinilmesi gereken bir noktadır. “*Allahın kulu*” anlamına gelen bu isim,

⁶⁶⁰ Ali Köse, “İhtida”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/554.

⁶⁶¹ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, 1432.

⁶⁶² Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, 1321.

⁶⁶³ AŞS 12 sayfa no. 1.

⁶⁶⁴ AŞS 5 52/86 (gurre-i Zilkade 1166/30 Ağustos 1753).

Müslüman toplumlarda yaygın olarak kullanılmakla birlikte, özellikle İslamiyet'i sonradan kabul eden bireyler için ayırt edici bir nitelik taşımaktadır. Kayıtlarda erkekler için “*ibn-i Abdullah*” (Abdullah oğlu), kadınlar için de “*bint-i Abdullah*” (Abdullah kızı) şeklinde geçen bu formülasyon, genellikle anne ve babası bilinmeyen köle ve esirleri veya Müslüman olmamaları sebebiyle anne-baba isimleri zikredilmek istenmeyen mühtedileri belirtmek amacıyla kullanılmıştı.⁶⁶⁵ 1744 tarihli bir belgede, Sarı Mahmud Mahallesi'nden din değiştirip Müslüman olan Meryem binti Abdullah adlı kadın⁶⁶⁶ örneği, bu anlayışın bir yansımasıdır. Ancak bu kullanım mühtediler için genelgeçer bir kural arz etmemektedir.

⁶⁶⁵ Sait Öztürk, *XVII. Yüzyıl Askerî Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, 1993), 84.

⁶⁶⁶ AŞS 3 1/3 (18 Ramazan 1157/25 Ekim 1744).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

GAYRİMÜSLİMLERİN İKTİSADÎ HAYATI

Antakya Kazası, Osmanlı döneminde Halep Eyaleti'ne bağlı Halep'in ticari yapısından etkilenmişti ve bu ticaretin yapı taşlarından biri olmuştu. Halep Eyaleti, Asya ve Afrika'ya açılan bir noktada olduğundan stratejik açıdan önemliydi. Antakya Kazası, Türk ve Arap dünyası arasında geçiş bölgesindedir. Şehir, İskenderun ve Süveydiye limanlarıyla Akdeniz; Anadolu'nun sağ kolu (hac yolu) üzerinde bulunmasıyla da Anadolu ve Suriye ile irtibatlıdır. Antakya hem deniz hem de kara ticareti açısından kilit bir noktadaydı. Bu jeopolitik konumu itibarıyla Halep'ten İstanbul'a uzanan Anadolu ticaretinin bir bağlantı noktası ve tarihin her döneminde farklı etnik unsurların kaynaştığı bir bölge olmuştu. Tüm bu anılanlar sonucu Antakya, değişik kültür öğelerini barındıran zengin bir coğrafi yapıya sahiptir.

Antakya, tarihsel süreçte önemli bir ticaret merkeziydi. Bu durum, bölgede yerleşik Gayrimüslim tüccar kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı şehirlerinden ve çeşitli Avrupa ülkelerinden gelen tüccar varlığıyla pekişmişti. Şer'iyye sicili kayıtları, Antakya'ya yönelik ticaret akışının çeşitliliğini gözler önüne sermektedir. Şam'dan kaftan, yemeni, kuşak, alaca entari gibi ürünler; Halep'ten astar, atlas, Halebi kunti entari; İran'dan şallar, Musul'dan sarıklar, Diyarbekir'den bezler Antakya pazarına ulaşmıştır. Batılı devletlerden, özellikle İngiltere ve Fransa'dan ise çuka gibi tekstil ürünleri ithal edilmiştir. Ayrıca Antakya'nın ticaretinde ipek önemli bir yer tutmuştu. Avrupalı seyyahlar da Antakya'daki ipek böcekçiliği faaliyetlerine ve ham veya işlenmiş ipek ihracatına dair bilgiler sunmaktadır.

Antakyalı Gayrimüslimlerin ekonomik faaliyetleri, hem kendi aralarında hem de Müslümanlarla kurdukları işbirlikleriyle çeşitlenmişti. Farklı dini gruplar, ticaret, mülk alım-satımı ve borç ilişkileri gibi alanlarda ortaklıklar kurmuşlardı. Bu ilişkilerden kaynaklanan anlaşmazlıklar ise yargı süreçlerine yansımıştı. Antakya'daki esnaf loncaları incelendiğinde Gayrimüslimlerin genellikle yüksek gelir getiren mesleklere yöneldiği görülmektedir. Şehrin ticari yapısında önemli rol oynayan hanlar, hem ticari yaşamın canlanmasına katkıda bulunmuştu hem de yerli ve yabancı tüccarların ticaret yapabileceği ortamlar sağlamıştı. Bu süreçte Gayrimüslimler, cizye vergisinin yanı sıra çeşitli vergi yükümlülüklerini de yerine getirmişlerdi.

4.1.Esnaf

Esnaf kelimesi Arapça kökenli “*sınıf*” sözcüğünün çoğulu⁶⁶⁷ olup bu terimin ortaya çıkışı ve gelişimi, şehirdeki sosyo-ekonomik yapıya dayanmaktadır.

Antik çağlardan itibaren insanlar, kendilerini koruma ve temel ihtiyaçlarını karşılama dürtüsüyle topluluklar halinde yaşamaya eğilimli olmuşlardır. Bu birliktelikler zamanla “*köy*” olarak adlandırılan küçük yerleşim birimlerini oluşturmuştur. Köylerde nüfus arttıkça ve yaşam koşulları geliştikçe, bireylerin ihtiyaçları çeşitlenmişti ve bu ihtiyaçları karşılamak için uzmanlaşmış meslek grupları ortaya çıkmıştır. Köy yaşamındaki üretim ve tüketim, arz ve talep dengeleri üzerinde şekillenirken, bu iki unsur arasındaki denge, yeni ihtiyaçların doğmasına zemin hazırlamıştır. Yeni ihtiyaçlar, köylerin kendi iç dinamikleriyle karşılayamayacağı boyutlara ulaşmış ve “*şehir*” adı verilen daha büyük, merkezi yerleşim birimlerinin ortaya çıkmasını zorunlu kılmıştır. Şehirler, köylerin ürettiği malların pazarlanması ve ticari faaliyetlerin yürütülmesi için merkez haline gelmişlerdir. Bu durum, tüccarın ve zanaatkarların şehirlerin etrafına yerleşmelerine, ellerindeki sermayeyi yeni iş imkanlarına dönüştürmelerine ve böylece “*esnaf*” veya “*zanaatkar*” olarak tanımlanan yeni bir toplumsal sınıfın oluşmasına yol açmıştır. Bu süreçte, toplumun ihtiyaçlarına göre fırıncılık, demircilik, marangozluk, dokumacılık gibi çeşitli meslekler gelişmişti. Bu meslekler, zamanla coğrafi mekan ve iklim koşullarına göre farklılaşarak yeni meslek dallarının ortaya çıkmasına da olanak sağlamıştır.⁶⁶⁸

Osmanlı İmparatorluğu’nda esnaf teşkilatı, başlangıçta Ahi teşkilatı⁶⁶⁹ olarak bilinen bir yapı içerisinde, XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise “*Lonca*” adını alarak XVII. ve XVIII. yüzyıllar boyunca varlığını sürdürmüştür. Lonca teşkilatı, bu dönüşüm sürecinde, Ahilik sisteminin temelini oluşturan fütüvvet prensiplerinden bazı küçük tavizler vererek işlevselliğini devam ettirmiştir. Loncalar, Osmanlı şehirlerindeki zanaat ve ticaret hayatının düzenlenmesinde, meslek ahlakının korunmasında ve esnaflar arasındaki dayanışmanın sağlanmasında rol oynamıştır.⁶⁷⁰

⁶⁶⁷ Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük, 1/729; Nişanyan, *Nişanyan Sözlük: Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*, 236.

⁶⁶⁸ Rifat Özdemir, *Antakya Esnaf Teşkilâtı (1709-1860)* (Antakya: Mustafa Kemal Üniversitesi Yayınları, 2002), 9.

⁶⁶⁹ Ahilik için bkz. Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997).

⁶⁷⁰ Rifat Özdemir, “Ankara Esnaf Teşkilâtı”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 1/1 (27 Aralık 1986), 160-161; Özdemir, *Antakya Esnaf Teşkilâtı (1709-1860)*, 17.

Sicil kayıtlarının verdiği bilgiler ışığında 1709-1806 yılları arasında Antakya Kazası'nda birçok esnaf grubunun varlığı tespit edilmektedir. Bu esnaf gruplarının isimlerinin yanı sıra 1764-65 yıllarını kapsayan kayıtlarda reaya, yeniçeri, e'imme, sââdat ve sipah⁶⁷¹ şeklinde ünvanları ve sosyal durumları da belirtilmişti. Ancak esnafın aidyetlerine dair herhangi bir ifade kullanılmamıştı. Kayıt altındaki mevcut esnaf zümresi arasında; abacı (yün işleyen), arpacı, attar (baharat satıcısı), bahçevan, bakkal, basmacı, bezirgan, berber, boyacı, börekçi, çalıcı/çalgıcı, çerçi, çıkırkçı, çilingir, çibıkçı/çubukcu, çulah/culfa (kaba kumaş, çul işleyen), debbağ (deri işleyen), değirmenci, demirci, derzi/terzi, desdari (sarık ve tülbent satan), eskici, fahreci (çanak, çömlek ve testi yapan, satan bunların ocağını işleten), habbaz (ekmekçi, fırıncı), hallaç (pamuk ve yün atan), hamamcı, hamal, haşşaş, helvacı, kalaycı, kahveci, ka'keçi (bir nevi kurabiye üreten), kasarcı (pamuk işiyle uğraşan), kasidehan (kaside okuyan), kazgancı/kazancı, kaşşaş (eskici, yiyecek toplayan (çöpçü)), katırcı, kasap, kavukçu, kazaz (ipek işleyen, ipek satan), kebabçı, keçeci, keşşer/köşker (ayakkabı imal ve tamir eden), kılıçcı, kuyumcu, külahcı, künefecı, kürkçü, leblebici, lehimci, manav, masaracı (üzüm ve susam sıkıcı), mimar, mutaf (kıl dokuyan), nalbant, neccar (marangoz), oturakcı, pastacı, penbeci (pamukçu), saka (sucu), saraç (deri mamulü işleyen), semerci, şerbetci, tarakcı, temurci (demirci), zıfırcı/kedakcı (tütüncü) ve yorgancı gibi meslekler bulunmaktaydı.⁶⁷²

İncelediğimiz mahkeme kayıtlarında bazı Gayrimüslimlerin hangi esnaf grubu içerisinde yer aldığı belirtilmiştir.

1736'da devletin düzenleyeceği şark seferi için Antakya'nın ileri gelenlerinden tevzi usulüyle borçlanmaya gidilmişti. Antakya halkının önde gelenleri olduğu düşünülen bu kişilerin isim ve meslekleri de kaydedilmişti. Bunlar arasında İbrikçi Yosef, Zimmî Saraç, Nalbant Zimmî Elyas gibi Gayrimüslim esnaf da yer almıştı.⁶⁷³ 1753 yılında tamire ihtiyacı olduğu belirtilen Meydan Hamamı'na mahkeme tarafından

⁶⁷¹ Bkz. AŞS 8 11-12/22 (18 Muharrem 1178/18 Temmuz 1764).

⁶⁷² Zikredilen esnaf isimleri şu vesikalardaki bilgilere dayanarak yazılmıştır. Bkz. AŞS 1 7/17, 13/34, 14/35, 14/37, 17/43, 19/50, 20/51, 20-21/53, 21/55, 24/65, 27/72, 39/106, 40/110, 45/120, 46/122, 47/128, 116/323, 133/368 vb.; AŞS 2 1/1, 1/2, 38/51, 49-50/64, 104/142, 170-172/240184/250 vb.; AŞS 3 15/29, 20/37, 35/55, 49/74, 71/95, 73/98, 75/100, 77/101, 100/130, 106/132 vb.; AŞS 4 17/31, 25/44, 28/51, 40/84, 63/123, 123/228 vb.; AŞS 5 31/51, 119-120/197, 169-170/279; AŞS 6 26/31, AŞS 7 6/15, 16/37, 27/51, 29-30/55, 51/88, 70-71/123, 108/181 vb.; AŞS 8 11-12/22, 24/37, 51/76, 52/77, 62/86, 63/87, 114/167, 112/158 vb.; AŞS 9 13/24, 15/27, 23/47, 38/69, 46/75, 58/99, 94/147, 96/148 v.b; AŞS 10 22/24, 26/28, 29/31, 30/33, 34/34, 46/47, 48/52, 50/55, 57/69, 81/88, 112/122, 119/129, 130/141, 138/151, 151/167, 152/168, 171/185, 181/197.

⁶⁷³ AŞS 2 49-50/64 (5 Rebiülahir 1149/13 Ağustos 1736).

gerekli incelemeleri yapmak üzere bilirkişi tayin edilmişti. Mimar ünvanlı Abraham, Mihail ve yardımcıları Abdullah adlı kişilerin zimmî oldukları anlaşılmaktadır.⁶⁷⁴ Antakya'nın Sofular ve Kanavat mahallelerine ait vakıf mallarının tamir ve bakımı için gerekli masrafların belirlenmesi amacıyla mahalle sakinlerinin başvurdukları mahkeme tarafından keşif ve tahrir için görevlendirme yapılmıştı, vazifelendirilenlerden Mimar Cercis de Gayrimüslimdi.⁶⁷⁵ 1754 tarihli Müslüman birine ait tereke kaydında borç verilen kişiler arasında Gayrimüslim esnafa rastlanmaktadır. Gayrimüslim esnafın 2'sinin mesleği ve dini inancı, diğer 2'sinin ise sadece dini inancı belirtilmişti. Bu kişiler Antakya'da yaşayan Gayrimüslim esnaftan Yahudi Garo Abraham, Yorgancı Bali, Yahudi Yagob ve Kalyoncu Yahudi'dir.⁶⁷⁶ 1762 tarihli bir belgede Zimmî Hana ve Yahudi Solak Yosef'in arpacı,⁶⁷⁷ 1775 tarihli başka bir kayıta ise Zimmî Yakop'un kalaycı⁶⁷⁸ esnafından oldukları anlaşılmaktadır. Şenbek Mahallesi'nden iken vefat eden başka bir Müslüman terekesine bakılırsa Uzun Çarşı'da birçok dükkana sahipti. Bu dükkanlardan birinde Kürkçü Zimmî Abram'ın sakin olduğu kayıtlıdır.⁶⁷⁹ Sofular Mahallesi'nden iken hayatını kaybeden Vanes veledi Serkis'in kalaycı,⁶⁸⁰ Havace Abdi Mahallesi'nden Zimmî İshak'ın semerci, Tabi-i Sofular'da sakin bir zimmînin boyacı, Uncular Mahallesi'nde oturan bir zimmînin basmacı, başka bir zimmînin kazancı ve Kastel Mahallesi'nde ikamet eden Zimmî Mihail'in ise nalbant⁶⁸¹ olduğu kaydedilmiştir.

Özellikle kuyumculuk, Gayrimüslimlerin rağbet ettikleri meslek dallarından biriydi. Antakya'da kethüdalık hizmetinde iken vefat eden Süleyman Ağa'nın terekesinde alacaklılar arasındaki Gayrimüslimler, “*Sarraḡ Livan*”, “*Sarraḡ Manuk*” ve “*Antakyalı zimmî kuyumcu*” şeklinde meslekleri ile anılmışlardı.⁶⁸² Gayrimüslim kardeşlerin açtığı bir miras davasında, Antakya'nın Mahsen Mahallesi'nde oturan merhum babaları Abraham'ın kuyumcu esnafından olduğu kaydedilmişti.⁶⁸³ Debbus Mahallesi sakinlerinden İsmail Efendi'nin satışa sunduğu mülkünü alacak olan kişi de

⁶⁷⁴ AŞS 5 31/51 (5 Şaban 1166/7 Haziran 1753).

⁶⁷⁵ AŞS 10 152/168 (3 Rebiülevvel 1219/12 Haziran 1804).

⁶⁷⁶ AŞS 5 119-120/197 (17 Cemaziyelevvel 1167-12 Mart 1754).

⁶⁷⁷ AŞS 7 16/37.

⁶⁷⁸ AŞS 9 13/24 (28 Rebiülahir 1189/28 Haziran 1775).

⁶⁷⁹ AŞS 9 23-27/47 (15 Ramazan 1189/9 Kasım 1775).

⁶⁸⁰ AŞS 11 41/65 (23 Safer 1221/12 Mayıs 1806).

⁶⁸¹ AŞS 2 167-172/240.

⁶⁸² AŞS 14 51/52 (Ramazan 1231/Temmuz-Ağustos 1816).

⁶⁸³ AŞS 13 65/95 (29 Rebiülevvel 1227/12 Nisan 1812).

yine kuyumcu esnafından Abdulmesih isimli bir zimmîydi.⁶⁸⁴ Sofular Mahallesi'nden Ömer isimli kişinin dava açtığı zimmî de kuyumcuydu.⁶⁸⁵

1824 yılına ait “*Tevzi ve Taksim Defteri*”nde ise esnafların milliyetlerinden bahsedilmişti. Bu tarihlerde kayda geçen esnaf arasından 32 bezirgan esnafının 13’ü Müslüman, 6’sı Hristiyan ve 13’ü Yahudi’ydi. 19 attardan 12’si Müslüman 7’si Yahudi, 5 kuyumcu esnafından 3’ü Rum, 2’si Ermeni’ydi. 10 abacıdan 5’i Müslüman, 5’i Hristiyan’dı. 24 bahçevan, 20 bakkal, 1 basmacı, 6 berber, 7 boyacı, 1 çalıcı, 8 çilingir, 4 çıkırıkçı, 8 çulfa, 35 debbağ, 5 değirmenci, 14 etmekçiyan, 3 fahreci, 1 hallaç, 2 hammal, 7 kalaycı, 20 kasap, 45 keşşger, 3 masaracı, 17 mimar, 6 mutaf, 7 nalbant, 25 neccar, 13 oturakçı, 2 penbeci, 7 sarrabeci, 13 temurci, 3 terzi ve 10 zifircinin tamamı ise Müslümandı.⁶⁸⁶

Antakya esnafının tek tek tahrir tabi tutulduğu 1829 yılında ise şehirde bezirgan esnafı dükkanının 18’i Müslümanlara, 12 tanesi Hristiyanlara ve 10’u da Yahudilere aitti. Attar esnafına ait 41 dükkanın 28’i Müslümanlara, 5’i Hristiyanlara ve 8’i Yahudilere aitti. Kuyumcu dükkanlarının 12’si zimmîlerindi. 30 abacı dükkanının 20’si Müslüman, 10’u Hristiyan esnafa aitti. 64 debbağ dükkanından 63’ü Müslüman 1’i Acem olarak belirtilen kişilere aitti. 100 keşşger dükkanın 99’u Müslümanlara 1’i zimmîye aitti. 22 bakkal dükkanından 20’si Müslümanlara 2’si zimmîlere aitti. 15 nalbant dükkanının 13 tanesi Müslümanlara 2’si zimmîlere aitti. 6 terzi dükkanından 4’ü zimmîlere aitti. 32 mimar esnafından 3’ü Müslümandı, 29’u ise zimmîydi. 7 semerci dükkanından 5’i Müslümanlara 2’si zimmîlere aitti. 15 kalaycı dükkanından 13’ü Müslümanlara 2’si zimmîlere aitti ve bu zimmîlerden 1’inin Ermeni olduğu belirtilmişti. 13 penbeci dükkanı vardı ve bunların 10’u Müslümanlara, 3’ü zimmîlere aitti. Ayrıca 35 neccar, 25 oturakçı, 15 saraç, 19 çulfa, 19 temurci, 21 habbaz, 11 berber, 7 arpacı, 12 muytab, 10 çıkırıkçı, 11 zahireci, 20 kahve (büyük çoğunluğu Müslümanlara ait olmalı), 5 hamam, 6 tavahin (su değirmeni), 31 bahçe (büyük çoğunluğu Müslümanlara ait olmalı) ve 67 manav dükkanına sahip esnafın tamamı Müslümandı.⁶⁸⁷ Böylece ticaret

⁶⁸⁴ AŞS 14 23/20 (gurre-i Cemaziyelahir 1231/29 Nisan 1816).

⁶⁸⁵ Mahmut Bolat, *18 Numaralı Antakya Şer’iyye Sicili’nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi* (H. 1239-1242/M. 1823-1827) (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2000), 253-254.

⁶⁸⁶ Bolat, *18 Numaralı Antakya Şer’iyye Sicili’nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi* (H. 1239-1242/M. 1823-1827), 77-78.

⁶⁸⁷ Mehmet Yıldırım, *1827-1829 (H. 1243) Tarihli Antakya (Hatay) Şer’iyye Sicilleri Transkripsiyon-Değerlendirme* (Malatya: İnönü Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 1999), 154-198; Özdemir, *Antakya Esnaf Teşkilâtı (1709-1860)*, 56-82.

ve zanaatla uğraşmış Müslüman ve Gayrimüslim esnaf hemen hemen aynı meslek kolunda çalışmıştı. Ancak Gayrimüslimler genellikle yüksek gelir getiren bezirgan, mimarlık ve kuyumculuk gibi işlere daha çok yönelmişti. Gayrimüslimler Antakya’da ekonomik hayatın canlılığını ifade etmede önemli bir etken olmuştur ve şehrin ekonomisini olumlu yönde etkilemişlerdir.

4.2.Tüccar

Genel anlamda ekonomik faaliyet, insanlar tarafından çeşitli malların üretilmesi, bunların tüketiciye dağıtılması ve hizmetlerinin görülmesi şeklinde tanımlanmaktaydı.⁶⁸⁸ Bu ticarî faaliyetlerin ana aktörlerinden biri olan tacirler incelediğimiz sicillerde “*tüccar*”⁶⁸⁹ veya “*bezirgan*”⁶⁹⁰ şeklinde kaydedilmiştir.

Antakya şehrindeki ticari faaliyetlerin önemli bir göstergesi olan tüccar grubunun, özellikle hanlar (Bez Hanı, Nakib Hanı, İbrahim Han oğlu Hanı gibi) ve Bedesten Çarşısı’nda⁶⁹¹ ikamet ettiği anlaşılmaktadır. Yapılan tespitlere göre bu tacirlerin sayısı 1743 yılında 70,⁶⁹² 1750’de 49,⁶⁹³ 1764’te 38⁶⁹⁴ ve 1776’da ise 30⁶⁹⁵ idi.

1709 senesinde Habib-i Neccar Mahallesi sakini olan yerel tüccardan Abraham adlı zimmî, Antakya’daki İbrahim Han oğlu Hanı’nda kiraladığı dükkanında inci keten, sarı keten, kutni keteni, Karamani çember, bez don, derâfî don, bez tûsi, dürer-i bez hatt-ı besmele, kuşak, bez kuşak, sagir aba, köhne sagir kavuk, sarık, kırmızı bez, top bez, Acem bezi gibi emtiaların satışını yapmıştır.⁶⁹⁶ Listelenen ürünlerin büyük çoğunluğu keten çeşitleri, bez çeşitleri, kırmızı bez, top bez, Acem bezi gibi farklı türden kumaşlar ve don, kuşak, aba, kavuk, sarık, çember gibi giyim eşyalarıdır. Bu kayıt, XVIII. yüzyıl başlarında Antakya’da tekstil ve giyim sektörünün canlı olduğunu ve önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Keten ve bez gibi ifadeler hem hammadde (iplik, dokunmamış kumaş) hem de yarı mamul veya nihai ürün yerine kullanılmışlardır.

⁶⁸⁸ Ömer Demirel, *Osmanlı Dönemi Sivas Şehri ve Esnaf Teşkilâtı* (Sivas: Sivas Belediyesi Kültür Yayınları, 1998), 110.

⁶⁸⁹ AŞS 3 75/100; AŞS 4 63/123.

⁶⁹⁰ AŞS 8 11/22; AŞS 9 96/148.

⁶⁹¹ AŞS 1 116/323; AŞS 3 65-66/88; AŞS 4 63/123; AŞS 6 26/31; AŞS 7 14/32, 27/51, 70/123; AŞS 8 11/22, 24/37, 43/66, 62/86; AŞS 11 50/85, AŞS 11 50/86.

⁶⁹² 2.332 esnaf içerisinde bkz. AŞS 3 75/100.

⁶⁹³ 1.368 esnaf içerisinde bkz. AŞS 4 63/123 (14 Muharrem 1164/13 Aralık 1750).

⁶⁹⁴ 2.070 esnaf içerisinde bkz. AŞS 8 11/22 (18 Muharrem 1178/18 Temmuz 1764).

⁶⁹⁵ 1.100 esnaf içerisinde bkz. AŞS 9 96/148.

⁶⁹⁶ AŞS 1 116/323 (evahir-i Rebiülevvel 1121/31 Mayıs-9 Haziran 1709).

İlgili kayıt, “*inci keten, sarı keten, kutni keteni*” şeklinde adlandırılan kumaşların kalitesine, rengine ve hammaddesine dair önemli ipuçları sunar. İnci keten, muhtemelen, estetik açıdan çekici, yüksek kaliteli ve belki de lüks sınıfına giren bir keten kumaştır. Sarı keten, belirli renkteki kumaşı ifade eder. Kutnî ketenin ise, “*kutnî*” kelimesinin pamuk manasına gelmesinden hareketle keten ve pamuk liflerinin karıştırıldığı bir kumaşı işaret ettiği anlaşılmaktadır. Pamuğun ketenden genellikle daha ucuz olması nedeniyle, Kutnî keten daha uygun fiyatlı bir alternatif olarak sunulmuş olabilir. Bu, hem kumaşın maliyetini optimize etme hem de farklı fonsiyonel ve estetik özellikler elde etme çabasını yansıtır. Özellikle “*köhne sagir kavuk*” (eski, küçük kavuk) gibi bir ürünün satılması, ikinci el ürün ticaretinin varlığını düşündürür. “*Dürer-i bez hatt-ı besmele*” gibi bir ürün, üzerine besmele yazısı işlenmiş özel bir bez türü olmalıydı. Bu, tekstil ürünlerinde dini ve estetik unsurların bulunduğuna işaret eder. “*Karamani çember*” ve “*Acem bezi*” gibi ürünler, Karaman ve Acem (İran) gibi farklı coğrafyalardan gelmiş ve Antakya pazarında yer edinmiş olmalıdırlar. Bu da Antakya’daki tüccarın geniş bir tedarik ağına sahip olduğunu ve uluslararası ticaret bağlantıları kurduğunu teyit eder. Bir tek tacirin bu kadar çeşitli tekstili ve giyim ürününü satıyor olması, Antakya’da bu tür ürünlere talebin yüksek olduğunu ve şehrin önemli bir pazar yeri olduğunu düşündürmektedir.

Şehirde faaliyet gösteren yerel tüccarın yanı sıra, ticaret yapmak amacıyla Antakya’ya imparatorluk sınırları içinden ve dışından tacirlerin geldiği de anlaşılmaktadır. Bunların daha çok Halep, Şuğur, İdlip, Şam, Acem (İran), Musul, Antep, Diyarbakir, Kayseri, Sivas, İngiltere ve Fransa gibi farklı coğrafyalardan geldikleri tespit edilmiştir. Bu durum, Antakya’nın sadece yerel bir hinterlanda sahip olmayıp tersine uluslararası çapta geniş bir pazar olduğunu ortaya koymaktadır.

Antakya’ya ticaret için gelen Gayrimüslim tüccar yaşamını Halep,⁶⁹⁷ Şuğur,⁶⁹⁸ İdlip,⁶⁹⁹ Kayseri⁷⁰⁰ ve Gürün Kasabası (Sivas’a bağlı)⁷⁰¹ gibi yerlerde sürdürüyordu.

1762 tarihinde kayda geçen tereke sahibi Ayaş adlı Yahudi aslen Halep’ten olup, ticaret için Antakya’ya gelmişti. Antakya’daki Nakip Hanı’nda kalan Yahudi Ayaş

⁶⁹⁷ AŞS 2 38/51 (12 Safer 1149/22 Haziran 1736); AŞS 3 65-66/88 (5 Recep 1157/14 Ağustos 1744); AŞS 7 14/32 (6 Zilhicce 1175/28 Haziran 1762); AŞS 13-1 11/15 (gurre-i Muharrem 1228/4 Ocak 1813).

⁶⁹⁸ AŞS 11 50/85 (25 Cemaziyelahir 1221/10 Ağustos 1806).

⁶⁹⁹ AŞS 3 90/117 (27 Recep 1156/16 Eylül 1743).

⁷⁰⁰ AŞS 11 50/86 (25 Cemaziyelahir 1221/10 Ağustos 1806).

⁷⁰¹ AŞS 5 59/99 (11 Şevval 1166/11 Ağustos 1753).

burada hayatını kaybetmişti. Terekesindeki mallara bakıldığında Ayaş'ın Antakya'ya satmak için getirdikleri arasında harir (ipek), iplik, boz aba, siyah aba, şalvar, kilim, Mısır keteni, havlincan, boncuk, azvay, kara boya, bakkam, kitre, eğri keven, keçe, sabun, tütün, kürde ve tüfenk gibi emtialar bulunmaktaydı.⁷⁰² Bu ürünler tekstil ve giyim sektörünün Antakya pazarındaki büyük payını ve çeşitliliğini ortaya koymaktadır. İpek gibi değerli kumaşlar lüks tüketimi, aba ve keçe gibi ürünler ise gündelik ve dayanıklı giyim ihtiyaçlarını karşılamıştı. Mısır keteninin varlığı, yine uzak bölgelerden ürün tedarik edildiğini gösterir. Boncuk, azvay, kara boya, bakkam, kitre, eğri keven gibi ürünler, boyacılık ve diğer zanaat dallarında kullanılan hammaddelerin de ticarete konu olduğunu gösterir. Sabun ve tütün gibi ürünler, dönemin günlük yaşamında sıkça kullanılan mallardır. Kürde (bıçak/kama) ve tüfek gibi eşyaların ticari döngüde yer alması, bunların kişisel savunma veya avcılık gibi ihtiyaçları karşılamak üzere satıldığını gösterir.

Halep'ten Antakya'ya ticari amaçlı gelip Nakip Hanı'nda kaldığı sırada hayatını kaybeden Zahor adlı zimmînin terekesinde de Hassa telli sarık, Musul sarığı, Hama bezi, Şam alacası, Şam alacası enteri, alaca Halep, Halep abası, boz aba, müsta'mel sincap kürk, harir batman, magzûl-i keçe batman, siyah pûşu, şal, derâyî, zencirlü kumaş, bez cedîd kaftan, bez kaftan, müsta'mel kermesûd kaftan, köhne kaftan, siyah sinebend, kırmızı mintan, kırmızı peştamal, kırmızı cedîd çuka, çuka kellepuş, kuşak, şal kuşak, köhne sarık, mâ'i sarık, alaca bez, hırdavat parça bezler, astar, benefş gömlek, ayak donu, köhne ayak donu, çit, çit yastık yüzü, döşek, yorgan, beldâr, beşhûn, mendas(?), köhne kilim, keçe, çuval, hurç, def'a hırdavatın yanı sıra Şam mırresi, bekfan(?) hinta ve tütün bulunmaktadır.⁷⁰³ Çok geniş giyim eşyalarının bulunduğu listede “*harir batman*” ve “*müsta'mel sincap kürk*” gibi lüks ürünler ile “*köhne sarık*”, “*köhne ayak donu*”, “*köhne kaftan*” gibi ikinci el veya eski ürünlerin yanyana olması, Antakya pazarının hem üst gelir grubuna hem de daha kısıtlı bütçeye sahip kesimlere hitap ettiğini, geniş bir sosyal yelpazeyi kapsadığını gösterir. Yastık yüzü, döşek, yorgan, kilim, keçe, çuval, hurç gibi ev tekstili ve taşıma/depolama ürünlerinin ticari mal listesinde yer alması, tüccarın hane halkının diğer temel ihtiyaçlarını da karşıladığını gösterir. “*Hırdavat parça bezler*” ve “*astar*” gibi

⁷⁰² AŞS 7 14/32 (6 Zilhicce 1175/28 Haziran 1762), 15/33.

⁷⁰³ AŞS 3 65-66/88 (5 Recep 1157/14 Ağustos 1744).

ürünlerinden anlaşıldığı üzere terzilik ve el sanatları için gerekli malzemeleri de pazarlarda satılmış, talep görmüştür.

Halep ile Antakya arasındaki ticari ilişkilerde, özellikle konsolosluk tercümanlarının bir rol oynadığı tespit edilmektedir. Bu tercümanlar, diplomatik görevlerinin yanı sıra aktif ticari faaliyetlerde de bulunmuşlardı. Halep'te Bedesten'de kuşakçı olarak bilinen Elmacı Mahallesi'nden Rum asıllı Yosef adlı Fransa konsolosluk tercümanının, 1793 yılında ticaret amacıyla Antakya'da olduğu kaydedilmişti. Yahudi cemaatine mensup, Halep asıllı Nasar adlı Netherlande/Hollanda konsolosluk tercümanının da Halep'te ikamet ettiği ve ticari faaliyetler için Antakya'ya gidip geldiği belirtilmişti. Halep'te yaşayan Rum taifesinden İngiltere konsolosluk tercümanı Elyas veledi Mihail tüccar olarak Antakya'da bulunmuştu. Yine Halep Rum taifesinden ve tüccarlarından olan İngiltere konsolosluk tercümanı Cibril veledi Yosef Dellal'ın özellikle ipek ticareti sebebiyle İngiltere konsolosluk tercümanı Corci'nin kardeşiyle birlikte Antakya'da bulunduğu kaydedilmişti. Halep'te ikamet eden İngiltere konsolosluk tercümanı Hana veledi Elyas Antakî, Antakya Rum taifesinden olup bir bezirgan (tacir) sıfatıyla çeşitli ticari nedenlerle Antakya'da bulunmaya devam etmişti. Yahudi cemaatinden Halepli Musa adlı Venedik konsolosluk tercümanının da ticari gerekçelerle Antakya'da olduğu belirtilmişti. Ayrıca İstanbul'da ikamet eden Sicilya elçisinin tercümanı olan Abdullah veledi İlyas Antakî'nin de Antakya Rum taifesinden olması ve Antakya'yla ticari bağları bulunması dikkat çekicidir.⁷⁰⁴ Bu durum, XVIII. yüzyılın sonu ve sonrasındaki dönemde konsolosluk tercümanlarının sadece ticari arabuluculuk vd. görevlerini yerine getirmekle kalmayıp, aynı zamanda yoğun ticari faaliyetlere de iştirak ederek bölgenin ekonomik yaşamında kilit roller oynadıklarını açıkça göstermektedir. Halep'in ticaret merkezi olması ve Antakya ile olan yakın coğrafi ve ticari ilişkileri, bu tercümanların faaliyetleri için elverişli bir zemin sunmuştur. Ayrıca Avrupa devletlerinin (Fransa, Hollanda, İngiltere, Venedik, Sicilya) Antakya'da ticari çıkarlarının olduğu ve bu çıkarlarını temsil etmek üzere tercümanlar aracılığıyla faaliyet gösterdikleri anlaşılmaktadır.

Tüccarlar mallarını ya doğrudan Antakya'daki hanlarda veya çarşılarda satıyorlar ya da Antakya'yı bir geçiş güzergahı olarak kullanarak mallarını Halep gibi daha büyük pazarlara taşıyorlardı. 1765 tarihli bir tereke kaydında Süveydiye

⁷⁰⁴ Rukiye Tekin, 23 Numaralı Halep Evamir-i Sultaniye Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (1790-1793) (Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 192, 195, 197, 199, 200, 204, 208.

İskelesi'nden mallarıyla çıkıp müste'men taifesiyle Halep'e gidecek iken Antakya'da vefat eden Circis adlı zimmî tacirin 5.000 kuruşluk kıymetinde yedi yük bakır sahibi olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁰⁵ Süveydiye İskelesi, Halep-Antakya arası ticarette eyaletin Akdeniz'e açılan bir başka kapısı olup Gayrimüslim tüccar için bir köprü görevi görmüştü.

Anadolu'nun iç bölgeleriyle de güçlü karasal ticaret bağlantılarına sahip olan Antakya'ya Gürün kasabasından (Sivas'a bağlı) ticaret için gelen ve buradayken hayatını kaybeden zimmî Karaoğlan veledi Manim'in terekesinde bakır, külâh, keçe sarık, mai sade, mai entari, gömlek, don, kuşak, aba, cezve gibi eşyalar kayıtlıydı.⁷⁰⁶ Bakırın Antakya'ya satılmak üzere getirilmesi, bakıra olan talebin yüksek olduğunu düşündürmektedir. Bu talep, hem yerel zanaatkarların (bakırcılar, kazancılar vb.) hammadde ihtiyacından hem de hane halkının işlenmiş ürün olarak kap-kacak gibi mutfak eşyası ve diğer bakır ürünlerine olan ihtiyacından kaynaklanmış olmalıydı.

Kayseri'den gelip Antakya'nın Bez Hanı'nda kalan ve burada hayatını kaybeden Serkez isimli zimmînin de tereke kaydında sattığı emtialar arasında Halep alacası, harir mebrûm, entari, köhne entari, don, gömlek, kuşak, bez parçası, ihram, şalvar harir, seccade, hurç, kep, çizme, papuç, sağır tencere, tas, tabak, leğen, yorgan, kürek, ham balbumu ve penbe (pamuk) bulunmaktaydı.⁷⁰⁷ Tacirin Kayseri'den Antakya'ya gelmesi ve Halep alacası gibi ürünlerin varlığı, Anadolu'nun farklı bölgeleri ve Suriye arasındaki ticari ağların aktif olduğunu göstermektedir.

Şuğur sakinlerinden olup Antakya Bez Hanı'nda kaldığı sırada hayatını kaybeden Abdullah veledi Abdullah'ın da tereke kaydından gömlek, melis gömlek, yelek, bez dizlik, müsta'mel çuka dizlik, çuka torba, yağmurluk, şalvar entari, kuşak şal, harir ve hinta gibi emtianın satışını yaptığı anlaşılmaktadır.⁷⁰⁸ Giyim ve tekstil ürünlerinin ağırlıkta olduğu bu listede “*hinta*” (buğday/tahıl) gibi temel bir gıda maddesinin bulunması önemlidir. Kırsal bir bölge olan Şuğur'da tahıl üretimi muhtemel olduğundan Abdullah'ın kendi bölgesinden buğdayı Antakya gibi bir şehir merkezine getirip satması tabii görünmektedir.

⁷⁰⁵ AŞS 8 48/74 (gurre-i Zilhicce 1178/22 Mayıs 1765).

⁷⁰⁶ AŞS 5 59/99 (11 Şevval 1166/11 Ağustos 1753).

⁷⁰⁷ AŞS 11 50/86 (25 Cemaziyelahir 1221/10 Ağustos 1806).

⁷⁰⁸ AŞS 11 50/85 (25 Cemaziyelahir 1221/10 Ağustos 1806).

1743 yılında İdlib sakinlerinden ve tüccar taifesinden olan Circos adlı zimmî de yaklaşık 700-800 kuruş civarında bulunan emtiasını satmak için Antakya'ya gelmişti. Ancak şehirlerarası ticaret yapan tüccar yolculuk sırasında veya gittikleri yerlerde eşkıyalık, hırsızlık, cinayet ve gasp gibi olaylara maruz kalabilmekteydi. Circos adlı tacir, Antakya'dayken katledilmişti ve yanındaki eşyası da alınarak cesedi Asi Nehri'ne atılmıştı. Meselenin çözülmesi için oğlu tarafından mahkemeye başvurulmuştu.⁷⁰⁹ Oğlu Mihail'in iddiasına göre, babasının katır, gümüş ve altın gibi değerli madenleri ile 2.500 kuruşluk malı çalınmıştır. Mahkeme, delil yetersizliğinden davanın reddine karar vermişti.⁷¹⁰

4.2.1.Yabancı Tüccar (Müste'menler)

Osmanlı Devleti sınırlarına müsaade alarak giren yabancı devlet vatandaşına müste'men denilmekteydi.⁷¹¹ Sözlükte “*emin olmak, güvenmek*” anlamındaki emn (emân) kökünden türeyen ve “*kendisine eman verilen kimse*” manasına gelen müste'men (veya “*eman isteyen kimse*” anlamındaki müste'min), terim olarak “*İslâm ülkesine (dâru'l-islâm) eman alıp giren yabancı Gayrimüslimi (harbî)*”⁷¹² ifade eder.

XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti, başta İngiltere, Fransa ve Hollanda olmak üzere Avrupa devletleriyle yoğun ticari ilişkiler içerisindeydi.⁷¹³ Bu dönemde Antakya gibi merkezler, özellikle yabancı tüccarın faaliyetleri için kilit konumdaydı.

İngilizlerin Osmanlı Devleti ile ticari münasebetleri XVI. yüzyılın sonlarına doğru yoğunluk kazanmıştı.⁷¹⁴ İngiliz yönetiminin desteğiyle üç Londralı tacirin 1579'da başlattığı ticari girişimler Osmanlı başkentinde olumlu yankı bulmuştu ve bir tür “*ortaklık*” olarak algılanmıştı.⁷¹⁵ Bu sürecin ilk resmi adımı 1580 yılında Sultan III. Murat tarafından İngilizlere verilen ilk ticari imtiyaz ve ahidname olmuştu. Bu imtiyazlar, İngiliz tacirlerin hem şahsi güvenliklerini hem de mallarının emniyetini

⁷⁰⁹ AŞS 3 90/117-115.

⁷¹⁰ AŞS 3 18/34.

⁷¹¹ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2/631.

⁷¹² Ahmet Özel, “Müste'men”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/140.

⁷¹³ Numan Elibol, “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Dış Ticaretiyle İlgili Bazı Değerlendirmeler”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6/1 (1 Mart 2005), 69.

⁷¹⁴ Özer Ergenç, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI.Yüzyılda Ankara ve Konya* (Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, 1995), 116; Bir İngiliz tüccarı olan John Newbery'in Osmanlı ülkesinde izlediği ticaret yolları ve ticaret faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Özer Ergenç, *XVI. yüzyıl Sonlarında Bursa Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 224.

⁷¹⁵ İnalıcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, 1/429.

sağlamaya yönelik maddeler içermektedir. Sultan III. Mehmet döneminde de (1601 yılında) bu imtiyazlar teyit edilmişti ve yeni hükümlerle genişletilerek bir ahidnameye dönüştürülmüştü.⁷¹⁶

İngiliz tüccar, XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı coğrafyasında, özellikle Halep, Şam, Beyrut, İskenderun gibi önemli Arap eyaletleri yerleşimlerinde ve Anadolu'nun çeşitli kentlerinde etkin olmuştur. Onlar, bu bölgelerde konsolosluklar aracılığıyla ticari faaliyetlerini yürütmüşlerdir.⁷¹⁷ İngilizlerle yapılan görüşmeler sonunda, bu ülke tüccarının 1675 yılında Sultan IV. Mehmet tarafından yeni ticari imtiyazlar ve bir ahidname-i hümayun verilmişti. Bu belge, İngiliz gemileriyle İskenderun Limanı'na gelen Londra çukasıdan (her bir parçasından) 40 para, pastav Karziye (Kazzaziyye-Kersey) çukasıdan 6 para ve tavşan kürkü derisinin her destesinden 6'şar para gümrük alınacağını belirtmekteydi. Ayrıca, kalay ve kurşunun her Şâmî kantarından 57 buçuk kuruş “*resm-i gümrük*” alınacağına dair madde de yer almaktaydı.⁷¹⁸ Bu imtiyazlar, İngilizlerin Osmanlı pazarındaki konumlarını sağlamlaştırmalarına olanak tanımıştı.

1675 yılında İngiltere ile imzalanan bir antlaşma, İngiliz gemilerine Osmanlı limanlarında kolaylıklar sağlamıştır. Bu anlaşma uyarınca, İskenderun da dahil olmak üzere Osmanlı limanlarına uğrayacak ve yükleme yapacak İngiliz gemileri, düşük bir “*selametlik resmi*” (300 akçe) dışında herhangi bir vergi ödemedi hem Osmanlı hem de batı limanlarına seyahat edebilme hakkı elde etmişti.⁷¹⁹ Bu düzenleme, İngiliz tüccarının Osmanlı topraklarındaki avantajlarını pekiştirmişti.

Yabancılar, Osmanlı topraklarında ticaret yapma imkanı tanıyan ahidnameler (kapitülasyonlar), aynı zamanda onların mensup oldukları devletlere Osmanlı topraklarında konsolosluklar açma ve vatandaşlarının işlerini yürütme hakkını da sağlamıştı. Bu durum, stratejik merkezlerde konsoloslukların kurulmasına yol açmıştı.⁷²⁰ XVIII. yüzyıla ait belgeler, özellikle Osmanlı-İngiliz ve Osmanlı-Fransız

⁷¹⁶ Sultan III. Murat tarafından 1580 yılında İngilizlere verilen ilk ticaret imtiyazları ve 1601 yılında Sultan III. Mehmet'in İngiliz tacirlerine verdiği ahidname için bkz. Akdes Nimet Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)* (Ankara: TTKB, 1953), 182-186, 204-208.

⁷¹⁷ Tekin, *Hatay Tarihi*, 52; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât -Tahlil ve Metin- (1066-1116/1656-1704)*, haz. Abdulkadir Özcan, (Ankara: TTK Yay., 1995), 48; Yücel Özkaya, *18.Yüzyılda Osmanlı Toplumu* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010), 125-131.

⁷¹⁸ Necmi Ülker, “XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir'deki İngiliz Tüccarına Dair Ticari Problemlerle İlgili Belgeler”, *Belgeler-Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 18 (1989-92), 312.

⁷¹⁹ Necdet Kurdakul, *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar* (İstanbul: Döler Neşriyat, 1981), 110-120.

⁷²⁰ Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlı İktisadi Tarihi Bakımından Konsolos Raporlarının Ehemmiyet ve Kıymeti”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 10-11 (1 Aralık 2011), 151.

ticari ilişkileri bağlamında konsoloslukların kendi vatandaşlarını nasıl koruduklarını ve bu vatandaşların da konsolosluklarıyla irtibatlı olarak nasıl hareket ettiklerini açıkça göstermektedir. Bu konsolosluklar, yabancı tüccarının hukuki ve ticari sorunları için aracı rol üstlenmişti.

XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda, özellikle Batı Anadolu'da İzmir'den iç bölgelere kadar uzanan geniş bir coğrafyada Gayrimüslim tüccar bir ticaret ve tefecilik ağı kurmuştu. Aynı tüccar, bölgedeki yerel mültezimler, ayan ve çiftlik sahipleriyle yakın ekonomik ilişkiler geliştirmişti. İhtiyaç duyulduğunda bu kesimlere borç vererek onları kendilerine bağımlı hale getirmiş ve bölgedeki tarım ürünlerinin pazarlanmasından büyük kazançlar elde etmişti.⁷²¹ Antakya ve çevresi, bu dönemde yerel elitlerin, özellikle de ayanın güçlü etkisi altındaydı. 1848 yılında Antakya'yı ziyaret eden bir İngiliz gezginin gözlemleri, XIX. yüzyılda bölgede yaklaşık 15 ayanın etkin olduğunu göstermektedir. Bu ayan, Demirköprü'den Samandağ'a uzanan geniş bir coğrafyada dikkate değer bir güce sahipti. Bölge halkının bir kısmı, bu ayanın himayesinde çalışmaktaydı ve onlara bağlılık göstermekteydi. Ayan, hem kendi sermayesini hem de Avrupa tüccarından sağladığı finansmanı kullanarak köylülere faizle borç vermekte, bu yolla ekonomik gücünü daha da pekiştirmekteydi.⁷²² Bu durum, Osmanlı taşrasında yerel ekonomik yapının ve güç dengelerinin karmaşık bir resmini sunmaktadır.

Osmanlı-İngiliz ticari ilişkileri çerçevesinde İngiliz tüccarın Antakya halkına borç verdiği ve bunların tahsilatında güçlük yaşadığı anlaşılır. Bu örnekler, dönemin ticari ve hukuki zorluklarını göstermesi bakımından önem arz ederler. 7 Ekim 1736 (gurre-i Cemaziyelahir 1149) tarihli bir belge, Antakya kadısına, vilayet ayanına, iş erlerine ve Antakya'ya başka işler için görevlendirilen ağalardan Mustafa Ağa'ya hitaben kaleme alınmıştı. Halep'te ikamet eden İngiliz konsolosu Novil Kekes, Halep Divanı'na İngiliz tacirlerin Antakya halkından 17.250 kuruş alacakları bulunduğunu ve bu hakkın vekilleri tarafından kendilerine teslim edilmediğini bildirmişti. Bu miktarın tahsili amacıyla bir emr-i şerif gönderilmiş ve Halil Ağa geçici olarak mübaşir tayin edilerek kendisine tahsilat yapması emredilmişti. Ancak Halil Ağa'nın çabaları sonucunda, 17.250 kuruşluk alacağın yalnızca 5.000 kuruşluk kısmı tahsil edilebilmiş,

⁷²¹ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi (1500-1914)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019), 166-167.

⁷²² Tekin, *Hatay Tarihi*, 98.

geri kalan kısmın ise Şaban ayına kadar ertelenmesi istenmişti. Tahsil edilen 5.000 kuruşun dahi orada bulunan vekillere ulaştırılmadığına ve ahalinin bu parayı zimmetlerinde tuttuğuna dair bir mektup gönderilmişti. Bu durumun hile ve dolandırıcılık içerikli olduğu kanaatine varılması üzerine Antakya'da görevli bulunan Mustafa Ağa, mübaşir olarak atanmıştı. Mustafa Ağa'ya gönderilen emirde, bu emir kendisine ulaştığında hiç vakit kaybetmeden tahsil edilmiş olan 5.000 kuruşun derhal İngiliz tüccar taifesinin vekili tercüman Anastas'a verilmesi ve geri kalan kısmının da bir an önce toplanarak borçlu olunan tüccara ödenmesi için büyük çaba gösterilmesi emredilmişti. Alınan borç tahsilat sürecinde daha önceki geciktirme ve aldatma girişimleri göz önüne alındığında, benzer durumların tekrar yaşanmaması amacıyla daha kesin önlemler alınması istenmişti. Bu bağlamda, söz konusu borç işinin sorumlularının belirlenerek tutuklanmaları, isim ve resimleriyle birlikte Halep Divanı'na sevk edilmeleri istenmişti.⁷²³ Bu tür bir yaklaşım, alacakların hızla tahsilini, ilgili tarafların borç yükünden kurtarılmasını amaçlamakta ve aynı zamanda gelecekteki benzer suistimallerin önüne geçmeyi hedeflemektedir. Dolayısıyla, bu talepler, borç tahsilatındaki ciddiyeti ve hukuki yaptırım arayışını ortaya koymaktadır.

Antakya halkının İngiliz tüccarına borçları, Osmanlı Devleti'nin ticari ilişkilerinde bir sorun alanı olmaya devam etmiştir. 20 Kasım 1736 tarihli bir emirnameyle Antakya kadısına, voyvodası el-Hac Murtaza Ağa'ya, vilayet ayanına ve diğer yetkililere borçların tahsilatı hususunda talimat verilmişti. Zira Antakya Kazası ahalisi, bazı işlerinin masraflarını karşılamak üzere Halep'te sakin İngiliz tüccarından 13.500 kuruş borç almıştı. İstanbul'da ikamet eden İngiliz elçisi, bu borcun kendi vatandaşlarına ödenmesi için harekete geçmiş ve durumu bir arzu hal ile padişaha bildirmişti. Borcun tahsili için Halep kadısına hitaben yazılan emir üzerine sadrazam ağalarından Halil Ağa mübaşir olarak atanmıştı. Ayrıca meselenin çözülmesi için İstanbul'dan iki buyruldu gönderilmişti. Ancak tahsilat için görevlendirilen mübaşirler Antakya'ya ulaştıklarında çeşitli mazeretlerle karşılaştılar ve borç tahsil edilemedi. Bu durum üzerine, yeni bir emirnameyle daha önceki emirler ve ilgili yazışmalar doğrultusunda şariat hükümlerine uygun bir şekilde, söz konusu 13.500 kuruşun eksiksiz bir şekilde tahsili emredildi. Son olarak, emr-i şerif hatırlatılmış ve buna uyulması gerektiği vurgulanmıştı. Ayrıca 13.500 kuruşluk borcun yanı sıra, kaza sakinlerinin zimmetlerinde olduğu tespit edilen ek 3.700 kuruşun da tahsil edilmesi

⁷²³ AŞS 2 96/127.

istenmişti.⁷²⁴ İstanbul'dan Antakya'ya gönderilen emir zinciriyle, yerel yetkililerin bu emirlere uymak zorunda oldukları ve uluslararası ilişkilerde ticari anlaşmaların ne kadar önemli olduğu, bu anlaşmaların yerine getirilmesinin devlet açısından bir zorunluluk teşkil ettiği özellikle vurgulanmıştı.

Antakya ahalisinin borç ilişkilerinde Antakya Kazası ayanının da adlarının geçmesi dikkat çekicidir. 26 Kasım 1736 (22 Recep 1149) tarihinde, İngiltere elçisinin arzuhalı üzerine ortaya çıkan bir sorun Antakya kadısına, voyvodası el-Hac Murtaza Ağa'ya, vilayet ayanına ve ilgili yetkililere bildirilmişti. İstanbul'da ikamet eden İngiltere elçisi, padişaha bir arzuhal sunmuştu. Bu dilekçeye göre, Antakya Kazası'nın ayanı ve ahalisi kazaya isabet eden bazı vergiler dolayısıyla 1731-1732 (1144) yıllarında Halep'te yaşayan İngiliz tacirden (tacirin ismi belgede boş bırakılmış) 3.500 kuruş borç almış ve bu parayı işlerine sarf etmişlerdi. Borç alanların isimlerinin, önceki Halep Kadısı Seyyid Mehmet Said Efendi'nin imzasıyla mühürlenmiş bir defterde kayıtlı olduğu; bu deftere istinaden, kaza ahalisi ve ayanından her birinin hissesine düşen miktarın ödenmesi için defter üzerine daha önce sadrazam buyruldu (buyruldu-yı düstur-ı ekrem) çekilmişken, ödenmesinde “*teallül ve muhalefet*” olunmuştu. Bu durum üzerine, her bir kişinin üzerine düşen borç miktarının noksansız tahsil edilerek İngiliz tacire ödenmesi, teslim edilmesi ve bu defa dahi muhalefet eden olursa İstanbul'a getirilmesi için bir emir verilmişti. Ancak daha önceki borç miktarı olan 3.500 kuruşa ek olarak, yine aynı seneden (1144) kaynaklanan 13.500 kuruş daha borcun zimmetlerinde zuhur ettiği de belirtilmişti. Bu borcun tahsili için Halil Ağa yeniden mübaşir tayin edilmiş ve Halep Kadısı Seyyid Yahya'ya da yeni bir buyruldu gönderilmişti. Bu yeni emirle birlikte Seyyid Yahya Antakya'daki yerel yöneticileri doğrudan ikaz etme görevini üstlenmişti. Kadı bu yazıyı kaleme almasının temel sebebinin padişahın emri olduğunu ve bu emir gereği talep edilen borç miktarının bir an önce İngiliz tüccara ödenerek meselenin neticelendirilmesi gerektiğini açıkça belirtmişti. Ayrıca söz konusu borç tahsilatında herhangi bir gecikme veya tembellik sergilenmesi durumunda, ilgili yöneticilerin padişahın huzuruna çıkarılacakları kendilerine hatırlatılmıştı. Bu uyarı, görevi ihmal etmenin ciddi sonuçları olacağı anlamına gelmekteydi. Son olarak yöneticilere, padişahın emrine karşı gelmekten kesinlikle sakınmaları gerektiği kuvvetle vurgulanmıştı.⁷²⁵ Bu ikaz, merkezin taşra

⁷²⁴ AŞS 2 81/111 (16 Recep 1149/20 Kasım 1736).

⁷²⁵ AŞS 2 82/112.

üzerindeki otoritesini ve borç tahsilatı konusundaki kararlılığını pekiştirici bir şekilde göstermesi bakımından önemlidir.

1736 yılının Haziran ayında (evail-i Safer 1149), Halep Valisi Davut Paşa'ya, Halep kadısına ve Antakya kadılığına hitaben yeni bir ferman kaleme alınmıştı. Ferman, daha önceki 13.500 kuruşluk borcun hala ödenmemiş olduğunu vurgulamaktaydı. Meselenin çözüme kavuşturulması amacıyla İstanbul'da ikamet eden İngiliz Elçisi Koldomor Domamir, Divan-ı Hümayun'a bir arzuhal sunmuştu. Elçi Domamir dilekçesinde, Hristiyan milletinden olan İngiliz tacirlerin Antakya Kazası'nın ileri gelenleri ve halkından bazı kişilerin, 1732 yılında Halep'te oturan bir İngiliz tacirden 13.500 kuruş borç alıp bu parayı harcadıklarını belirtmişti. Bu borcun, daha önce Halep Kadısı Seyyid Mehmet Said Efendi'nin imzasıyla düzenlenen bir defterde isimleriyle birlikte kayıtlı olduğu ve her bir kişinin üzerine düşen payın belirtilerek adil bir şekilde tahsil edilip tüccara ödenmesi için emir verildiği, ancak bazı kişilerin borcu ödememekte ısrar ettiği bilgisinin de dilekçede yer aldığı vurgulanmıştı. Bu nedenle, daha önce Halep Valisi Mehmet Paşa tarafından bu borcun tahsil edilmesi emri verilmişti. Mevcut durumda, bazı kişileri hala borçlarını ödemedikleri, defterde isimleri yazılı olup borcu kabul ettikleri halde ödemeyenlerin padişaha şikayet edilmesi emri verilmişti. Ancak bazı şahısların itaat etmeyerek 13.500 kuruşluk borca ek olarak, yine aynı yıldan kalma 3.700 kuruşluk başka borçlar edindiği anlaşılmıştı. Bu borçları tahsil etmekle görevlendirilen memurun çabalarına rağmen, borçlarını ödemeyen kişiler bulunmaktaydı. Söz konusu borç tahsilatında süreklilik arz eden sorunlar ve ödeme güçlükleri üzerine, durum bir kez daha padişaha arz edilmişti. Bunun üzerine padişah, bu konuda yeni bir ferman yayımlamıştı. Bu ferman, daha önce verilen emirler doğrultusunda hareket edilerek borçlarını ödemeyen şahısların tekrar padişaha şikayet edilmelerini öngörmekteydi.⁷²⁶

Antakya halkının İngiliz tüccara borçlarını ödememesi sorunu, İngiliz elçisinin arzuhalıyla tekrar gündeme getirilmiş ve daha önce verilen emirler hatırlatılmıştı. Bu durum üzerine, 1 Ağustos'ta Antakya Kadısı ve voyvodası Mustafa Ağa'ya yeni bir emir gönderildi. Bu emirle birlikte, yetkili mercilerden, defterde isimleri kayıtlı olan ve borcu bulunan kişilerden toplam 17.200 kuruşun adil bir şekilde tahsil edilmesi ve İngiliz tacirin vekiline teslim edilmesi istenmişti. Ayrıca, tahsilatın tamamlanması durumunda bu durumun padişaha bildirilmesi de emredilmişti. Eğer hala borçlarını

⁷²⁶ AŞS 2 203-204/287 (evail-i Safer 1149/11 Haziran 1736).

ödemeyenler olursa, bunların padişaha şikayet edilmeleri için görevlendirilen memura teslim edilmeleri, isimleri ve fiziki tanımlarıyla birlikte Halep Divanı'na gönderilmeleri gerektiği belirtilmişti. Son olarak, ilgili mercilerin padişahın emirlerine ve buyruklarına uymak zorunda oldukları kesin bir dille vurgulanmıştı.⁷²⁷

Antakya'daki İngiliz tacirin alacaklarının ödenmediğine dair şikayetleri üzerine İngiltere elçisi padişaha tekrar başvuruda bulunmuştu. Bu başvuru neticesinde, Halil Ağa mübaşir olarak görevlendirilmiş ve padişahın emri yetkililere iletilmişti. Halep Kadısı Seyyid Yahya da bu görevden sorumlu tutularak, borcun ödenmesi ve padişahın emrine riayet edilmesi amacıyla Antakya kadısına, ayanına ve ileri gelenlerine hitaben bir mektup kaleme almıştı. Antakya'daki yetkililer tarafından gönderilen mektuplarda belirtilenlere göre, tüccar tercümanı Anastas'ın anladığı üzere, İngiliz tacirin halktan yaklaşık 15 kese akçe alacağı bulunmaktaydı. Tercüman, bu durumu “*15 kise akçeye birbirimiz ile sulhdur sibâk-ı emrim divanından emr-i alîde mestur meblağı mutalebe üzre olmağla*” ifadesiyle beyan etmişti. Halep Kadısı, Divan'ın emrinde belirtilen miktarın istenmesinin, meselenin çözümü için İstanbul'a bildirilmesi anlamına geldiğini ifade etmişti. Kadı, bu yazışmalarla meselenin çözülemeyeceği ve teslimatta gecikme yaşandığı kanaatindeydi. Bu nedenle, emri yerine getirmeyen mübaşirle birlikte, borcun ödenmesini sağlamak üzere “*ol tarafda ve yahud ehl-i beldeden ayan ve eşraf-ı nefsi-i Haleb'de divan-ı hazret-i asafide akd olunan meclis-i şer'de*” ifade edildiği üzere, borçluların Halep'e gelerek ifade vermek durumunda kalacakları belirtilmişti. Kadı, bu iki seçenekten hangisi tercih edilirse edilsin, mübaşirlerinden acilen cevap beklemekte olduğunu, bu mektupla ifade etmişti.⁷²⁸

Antakya ahalisinin İngiliz tüccara borç-alacak sorunu, kısmen çözülmüş gibi görünse de, 8 Şubat 1737 (7 Şevval 1149) tarihinde İngiliz Elçisi Louis Gilles'in, Padişah'a sunduğu arzuhalde durumun hala devam ettiği anlaşılmıştı. Arzuhalde, Antakya ahalisinin zimmetlerinde bulunan tüccar temessükü akçelerinin Şevval ayının sonunda ödenip teslim edileceği vaat edilmesine rağmen, Şevval ayı sona ermesine karşın ödemenin henüz yapılmadığı belirtilmişti. Antakya ahalisinin vaat ettikleri nakit parayı temin edemediği, ayrıca belirlenen paranın ödenmesi için Antakya ayan ve ahalisinin vade istedikleri, ancak uzatılmış olan sürenin dolmasına rağmen borçlarını hala ödemedikleri ve verdikleri sözü tutamadıkları ifade edilmişti. İngiliz konsolosu,

⁷²⁷ AŞS 2 204/288 (23 Rebiülevvel 1149/1 Ağustos 1736).

⁷²⁸ AŞS 2 82-83/113.

ayrıca bu iş için sarf ettikleri masrafların kendilerine tamamen ödenmediğini belirterek Devlet-i Alîye tarafından atanan mübaşirlerin görevlerini bir an evvel tamamlayarak geri dönmeleri için padişahın arz ve niyazda bulunmuştu. Padişah ise Antakya kadılığına hitaben, söz konusu konsolosa, zimmetlerindeki malların teslim edilmesi için gayret göstermeleri ve dinin emrine uygun hareket etmeleri yönünde bir emir vermişti. Bu emir, “*mevlana-yı mûmâileyh sen bundan böyle dahî adem-i itâat ve tekâsüllerini gereği gibi kaleme alub ilâm eyleyesiz ki mübaşiri Hanlızade olmağla te’hir ettirilmeyüb tarafımdan dahi arz ve avdet ettirüle...*” şeklinde ifade edilmişti ve borç tahsilatındaki ihmalkarlığın kabul edilemez olduğu vurgulanmıştı.⁷²⁹ Bu durum, Osmanlı Devleti’nin yabancı tüccarın alacaklarının tahsilatındaki diplomasiyi ve merkez otoritenin borçların ödenmesi konusundaki ısrarını açıkça göstermektedir.

İngiltere elçisi, Halep’teki İngiliz konsolosluğunda görevli tercümanların alacaklarının tahsili amacıyla 18 Ocak 1782 (3 Safer 1196) tarihinde Padişah’a başvurmuştu. Başvuruda, Halep’te ikamet eden İngiliz konsolosunun yanında beratlı bulunan baş tercüman İlyas Anton’un, Antakya ayanından Kara İbrahim oğlu Fetullah Ağa’ya ait iki adet senette belirtildiği üzere, 1780 (1194) yılından beri 8.650 kuruş alacağı olduğunu iddia ettiği bildirilmişti. Elçi, bu konuda daha önce Halep’te hazırlanan bir dilekçe ve şeriata uygun delillerle söz konusu meblağın ödenmesi gerektiğinin Fetullah Ağa’ya bildirildiğini, ancak Fetullah Ağa’nın bu borcu ödemekten kaçtığını ve Halep’ten firar ederek ortadan kaybolduğunu beyan etmişti. Ayrıca elçi, alacaklı tercümanların yardıma muhtaç olduklarını da vurgulamıştı. O, bu nedenle, yüksek mercilerin emriyle, Halep’te bulunan Dergah-ı Alî kapı ağalarından Abdullah Bey aracılığıyla söz konusu meblağın, Fetullah Ağa’nın mal ve eşyalarından şeriata uygun şekilde tahsil edilerek tercümana teslim edilmesini talep etmişti. Böylece haksızlığın giderilmesi için Halep valisine, kadısına ve diğer yetkililere emir verilmesi padişahın arz ve niyaz edilmişti.⁷³⁰

Halep’te görevli İngiltere konsolos vekili tercümanı olan Hana veledi Elyas’ın, Antakyalı merhum Ebubekir Paşa’da bulunan 1.000 kuruşluk alacağı, Osmanlı Devleti’nin ticari ve hukuki süreçlerinde ele alınan önemli bir dava örneğidir. Bu alacağın tahsili amacıyla Antakya kadısına ve el-Hac Ebubekir Paşa’nın mal varlığını zaptetmekle görevli Hassa silahşörlerinden Süleyman Ağa’ya bir hüküm gönderilmişti.

⁷²⁹ AŞS 2 68/90 (7 Şevval 1149/8 Şubat 1737).

⁷³⁰ BOA. C.HR, 147/7320 (3 Safer 1196/18 Ocak 1782).

İstanbul'da ikamet eden İngiltere elçisi tarafından Bâb-ı Alî'ye sunulan takrire göre, Halep'te bulunan İngiltere konsolos vekilinin tercümanı Hana veledi Elyas'ın, aslen Antakyalı olup daha sonra Lazkiye'de vefat eden merhum el-Hac Ebubekir Paşa'dan 1.000 kuruşluk alacağı bulunmaktaydı ve alacak hala ödenmemiştir. Bu durum, Paşa'nın mirasçıları ve emlak işlerinden sorumlu Hassa silahşörlerinden Süleyman Ağa tarafından devlete bildirilmiş ve bu konuda gerekli işlemlerin yapılması talep edilmiştir. Yapılan incelemede, tercümanın talebi haklı bulunmuştu ve borcun Paşa'nın mal varlığından tahsil edilmesi için emir verilmişti. Bu emir doğrultusunda, Paşa'nın mal varlığından Antakya'ya bağlı Büyük Karaçay bölgesinde bulunan Şerefattin Ağa'nın eşinden satın alınan ve muhallefat defterinde 450 kuruş değerinde kayıtlı olan, sınırları belirli bir kıt'a dut bahçesi tercümana devredilmişti. Tercüman, bu işlemi kabul ettikten sonra bedel olarak belirtilen miktarın alacağına karşılık geldiğini ve kendisine Antakya naibi tarafından imzalanıp mühürlenmiş bir hüccet verildiğini belirtmişti. Tercüman bahsi geçen bahçeyi bu hüccet gereği tasarrufuna almıştı. Nihayet alacak tahsili sürecine dışarıdan müdahale olmaması için emir verilmişti ve ilgili hüccet sunulmuştu. Bahsi geçen mirasın, şer'i hükümlere uygun olarak, murisin diğer mallarıyla birlikte açık arttırma yoluyla satılması ve gelirinin İstanbul'a gönderilmesi bu yılın ortalarında emredilmişti. Vefat eden Paşa'nın emlakından, Büyük Karaçay Mezrası'nda bulunan, sınırları belirli, yaklaşık 50 kuruş değerindeki 3 kıt'a arazi ve aynı mezrada bulunan 2 kıt'a harabe dam da muhallefat defterinde kayıtlıydı. Ancak, daha önce bahsedilen mülkteki dut bahçesinin ve diğer emlakın alıcısı olan tercümanın satın aldığı bu emlak olup olmadığı konusunda kesin bilgi bulunamamıştır. Bu belirsizlik vefat eden kişinin mallarıyla ilgili henüz detaylı bir rapor hazırlanmamasından kaynaklandığı için konunun daha detaylı incelenmesi gerekmektedir. Bu nedenle, söz konusu tercümanın alacağı miktarı, vefat eden kişinin emlakına karşılık şer'i hükümlere göre talep ettiği Karaçay adlı yerde bulunan emlakın durumu, bu emlakın mevcut olup olmadığı hususları hem ilgili emlakın hem de tercümanın talebinin şer'i hükümlere uygun olarak incelenmesini gerektirmektedir. İnceleme sonucunda elde edilen gerçeklerin üst makama bildirilmesi ve verilen emir doğrultusunda hareket edilmesi için yeni bir ferman yayınlanmıştır.⁷³¹ Bu fermanın yayımlanmasından yaklaşık 10 ay sonra merhum Ebubekir Paşa'nın geride bıraktığı Antakya ve Lazkiye'deki eşya, emlak, akar ve araziler şer'i usullere uygun olarak Sûk-i Sultânî'de açık arttırma yoluyla satılmıştı.

⁷³¹ BOA. C.HR, 183/9144 (6 Cemazıyelevvel 1203/2 Şubat 1789).

Satış sonucunda toplam 8.662 kuruşluk meblağın elde edildiği ilgili deftere kaydedilmişti. İngiliz konsolosunun tercümanı Hana'nın, vefat eden el-Hac Ebubekir Paşa'da bulunan 1.000 kuruşluk alacağının Paşa'nın Antakya'ya bağlı Büyük Karaçay Mezrası'nda bulunan dut bahçesi ile takas edildiği de belirtilmişti. Takas işlemi şer'i bir belgeyle düzenlenmiş olmasına rağmen, tercümanın payına düşen emlaktan elde edilen gelirin deftere kaydedilip kaydedilmediği hususunda belirsizlikler mevcuttu. Bu nedenle söz konusu emlak ve tercümanın alacağı hakkında detaylı bir inceleme yapılması ve durumun en üst makama bildirilmesi için 2 Şubat 1789 tarihinde yeni bir emir yayımlanmıştı. İlgili emir üzerine, 12 Eylül 1789 tarihinde yapılan inceleme sonucunda, Tercüman Hana'nın mahkemede hazır bulunan el-Hac Mehmet Ağa, Süleyman Ağa, el-Hac Ali Ağa ve el-Hac Abdullah gibi şahısların şahitliğiyle, vefat eden el-Hac Ebubekir Paşa'dan 1.000 kuruş alacağı olduğu tespit edilmişti. Ayrıca, vefat eden Paşa'nın emlakından olan Büyük Karaçay'daki dut bahçesinin, tercümanın alacağına karşılık takas edildiği ve bu durumun şer'i bir belgeyle de sabit olduğu anlaşılmıştı. Söz konusu dut bahçesinin Şerafettin Ağa'nın karısının mülkü olarak bilinmesine rağmen, aslında vefat eden Paşa'nın kendi emlakı olduğu ve Başmuhasebe Defteri'ne bu şekilde kayıtlı bulunduğu belirtilmişti. Bu mülkiyet durumu, mahkeme huzurunda açıkça ifade edilmişti ve 11 Şubat 1790 (26 Cemaziyelevvel 1204) tarihinde en üst makama bildirilmek üzere arz edilmişti.⁷³²

Osmanlı pazarları, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngilizlerin yanı sıra Fransız tacirlerin de aktif katılımlarıyla bir çekim merkezi haline gelmişti.⁷³³ Osmanlı Devleti ile Fransa arasındaki diplomatik ilişkilerin temeli Kanuni Sultan Süleyman döneminde atılmıştı ve bu ilişkiler, 1532 yılında Fransa'ya verilen ticari ayrıcalıkları içeren bir ahitnameyle pekişmişti. Fransa, bu ahitname sayesinde İstanbul'da daimi bir elçi bulundurma hakkına sahip olmuştu ve Osmanlı topraklarında serbestçe ticaret yapma imkanı elde etmişti.⁷³⁴

Fransa, Osmanlı Devleti'nin gücünün tedrici olarak azaldığı dönemde, 1740 kapitülasyonları ile hareket alanını epey genişletmişti. Bu durum, Fransa'nın Osmanlı Devleti içerisinde en imtiyazlı devlet konumuna yükselmesinde yol açmıştı. Bu

⁷³² BOA. AE.SSLM.III 325-18849.

⁷³³ Özkaya, *18.Yüzyılda Osmanlı Toplumu*, 126.

⁷³⁴ Selim Hilmi Özkan, "XVII. Yüzyılın Sonlarında Hristiyan Birliği Projesi ve Osmanlı-Fransa İlişkileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2009/19 (1 Nisan 2009), 62.

ayrıcalıklı statü, Fransız İhtilali'ne kadar sürmüştü. Bu dönem zarfında Fransa, Osmanlı Devleti'nin en fazla ihracat ve ithalat yaptığı Avrupa ülkesi olmuştu. Osmanlı topraklarında ikamet eden Fransızlardan haraç alınmaması ve Fransız tüccarların herhangi bir sorun yaşamaları durumunda kadı huzurunda haklarını arayabilmeleri gibi imtiyazlar, Fransa için bir güven ve refah ortamı yaratmıştı, bu sayede Fransızlar Osmanlı topraklarında ticari faaliyetlerini rahat bir şekilde sürdürebilmişlerdi.⁷³⁵

XVII. yüzyılda İskenderun Limanı, bölgesel ehemmiyetinin yanında Avrupa ile olan ticarete merkezi bir rol üstlenmişti. Bu liman, hem Avrupa'dan Halep'e gelen malların giriş noktası hem de İran, Hindistan ve Halep'ten Avrupa'ya ihraç edilen malların çıkış kapısı olarak stratejik önem taşımaktaydı.⁷³⁶

Tarih boyunca ticaret yolları, medeniyetlerin gelişimi ve farklı ülkeler arasındaki ilişkilerin şekillenmesinde temel faktör olmuştur. Bu yolların güvenliği, ekonomik kalkınma açısından vazgeçilmezdi. Devletler, kendi sınırları içerisinde yaşayan vatandaşların yanı sıra yabancı tüccarı da can ve mal güvenliğini sağlamakla yükümlüydü. Ticari aktörlerin güvenliği, bir devletin refah düzeyi için önem arz etmekteydi. İskenderun ve Antakya gibi bölgeler, o dönemde de ticaret güzergahları üzerinde yer almaktaydı ve bu bölgelerde meydana gelen olayların hem bölgesel hem de uluslararası ticaret üzerinde belirgin etkileri söz konusuydu.

1746-1747 yıllarında, Fransız tüccarından Zinav adlı tacir, İskenderun İskeleyi'ni kullanarak mallarını Halep'e nakletmeyi planlamaktaydı. Ancak, Beylan'a (Belen'e) ulaştığında Halep'e götürecekleri arasından 42 düzine kırmızı boyasının çalındığını tespit etmişti. Aynı kafileden başka bir tacirin de aynı yerde Halep'e götürmek üzere olduğu mallar arasından bir denk çukası çalınmıştı. Yaşanan hırsızlık olayı derhal ilgili makamlara bildirilmişti ve hırsızların yakalanıp cezalandırılması, çalınan malların geri alınması için çalışmalar başlatılmıştı. Halep'ten gönderilen buyrulduya ve tayin edilen mübaşire rağmen Fransız tüccarın malları bulunamamıştı. Bunun üzerine Halep kadısı, çalınan malların tamamının bulunup sahiplerine iade edilmesi yönünde tekrar bir emir vermişti. Ayrıca Antakya kadılığına bir buyruldu yollanarak çalınan kırmızı boya ve çukanın bulunması istenmiş ve Fransız tüccarın

⁷³⁵ Nurullah Karta, "17. ve 18. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile İktisadi İlişkileri", *Turkish Studies* 8/11 (2013), 168.

⁷³⁶ Tekin, *Hatay Tarihi*, 52; Özkaya, *18.Yüzyılda Osmanlı Toplumu*, 125-137.

güvenliği konusunda daha fazla özen gösterilmesi gerektiği ifade edilmişti.⁷³⁷ Bu olay, Osmanlı Devleti'nin ticaret yollarının güvenliği hususunda yaşadığı sorunları açıkça gözler önüne sermektedir. Zinav olayı, XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı güvenlik sorunlarından sadece biriydi. Ticaret yollarının güvensizliği, hırsızlık olayları ve devlet teşkilatındaki eksiklikler gibi sorunlar, dönemin ekonomik ve siyasi yaşamını olumsuz etkilemekteydi.

Ticaret yollarının güvenliği, Osmanlı Devleti için hayati önem taşımakla birlikte, bu alanda yaşanan sorunlar özellikle XVIII. yüzyılda daha da belirginleşmişti. Buna rağmen, Osmanlı Devleti yabancı tacirlerin ülkesine çekerek ticaret hacmini artırma hedefindeydi. Bu nedenle, yabancı tüccarın güvenliğini sağlamak bir devlet politikası haline gelmişti. Halep ile İskenderun arasında ticaret yapan tüccarın güvenliğini temin etmek amacıyla 1754 yılında Antakya ve Belen kadıları, Antakya Voyvodası İsmail Ağa, Han-ı Cedid Zabiti Osman Ağa, Belen mütevellisi, yeniçeri serdari ve tüm yetkililere hitaben bir buyruldu gönderilmişti. Emre göre, Halep'te ikamet eden müste'men tüccar, Halep ile İskenderun arasında mal taşıırken, belirli sayıda tüfekçi onlara eşlik edecekti ve tüccarın güvenli bir şekilde bir yerden diğerine ulaşmasını sağlayacaktı. Daha önce her kervana bayrak verildiği ve yeterli sayıda asker gönderildiği haber edilmiş olmasına rağmen, bundan böyle bayrak verilsin veya verilmesin, müste'men tüccar kervanları olduğuna bakılmaksızın, kervanın büyüklüğüne göre savaş konusunda tecrübeli ve yetenekli kişilerden oluşan yeterli sayıda tüfekçi tahsis edilerek bu tacirlerin güvenli şekilde hedeflerine ulaşmaları ve tüm güçlerini kullanmaları istenmişti. Ayrıca, yetkililer kazalarında herhangi bir şey çalınır veya zayi edilirse, hiçbir şekilde affedilmeyecekleri şeklinde uyarılmışlardı. Zayi olan eşya ne kadar olursa olsun, bedeli uyarılan yetkililerin idaresindeki ahaliye pay edilecekti. Bu nedenle yetkililerin dikkatli davranmaları ve emre uygun hareket etmeleri istenmişti.⁷³⁸ Bu durum, Halep ile İskenderun arasındaki ticaret yolunun güvenliğinin devlet nezdinde ne kadar öncelikli olduğunu göstermektedir.

Tüm bu önlemlere rağmen 1763 tarihinde Fransız tüccar kafilesi Halep'ten ayrılarak İskenderun Limanı'na gitmek üzere Antakya'ya ulaştığında çeşitli olumsuzluklarla karşılaşmıştı. Bu durum, yol ve yolcu güvenliği sorununu tekrar gündeme getirmişti. Kafile, yolculuğa korumasız devam edemeyeceğini Halep'teki

⁷³⁷ AŞS 4 143-144/269-270;152-280.

⁷³⁸ AŞS 5 110/186 (9 Recep 1167/2 Mayıs 1754).

Fransız konsolosluğuna bildirmişti. Fransız konsolosluğu, tüccarın güvenliğini sağlamak amacıyla Halep Divanı'na başvurarak gerekli güvenlik önlemlerinin alınmasını talep etmişti. Bunun üzerine, Halep Divanı, Antakya'da bekleyen kervanın güvenli şekilde yola devam edebilmesi için sadece muhafız göndermenin yeterli olmayacağı, aynı zamanda Antakya kadısı, voyvodası, vilayet ayanı, yeniçeri serdarı ve diğer iş erlerinin de bu konuda çaba göstermeleri gerektiğini belirten bir buyuruldu göndermişti. Bu buyrukla, onların Fransız kervanının Antakya'dan İskenderun'a güvenli şekilde ulaşımının sağlanması ve korunması için derhal harekete geçmeleri, emre uygun davranmaları ve aksi durumlardan kaçınmaları gerektiği vurgulanmıştı.⁷³⁹

XVIII. yüzyılda İskenderun, Antakya ve Halep gibi merkezler, yabancıların yoğun ticari faaliyetlerine sahne olmuştu. Özellikle, İskenderun Limanı'na getirilen mallar, İskenderun-Antakya-Halep güzergahı üzerinden imparatorluğun farklı bölgelerine sevk edilmişti. Ancak bu güzergahta seyahat eden tacirler, eşkıya baskınları gibi birtakım yasa dışı olaylara da maruz kalmışlardı. İngiliz, Fransız veya diğer milletlere mensup tacirlerin Antakya'ya gelerek ticari temsilcilikler kurdukları, çeşitli malları getirip sattıkları veya bölgeden aldıklarını başka yerlerde pazarladıkları anlaşılmaktadır.

4.3.Müslüman-Gayrimüslim Ortaklıkları

Zimmî statüsündeki Gayrimüslimlerin, Osmanlı hukuk sistemi içerisinde belirli kısıtlamalara tabi olmalarına rağmen, ticaret gibi ekonomik alanlarda Müslümanlarla birlikte faaliyet gösterdikleri ve hatta ortaklıklar kurdukları anlaşılmaktadır. Bu itibarla Antakya ticaretinde Müslüman ve Gayrimüslim iştirakleri dikkat çekmektedir. Antakya dışındaki pazarlarda satış yapmak amacıyla, kentteki Müslümanların Gayrimüslimlere ticari mal verdiklerine dair dava kayıtları bulunmaktadır. Antakya Mahsen Mahallesi sakinlerinden Ali, aynı mahallede ikamet eden Zimmî Yosef'e satması için 300 kuruş tutarında zimmetli bez vermiştir.⁷⁴⁰ Kentteki Müslümanların, Antakya dışındaki pazarlara satış yapmak üzere Gayrimüslim tüccara mal tedarik etmesi, ticari ağların ve pazar erişiminin genişlemesinde Gayrimüslimlerin rolünü vurgulamaktadır. Yosef'e bez satışı, bu tür iş ilişkisinin somut bir örneğidir. Bu durum, Müslüman tacirlerin üretim

⁷³⁹ AŞS 7 114/189 (22 Zilkade 1176/4 Haziran 1763).

⁷⁴⁰ AŞS 2 148/193 (13 Recep 1148/20 Kasım 1735).

veya toptan satış kapasitesini, Gayrimüslimlerin ise dağıtım veya farklı pazarlara ulaşım yeteneklerini tamamlayıcı bir şekilde kullandıklarını düşündürmektedir.

1763 yılına ait bir miras malının satış kaydında, vefat eden Cami-i Kebir Mahallesi sakinlerinden Mustafa bin Gök Ali'ye ait mirastan kalan, *“bir sütun üzere mebnî bir bâb dam-ı harir ve bir dolab hariri muhtevi olan bir kıt'a harabe tut bahçesi”*ni Meydan Mahallesi'nden Seyyid Hüseyin ile Kantara Mahallesi'nden Zimmî Patros adlı şahıslar ortaklaşa 295 kuruşa satın almıştı.⁷⁴¹ Harap bir bahçenin Seyyid Hüseyin ile Zimmî Patros tarafında ortaklaşa satın alınması, Gayrimüslimlerin sadece ticaretle değil, aynı zamanda emlak ve üretim amaçlı yatırımlarda da Müslümanlarla iş yaptıklarını göstermektedir. Özellikle içerisinde ipekli dokuma atölyesi olduğu anlaşılan bir mülkün ortaklaşa edinilmesi, bu ortaklığın belirli bir üretim veya zanaat koluna yönelik olabileceğini düşündürmektedir. Bu tür ortaklıklar, sermayenin birleşimi, risk paylaşımı ve belki de farklı ticari ağlara erişim sağlama gibi avantajlar sunmuş olmalıydı.

Mukbil Mahallesi sakinlerinden Seyyid Hasan'ın satışa çıkardığı mallar arasında Antakya'ya bağlı Süveyde Nahiyesi'nin Feysa Mezrası'nda yer alan ve sınırları belirli olan bir dut bahçesinin üçte birlik hissesinin, Mağdeli adında bir zimmîye ait olduğu belirtilmişti.⁷⁴² Bu kayıt, bir Müslüman ile bir Gayrimüslimin bu dut bahçesi üzerinden ortaklaşa ipek işi yapmış olma ihtimalinin yüksek olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca, Gayrimüslimlerin kırsal bölgelerdeki tarımsal mülkiyet üzerinde de hak sahibi olabildiğini göstermektedir. Bir dut bahçesinin hissesinin zimmîye ait olması, onların sadece kent merkezli ticaretle sınırlı kalmadığını, aynı zamanda tarımsal üretim ve hammadde tedariki gibi alanlarda da yer aldıklarını ortaya koymaktadır.

Osmanlı toplumunda hukuki ve dini farklılıklara rağmen, ticari gereklilikler ve ekonomik faydalar, Müslümanlar ile Gayrimüslimlerin bir araya gelerek ortak çıkarlar doğrultusunda hareket etmelerini sağlamıştı.

4.4.İpek Ticareti

İpek, belirli zaman ve sıcaklıkta dut yapraklarıyla beslenen ipek böceklerinin ördüğü kozalardan elde edilen elyafın adıdır. Bu elyaf çeşitli işlemlerden geçirilerek ipek ipliği haline getirilir. İpek üretimi, nihai ürünün elde edilmesinde tarım ve sanayi

⁷⁴¹ AŞS 7 166-167/298 (9 Rebiülahir 1177/17 Ekim 1763).

⁷⁴² AŞS 8 74/98 (17 Şaban 1179 /29 Ocak 1766).

sektörlerinden faydalanılan bir süreçtir. Bu ürünün tarımsal kısmını dut yetiştiriciliği oluşturmaktadır.⁷⁴³ Osmanlı Devleti, iklim ve coğrafi konumu itibarıyla ipek böceği yetiştiriciliğine elverişli bir alana sahip olduğundan, ipekçilik ve ipek ticaretinin en erken örneklerine XIV. yüzyılın sonralarından itibaren rastlanmaktadır. Sonraki yüzyıllarda, Osmanlı'nın doğu komşusu ve ipek üretiminde dünyada önemli bir konuma sahip olan İran'dan gelen ipek ticareti, Osmanlı ekonomisi için önemli bir faaliyet alanı oluşturmuştu.⁷⁴⁴

XVIII. yüzyılda ise, Avrupa'da gelişen sanayi kollarına hammadde tedarik etme ihtyacının artmasıyla birlikte ipekçilik daha fazla önem kazanmıştı. Avrupa'nın Osmanlı topraklarından aldığı hammaddelerin başında ipek gelmeye başlamıştı. Daha önceki dönemlerde Avrupa'ya kumaş, iplik ve hammadde olarak satılan ipek, XVIII. yüzyılın sonunda doğrudan işlenmemiş (ham ipek) olarak ihraç edilmeye başlamıştı.⁷⁴⁵

Antakya, hem ülke içinden hem de dışından gelen malların alınıp satıldığı bir ticaret merkeziydi. Antakya, Şam'dan gelen kaftan, yemeni, kuşak, alaca entari, Halep'ten astar, atlas, Halebi kunti entari, Acem şalı, ayrıca Musul'dan gelen Musul sarığı, Diyarbekir'den gelen Diyarbekir bezi ile İngiliz ve Fransız menşeli kumaşlar, ticaretinde yer tutan mallardı.⁷⁴⁶

Antakya, Roma ve Bizans İmparatorlukları altında bir ticaret merkezi olmakla kalmamış, aynı zamanda tekstil üretiminde de kilit rol oynamıştı. Dokumacılık kentin ekonomik yaşamında önemli bir konuma sahipti. Özellikle köklü bir geçmişe dayanan ipek böcekçiliği ve ipek dokumacılığı, Antakya ekonomisinde belirgin bir ağırlığa sahipti. Şehir bu özelliğini Haçlılar ve Memlûkler dönemlerinde de sürdürmüştü. Bu dönemlerde özellikle ipek ve ipekli kumaş üretimi büyük gelişme göstermişti. Antakya'da üretilen ipekli mamuller, dönemin ticaret merkezlerinden Halep'e sevk edilerek buradan Avrupalı tüccar aracılığıyla Avrupa pazarlarına ulaştırılıyordu. Tarihi kayıtlardan, XIII. yüzyılda “*Antakya Kumaşı*” adıyla üretilen özel ipek kumaşların

⁷⁴³ Afşin Şahin-Sibel Cengiz, “16. Yüzyıl Fiyat Devrimi ve Osmanlı İran Savaşlarının Osmanlı İpekçilik Endüstrisi Üzerine Etkileri”, *Business and Economics Research Journal* 1/1 (2010) 69.

⁷⁴⁴ İsmail Kıvrım-Süleyman Elmacı, “Osmanlı Döneminde Amasya'da İpekçilik”, *Turkish Studies* 6/4 (2011), 717.

⁷⁴⁵ Elibol, “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Dış Ticaretiyle İlgili Bazı Değerlendirmeler”, 63.

⁷⁴⁶ Bkz. AŞS 5 125/202.

Avrupa saraylarında kullanıldığı bilinmektedir.⁷⁴⁷ Bu durum, Antakya'nın tekstil üretimindeki kalitesini ve uluslararası alandaki prestijini açıkça ortaya koymaktadır.

Antakya, Haçlılar tarafından ele geçirildiğinde, kentten elde edilen ganimetler arasında dikkate değer ölçüde tekstil ürünleri yer almıştı. Özellikle ipek ve diğer kumaşlardan imal edilmiş giysilere, ipekten dokunmuş halı ve kumaşlar, ele geçirilen ganimetin önemli bir kısmını oluşturmaktaydı. XIV. yüzyılın başlarında ipek dokumacılığında bir merkez olarak öne çıkan Antakya, bu dönemde yüksek kalitede kumaş üretimiyle tanınan bir tekstil merkezi konumunu sürdürmüştü.⁷⁴⁸ XVI. yüzyıla gelindiğinde ise Antakya ipeği, Halep pazarlarında işlem gören ürünler arasında yerini almıştı.⁷⁴⁹

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, özellikle XVI. yüzyıla ait Halep tahrir defterlerinden anlaşıldığı üzere, Antakya'da ipekçilik yaygın bir şekilde sürdürülmüştür. Bu dönemde Antakya Halep'e bağlıydı ve Halep de ipeğiyle ün salmıştı. Halep ve Antakya'da birçok mahallede “*sûk*” adı verilen çarşılar bulunmaktaydı. Bu çarşıların isimleri, bulundukları bölgeye, icra edilen mesleklere veya onu yaptıran kişiye göre belirlenmekteydi. 1536 kayıtlarında Antakya'da “*Hariru'l-Atik Sûku*” (Eski İpek Çarşısı) ve “*Harir Sûku*” (İpek Çarşısı) adında çarşıların varlığı dikkat çekmektedir.⁷⁵⁰ Antakya'da ipek adını taşıyan çarşıların bulunması, bölgede geniş çaplı bir ipekçilik faaliyetinin olduğunu göstermektedir. Ayrıca 1550 yılına ait defterde yer alan mukata'a kayıtları, ipeğin işlendiği tezgâhlardan “*dolab-ı harir*” adıyla elde edilen bir verginin mevcudiyetini ortaya koymaktadır. Buna göre, 1550'de 1.500 akçe, 1570'te ise 2.000 akçe yıllık vergi geliri sağlanmıştı.⁷⁵¹ Bu veriler, ipekçiliğin Antakya ekonomisinde bir yer tuttuğunu ve vergi geliri açısından da kayda değer bir potansiyele sahip olduğunu teyit etmektedir.

Sicil defterlerindeki satış hüccetleri ve tereke kayıtları incelendiğinde, belgelerin büyük bir kısmında “*eşcâr-ı tut*” (dut ağacı) ve “*eşcâr-ı zeytun*” (zeytin ağacı)

⁷⁴⁷ Çelik, *Memlûkler Döneminde Antakya (1268-1516)*, 239.

⁷⁴⁸ Çelik, *Memlûkler Döneminde Antakya (1268-1516)*, 239-240.

⁷⁴⁹ Edhem Eldem vd., *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*, çev. Sermet Yalçın (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003), 29.

⁷⁵⁰ 397 Numaralı *Haleb Livâsı Mufasssal Tahrîr Defteri (943/1536) I. (Dizin ve Transkripsiyon)* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2010), 58-59.

⁷⁵¹ Çağrı Saçlı-Fulin Başak Öztürk, “İpekçilik Kültürü ve Turizm: Paydaşların Hatay'da İpekçiliğe Yönelik Görüşleri”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 19/76 (15 Ekim 2020), 1919.

ifadelerine rastlanmaktadır. Özellikle dut ağacının Antakya’da bir mahalleye ismini verecek kadar yaygın olduğu tahmin edilmektedir. 2 Ağustos 1762 (11 Muharrem 1176) tarihli bir vakfiye suretinde geçen “‘arîf bir kît’a tut bağçesi ki cem’ân otuz sekiz kît’a tut bağçesi ve diğer sekiz kît’a nısf-ı tut bağçesi eşcârlarının ...”⁷⁵² şeklindeki ifadeler, dut ağaçlarının varlığını desteklemektedir. Başka bir belgede ise, Antakya’da ipek dokuma tezgahlarının faaliyette olduğuna dair kanıtlar sunulmaktadır. Bu belge, bir işçinin belirli bir süre çalışması karşılığında ücret olarak bir batman ipek almasıyla⁷⁵³ ilgiliydi. Bu durum, dönemin ekonomik yapısı içerisinde ipeğin önemli bir takas aracı olarak kullanıldığını da göstermektedir. Başka bir örnekte, Antakyalı Ahmet’in, Hıristiyan Sem’an Mihail oğluna olan borcunu ödeyebilmek için bahçesini bir seneliğine kiraya verdiği ve her sene kira bedeli olarak beş batman harir (ipek) istediği görülmektedir.⁷⁵⁴

Antakya’daki bazı dut bahçelerinin Gayrimüslimlere ait olması ya da Müslümanlardan satın alınması hususu, buralarda ipek böcekçiliği işiyle uğraşıldığı kanaatini pekiştirmektedir. Debbus Mahallesi sakinlerinden İsmail Efendi’ye ait “bir kît’a tut bahçesinin ve müştemil olduğu bir bâb oda ve üç mahdud dam-ı harir ve bir çift ve iki aded dolab-ı harir ve iki kazgan-ı harir ve sair eşcâr-ı müsmire ve gayri müsmire” olan mallarının yarı hissesi zimmî kuyumcu Abdulmesih tarafından satın alınmıştı.⁷⁵⁵ Halep şehrinden Antakya’ya gelen Anton veledi Mukaddes Mihail, Abdulmesih ve Elyas adlı üç zimmî tüccar kardeşin, Antakya’nın Süveyde Nahiyesi’ne bağlı Çak Mezrası’nda bulunan “iki bâb tam harir ve bir bâb tahtânî oda ve iki dolab-ı harir iki kazgan harir ve cem’a müştemilatı havi bir kît’a bahçe”nin sahibi oldukları satış hüccetinden anlaşılmaktadır.⁷⁵⁶ Antakya’nın Kastel Mahallesi’nden Hüsnaşah adlı kadının, babasının mirası hususunda kardeşlerine açtığı davada, merhum babasının Süveydiye Nahiyesi’ndeki Cedid Köyü topraklarında bulunan “sekiz sütun üzrerine mebni iki tam harir ve bir bâb fevkânî ve tahtânî oda ve bir dolab-ı harir ve bir kazgan-ı harir ve bir çift camış havi bir kît’a tut bahçesi”nin, yine yakınında yer alan bir başka dut bahçesiyle birlikte zimmî tercüman Hana’ya sattığı anlaşılmaktadır.⁷⁵⁷ Başka bir belgede, terekesinin yüksek olmasından hareketle varlıklı bir hayat sürdüğü tahmin

⁷⁵² AŞS 7 17-20/38.

⁷⁵³ AŞS 5 11/26 (18 Şubat 1753/14 Rebiülahir 1166).

⁷⁵⁴ AŞS 7 174/313 (19 Rebiülevvel 1177/27 Ekim 1763).

⁷⁵⁵ AŞS 14 23/20 (gurre-i Cemaziyelahir 1231/29 Nisan 1816).

⁷⁵⁶ AŞS 13-1 11/15 (gurre-i Muharrem 1228/4 Ocak 1813).

⁷⁵⁷ AŞS 11 49/82 (3 Cemaziyelsani 1221/18 Ağustos 1806).

edilen Hana kızı Ketrin'in emlakı arasında 6.000 kuruşluk dut bahçeleri de yer almaktaydı.⁷⁵⁸

17 Ekim 1763 (9 Rebiülahir 1177) tarihli belgede, Antakya'nın Cami-i Kebir Mahallesi sakinlerinden iken vefat eden Mustafa bin Gök Ali adlı şahsa ait olan ve mirasçıları tarafından satışa sunulan “*bir sûtûn üzere mebnî, bir bâb dam-ı harir ve bir dolab-ı hariri muhtevi olan bir kût'a harabe tut bahçesini,*” Meydan Mahallesi sakinlerinden Seyyid Hüseyin ile Kantara Mahallesi sakinlerinden Zimmî Patros ortaklaşa satın almışlardı.⁷⁵⁹ Dut bahçesini ortaklaşa almaları bu kişilerin ipek işiyle uğraşacaklarını ele verir. Bir Gayrimüslimin bir Müslümanla ortaklaşa başka bir Müslümandan mülk satın almaları, Osmanlı'da etnik gruplar arasında işbirliklerine gidilebildiğini de göstermektedir. İştiraklere dair bir başka örnek, Antakya Kazası'na bağlı Suveyde Nahiyesi'nin Hacı Habibli Köyü'nden Ermeni Mağruç veledi Yosef'in Antakya'nın Sarı Mahmud Mahallesi'nden el-Hac Ahmet Efendi'ye ait olan “*yedi sûtun üzerine mebnî iki bâb tam harir ve bir dolab-ı harir ve bir kazgan-ı harir ve bir çift öküz ve eşcarı müsmire ve gayri müsmireli havi bir kût'a tut bağçesi*”ni satın almasına dair sözleşmedir.⁷⁶⁰ Bir diğer örnekte, Sofular Mahallesi'nde ikamet ederken hayatını kaybeden Yagob'un terekesinde müştereki Serturna İbrahim Ağa'yla on üç sütun üzerine kurulu dört bâb tam harir, iki baş öküz, iki kazgan harir ve iki dolap harir ile meyve ağaçları ve meyvesiz ağaçlarla kaplı bir dut bahçesinin 3 rub' hissesine sahip olduğu kaydedilmiştir.⁷⁶¹ Öte yandan, bir borç davası kaydında, Antakya'nın Mukbil Mahallesi'nden Cabire ve Mihail adındaki iki Gayrimüslim kardeşin, merhum İbrahim'den alacaklı oldukları belirtilmektedir. İbrahim'in eşine intikal eden mal varlığı, “*910 guruş bahçe taksiminden ve 330 guruş harir bahasından*” oluşan toplamda 1.240 kuruş değerindeydi. Mahkeme tanıkları, bu mallarda Cabire ve Mihail'in hak sahibi olduğunu doğrulamıştı. Bu durum, İbrahim'in ölmeden önce Cabire ve Mihail kardeşlerle ipek işi üzerine ortaklık kurmuş olma ihtimalini gündeme getirmektedir.⁷⁶² Bu tür kayıtlarda sıkça rastlanan “*dam-ı harir*”, “*dolab-ı harir*”, “*kazgan-ı harir*”, “*haririyye*”, “*kazzaz*”, “*tut bağçesi*” gibi terimlerin varlığı, bölgede ipek böcekçiliği, ipek üretimi ve ipek ticaretinin yaygın bir ekonomik faaliyet olduğuna işaret etmektedir.

⁷⁵⁸ AŞS 14 4/5 (tarihsiz).

⁷⁵⁹ AŞS 7 166-167/298 (9 Rebiülahir 1177/17 Ekim 1763).

⁷⁶⁰ AŞS 4 34/68 (20 Safer 1163/29 Ocak 1750).

⁷⁶¹ AŞS 4 43/91 (evail Rebiülsani 1163/10 Mart 1750).

⁷⁶² Sermil Güngör (Karadağ), *17 Numaralı Antakya Şer'iyye Sicili (1820-1826 M./1236-1242 H.)* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 226.

Hem diplomatik hem de ticari alanda aktif roller üstlenen bazı tercümanların aynı zamanda ipek tacirliği yaptıkları bilinmektedir. Bu duruma bir örnek olarak, Halep'teki Sicilya konsolosluğunda görevli tercüman Cercis veledi Hana Şamas gösterilebilir. Bu kişi, bir ipek tücarıydı, aslen Antakyalı ve Rum olup, Antakya'da ikamet etmekteydi.⁷⁶³

Antakya'da ipek kârlı bir ticari meta olmasından dolayı, çalınan mallar arasında da yer almıştır. Abdullah kızı Fatma, açtığı bir davada, Gayrimüslim Köse Musa Kahya ve onun bacanağı Suvatoğlu Küçük Musa'yı köylerindeki bahçelik evine girerek on batman ipeğini çalmakla suçlamıştır.⁷⁶⁴

Osmanlı Devleti'nin ipek üretim haritasında Antakya, Payas ve Belen gibi bölgeler, Antakya çevresi ipekçiliğinin bu coğrafyadaki köklü geçmişini ve zenginliğini gözler önüne sermektedir. Resmi kayıtlar, ipek üretiminin yalnızca Anadolu, Adalar ve Rumeli'de değil, aynı zamanda Şam, Trablusşam, Akka, Lazkiye, Beyrut, Kıbrıs, Halep ve bu bölgelere bağlı kazalarda 20 farklı ipek üretim merkezinde yapıldığını ortaya koymaktadır.⁷⁶⁵

1772 yılında Antakya'yı ziyaret eden seyyah Abraham Parsons, bölgedeki ipek üretimine dair dikkat çekici tespitlerde bulunmuştu. Parsons'a göre, Antakya çevresindeki yaklaşık 48 kilometrelik alanda, Suriye'nin diğer bölgelerine kıyasla çok daha fazla miktarda ipek elde edilmekteydi. Üretilen ipeğin önemli bir kısmı, ticaret merkezi olan Halep'e sevk edilirken, bir bölümü yerelde işlenerek “*Antakya İpeği*” adıyla Fransa'ya, daha büyük kısmı da İngiltere'ye ihraç edilmekteydi.⁷⁶⁶ Parsons, ipeğin sadece Halep'te değil, aynı zamanda Antakya'da da kayda değer ölçüde işlendiğini ifade etmişti. Bu gözlemler, XVIII. yüzyılda Antakya'nın bir ham ipek üretimi sahası olmakla kalmayıp, ipek kumaşlar konusunda da bir merkez olduğunu göstermektedir. Ayrıca, Parson'un kayıtları, Antakya ipeğinin o dönemde uluslararası pazarda tanınan ve talep gören bir ürün olduğunu ortaya koymaktadır. Benzer şekilde, Anadolu'da seyahatler yapan Seyyah James Kinneir de Antakya'ya uğradığında, bölge

⁷⁶³ Halen görevine devam etmekte olduğu belirtilen bu şahsın, Halep'te kalıp hizmetini sürdürmesi emredilmiştir (Tekin, 23 Numaralı Halep Evamir-i Sultaniye Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (1790-1793), 206).

⁷⁶⁴ AŞS 8 88/121 (27 Rebiülahir 1179/13 Ekim 1765).

⁷⁶⁵ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih)* (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986), 220-221.

⁷⁶⁶ Abraham Parsons, *Travels in Asia and Africa; Including A Journey From Scanderoon to Aleppo, and Over The Desert to Bagdad and Bussora* (Londra: Logman, Hurst, Rees, and Orme, Paternoster-Row, 1808), 70-73.

halkının başlıca geçim kaynaklarından birinin ipek böcekçiliği olduğunu gözlemlemişti. Kinneir'in notlarına göre, Antakya'da üretilen ham veya işlenmiş ipek, bölge ekonomisine önemli katkılar sağlamaktaydı.⁷⁶⁷

1824 yılında yayımlanan bir ferman, 1790 tarihli ipek ihracatına ilişkin önceki fermanın yetersiz kaldığını ve bu durumun iç piyasada ipek sıkıntısına yol açtığını belirtmekteydi. Bu yeni düzenleme kapsamında, Halep Valisi Seyyid Mehmet Vahit Paşa'ya gönderilen bir emirle, yabancı tüccara kayıt dışı ipek satışlarının engellenmesi ve ipek ticaretinin sıkı denetim altına alınması istenmişti. Ferman, Halep ve çevresindeki bölgelerde “*ince harir*” olarak tabir edilen ipeğin satışının yasaklanmasını ve yasağa uymayanların cezalandırılmasını öngörmekteydi.⁷⁶⁸ Bu durumun benzeri, 15 Ocak 1805 (13 Şevval 1219) tarihinde İstanbul'dan Şam'a kadar olan geniş bir coğrafyadaki vezirler, kadılar, naipeler, voyvodalar, yeniçeri zabiteleri ve diğer iş erlerine gönderilen bir başka fermanla da teyit edilmişti. Bu ferman, “*baş ince*” olarak nitelendirilen ipeğin tüccar taifesi tarafından “*tama' hamlarından der-alıyeme harir göndermeyüb ziyade baha ile Efrenc diyarına ve mahâll-i sâireye bey'i ve fûruht idegeldiklerinden*” şeklinde bir tespitle bu durumun yerel pazarda ipek kıtlığına ve fiyat artışlarına neden olduğunu vurgulamaktaydı.⁷⁶⁹

4.5.Zeytin

Zeytin ağacı, binlerce yıldır Akdeniz havzasının karakteristik bitkilerinden biri olmuştur. Zeytinyağı ise hem ekonomik hem kültürel değere sahiptir. Tarih boyunca mutfaklarda, kozmetikte ve tıbbi amaçlarla kullanılan zeytinyağı, Osmanlı İmparatorluğu döneminde de büyük önem taşımıştır. Sabun üretimi, hayvan bakımı ve aydınlatma gibi çeşitli alanlarda kullanılan bu değerli sıvı, devlet hazinesine gelir sağlamak amacıyla vergilendirilmiştir.⁷⁷⁰

Antakya, Akdeniz'in verimli topraklarında yetişen zeytin ağaçlarının bolca bulunduğu, buradan elde edilen zeytinyağının işlenip ticarete sunulduğu bir zeytincilik merkezidir. Bölgede yüzyıllardır süregelen zeytinyağı üretimi, sicil kayıtları ile de

⁷⁶⁷ Bkz. Demir, *Çağlar İçinde Antakya*, 141-142.

⁷⁶⁸ Bolat, 18 Numaralı Antakya Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (H. 1239-1242/M. 1823-1827), 106-107.

⁷⁶⁹ AŞS 10 183-184/199.

⁷⁷⁰ Zeki Arıkan, “Midilli-İstanbul Arasında Zeytinyağı Ticareti”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi* 25/40 (1 Ekim 2006), 2-3; Hasan Ateş, Osmanlı'dan Günümüze Antakya ve Yakın Çevresinde Zeytincilik Faaliyetleri, *Bengi Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi* 2 (25 Eylül 2022), 62.

belgelenmektedir. XVI. yüzyılda Antakya ve çevresindeki nahiyelerde çok sayıda zeytin bahçesinin bulunduğu ve toplanan ürünlerden zeytinyağı elde edildiği, o dönemki “ma’sara” adı verilen geleneksel atölyelerin belgelere yansımından anlaşılmaktadır. Ma’saralar, zeytin, susam ve üzüm gibi yağlı tohumların sıkıldığı atölyeler olarak bilinmektedir.⁷⁷¹

XVII. ve XIX. yüzyıllar arasında Antakya’yı ziyaret eden seyyahlar, şehrin ve çevresinin zeytin bahçeleriyle kaplı olduğunu not etmişti. Fransız gezgin Jean Baptiste Tavernier’nin 1638 tarihli notlarında bu durum açıkça belirtilmektedir.⁷⁷² XIX. yüzyılın başlarında Antakya’yı ziyaret eden Griffiths ve John Macdonald Kinner adlı iki gezgin de, şehrin zeytin ağaçlarıyla kaplı olduğunu ve verimli topraklar üzerine kurulduğunu belirtmişlerdi.⁷⁷³

XVIII. yüzyılda Antakya ve çevresindeki vakıfların gelirlerinin büyük kısmı, vakıf kayıtlarına göre bağ, bahçe özellikle de dut ve zeytinliklerden elde edilen ürünlerden sağlanmaktaydı.⁷⁷⁴

1744 yılında Sarı Mahmud Mahallesi sakinlerinden ve ayanlarından olan Hacı Nurullah Ağa’nın oğlu Mühürdar Hacı Halil Ağa, mahkemeye müracaat ederek bir vakfiye düzenletmişti. Bu vakfiyede çeşitli malların yanı sıra Habib-i Neccar Cami’ne yılda üç batman, Saha Mescidi’ne de yılda üç buçuk batman “Antakya zeytinyağı” verilmesini şart koşmuştu.⁷⁷⁵ Ayrıca Gayrimüslimlere satılan mallar için de belirli şartlar konmuştu. Yine Sarı Mahmud Mahallesi sakinlerinden Abdullah Efendi’den, mahalledeki vakfa ait olup, her sene mescide 6 vukiyye⁷⁷⁶ zeytinyağı verilmesi şartıyla vakıf kılınmış bir culfa dükkanının yarısını aynı mahallede oturan Abraham adlı zimmi satın almak istemişti. Mezkur dükkan, Abraham’a söz konusu vakfa belirtilen miktarda zeytinyağı vermesi şartıyla 100 kuruş karşılığında satılmıştı.⁷⁷⁷

⁷⁷¹ Hasan Ateş, *Osmanlı’dan Günümüze Antakya ve Yakın Çevresinde Zeytincilik Faaliyetleri* (Hatay: Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, SBE, 2019), 30.

⁷⁷² Enver Konukçu, “Bazı Gezi Notlarına Göre Osmanlı Döneminde Antakya”, *Ortadoğu’da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri 25-27 Ekim 2000*, haz. Şebnem Ercebeci vd. (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2001), 1/278.

⁷⁷³ Demir, *Çağlar İçinde Antakya*, 140-142.

⁷⁷⁴ Bkz. Hilmi Bayraktar, *Vakfiye ve Muhasebe Defterleri Işığında Hatay Vakıfları* (Gaziantep: İksad Yayınevi, 2021).

⁷⁷⁵ AŞS 3 29/50 (evahir-i Rebiülahir 1157/3-12 Haziran 1744).

⁷⁷⁶ Bir ağırlık birimi olan vukiyye hakkında detaylı bilgi için bkz. Cengiz Kallek, “Okka”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/338-339.

⁷⁷⁷ AŞS 14 204/243 (11 Zilkade 1232/23 Eylül 1817).

1764 yılında Cami-i Kebir Mahallesi'nde ikamet eden Dergah-ı Alî çavuşu el-Hac Mehmet Çavuş Ağa ibn-i Bektaş tarafından hazırlanan vakfiyenin birbirinden farklı iki suretinde, zeytin ağaçları vakfedildiği bilgisine rastlanmaktadır. Bu vakfiyeye göre 1764 yılında iki dükkan ve çeşitli yerlerde bulunan toplam 683 adet zeytin ağacı vakfedilmişti.⁷⁷⁸ 1765 yılında ise daha önce vakfedilen dükkan ve zeytin ağaçlarına ek olarak beş dükkan, iki fırın, mushaf ve kitaplarla birlikte, farklı yerlerde bulunan toplam 1.813,5 adet zeytin ağacı için yeni bir vakfiye düzenlenmişti.⁷⁷⁹

Müslümanların yanı sıra Gayrimüslimler de zeytincilik işiyle uğraşmıştı. Yukarıda adı geçen el-Hac Mehmet Çavuş Ağa'nın vakfettiği 1.813,5 adet zeytin ağacının 330 adedini (Toprakhisar Köyü toprağında bulunan) Zimmî Azar oğlu Keşiş'ten ve Mihail kızıdan, 50 adedini (Kefere Mezrası'nda bulunan) ise başka bir zimmîden ve Kazakoğlu diye tabir edilen kişiden satın aldığını ifade etmişti.⁷⁸⁰

Sicillerde yer alan tereke, miras ve mülk alım-satım kayıtları, Gayrimüslimlerin Antakya'nın farklı bölgelerinde zeytinliklere sahip olduklarını göstermektedir. Antakya'nın Zeytuniye Köyü'nden, maddi durumu iyi olan Hana kızı Ketrin'in terekesinde, 100 kuruş değerinde 17 adet zeytin ağacı da bulunmaktaydı.⁷⁸¹ Mahsen Mahallesi sakinlerinden iken hayatını kaybeden Abdulmesih'in terekesinde, Suriye ve Fatikiye köylerinde zeytin ağaçlarına sahip olduğu bilgisine ulaşılmaktadır.⁷⁸² Bir miras davasında, Antakya'nın Mahsen Mahallesi'nde yaşayan Abdulhalik veledi Elyas ve kızkardeşi küçük Ketrin'e babalarından Kuseyr Nahiyesi'ndeki Beşirbe ve Seferiye köylerinde bulunan 162 adet zeytin ağacının miras kaldığı bilgisi mevcuttur.⁷⁸³ 1709 yılına ait bir satış hüccetinde, Antakya'nın Mağdele Köyü'ndeki 24 adet zeytin ağacı ile Kefere adlı mezra toprağındaki 17 zeytin ağacının yarısının Şeyh Ali'ye diğer yarısının ise Şeyh Mustafa'nın oğlu Serhan'a ait olduğu belirtilmişti. Serhan, kendi hissesine düşen zeytinliği, Kastel Mahallesi'nden Zimmî Mihail'e 36 kuruşa satmıştı.⁷⁸⁴ Şenbek Mahallesi'nde yaşayan zimmîlerden Mukaddes Hana adlı kişi de Kuseyr Nahiyesi'nin Alakent Köyü sakinlerinden Ümmühan'a ait 46, oğlu Osman'a ait 24, Mürsel'e ait 36 ve kardeşi Hüseyin'e ait 12 adet olmak üzere toplam 118 zeytin ağacını 1.359 kuruş

⁷⁷⁸ AŞS 8 18-19/30 (28 Rebiülahir 1178/25 Ekim 1764).

⁷⁷⁹ AŞS 8 69-71/94 (3 Şaban 1178/26 Ocak 1765).

⁷⁸⁰ AŞS 8 69-71/94.

⁷⁸¹ AŞS 14 4/5 (tarihsiz).

⁷⁸² AŞS 10 161/176 (19 Cemaziyelevvel 1219/26 Ağustos 1804).

⁷⁸³ AŞS 14 152/185 (15 Cemaziyelahir 1232/2 Mayıs 1817).

⁷⁸⁴ AŞS 1 62/176 (evasıt-ı Şaban 1121/20 Ekim 1709).

karşılığında satın almıştı.⁷⁸⁵ Başka bir satış belgesinde Antakya’da misafir olarak kalan Hanas adlı bir zimmî, toplam 200 adet zeytin ağacının bulunduğu bahçesini Müslüman bir kadına satmıştı.⁷⁸⁶

1804 tarihli bir satış hücceti, Antakya’nın Müslüman ve Gayrimüslimlerinden bazılarının ortaklaşa zeytin işi yaptığını tescillemektedir. Hazreti Habib-i Neccar Kapu Bölük Mahallesi’nin Hıristiyan sakinlerinden Circis, kardeşi Cabire ve anneleri Meryem, Kuseyr Nahiyesi’nde Kalanus Köyü’nde bulunan 290 zeytin ağacıyla birlikte yine aynı köyün topraklarında Bereket oğlu ortaklığında 200 zeytin ağacına, Kara oğlan ve Bereket oğlu ortaklığında 25 zeytin ağacına, Bereket oğlu ortaklığında 290 zeytin ağacına, Abdullah ortaklığında 10 zeytin ağacına ve Köse Ahmet ortaklığında 4 zeytin ağacına ve yine aynı köyün topraklarında bulunan bir kıt’a üzüm bağına ve içindeki 30 zeytin ağacına, Ma’dele Köyü’ndeki 24 zeytin ağacına, Döşbe Mezrası’nda Mert Behlül ortaklığında 18 buçuk zeytin ağacına ve yine aynı mevrada 59 zeytin ağacına sahiplerdi.⁷⁸⁷ Toplamda 950 buçuk olan zeytin ağaçlarından muhtemelen bol miktarda zeytin ve zeytinyağı elde etmişlerdi.

Antakya halkı için zeytin önemli bir geçim kaynağıydı. 1755 yılında Reyhanlı aşiretinin eşkıyalık faaliyetlerinde bulunduğu ve bu durumun zeytin bahçelerinin talan edilmesine, ürünlere el konulmasına neden olarak halkı zor duruma düşürdüğü bildirilmiştir.⁷⁸⁸

4.6.Ticaret Mekanları: Bedesten ve Hanlar

Osmanlı şehirlerinin çarşı bölgesinde yer alan bedestenler, değerli malların saklanıp satıldığı yerler olarak öne çıkmaktaydı. “*Bedesten*” kelimesinin “*bezzâzistan*”dan veya “*bezistan*” dan geldiği ileri sürülmüştür. Arapça’da “*bez satan*” manasına gelen “*bezzâz*” kelimesiyle ilişkili olan bedestenler, başlıca mücevherler ve değerli taşlar başta olmak üzere silahlar, müzeyyen koşum takımları ile değerli kumaşların da satıldığı kapalı çarşıları ifade etmekteydi.⁷⁸⁹ Bu mekanlar muhkem alanlar olduğundan değerli malların muhafaza edilmelerine de yarardı.

⁷⁸⁵ AŞS 13 38/52 (5 Ramazan 1229/21 Ağustos 1814).

⁷⁸⁶ AŞS 2 38/51 (12 Safer 1149/22 Haziran 1736).

⁷⁸⁷ AŞS 10 148/164 (21 Muharrem 1219/2 Mayıs 1804).

⁷⁸⁸ AŞS 6 14/15 (28 Zilhicce 1168/5 Ekim 1755).

⁷⁸⁹ Semavi Eyice, “Bedesten”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/302-303.

İnceleme dönemi kayıtlarında rastlanan “bedesten”⁷⁹⁰ ya da “bedesten çarşısı”⁷⁹¹ olarak da adlandırılan yapının, Cami-i Kebir Mahallesi’nde yer aldığı tespit edilmiştir. Bu bedestenin 1573 yılında Sokullu Mehmet Paşa tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Sokullu Mehmet Paşa’nın kurduğu vakfın vakfiyesinde⁷⁹² “*Biri mahruse-i Antakya’da Cami Kebir Mahallesi’nde vaki olan bezistandır ki yeri beytül’ mâl cenübünden tarik-î şer’i ile satun alup kendisi müceddeden bina olunmuştur ...*” şeklinde bir ifade bulunmaktadır. Bu tanıtımda, bedestenin konumunun yanı sıra “*yüzer bâb dükkânı müştümüldür kapusu önünde bunlardan zayid iki bâb dükkânı dahi üç tarafı tariki amm bir tarafı sük-i atika müttehidir*”. 5 Eylül 1723 (7 Zilkade 1166) tarihli bir sicil kaydında ise Cami-i Kebir Mahallesi’nde bulunan bir evin etrafı şu şekilde tanımlanmıştır: “*bir taraftan bedesten çarşısı bir taraftan neccar bazarı ve bir taraftan tarik-i amm ve bir taraftan Mehmed Emin menzili ...*”.⁷⁹³ Bu kayıtlar, bedestenin Cami-i Kebir Mahallesi’nde yer aldığını, bir cephesinin Uzun Çarşı’ya baktığını ve içerisinde 100 dükkan barındırdığını göstermektedir.

Osmanlı şehrinde ticari faaliyetlerin yürütüldüğü çarşılar, kayıtlarda genellikle “sük” olarak anılmaktaydı. Antakya’daki çarşılar, çoğunlukla bünyelerinde barındırdıkları zanaat dalının adıyla bilinmekteydi. Bu duruma örnek olarak; Abacı Çarşısı,⁷⁹⁴ Boyacı Çarşısı,⁷⁹⁵ Çıkırıkçı Çarşısı,⁷⁹⁶ Keçeci Çarşısı,⁷⁹⁷ Kefşger Çarşısı⁷⁹⁸ ve Neccar Çarşısı⁷⁹⁹ örnek olarak gösterilebilir. Aynı zanaat koluna ait çok sayıda dükkanın bir araya gelerek oluşturduğu çarşıların yanı sıra sicillerde adı geçen, ancak hangi esnaf gruplarının faaliyet gösterdiği tespit edilemeyen çarşılar da mevcuttu. Bu

⁷⁹⁰ AŞS 5 169-170/279; AŞS 10 146/161-62, 166/181.

⁷⁹¹ AŞS 2 1/1, AŞS 4 184/344; AŞS 5 70/112; AŞS 7 30/56.

⁷⁹² BOA. TT.d, 530/20-21; Halil Sahillioğlu, “16. yüzyıl Antakya’sına Ait İki Belge”, *Güneyde Kültür* 7/77 (1995), 2; Gül, *Antakya Kazası’nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1709-1806)*, 194

⁷⁹³ AŞS 5 70/112.

⁷⁹⁴ AŞS 9 38-40/69 (5 Muharrem 1190/25 Şubat 1776).

⁷⁹⁵ AŞS 9 38-40/69.

⁷⁹⁶ AŞS 8 80/108 (21 Safer 1179/9 Ağustos 1765).

⁷⁹⁷ AŞS 9 38-40/69.

⁷⁹⁸ AŞS 9 23-27/47.

⁷⁹⁹ AŞS 8 31-32/46 (10 Recep 1178/3 Ocak 1765); AŞS 9 23-27/47.

çarşılara örnek olarak; Meydan Çarşısı,⁸⁰⁰ Sipahi Çarşısı,⁸⁰¹ Sultan Çarşısı,⁸⁰² Cenar ve Yeca Çarşısı⁸⁰³ ve Uzun Çarşı⁸⁰⁴ verilebilir.

Şehir içinde konaklama ve ticaret amacıyla inşa edilen hanlar ise hem mal üretiminin hem de ticari işlemlerin birlikte yürüldüğü mekanlardı. Bazı hanların isimleri, burada üretilen mallardan türemiştir.⁸⁰⁵

İncelenen belgelerde, adını sadece tek bir cins metadan alan Bez Hanı,⁸⁰⁶ Sabun Hanı⁸⁰⁷ ve Tütün Hanı⁸⁰⁸ gibi ticaret mekanlarına rastlanmıştır. Bunların yanı sıra, vakfın ve kurucularının ismini taşıyan Nakip Hanı,⁸⁰⁹ Han-ı Cedid (Yeni Han),⁸¹⁰ İbrahim Han oğlu Hanı,⁸¹¹ Oruç Molla İbrahim Hanı,⁸¹² Karamurd Hanı,⁸¹³ Sultan Süleyman Hanı,⁸¹⁴ Ahmet Beğ oğlu Hanı,⁸¹⁵ Yusuf Paşa Hanı⁸¹⁶ gibi çeşitli hanlar da mevcuttu.

Hanlar, konaklama, ticari malların depolanması ve satılması gibi birden fazla fonksiyona sahip çok amaçlı yapılar olarak ticaret hayatının merkezi konumundaydı. 1709 yılında Abraham adlı bir zimmî, Antakya'daki İbrahim Han oğlu Hanı'nda kiraladığı dükkanda çeşitli kumaş türleri, kavuk ve sarık gibi mallar satmıştı.⁸¹⁷

⁸⁰⁰ AŞS 8 17-19/30 (28 Rebiülahir 1178/25 Ekim 1764), 69-71/94 (3 Şaban 1179/15 Ocak 1766).

⁸⁰¹ AŞS 8 17-19/30, 69-71/94; AŞS 9 15/27.

⁸⁰² AŞS 9 23-27/47.

⁸⁰³ AŞS 8 29/44 (19 Recep 1178/12 Ocak 1765).

⁸⁰⁴ AŞS 1 AŞS 5 29/47 (5 Şaban 1166/7 Haziran 1753), 70-71/113, 135-137/212; AŞS 8 31-32/46; AŞS 9 23-27/47.

⁸⁰⁵ Şebnem Eryavuz, “Kervansaray”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/299.

⁸⁰⁶ AŞS 1 129/356; AŞS 2 1/1; AŞS 3 12/24, 28/50; AŞS 4 63/123, 155-156/287, 183/332; AŞS 5 169-170/279; AŞS 7 85/147, AŞS 7 134/220; AŞS 8 11/22, 24/37, 50/76, 62/86; AŞS 10 108/118.

⁸⁰⁷ AŞS 2 1/1, 1/2; AŞS 3 11/22; AŞS 4 127/182, 183/332; AŞS 7 45/79, 107/181, 45/79; AŞS 8 17-19/30, 69-71/94.

⁸⁰⁸ AŞS 4 13/24, 73/137.

⁸⁰⁹ AŞS 1 161/440; AŞS 3 44/68, 47/73; AŞS 4 63/123, 155-156/287; AŞS 5 169-170/279; AŞS 7 14/32; AŞS 8 11/22, AŞS 8 17-19/30, 24/37, 43/66, 50/76, 62/86, 69-71/94; AŞS 10 193/214.

⁸¹⁰ AŞS 1 117/324, 128-129/354, 138/382, 149/408; AŞS 3 83/107; AŞS 5 110/186, 129/204.

⁸¹¹ AŞS 1 76/224; AŞS 10 146/161.

⁸¹² AŞS 2 10/16; AŞS 4 42/87.

⁸¹³ AŞS 3 2/4, 67/90, 79/108; AŞS 4 107/196; AŞS 5 32/53, 84/137, 111/188-189; AŞS 7 22/42, 83/141, 93/159, 94/160.

⁸¹⁴ AŞS 4 67/125.

⁸¹⁵ AŞS 4 23/41; AŞS 5 127/202.

⁸¹⁶ AŞS 5 81/130.

⁸¹⁷ AŞS 1 116/323 (evahir-i Rebiülevvel 1121/31 Mayıs-9 Haziran 1709).

Antakya'nın önemli yapılarından hanlar, bir yandan şehrin ticari hayatını canlandıran diğer yandan da bu canlılığı yaratan yakın ve uzak diyarlardan gelmiş tüccara kapılarını açan mekanlardı. 1744 yılında Halep'ten Antakya'ya ticaret amacıyla gelen Zahor adlı zimmî, Nakip Hanı'nda konaklamıştı.⁸¹⁸ 1762'de yine Halep'ten ticaret için gelen Yahudi asıllı Ayaş da Nakip Hanı'nda kalmıştı.⁸¹⁹ Beylan Kasabası'ndan geldiği tahmin edilen Arabkirli zimmî Vanes de misafir olarak Nakip Hanı'nı tercih etmişti.⁸²⁰ Kayseri'den Antakya'ya gelen tüccar fırıncı oğlu Serkez adlı zimmî, büyük oğlu Artin ile birlikte Bez Hanı'nda konaklamışlardı.⁸²¹ Aslen Halepli tacirlerden Anton veledi Mukaddes Mihail ile kardeşleri Abdulmesih ve Elyas, Bez Hanı'nda ikamet etmekteydi.⁸²² Şuğur Kazası sakinlerinden Zimmî Abdullah veledi Abdullah da Bez Hanı'nda misafir olarak kalmıştı.⁸²³

Sicillerde isimlerine rastlanan diğer hanlar Yalık Han,⁸²⁴ Parmaksız Han,⁸²⁵ Kurşunlu Han,⁸²⁶ Saraç Hanı,⁸²⁷ Küçük Han,⁸²⁸ Hicazî Hanı,⁸²⁹ Zenbakiye Hanı⁸³⁰ ve Zincirli Han⁸³¹ dır.

4.7.Mülk Alım-Satımı

Sicil kayıtlarındaki ekonomik veriler, Gayrimüslimlerin geçmişteki yaşam standartları ve iktisadi faaliyetleri üzerine dikkate değer bilgiler sunmaktadır. Bu

⁸¹⁸ AŞS 3 65-66/88 (5 Recep 1157/14 Ağustos 1744).

⁸¹⁹ AŞS 7 14/32; AŞS 7 15/33 (6 Zilhicce 1175/28 Haziran 1762).

⁸²⁰ AŞS 12 93/184.

⁸²¹ AŞS 11 50/86 (25 Cemaziyelahir 1221/10 Ağustos 1806).

⁸²² AŞS 13-1 11/15 (gurre-i Muharrem 1228/4 Ocak 1813).

⁸²³ AŞS 11 50/85 (25 Cemaziyelahir 1221/10 Ağustos 1806).

⁸²⁴ AŞS 1 142/389; AŞS 5 81/130.

⁸²⁵ AŞS 2 10/16; AŞS 3 29/51, 61/82; AŞS 5 60/100.

⁸²⁶ AŞS 2 10/16; AŞS 4 166/301; AŞS 10 3/6, 193/214; Uzun Çarşı ile Yemenciler Çarşısı arasında stratejik bir noktada konumlanan Kurşunlu Han'ın, Antakya'daki on beş han arasında en eskisi olduğu ve inşa tarihinin yaklaşık olarak 1660 yılına, yani Köprülü Mehmet Paşa dönemine dayandığı kaydedilmiştir. Han, o dönem Surre Alayı'nın ağırlanması amacıyla inşa edilmiştir. Şehre at, deve ve eşeklerle gelen tüccar ve yolcular için han, oldukça konforlu ve kapsamlı bir hizmet sunmaktaydı. Handa hayvanlar dinlenip yemleniyor, misafirlerin tüm gereksinimleri de karşılanıyordu. Mimari açıdan Kurşunlu Han'ı, taş kaplı avlu etrafına dizilmiş tonozlu hacme sahipti. Hanın kuzey ve güney cephelerinde yer alan portalli girişleri, mimari bir simetri oluşturmaktadır. Odaların kapı ve pencereleri avluya açılmakta olup, bu husus yapının içe dönük bir planla inşa edildiğini göstermektedir. Hanın adını, kurşunla kaplı üst örtüsünden aldığı bilinmektedir (<https://hatay.bel.tr/kursunlu-han> Erişim tarihi: 10Eylül 2025).

⁸²⁷ AŞS 2 1/1; AŞS 4 183/332.

⁸²⁸ AŞS 5 129/204; AŞS 10 3/6, 193/214.

⁸²⁹ AŞS 7 134/220.

⁸³⁰ AŞS 7 33/58.

⁸³¹ AŞS 7 150/245.

kayıtlar sayesinde, ilgili dönemde Gayrimüslimlerin geçim kaynakları ve günlük ticari pratikleri hakkında detaylı bir tablo oluşturmak mümkündür.

4.7.1.Ev Satışları

Antakya’da mülk satış süreçlerinde Müslümanlar gibi Gayrimüslimlerin de kadı mahkemelerini sıklıkla kullandığı görülmektedir. Mahkemelerde zimmî erkekler genellikle asaleten temsil edilmişti. Satışa konu olan bir mülkün sahiplik durumu, satış bedeli, sınırları ve satış sonrasında ortaya çıkan gelişmeler mahkeme kayıtlarına yansımıştır.

Kastel Mahallesi’nde ikamet eden, merhume Nasraniye Hesna binti Mezic’in küçük oğlu Suud, mahkemede satışa konu olan evi Danyal veledi Salamon zimmînin huzurunda beyan etmişti. Buna göre, Suud’un söz konusu evi, mahkemede hazır bulunmayan Osman Çavuş bin Hacı Ahmet’ten 40 kuruşa satın almıştı. Suud Kastel Mahallesi’nde, etrafı Dabuli zimmînin mülkü, Haluş oğlu mülkü ve yol ile sınırlanan, kiremit çatılı bu büyük evin daha önce ölen babası Abdullah’a ait olduğunu ve babasının sağlığında bu evi ederinden fazla bir bedelle Osman Çavuş’a sattığını belirtmişti. Ardından bu ev, Danyal isimli zimmî tarafından Osman Çavuş’tan 40 kuruşa satın alınmıştı.⁸³²

Antakya’nın Sofular Mahallesi’nden Temurci Mustafa, yine aynı mahallede bir tarafı Kara Hasan’ın mülkü, diğer tarafı Üstad Ahmet mülkü, bir tarafı verdiyye⁸³³ ve bir tarafı yol ile çevrili olan iki kapılı ve bir asma tahta ile havlusu bulunan eski evini, mahkeme tarihinden 15 gün önce Yakop oğlu Sem’an’a 95 kuruşa satmıştı.⁸³⁴

Antakya’nın Sofular Mahallesi’nde yer alan bir evin, Kirebit ve kardeşi Serkez isimli zimmîlere ait olduğu belirtilmişti. Bu konut, bir tarafında Şeyh Ali Mir’in evi, diğer iki tarafında ise vakıf mülkü binalarla çevrili olup bir cephesi ortak yola bakmaktaydı. Söz konusu yapı, üç katlı bir ikametgahı, kemerli ve harap durumda bir meskeni içermektedir. Ayrıca, sokağa bakan cephesinin altında bir zemin kat, bir

⁸³² Bu nedenle, Suud, annesinin satış yapılan ev üzerinde herhangi bir hakkı olmadığını, evin babasının mülkü olduğunu ve onun tarafından satıldığını mahkemeye bildirmiştir. Danyal’ın zimmetine ilişkin “*ibrâ-ı âmm ile ibrâ ve iskat eyledim*” şeklindeki ifadesi mahkeme tarafından tasdik edilmiş ve görülen dava talep üzerine bu şekilde kayda geçirilmiştir (AŞS 1 12/30 (2 Safer 1121/13 Nisan 1709)).

⁸³³ sözlük manası gülgillerdir (Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 1147).

⁸³⁴ Mustafa, bu 95 kuruşluk satış bedelini Sem’an’dan talep ettiğinde, Sem’an bu talebi reddetmiştir. Bunun üzerine, iddialarını kanıtlayamayan Temurci Mustafa davadan vazgeçmiştir. Mustafa, mahkemede Sem’an’ın zimmetini “*ibra ve iskat*” ederek, bu konuya dair bundan sonra şahsından veya vekilinden herhangi bir dava ya da itirazın kabul edilmemesi yönünde beyanda bulunmuştur. Bu beyan, mahkeme kayıtlarına geçirilmiştir (AŞS 1 28/73 (evail-i Cemaziyevvel 1121/9 Temmuz 1709)).

mutfak, bir avlu, bir hela ve eski bir geçit bulunmaktaydı. Kirebit ve Serkiz, bu mülkü herhangi bir sakınca olmaksızın, kendi rızalarıyla 1.150 kuruş karşılığında Şeyh Mehmet'e satmışlardı.⁸³⁵

Antakya'nın Kastel Mahallesi'nde mukim, daha önce vefat etmiş olan Mehmet bin Halife Mehmet'in mirasçıları arasında küçük kızı Emine ile aynı anne ve babadan olan kardeşleri Seyyid Ahmet ve Ümmühan Hatun bulunmaktaydı. Varislerden reşit olmayan Emine'nin amcası ile yine yasal vasi olan Seyyid Ahmet ile kız kardeşi Ümmühan Hatun, aynı mahallede bulunan menzilin satışını gerçekleştirmişlerdi. Satışa konu olan menzil dört tarafı belirlenmiş ve çevresinden ayrılmış özel bir konuma sahipti; menzilin iki tarafı sokağa, bir tarafı Asi Nehri'ne ve bir tarafı havuzlu bir avluya bakmaktaydı. Bu taşınmaz iki katlı bir mesken, bir adet mesken, bir eyvan, harabeye dönmüş bir hamam, bir kapı üstü, bir mutfak, bir su kuyusu, bir hela, meyve ağaçları ve diğer ağaçlar ile birlikte toplam 240 paydan oluşmaktaydı. Seyyid Ahmet ve kız kardeşi Ümmühan Hatun, mahkeme huzurunda 189 payı kendi adlarına tescil ettirmişlerdi. Geri kalan 51 payı, reşit olmayan yeğenlerinin babası merhum Seyyid Mehmet adına vekaleten, toplam 240 payı satın almak isteyen Antakya'da ikamet eden Zimmî Cabire ve eşi Efrukiye'ye 7.500 kuruş karşılığında sattıklarını beyan etmişlerdi. Alıcılar da bu bedeli ödeyerek taşınmazı mülk edindiklerini ifade etmişlerdi. Bu satış işleminin şer'i hükümlere uygun olarak gerçekleştirildiği ve taşınmazın bundan böyle Cabire ve eşi Efrukiye'nin ortak mülkiyetinde olacağı ve onların da bu taşınmazı istedikleri gibi tasarruf edebilecekleri kaydedilmişti.⁸³⁶

Antakya'nın Şenbek Mahallesi zimmîlerinden Mukaddes Azar ile kardeşleri Abdullah ve Mukaddes Hana, babalarından miras kalan hisselerin paylaşımı ve satışı hususunda mahkemede bir araya gelmişlerdi. Azar ve Abdullah, mahkeme huzurunda yine kardeşleri Hana'nın da hazır bulunduğu bir ortamda, aynı mahallede ikamet eden babaları Keşiş'ten kendilerine intikal eden bir tarafı Molla Yusuf'un evi, diğer iki tarafı yol ve kalan tarafı zimmî Elyas'ın evi ile sınırlanmış menzil, içinde üç katlı bir ev, bir mutfak, hela, bir zemin kat, bir avlu, bir kuyu, eski ağaçlar ve yollara sahip bir bahçe barındırmaktaydı. Söz konusu mülkün 30 hissesinin Mukaddes Azar'a, 30 hissesinin Abdullah'a, 30 hissesinin Keşiş Hori'ye ve 30 hissesinin Mukaddes Hana'ya ırsen intikal ettiği beyan edilmişti. Mukaddes Azar, ifadesine devam ederek, bu tarihten 17 yıl

⁸³⁵ AŞS 12 11/23 (25 Muharrem 1223/23 Mart 1808).

⁸³⁶ AŞS 13-1 25/40 (21 Cemaziyelevvel 1228/22 Mayıs 1813).

önce babasından miras kalan 30 paydan 10'unu kardeşleri Hana, Abdullah ve Hori Keşiş'e 320 kuruş karşılığında sattığını belirtmiştir. Öte yandan, Abdullah da babasından miras kalan 30 payın yanı sıra, kardeşi Azar'dan satın aldığı 10 pay olmak üzere toplam 40 payını, Mukaddes Hana'ya 2.020 kuruş karşılığında sattığını ifade etmişti. Bu satış işlemleri taraflarca kabul edilmiş ve bedelleri ödenmişti. Böylece, toplam mülkün 120 payından 80 payı Mukaddes Hana'ya ait olmuştu.⁸³⁷ Miras paylaşımı ve satışının şer'i hükümlere uygun bir çerçevede belgelenmesinden üç ay sonra Mukaddes Hana, evin belirli bölümlerine sahip olduğu toplam 80 hissenin 40 hissesini, herhangi bir olumsuz durum olmaksızın, şeriata uygun bir şekilde Hana binti Elyas adındaki zimmî kadına 2.100 kuruşa satmıştı. Mukaddes Hana'nın bu ev üzerindeki yarı hissesinde artık bir hakkı kalmadığı anlaşılmıştı ve bu yarı hissenin artık tamamen Hana binti Elyas'a ait olduğu mahkemece onaylanmıştı.⁸³⁸

Antakya'nın Mahsen Mahallesi'nde ikamet eden, babaları kuyumcu olan merhum Abraham'ın kızları Hana ve Zînî(?), aynı anne ve babadan olan kardeşleri Mukaddes Hana huzurunda şer'i mahkemeye başvurarak şöyle bir beyanda bulunmuşlardı. Daha önce hayatını kaybeden babalarının mirası, kardeşleri Hana ve kendileri arasında paylaştırılmıştı. Babalarının mal varlığına dahil olan, aynı mahallede bulunan ve komşular arasında sınırları belirlenmiş olan ortak evlerinin yarısı, açık artırmayla en yüksek teklif olan 1.050 kuruş karşılığında kardeşleri Hana tarafından satın alınmıştı.⁸³⁹

Antakya'nın Cenine Mahallesi sakinlerinden Hamamcı Emin bin Mehmet ile Murat adlı şahıslar, şer'i mahkemeye başvurarak, aynı mahallede ikamet eden Abraham bin Abdullah adındaki zimmîye karşı bir vakıf mülkünün ihlali ve geri alınması üzerine dava açmışlardı. Dava konusu mülk, aynı mahallede konumlandırılmış olup, içinde iki giriş yeri bulunan tek katlı mesken ve bir hela, mutfak, avlu ile meyveli ve meyvesiz

⁸³⁷ AŞS 13 37/50 (5 Ramazan 1229/21 Ağustos 1814).

⁸³⁸ AŞS 13 38/53 (5 Ramazan 1229/21 Ağustos 1814).

⁸³⁹ Kendilerine düşen 4 paydan 2 paylık miras hisselerini, belirtilen bedel karşılığında kardeşlerine şeriata uygun bir şekilde satmış ve mülkiyeti devretmişlerdir. Ayrıca babalarının kuyumcu dükkanındaki bir takı müzayede ile 80 kuruşa, bir kazgan, bir ibrik, bir legenden ibaret eşyalar ise 20 kuruşa yine kardeşleri Hana tarafından satın alınmıştır. Tüm bu satışlardan elde edilen toplam tutar 1.150 kuruş olup, bu paranın 668 buçuk kuruşu babalarının borçlarını ödemek için kullanılmış, geriye 481 buçuk kuruş kalmıştır. Kalan miktar 4 eşit parçaya bölünmüş kızkardeşlerin her birinin payına 120 kuruş 15 para düşmüştür. Kardeşleri, Hana'nın mirasla ilgili tüm borçlarından ve alacaklarından feragat ettiklerini beyan etmişlerdi. Buna dair verilen fetvaya göre, ölen kişinin kızları, babalarının mirasından anlaşmak suretiyle bir şeyler alarak vazgeçerse yapılan anlaşmanın bozulması mümkün değildi. Sonuç olarak, mirasla ilgili tüm davalardan şeriata uygun bir biçimde feragat edildiği ve bu durumun şer'i mahkeme tarafından onaylandığı kayıt altına alınmıştır (AŞS 13 65/95 (29 Rebiülevvel 1227/12 Nisan 1812)).

ağaçları barındırmaktaydı. Bu mülk, davacıların babaları Pazarbaşı Mehmet Ali tarafından, 34 yıl önce Antakya mahkemesinde Ahmet Efendi adlı “*hakimü’ş-şer’i*” huzurunda, “*kendü nefsinı ve bade evlad-ı evladına ve ba’de’l-inkırâzi’l-nesb harameyn-i şerife*” şartıyla vakfetmişti. Mahkeme, bu vakfin geçerli ve doğru olduğuna hükmetmişti. Babaları vefat ettikten sonra kardeşleri merhum Durmuş, bu evi zimmî Mişelli’ye 220 kuruşa satmış, bu zimmî de daha sonra evi amcası Abraham’a satmıştı. Davacılar, evin vakıf olması nedeniyle geri alınmasını talep etmişlerdi. Davalının vakfiyeyi inkar etmesi üzerine mahkeme, vakfin mütevellilerinden delil talep etmişti. Müslüman şahitlerden Seyyid Yusuf bin Mustafa ve Mustafa bin Bekir, şer’i mahkemede hazır bulunarak, davacıların babasının evi bahsi geçen tarihte hakim huzurunda bu şartlarla vakfettiğini ve hakimin vakfin gerekli ve doğru olduğuna hükmettiğini, kendilerinin de buna şahit olduklarını beyan etmişlerdi. Mahkeme tarafından şahitliklerin doğruluğu teyit edildikten sonra davacıların talebi kabul edilerek, gayrimenkulün davacıya teslim edilmesine karar verilmişti.⁸⁴⁰ Vakıfların korunması, İslam hukukunda önemli bir konuydu ve bu davada da şahitlerin ifadeleriyle vakfin korunmasına yönelik bir karar verilmişti.

Mahsen Mahallesi’nde sakin iken hayatını kaybeden Gürci Circis isimli Gayrimüslimden kalan ve aynı mahallede bulunan “*bir bâb menzil*”, açık arttırma usulüyle satışa sunulmuştu. Açık arttırma sonucunda menzil, Hacı İsmail Efendi tarafından 1.000 kuruş bedelle satın alınmıştı.⁸⁴¹

Antakya’da Gayrimüslimlerin yer aldığı ev satışlarının yanı sıra dükkan satışları da olmuştu. Sarı Mahmud Mahallesi sakinlerinden Abdullah Efendi ile aynı mahallede ikamet eden Zimmî Abraham arasında hukuki bir sözleşme akdedilmişti. Bu sözleşmenin konusunu, mahallede bulunan ve vakfa ait olup her sene mescide 6 vukiyye⁸⁴² zeytinyağı verilmesi şartıyla vakıf kılınmış bir culfa dükkanının yarısı teşkil etmekteydi. Söz konusu dükkanın bir yanı Zimmî Diyar’ın evine, diğer tarafı ise alıcı Abraham’ın evine ve diğer yanları mahalle sınırına bitişikti. Abraham, bu dükkanı satın alma talebinde bulunmuştu ve vakfa belirlenen miktarda zeytinyağının ödenmesi koşuluyla, feshi mümkün olmayan şartları havi bir satış sözleşmesi imzalamıştı. Bu

⁸⁴⁰ AŞS 14 54/57 (evasıt-ı Ramazan 1231/9 Ağustos 1816).

⁸⁴¹ Ayrıca Circis’in terekesinde bulunan bir kireç ocağı ve bir kürs-i mürekkep serdar odabaşısı Emin Ağa’ya 447 kuruşa satılmıştır. Circis’e ait malların hukuki süreçler dahilinde el değiştirdiği kaydedilmiştir (AŞS 15 64-65/75 (evasıt-ı Safer 1231/12-21 Ocak 1816)).

⁸⁴² Bir ağırlık birimi olan vukiyye hakkında detaylı bilgi için bkz. Kallek, “Okka”, 338-339.

işlem karşılığında 100 kuruş ödenmişti. Abraham, dükkanı bu şekilde satın aldığını ve satış bedelini eksiksiz ödediğini beyan etmişti. Satıcı, işbu belgede, dükkanın yarısı üzerindeki tüm haklarından feragat ettiğini ve mülkiyetin tamamen alıcıya ait olduğunu, alıcının onu dilediği gibi tasarruf edebileceğini kaydettirmişti.⁸⁴³ Bu belge, Gayrimüslimlerin mülk edinme ve ticari faaliyette bulunma haklarına sahip olduğunu göstermektedir. Ancak bu hak, vakıflara belirli bir miktarda ayni veya nakdi ödeme yapma yükümlülüğü gibi bazı kısıtlamalarla birlikte tanınmıştı.

Antakya’da yaşayan Müslümanlar ile Yahudiler arasında da gayrimenkul satışı gerçekleşmişti. İlgili bir belgede, Habib-i Neccar Mahallesi sakinlerinden el-Hac Beşir, aynı mahallede bulunan güney tarafında Seyyid Ali’nin, batı tarafında Yahudi Murat’ın, doğu tarafında Hacı Yusuf’un evinin ve kuzey tarafında yol ile sınırları belirlenmiş “*bir bâb menzilin içerisinde bir bâb kemerli fevkânî tahtânî mesken ve bir bâb dahi tahtânî mesken ve bir (çıkمامış) ve nısf-ı bi’r-i mâ’ ve nısf-ı kenîf ve müşt Emil havlı ve içerisinde eşcar-ı limon vesair eşcâr-ı müsmire ve gayr-ı müsmire ve müşt erek ma’ber-i kadîmî*” bulunan evini, Yahudi Haluk veledi Yogi ve annesi Kamer’e 1.671 kuruş karşılığında sattığını bildiriyordu.⁸⁴⁴

4.7.2.Bağ-Bahçe Satışları

Mülk satışları ile ilgili mevcut kayıtlar arasında bağ, bahçe, tarla ve arsa gibi taşınmazlar da yer almaktaydı. Bu tür kayıtlar, Gayrimüslimlerin tarımsal faaliyetlerinin anlaşılması açısından büyük önem taşımaktadır. Antakya’da bağ ve bahçe mülkiyetine ilişkin kayıtlar incelendiğinde, Müslümanların Gayrimüslimlere, Gayrimüslimlerin ise Müslümanlara satış gerçekleştirdiği tespit edilmiştir.

1709 yılında Antakya Kazası’na bağlı Mağdele Köyü’nde, Müslim ve Gayrimüslim şahıslar arasında gerçekleşen bir bağ ve bahçe satışı, bu konuya örnek teşkil etmektedir. Söz konusu satışta, güney ve kuzeyinde zeytin ağaçları, doğusunda arz-ı beyaz ve batısında Osman isimli bir şahsın arazisiyle çevrili 24 adet zeytin ağacı ile Kefere adlı mezra toprağında, güney tarafında Hacı Halit’in, kuzeyinde Kürdi Hacı Mustafa Efendi’nin arazisi, doğusunda zeytin ağacı ve batısında arz-ı beyaz ile sınırlı 17 zeytin ağacının yarısı Şeyh Ali adlı kişinin, diğer yarısı ise Kalanus Köyü’nden Şeyh

⁸⁴³ AŞS 14 204/243 (11 Zilkade 1232/23 Eylül 1817).

⁸⁴⁴ AŞS 14 194/229 (12 Şevval 1232/25 Ağustos 1817).

Mustafa'nın oğlu Serhan'ın mülküydü. Serhan kendisine ait olan zeytinliği Kastel Mahallesi'nden Sem'an'ın oğlu Mihail'e ahid ile 36 kuruşa satmıştı.⁸⁴⁵

Aslen Diyarbekirli olan ve Halep'te ikamet eden, ancak Antakya'da misafir olarak bulunan, Hanas isimli bir zimmî, mahkemeye başvurarak Antakya'ya tabi Com adlı köydeki 160 zeytin ağacını, Kalancir Köyü'ndeki 40 zeytin ağacını ve yine Com Köyü toprağında yer alan, sınırları belirlenmiş ve içinde bir ceviz ağacı da bulunan araziye, Tut Mahallesi'nde ikamet eden Şerife adlı kadına 380 kuruş bedelle sattığını beyan etmişti.⁸⁴⁶

Cami-i Kebir Mahallesi sakini Dergah-ı Alî Çavuşlarından el-Hac Mehmet Çavuş Ağa ibn-i Bektaş, daha önce evladiyet üzere vakfettiği bazı mal ve mülklerini yeni eklemelerle tebdil edip yeniden vakfettiğini vakfiyye şartlarına ekleyerek kaydettirmişti. 22 Temmuz 1765 tarihli bu vakıf hüccetinde, el-Hac Mehmet Çavuş Ağa'nın Zimmî Azar oğlu Keşiş'ten ve Mihail kızından, Antakya'ya bağlı Toprakhisar Köyü topraklarında bulunan 330 adet zeytin ağacını, ayrıca başka bir zimmîden ve Kazakoğlu isimli şahıstan da Kefere Mezrası'nda bulunan 50 adet zeytin ağacını satın aldığı ifade edilmişti.⁸⁴⁷

Müslüman ve Gayrimüslim bireyler, daha önce ortak mülkiyetlerinde bulunan taşınmazların hisselerini birbirlerine devretmişlerdir.

Antakya Kazası'na bağlı Suveyde Nahiyesi'nin Hacı Habibli Köyü'nde oturan Mağruç veledi Yosef adında bir Ermeni, Antakya'nın Sarı Mahmud Mahallesi sakinlerinden ve müderris olan es-Seyyid el-Hac Ahmet Efendi'nin vekili olan Çernazzade Muhammet Çelebi huzurunda, ortak oldukları bahçedeki kendisine ait hissesini satmak üzere mahkemeye başvurmuştu. Söz konusu bahçe, köy toprakları üzerinde yer almakta olup, bir tarafı Çavuş Ömer Ağa'nın bahçesi, bir tarafı el-Hac Durmuş Ağa'nın bahçesi, bir tarafı dağ ve bir tarafı da Karaçay Nehri ile çevriliydi.

⁸⁴⁵ Her iki tarafın rızasıyla gerçekleşen bu kesin satış sözleşmesinde, 36 kuruşluk bedel satıcı Serhan tarafından peşin olarak alınmıştır. Peşin yapılan ödemenin ardından, sınırları belirlenen zeytin ağaçlarının yarısının Mihail'in mülkü olduğu ve onun ağaçlarını istediği şekilde kullanma hakkına sahip olduğu, mahkeme tarafından tasdik edilen satış hücceti ile kayıt altına alınmıştır (AŞS 1 62/176 (evası-ı Şaban 1121/20 Ekim 1709)).

⁸⁴⁶ Bu satış sözleşmesi, alıcı ve satıcı arasında karşılıklı icap ve kabul ile tamamlanmıştı. Hanas mülkün bedeli olan 380 kuruşu Şerife Hatun'dan eksiksiz olarak alıp kabul ettiğini ifade etmişti ve bu satışın sonra, söz konusu zeytin ve ceviz ağaçları üzerinde hiçbir hak veya iddiası kalmadığını belirtmiştir. Satılan mülkün tamamının Şerife'nin olduğu ve onun bunu istediği şekilde kullanma hakkına sahip olduğu, mahkeme tarafından onaylanarak talep üzerine resmi kayıtlara geçirilmişti (AŞS 2 38/51 (12 Safer 1149/22 Haziran 1736)).

⁸⁴⁷ AŞS 8 69-71/94.

İçerisinde yedi adet sütun üzerine kurulu “*iki bâb tam harir ve bir dolap harir, bir kazgan harir, bir çift öküz ve meyve ağaçları ve meyvesiz ağaçlarla kaplı*” olan bir kıt’a dut bahçesinin 2/3 hissesi es-Seyyid el-Hac Ahmet Efendi’ye, 1/3 hissesi ise Ermeni Mağruç’a aitti. Mağruç kendisine ait olan 1/3 hissesini, şer’i hükümlere uygun bir satış sözleşmesi ile ortağı el-Hac Ahmet Efendi’ye 225 kuruş karşılığında satmıştı.⁸⁴⁸

Antakya Kazası’nın Süveydi Nahiyesi’ne bağlı Zeytuniye Köyü yakınlarındaki Sapancık Mezrası’nda ikamet eden Salih, Abdullah ve Ali isimli şahıslar, yine bu mezrada bulunan sınırları belirlenmiş bir dut bahçesinin yarısına sahip olduklarını, diğer yarısının ise Circis adlı bir zimmîye ait olduğunu belirtmişlerdi. Salih, Abdullah ve Ali, mahkemeye başvurarak kendilerine ait olan bu hisseyi, Hana ve kardeşi Abdullah isimli Hıristiyanlara 150 kuruş bedelle sattıklarını kayda geçirmişlerdi.⁸⁴⁹

Sofular Mahallesi sakinlerinden hayatını kaybeden Yagop’un mirasçıları olan büyük oğulları Vanes Keşiş, Karabid Keşiş ve Erakil, babalarından kendilerine kalan ortak bahçenin hissesini İmran Mahallesi’nden Serturna İbrahim Ağa’ya satış kaydı için mahkemeye başvurmuşlardı. Antakya Kazası’na tabi bir mezra toprağında yer alan, sınırları nehir, dağ ve bahçe ile çevrili olan, on üç sütun üzerine kurulu “*dört bâb tam harir ve iki baş öküz ve iki kazgan harir ve iki dolap harir ve meyve ağaçları ve meyvesiz ağaçlarla kaplı*” dut bahçesinin 3 rub’luk hissesi, kendilerine babalarından miras kalmıştı. Bahçenin kalan hissesinin İbrahim Ağa’nın mülkü olduğunu belirten Vanes Keşiş ve kardeşleri, kendi 3 rub’luk hisselerini, yine bağın ortağı olan İbrahim Ağa’ya 350 kuruş bedel karşılığında sattıklarını beyan etmişlerdi.⁸⁵⁰

Gayrimüslimlerin mülk edinme ve bu mülkler üzerindeki haklarını koruma süreçleri, Osmanlı toplumunda önemli bir hukuki meseleydi. Antakya Kazası’na bağlı Hacı Habibli Köyü’nden Avanis Keşiş isimli bir zimmînin yaşadığı mülkiyet anlaşmazlığı, dönemin hukuki pratiklerini ve Gayrimüslimlerin hak arama yollarını aydınlatmaktadır. Olayı İstanbul’a arzuhal eden Avanis, aynı köyde sınırları belli bir dut bahçesini kardeşiyle ortak olarak satın aldıklarını, ancak köyün sakinlerinden “*zorba*”

⁸⁴⁸ Mahkemede Mağruç, satış işlemi tamamlanan 1/3 hisse üzerinde hiçbir hakkı kalmadığını, bu hissenin alıcı es-Seyyid el-Hac Ahmet Efendi’nin mülkü olduğunu ve onun bu mülkü dilediği gibi tasarruf edebileceğini beyan etmişti (AŞS 4 34/68 (20 Safer 1163/29 Ocak 1750)).

⁸⁴⁹ AŞS 5 24/43 (6 Cemaziyelahir 1166/10 Nisan 1753).

⁸⁵⁰ Mahkemede Vanes Keşiş ve kardeşleri, 350 kuruşluk bedeli Serturna İbrahim Ağa’dan eksiksiz olarak teslim aldıklarını ve bundan sonra bahçenin 1/4 hissesinde haklarının kalmadığını, bu hissenin Serturna İbrahim Ağa’nın mülkü ve hakkı olduğunu kabul etmişlerdir (AŞS 4 43/91 (evail-i Rebiülsani 1163/10 Mart 1750)).

olarak nitelendirilen Gök Ali oğlu Mustafa Beşe Kasım'ın kardeşinin küçük yaşta olmasından yararlanarak bahçeyi zorla ele geçirdiğini ve kardeşinin vefatından sonra da hakkını gasp ettiğini bildirmişti. Artık reşit olduğunu ve dava açma hakkının bulunduğunu belirten Avanis, bahçenin kendisine ait olduğunu ve Kasım'ın mülkü kardeşinden satın aldığı iddiasının gerçeği yansıtmadığını ileri sürmüştü. Bu durumun tamamen haksızlık olduğunu ve zulme uğradığını belirten Avanis, şer'i hükümlere uygun olarak şeyhülislamdan fetva alarak hakkının verilmesi için padişah'tan ferman talebinde bulunmuştu. Bu talep üzerine Halep valisi ve Antakya kadısına konuyla ilgili bir emir gönderilmişti. Verilen emir doğrultusunda, davalı mahkemeye çağırılmış ve daha önce bir defa şeriata göre incelenen, ancak sonuçlandırılmayan bu davada, tarafların davayı yürütebilecek durumda oldukları halde, hile yapmadan 15 yıl boyunca davayı geciktirmedikleri takdirde mevcut durum ve verilen fetvalara göre karar verileceği sonucuna varılmıştı. Davacının iddiasının şeriata uygun şekilde kanıtlanması halinde, fetvaya uygun olarak karar verilerek hak sahibine hakkının iade edileceği ifade edilmişti.⁸⁵¹ Avanis Keşiş adlı zimmînin arzuhalinde “*kardeşiyle ortak olarak satın aldıkları*” bir dut bahçesinden bahsedilmesi, Osmanlı toplumunda Gayrimüslimlerin mülk edinebilme, hatta ortak mülkiyet kurabilme hakkına sahip olduğunu açıkça göstermektedir. Bu durum, Osmanlı hukuk sisteminin şer'i hükümlere dayanmakla birlikte, Gayrimüslimlerin ekonomik hayatta varlığını ve mülkiyet haklarını tanıdığını ortaya koymaktadır. Mülkiyet ihtilaflarında yasal süreçlere erişimde ise Avanis'in kardeşinin vefatından sonra mülküne el konulması iddiasıyla dava açma hakkını kullanması ve bu hakkın “*kendisinin artık reşit olduğunu ve dava açma hakkının bulunduğunu*” belirtmesi, Gayrimüslimlerin hukuki ehliyetlerinin tanındığını ve mülkiyet uyuşmazlıklarında şer'i mahkemelere başvurma hakkına sahip olduklarını göstermektedir. Avanis'in “*bu durumun bir haksızlık olduğunu ve kendisine zulmedildiğini*” söylemesi, onun adaletle erişim arayışını ve hukukun üstünlüğüne inancını yansıtmaktadır. Avanis'in iddiasını desteklemek için “*Şeyhülislamdan fetva aldığını ve fetvaya göre hüküm verilmesi için padişah'tan ferman talebinde bulunduğunu*” belirtmesi, Osmanlı hukuk sisteminde fetvanın ve fermanın yargı süreçlerindeki belirleyici rolünü ortaya koymaktadır. Bu durum, Gayrimüslimlerin de bu hukuki mekanizmalara başvurabildiklerini ve davalarını güçlendirmek için dini otoritelerin görüşlerini kullanabildiklerini göstermektedir. Davanın “*daha önce bir defa*

⁸⁵¹ AŞS 4 131-132/245 (evahir-i Muharrem 1163/31 Aralık-9 Ocak 1749-1750).

*şeriat*a göre incelenen, ancak sonuçlandırılmayan” bir dava olması ve “ *tarafların davayı yürütebilecek durumda oldukları halde, hile yapmadan 15 yıl boyunca davayı geciktirmedikleri takdirde mevcut durum ve verilen fetvalara göre karar verileceği kararlaştırılmıştır*” ifadesi, yargı süreçlerinin zaman zaman uzayabileceğini ve tarafların kasıtlı olarak süreci geciktirebileceklerini ortaya koymaktadır. o halde, Gayrimüslimlerin yasal süreçlere erişimleri vardır, ama yargılanma sürecinin etkinliği ve adil yargılanma hakkının tam olarak sağlanması konusunda hala zorlukları yaşayabilmektedirler. Ancak “*davacının iddiası şeriat*a uygun bir şekilde kanıtlandığı takdirde, fetvaya uygun olarak karar verilerek hak sahibine hakkının iade edileceği” ifadesiyle Osmanlı hukuk sisteminde Gayrimüslimlerin mülkiyet haklarını koruma ve adaleti sağlama hedeflerinin olduğunu da gösterir.

Mülk satışlarında, alıcı veya satıcının yahut her iki tarafın bizzat sürece dahil olmak yerine, kendilerini temsil etmek üzere vekilleri yetkilendirmeleri sık rastlanan bir durumdur. Bu gibi durumlarda, vekil, müvekkili adına gerekli tüm hukuki işlemleri yerine getirerek satış sözleşmesinin gerçekleşmesini sağladı. İncelenen kayıtlarda, mülk alım-satım süreçlerinde veya sonrasında ortaya çıkan ihtilafların çözümünde, bazı zimmî kadınların da vekalet sistemi üzerinden bu tür işlemleri yürütebildikleri görülmüştür.

Antakya’nın Kastel Mahallesi’nden Molla Ahmet Hemşan’ın kızı Hüsnaşah adlı kadın, babasının mirasından kendisine intikal eden payın kardeşleri tarafından haksız yere aynı mahalle sakini tercüman Mukaddes Hana’ya satıldığını iddia ederek dava açmıştı. Bu davaya karşılık, Hana, büyük oğlu Elyas’ı vekil olarak mahkemeye göndermişti. Davacının babası Molla Ahmet Hemşan’ın vefatının ardından, geride Antakya’ya bağlı Süveydiye Nahiyesi’nde Cedid Köyü topraklarında sınırları belirli ve içerisinde sekiz sütun üzerine kurulu “*iki tam harir ve bir bâb fevkânî ve tahtânî oda ve bir dolap harir ve bir kazgan harir ve bir çift camış*” bulunan bir dut bahçesi ile yakınında yer alan bir harabe su değirmeni ve iki adet tahta ambarı olan bir diğer dut bahçesi olmak üzere toplamda iki adet dut bahçesi kalmıştı. Miras bırakanın mülkiyeti 40 pay olarak taksim edilmiş ve Hüsnaşah’a bu taksimattan 7 pay düşmüştü. Hüsnaşah, babasının vefatından 15 sene önce kardeşlerinin paylarını sattıklarını ve kendi payının da haksız yere satıldığını ileri sürerek şeriat hükümlerine uygun olarak hissesinin iadesini talep etmişti. Davalı taraf olan vekil Elyas ise, söz konusu bahçeleri annesi Hana’nın 900 kuruşa satın aldığını ve satış sırasında Hüsnaşah, kardeşleri ve annesinin

hazır bulunduğunu beyan etmişti. O, ayrıca Hüsnaşah'ın reşit olduğunu kabul ederek 40 pay üzerinden 7 hissesini 900 kuruş karşılığında kesin olarak sattığını ve parasını aldığını belirtmişti. Mahkeme, bu iddialar üzerine şahitlerin dinlenmesine karar vermişti. Şerifzade el-Hac Ömer Efendi ve Mustafa Ağa mahkemeye gelerek tanıklıkta bulunmuştu. Tanıklar, Hüsnaşah'ın annesi Ayşe ile kardeşleri İsmail ve İbrahim'in Hüsnaşah'ın da bizzat satış işlemi sırasında mahkemede hazır bulunduğunu beyan etmişlerdir. Onlar ayrıca, yukarıda adı geçen şahısların tamamının toplamda 900 kuruş karşılığında satış yaptığını ve her birinin hisselerini tamamen teslim ettiğini ifade etmişlerdi. Tanıklar, Hüsnaşah'a bu hususta soru yöneltildiğinde onun reşit olduğunu doğruladığını ve satışa katılan herkesin de reşit olduğuna şahitliklerini belirtmişlerdi. Mahkeme, tanıkların ifadeleri doğrultusunda Hüsnaşah'ın davayı sürdürme talebini reddetmiştir.⁸⁵²

Antakya'nın Hazreti Habib-i Neccar Kapu Bölük Mahallesi'nin Hristiyan sakinleri Circis veledi Mihail ve kardeşi Cabire ile anneleri Meryem, şer'i mahkemede, aynı şehirde ikamet eden Hacı Ebubekir Ağa'nın eşi Fatma Hatun'un vekili Katip Molla Ali huzurunda bir beyanda bulunmuşlardı. Antakya'nın Kuseyr Nahiyesi'ne bağlı Kalanus Köyü'ndeki bir çiftlik evi, bir çift öküz, Şeyh Hatab ve Abdullah'tan satın alınan 290 zeytin ağacı ile bunların arasındaki diğer ağaçlar; Bereket oğlu ortaklığında 200 zeytin ağacı ve içinde incir ağaçları, nar ve sumak; Kara oğlan ve Bereket oğlu ortaklığında 25 zeytin ağacı; Bereket oğlu ortaklığında 290 zeytin ağacı ve içinde incir ağaçları ve üzüm bağı; Abdullah ortaklığında 10 zeytin ağacı ve Köse Ahmet ortaklığında 4 zeytin ağacı, bir üzüm bağı ve içindeki 30 zeytin ağacı ile Ma'dele Köyü topraklarında bulunan 24 zeytin ağacı; Döşbe Mezrası'nda Mert Behlül ortaklığında 18 buçuk zeytin ağacı ve yine aynı mezrada 59 zeytin ağacı olmak üzere toplam 950 buçuk zeytin ağacı ve diğer mülkler, satın almak isteyen Fatma Hatun'a 6.000 kuruş karşılığında devredilmişti.⁸⁵³

Antakya'nın Habib-i Neccar Mahallesi'nde ikamet eden Circis veledi Abdulmesih zimmî, mahkemeye başvurarak, aynı şehirde yaşayan amcasının kızı Meryem'in bunamış olduğunu ve bu durumdayken, sınırları ve çevresi bilinen menzilin yarısını çocukları Abdullah, Sem'an ve Bolis'e sattığını iddia etmişti. Davacı, mirasçı olması nedeniyle bu satışın şer'i hükümler gereği iptalini talep etmişti.

⁸⁵² AŞS 11 49/82 (3 Cemaziyelsani 1221/18 Ağustos 1806).

⁸⁵³ AŞS 10 148/164 (21 Muharrem 1219/2 Mayıs 1804).

Davalı tarafın, Meryem'in bunak olmadığı yönündeki beyanı üzerine, satıcı Meryem mahkemeye çağrılmıştı. Meryem, mahkemede hazır bulunmadığı anlaşılan Şemseddinzade el-Hac Mustafa Efendi'ye 150 kuruş karşılığında evi sattığını, Mustafa Efendi'nin de aynı evi 155 kuruş karşılığında Abdullah ile kardeşleri Sem'an ve Bolis'e devrettiğini beyan etmişti. Meryem, ayrıca satışı ve alıcıların alım işlerini kabul ettiklerini, bedelin tamamının ödendiğini, bu nedenle ev üzerinde herhangi bir hakkının kalmadığını ve evin artık alıcıların ortak mülkü olduğunu, onun üzerinde diledikleri gibi tasarruf edebileceklerini ifade etmişti. Mahkeme, yapılan incelemeler sonucunda Meryem'in çocuklarının haklı olduğuna karar vermiş ve davacı Circis'in dava talebini reddetmişti.⁸⁵⁴

Antakya'nın Bez Hanı sakinlerinden ve aslen Halep şehri tacirlerinden olan Anton veledi Mukaddes Mihail asaleten, kardeşi Abdulmesih vekaleten ve diğer kardeşi Elyas ile birlikte, kendilerine ait bazı bahçe hisselerini satmak üzere mahkemeye müracaat etmişlerdi. Söz konusu mülkler arasında Süveyde Nahiyesi'ne bağlı Çak Mezrası'nda yer alan, sınırları belirli büyük bir bostan olarak tabir edilen bahçe dikkat çekmektedir. Bu bahçenin içerisinde, *“iki bâb tam harir ve bir bâb tahtânî oda ve iki dolab harir iki kazgan harir ve cem'a müstemilat”* bulunmaktaydı. Ayrıca, bahsi geçen bostana ek olarak, sınırları belirli başka bahçeler de vardı ve bunlar toplam üç ayrı parselden oluşuyordu. Bu üç parseldeki ortaklık hisseleri tüm ekleri ile birlikte değerlendirilmişti. Buna ilaveten, iki adet harap durumdaki bahçe parseli de satışa dahil edilmişti; bu parsellerin sınırları, sazlıklar, komşu tarlalar ve bahçelerle belirlenmişti. Zimmî kardeşler, mülkiyetlerinde bulunan bu hisseleri, Tarsus'ta daha önce Kazanlı İskelesi emini olarak görev yapmış el-Hac Molla Salih'e, 7.000 kuruş bedel karşılığında satmışlardı. Benzer şekilde, aynı mezra bölgesinde bulunan toplam 4 adet tarla ve Süveyran Mezrası'nda yer alan ve üç zimmînin kullanım hakkına sahip olduğu bir adet tarla parselinin tasarrufu da yine Molla Salih'e 3.000 kuruş karşılığında devredilmişti. İşlemi kabul eden taraflar, satış bedeli ve ferağ bedeli olmak üzere toplam 10.000 kuruşu Molla Salih'ten eksiksiz olarak asaleten ve vekaleten teslim almıştı ve bu tarihten itibaren bahsi geçen bahçe ve araziler üzerinde herhangi bir hak iddialarının kalmadığını resmen beyan etmişlerdi.⁸⁵⁵

⁸⁵⁴ AŞS 11 10/13 (5 Rebiülahir 1220/24 Haziran 1708).

⁸⁵⁵ AŞS 13-1 11/15 (gurre-i Muharrem 1228/4 Ocak 1813).

Şenbek Mahallesi sakinlerinden Zimmî Mukaddes Hana, yukarıda değinilen ev üzerindeki yarı hissesini elden çıkardığı tarihte, bu defa da zeytin ağaçları edinmek amacıyla şer'i mahkemeye başvurmuştu. Antakya'nın Kuseyr Nahiyesi'ne bağlı Alakent Köyü sakinlerinden Mürsel bin Süleyman, kardeşi Hüseyin ve köyün diğer sakinlerinden Ümmühan binti el-Hac Ömer ile oğlu Osman hepsinin ortak oldukları, bir tarafı Süleyman adlı kişinin bağı, diğer tarafı yol, bir tarafı eski zeytinlik ve bir tarafı Hacı Mustafa'nın tarlası ile çevrili bir alanda bulunan 118 adet zeytin ağacının olduğu zeytinliği, Mukaddes Hana huzurunda 1.359 kuruş karşılığında ona sattıklarını beyan etmişlerdi. Onlar, bu işlemle zeytin ağaçları üzerindeki tüm haklarını devretmişlerdi ve mülkiyet tamamıyla Mukaddes Hana'ya geçmişti. Mahkeme tarafından, Mukaddes Hana'nın bu mülk üzerinde tam tasarruf hakkına sahip olduğu da tasdik edilmişti.⁸⁵⁶

Antakya'nın Debbus Mahallesi sakinlerinden İsmail Efendi, mahkeme huzurundaki beyanıyla Zeytuniye Köyü topraklarında bulunan, batı tarafında Hacı Molla Emin'in bahçesi, diğer taraflarında Zimmî Abdulhak'ın bahçesi ile sınırlı ve bu sınırlar içerisinde yer alan bir dut bahçesi ile içerisinde "*bir bâb oda ve üç mahdud dam harir ve bir çift ve iki aded dolab harir ve iki kazgan harir ve sair eşcâr-ı müsmire ve gayri müsmire*"nin bulunduğu ortak mülkiyete ait bahçenin yarı hissesini Zimmî Kuyumcu Abdulmesih'in almak istediğini ifade etmişti. Abdulmesih, 3.315 kuruş karşılığında bu mülkü satın almıştı.⁸⁵⁷

Antakya'ya bağlı Kesb Köyü halkından Zimmî Abid oğlu Aşık, Ordu Köyü'nden Süleyman Ağa'nın küçük oğlu Hüseyin'in vasisi Muhzırbaşı İsmail Ağa aleyhine dava açmıştı. Dava konusu, Kesb Köyü yakınında bulunan ve dört tarafı başkalarına ait tarlalarla çevrili olan Desturap Mezra'sındaki bir parsel tarlaydı. Davacı, bu tarlanın kendi tasarrufunda iken zorbalıkla elinden alındığını belirterek tarlanın iadesini talep ediyordu. Davalı, mahkemede iddiayı inkar etmişti. Bunun üzerine mahkeme, davacıdan tarlanın kendisinden zorla alındığına dair delil sunmasını talep etmişti. Ancak davacı delil getiremeyince, davadan men edilmişti.⁸⁵⁸

4.8.Alacak ve Borç Davaları

⁸⁵⁶ AŞS 13 38/52 (5 Ramazan 1229/21 Ağustos 1814).

⁸⁵⁷ AŞS 14 23/20 (gurre-i Cemaziyelahir 1231/29 Nisan 1816).

⁸⁵⁸ AŞS 14 101/117 (27 Rebiülevvel 1231/26 Şubat 1816).

Borç “iki veya daha fazla kişi arasında birini diğerine ya da her ikisini birbirine karşı sorumlu kılan hukukî bir bağıdır.”⁸⁵⁹ Şer’iyye sicillerinde alacak-verecek davalarında borç ilişkisi, genellikle ‘deyn’ kelimesiyle tanımlanmıştır. Arapça kökenli olan ‘deyn’ sözcüğü, ödünç almak veya vermek gibi genel anlamlara gelmekle birlikte, fıkıh terminolojisinde bir kişinin üzerine düşen borç yükümlülüğünü belirten spesifik bir anlam taşımaktadır.⁸⁶⁰ Bu bağlamda, ‘hak’ ve ‘zimmet’ gibi kavramlar da sicillerde sıklıkla ‘deyn’ ile eş anlamlı olarak kullanılmış, özellikle borcun hem hukuki hem de ahlaki boyutlarına vurgu yapılmıştır. İncelenen şer’iyye sicillerinde “deyn” terimi, bazen “cihet-i deyn-i şer’iyye”⁸⁶¹ gibi daha kapsayıcı ifadelerle, bazen de “deynim/deynimiz”⁸⁶² gibi daha basit bir biçimde kayda geçirilmiştir. Bu terminolojik çeşitlilik, borcun farklı hukuki niteliklerini veya taraflar arasındaki borç ilişkisinin ifade biçimlerini yansıtmaktadır.

Osmanlı hukuk sisteminde bireyler arasındaki borç alışverişlerinin mahkeme kararıyla tescil edilmesi her zaman zorunlu değildir. Borç davalarının mahkemelere taşınmasının nedeni genellikle borçlunun ödeme yükümlülüğünü yerine getirmemesi veya borçlu ile alacaklı arasında ödeme koşulları konusunda anlaşmazlık yaşanmasıydı. Bu tür anlaşmazlıkların yanı sıra borcun inkarı, rehinlerin geri verilmemesi, borçlunun vefatı durumunda mirasçılardan borcun tahsil edilmemesi gibi sebepler de davaların açılmasına yol açmaktaydı. Ayrıca, borcun ertelenmesi, taksitlendirilmesi veya başka bir borçla takas edilmesi gibi konularda da taraflar mahkemelere başvurabilmekteydi. Bu durum, Osmanlı mahkemelerinin sadece uyuşmazlık çözmek değil, aynı zamanda borç ilişkilerine dair düzenlemeleri onaylama ve esnek çözümler üretme rollerini de ortaya koymaktadır. Şer’iyye sicilleri, dönemin borç hukukunun işleyişi, sık karşılaşılan sorunlar ve bu sorunlara yönelik hukuki müdahaleler hakkında zengin birincil kaynaklardır.

Antakya’da Mahsen Mahallesi’nde ikamet eden Ali adlı kişi, aynı mahallede mukim Zimmî Yosef veledi İshak’a satması için zimmetli bez vermişti. Ancak, Zimmî Yosef’in başka bir yerde hayatını kaybetmesi durumu karmaşıktırmıştı. Yosef’in vefatının ardından geride kalan 1.100 kuruşluk metrukatı, kızı ve zevcesi tarafından

⁸⁵⁹ Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 377.

⁸⁶⁰ M. Akif Aydın, “Deyn”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/266.

⁸⁶¹ Bkz. AŞS 7 126/210 (7 Muharrem 1177/18 Temmuz 1763).

⁸⁶² Bkz. AŞS 3 68/91 (27 Recep 1157/5 Eylül 1744); AŞS 6/11-10 (20 Rebiülevvel 1168/4 Ocak 1755); AŞS 13 30/38 (25 Recep 1226/15 Ağustos 1811).

kölesi Zimmî Mihail ile birlikte zaptedilmişti. Bu sırada, Ali'nin bez bahasından dolayı Yosef'ten 300 kuruş alacağı bulunmaktaydı. Alacaklı Ali hakkı olan 300 kuruşu talep ettiğinde, Yosef'in mirasçıları “*hile-i şer'iyye*” yaparak ve nüfuzlu kişilere güvenerek Ali'ye hakkını vermemişlerdi. Mağdur duruma düşen Ali, şer'an sabit olan hakkını alabilmek amacıyla Divan-ı Halep'e başvurmuştu. Ali, olayın araştırılması, adı geçen mirasçıların Divan-ı Halep'e getirilmesi ve şer'an sabit hakkının tahsili için bir mübaşir tayin edilmesini arz etmişti. Halep'ten gönderilen yazı, bu hususun Antakya kadısı ve voyvodasına resmen bildirildiğini göstermektedir. Mübaşir marifetiyle arzuhal sahibinin belirttiği şahısların mahkemeye getirilerek şer'i usullere uygun olarak haklarının icrası emredilmişti. Şayet bu şahıslar itiraz ederlerse, Divan-ı Halep'e gönderilmeleri istenmişti.⁸⁶³

Ali adında başka bir Müslüman, yine Antakya sakinlerinden Zimmî Mihail Colaf'tan 27 buçuk kuruş alacağı olduğunu ve bu şahsın çeşitli bahaneler ileri sürerek borcunu ödemekten kaçındığını belirterek hakkının Mihail Colaf'tan tahsili için mübaşir talep etmişti.⁸⁶⁴ 1743 senesinde ise Mihail adlı bir zimmî, Antakya'nın İdlip Köyü'nden olup katledilen babası Circis'ten kendisine miras kalan alacak davası için başvuruda bulunmuştu. Mihail, Antakya Kazası'nda Hacı Paşa Mezrası'ndan Mustafa Umki adlı kişiden babası Circis'in 23 kuruş alacağı olduğunu ve borcu talep ettiğinde Mustafa'nın ödemek istemediğini, bu nedenle bir mübaşir tayin edilerek Antakya kadısı huzurunda Mustafa'nın yargılanması talebini yetkililere arzuhal ile bildirmişti.⁸⁶⁵

İncelenen dönem itibarıyla, bireyler arasındaki borç ilişkilerinde kefalet uygulamasının olduğu da gözlemlenmiştir. Fıkıh literatüründe kefalet, “*bir hakkın güvenceye bağlanması amacıyla bir kimsenin asıl borçlunun alacaklı karşısındaki sorumluluğuna katılması veya birinin teslimini üstlenmesi*” şeklinde tanımlanmaktadır.⁸⁶⁶ Borç davaları bağlamında, Gayrimüslimler arasında da kefalet ilişkilerinin kurulduğu ve borçlunun zimmetinde olduğu durumlarda Müslümanların Gayrimüslimlere kefil olduğu vakalar kaydedilmiştir. Tahsil edilemeyen alacakların kefilden talep edildiğine dair dava kayıtları sicillere yansımıştır. Bu vakaların ilkinde, Helep'te ikamet eden Fransız taifesinden Cebriil veledi Tadros Arslan adlı tercüman, Antakya'da sakin Mihail adlı zimmîye ve onunla birlikte Zimmî Süleyman ve Davut

⁸⁶³ AŞS 2 142/198 (19 Recep 1148/5 Aralık 1735).

⁸⁶⁴ AŞS 1 147/ 403.

⁸⁶⁵ AŞS 3 89/115 (27 Recep 1156/16 Eylül 1743).

⁸⁶⁶ H. Yunus Apaydın, “Kefalet”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/168.

adlı şahısların kefilliklerini haiz olarak 800 kuruş borç verdiğini ileri sürmüştü. Tercüman Cebri, iki yıldır talep ettiği alacağını ödemekten imtina eden Mihail ve kefillerinin mevcut durumlarını Divan-ı Halep'e arz ederek, şer'i usullere göre haklarının tahsilini ve mahkemeye getirilmelerini talep etmiştir. Bu talebin ardından Antakya Kadısı'ndan ve Voyvoda Süleyman Ağa'dan, Mihail, Süleyman ve Davut'un vaziyetlerine uygun olarak şer'i hükümler gereği borçlarını ifa etmeleri yönünde bir senet düzenlemeleri istenmişti. Bu senedin, görevlendirilen mübaşire teslim edilerek Divan-ı Halep'e gönderilmesi emredilmişti. Ayrıca, borçluların muhalefet ve bahane ile firar girişimlerinden kesinlikle sakınmaları ve üzerlerine düşen yükümlülükleri yerine getirmeleri gerektiği de vurgulanmıştı.⁸⁶⁷

28 Haziran 1775 (28 Rebiülahir 1189) tarihli mahkeme kaydına göre, Cebur adlı zimmînin Abram adlı zimmîye olan 84 kuruşluk borcunun, belirlenen Cuma günü teslim edilmesi için bir kefalet anlaşması yapılmıştı. Bu anlaşmada, Hacı Bekiroğlu İsmail Beşe yanı sıra zimmî cemaatinden Kalaycı Yakop, Yosef ve Abdullah'ın kefil olarak yer aldığı belirtilmişti. Kefalet sistemi, borçlunun borcunu ödememesi durumunda alacaklı tarafın mağduriyetini sınırlamayı amaçlamaktaydı. Nitekim, borcunu ödemesi için kendisine mühlet verilen Cebur'un ödeme yükümlülüğünü yerine getirememesi halinde, alacaklı Abram'ın borcu doğrudan kefillerden talep etme hakkına sahip olduğu kayıtlarda yer almaktaydı.⁸⁶⁸ Bu durum, Osmanlı hukuk sisteminde kefaletin, borç ilişkilerinde güvenliği sağlayan ve alacaklının riskini azaltan bir hukuki mekanizma olarak kullanıldığını göstermektedir. Belge, aynı zamanda farklı dini ve sosyal gruplardan kişilerin borç ve kefalet gibi ekonomik ilişkiler içerisinde bir araya gelebildiklerini de ortaya koymaktadır.

Tereke kayıtlarında vefat edenin mirası, varsa alacakları veya borçları terekeye kaydedilirdi. Bu kayıtlarda Müslümanların Gayrimüslimlere, Gayrimüslimlerin de Müslümanlara borç verdiği anlaşılmaktadır.

İmran Mahallesi sakinlerinden Sofizade el-Hac Abdullah Efendi'nin tereke kaydında, 182 kişiden alacaklı olduğu kaydedilmişti. Bu borçlular arasında 18 Gayrimüslim bulunmaktaydı.⁸⁶⁹ Yine aynı mahalleden el-Hac Abdulkadir'in

⁸⁶⁷ AŞS 1 150/409 (3 Ramazan 1121/6 Kasım 1709).

⁸⁶⁸ AŞS 9 13/24 (28 Rebiülahir 1189/28 Haziran 1175).

⁸⁶⁹ Sofizade el-Hac Abdullah Efendi'nin alacağı olduğu zimmîlerin isimleri ve borçların miktarı şu şekildedir: Kebusiye Köyü'nden Sefer oğlu Yosef'ten 186 kuruş, Orhan oğlu Hanis'den 21,50 kuruş, Bayram veledi Bayram'dan 10 kuruş, Keşiş oğlu Haçik'den 12,50 kuruş, Merlic'den 12,50 kuruş, Toros

terekesinde, iki farklı kişiye borç verdiği kayıtlıdır. Bunlardan biri 600 kuruş alacaklı olduğu Yahudi'ydi.⁸⁷⁰ Habib-i Neccar Mahallesi'nden merhum Abdülkadir'in terekesinde borçlu olduğu 6 kişiden biri de Yahudi'ydi ve onun bu kişiye 50 kuruş borcu olduğu kaydedilmişti.⁸⁷¹ Kantara Mahallesi sakini iken vefat eden el-Hac Mehmet Efendi ibn-i Mustafa'nın tereke kaydında yer alan 4 alacaklıdan 1'i Gayrimüslimdi.⁸⁷² Başka bir Müslümanın terekesinde yazılı iki ayrı alacak kaydında toplam 79 kişiden 2'sinin Gayrimüslim olduğu belirtilmişti. Merhumun Yahudi Solak'tan 50 kuruş, Yakop'tan ise 10 kuruş alacağı bulunmaktaydı.⁸⁷³ Habib-i Neccar Mahallesi sakinlerinden el-Hac Basmacı Abdi bin Mustafa'nın terekesinde, Gayrimüslim esnaftan Yahudi Garo Abraham'a 15 kuruş, yorgancı Bali'ye 3 kuruş, Yahudi Yagop'a 4 kuruş ve kalyoncu Yahudi'ye 7 kuruş borç verdiği kaydedilmişti.⁸⁷⁴ Yine Habib-i Neccar Mahallesi sakinlerinden olup ticaret amacıyla Halep'e gittiği sırada vefat eden Molla Ali bin Hasan Efendi'nin tereke kaydında birçok kişiye borç verdiği ve bunlar içerisinde Yahudilerin de bulunduğu ifade edilmişti. Onun, Yahudi Yosef'in oğlu Süleyman'dan 6 buçuk kuruş, Yahudi Matrak'tan 26 buçuk kuruş, Yahudi Ayaş'tan 16 buçuk kuruş, Yahudi Murat ve Abraham'dan 59 kuruş 1 para, Yagop Yahudi'den 82 buçuk kuruş, Yahudi Haluk'tan 15 kuruş, Tehor'dan 1 kuruş 5 para ve Yahudi Davut'tan 15 kuruş alacağı olduğu kaydedilmişti.⁸⁷⁵ Tut Mahallesi'nden Mustafa ibn-i Hikmet'in 1764 tarihli terekesinde alacaklı olduğu 4 kişiden 1'i Gayrimüslimdi. Toplam 98 kuruş olan alacağının 55 kuruşu Abdo isimli zimmîye aitti.⁸⁷⁶ Yine aynı mahalleden el-Hac Hasan Ağa'nın terekesinde, Zimmî Hana'nın kardeşine 27 kuruş ve Zimmî Kilisli Avadik'e de 80 kuruş borçlu olduğu yazılıydı.⁸⁷⁷ Hacdan gelirken yolda vefat eden İmran Mahallesi'nden el-Hac Abdurrahman Efendi ibn-i Ali Efendi'nin terekesinde, Azaroğlu

oğlu Yosef'ten 141 kuruş, Haçık oğlu Musa'dan 12,50 kuruş, Salamon oğlundan 65 kuruş, Markor'dan 15 kuruş, Yağunoluk Köyü'nden İshak ve Garîb'den 50 kuruş, Denas'tan 9 kuruş, Gökçe oğlu Yakop'tan 14,50 kuruş, Davut oğlu Mahol'dan 49 kuruş, Huri Saba, Mahol ve Anteroğlu'ndan 160 kuruş, Zabaos'tan(?) 12 kuruş, Hacı Habibli Köyü'nden olan Yosef'ten 7,25 kuruş, Telil-i Hambelas Köyü'nden Menucoğlu Yosef'ten 140 kuruş, karındaşoğlu Cebur'dan 29 kuruştur (AŞS 3 49-53/74 (28 Cemaziyelevvel 1157/9 Temmuz 1744)).

⁸⁷⁰ AŞS 13-1 41/65 (29 Şaban 1228/27 Ağustos 1813).

⁸⁷¹ AŞS 7 171/309 (gurre-i Rebiülahir 1177/9 Ekim 1763).

⁸⁷² AŞS 8 55/80 (16 Muharrem 1179/5 Temmuz 1765).

⁸⁷³ AŞS 5 21/41 (16 Cemaziyelahir 1166/20 Nisan 1753).

⁸⁷⁴ AŞS 5 119-120/197 (17 Rebiülevvel 1167/12 Ocak 1754).

⁸⁷⁵ AŞS 5 125-127/202 (10 Rebiülevvel 1167/5 Ocak 1754).

⁸⁷⁶ AŞS 8 16/26 (15 Safer 1178/14 Ağustos 1764).

⁸⁷⁷ AŞS 9 98-99/154 (18 Zilhicce 1190/28 Ocak 1777).

Batros adlı zimmîye 50 kuruş borçlu olduğu kayıtlıdır.⁸⁷⁸ Yine İmran Mahallesi'nden Seyyid el-Hac İbrahim Efendi'nin terekesinde, Zimmî Abdullah'tan 24 kuruş, Zimmî Abram ile eşi Rahime'den 18 kuruş ve Zimmî Berhuş'tan 12 kuruş alacağı varken Zimmî Hana'ya da 105 kuruş borçlanmış olduğu kaydedilmişti.⁸⁷⁹ Bu durum, Gayrimüslimlerin aynı tereke içinde hem alacaklı hem de borçlu olarak yer alabileceğini göstermektedir.

Aslen Yozgatlı olup Antakya'da Ahmet Efendi'nin kethüdası iken vefat eden Süleyman Ağa'nın terekesinde borçları liste halinde kaydedilmiştir. Bu listede borçlu olduğu 16 kişiden 3'ü zimmîydi ve meslekleri de belirtilmişti. O, Sarraf Livan'a 105 kuruş, Sarraf Manuk'a 195 kuruş ve Antakyalı zimmî kuyumcuya 50 buçuk kuruş borçlanmıştı.⁸⁸⁰ Mahsen Mahallesi sakini Gürci Circis'in terekesinde hem Müslümanlardan hem de Gayrimüslimlerden borç aldığı kaydedilmişti. Toplam 15 alacaklıdan 2'si Gayrimüslimdi. 1.913 kuruş borcu olan Gürcü Circis'den adaşı olan Circis'in 300, Meryem adlı kadının ise 51 kuruş alacağı bulunmaktaydı.⁸⁸¹ Kantara Mahallesi'nden el-Hac Ebubekir Ağa'nın terekesinde borcu olduğu 10 kişiden ikisi zimmîydi. Onun, Zimmî Hana'ya 20 kuruş, Zimmî Abdi oğluna da 31,25 kuruş borcu vardı.⁸⁸² Kudüs şehrinden Antakya'ya bağlı Suriye Köyü'nde misafir olarak kalan ve burada hayatını kaybeden Karabaş adlı zimmînin satışa çıkarılan terekesinde 6 kuruş borcu olduğu tespit edilmiş, ancak borcun kime olduğu kaydedilmemişti.⁸⁸³

Halep'ten Antakya'ya gelip, Nakip Hanı'nda kaldığı sırada hayatını kaybeden Zahor adlı zimmînin tereke kayıtları da, geniş bir alacaklı listesi içermekteydi. Bu listede, Zahor'un Tell Hase Köyü'nden Dendel Ali'nin senetli olarak 30 kuruş, Selderan Köyü'nden Molla Ebubekir'in senetli olarak 26 buçuk kuruş, yine Selderan'dan müfredat defterine göre 11 kuruş, Çokaf Köyü'nden Hecanoğlu Süleyman'ın senetli olarak 40 kuruş, Hacı Habibli Köyü sakinlerinden müfredat defterine göre 11 buçuk kuruş, Yogunoluk Köyü sakinlerinden müfredat defterine göre 24 kuruş, Sablıca Köyü sakinlerinden deftere göre 20 kuruş, Karmetiye Köyü sakinlerinden deftere göre 12

⁸⁷⁸ AŞS 8 80-81/108 (21 Safer 1179/9 Ağustos 1765).

⁸⁷⁹ AŞS 7 108-110/182 (5 Rebiülahir 1176/24 Eylül 1762).

⁸⁸⁰ AŞS 14 51/52 (Ramazan 1231/Temmuz-Ağustos 1816).

⁸⁸¹ AŞS 15 64-65/75 (evasıt-ı Safer 1231/16 Ocak 1816).

⁸⁸² el-Hac Ebubekir Ağa'nın borç miktarı terekesinden fazla olduğu için gurema yöntemiyle Hana'ya 19,75 kuruş 3 para, Abdi oğluna da 31 kuruş düşmüştür (AŞS 7 126-128/211 (27 Zilkade 1176/9 Haziran 1763)).

⁸⁸³ AŞS 3 22-23/42 (gurre-i Zilkade 1156/17 Aralık 1743).

buçuk kuruş, Mugayyer Köyü sakinlerinden deftere göre 22 buçuk kuruş, Araplardan deftere göre 5,25 kuruş alacağı bulunmaktaydı. Zahor'un müfredat defterine göre zimmem-i nasda olan alacağı ise 80 kuruş olup, borç verdiği kişilerden alacağı toplam miktar 283,25 kuruştur.⁸⁸⁴ Zahor'un alacaklı olduğu kişiler genellikle Müslümandı. Geriye kalanların isimleri yazılmamıştı, ancak köylerinin isimleri zikredilerek, ahalilerin de “*defter-i müfredat mucebince*” ibaresiyle borçları kaydedilmişti.

Antakya'nın Cebel-i Akra mukata'ası köylerinden Hacı Habibli Köyü halkının, alacaklıları olan el-Hac Mehmet Efendi'ye borçlarını tek seferde ödeme güçleri yoktu. Borcun taksitlendirerek ödenmesi ve halka sıkıntı çektirilmemesine dair 1763 tarihli bir hüccet kaydı bulunmaktadır. Borçlular arasında zimmi bireyler de yer almaktaydı. Hacı Habibli Köyü halkından Darador veledi Yosef, Mikardıç veledi Delu, Hacek veledi Hacek ve Bagos veledi Yosef ve Yanos veledi Arslan adındaki Gayrimüslimler, mahkemede üzerlerinde şeriatı göre 2.030 kuruşluk bir borç bulunduğunu kabul etmişlerdi. Bu borcu 1763, 1764 ve 1765 yıllarının Zilhicce ayının başından itibaren her yıl 600 kuruş, son olarak da 1766 yılının yine Zilhicce ayının başında 230 kuruş olmak üzere taksitlendirmeyi kabul etmişlerdi. Köy halkı da bu taksitlendirmeyi kabul etmiş ve her yıl belirlenen miktardan fazla bir şey istenmeyeceği konusunda Hacı Mehmet Efendi'ye tembih edilerek, bu durum olduğu gibi kayda geçirilmişti.⁸⁸⁵ Bu vaka, Osmanlı idaresinin, borçlu halkın mağduriyetini gidermek amacıyla borç taksitlendirme gibi uygulamalara gittiğini ve bu süreçte Gayrimüslim tebaanın da yer aldığını göstermesi açısından önemlidir.

Suriye Köyü halkının “*düyûn-ı müteferikası*” bulunması nedeniyle, ödemek için 1744 senesinde köy sakinlerine 5.000 kuruş salyane dağıtılmıştı. Ancak, mahallerinden tamamen toplanıp borç ödedikten sonra, vergilerin toplanması için mübaşir tayin edilen Osman Ağa'nın zimmetinde “*fazla akçemiz vardır*” iddiasıyla köy ahalisinden Mihail veledi Cebur, Arap Yusuf, Bolas veledi Hor, Abraham veledi Musa, Musa veledi Circis, Abraham veledi Musa, Bodros veledi Circis, Elyas veledi Mahol, Abraham veledi Hana, Latûf veledi Süleyman, Yosef veledi Selman, Musa veledi Abraham, Bodros veledi Hana, Cebur veledi Cebur, Azuz veledi Sem'an, Doref veledi Fadon, Salamon veledi Sem'an, Abraham veledi Musa, Mihail ve Selman, Mihail veledi Bodros, Latuf veledi Beşara, Yosef veledi Se'adi, Yagop veledi Hana, Abdullah veledi Musa ve başkaca

⁸⁸⁴ AŞS 3 65-66/88 (5 Recep 1157/14 Ağustos 1744).

⁸⁸⁵ AŞS 7 126/210 7 Muharrem 1177/18 Temmuz 1763).

kişiler mahkemeye gelerek hesap yaptırmıştı ve kendilerinden belirtilen miktarın üzerinde para toplandığı iddiasıyla şikayette bulunmuştu. Mahkeme tarafından haklı görülen köy ahalisine belirlenen miktarın üzerinde toplanan paranın geri verilmesi kararı çıkmıştı. Bunun üzerine ahali, 1743 ve 1744 senelerinde köyde tahsil olunan salyane meblağından ve sairinden Osman Ağa'nın zimmetinde “*bir akçe ve bir habbemiz yoktur*” diyerek, iki senede vaki olan salyane meblağı davasından ve sairinden husumetlik olmadan Osman Ağa'nın zimmetini “*ibrâ ve iskât*” eylediklerini beyan etmişti.⁸⁸⁶

Borç dava kayıtlarında Seyyid Mehmet adlı kişinin, Antakya Kazası'na bağlı Suriye Köyü'nde ikamet eden Beğrir(?), Musa veledi Mihail, İbrahim, diğer Mihail ve Abdül isimli zimmîlerin zimmetlerinde senetli 200 kuruşluk alacağı olduğu belirtilmişti. Seyyid Mehmet, bu şahıslardan alacağını talep ettiğinde ödeme konusunda isteksizlik gösterdiklerini beyan etmişti, bu nedenle adı geçen zimmîlere mübaşir tayin edilmesini, alacağını mübaşire teslim etmelerini ya da Divan-ı Halep'e mübaşirler aracılığıyla getirilerek şer'an sabit olan hakkının tahsil edilmesini bir arzuhal ile bildirmişti. Bunun üzerine Halep Valisi İsmail Paşa'nın Antakya naibi ve voyvodasına gönderdiği yazıda, tayin olunan mübaşir marifetiyle arzuhal sahibinin hakkının tamamen tahsil olunması, şayet şahıslar muhalefet ederlerse bu tarafta yargılanmak üzere Divan-ı Halep'e gönderilmeleri istenmişti.⁸⁸⁷

1785 senesinde Antakya'da yaşayan Rahsin adlı bir zimmî, mahkemede Antakya serdarı Ser-turnacı Hacı İsmail'den, 1763 senesinden beri senetli 3.800 ve senetsiz 300 kuruş olmak üzere toplam 4.100 kuruş alacağı olduğunu iddia etmişti. Hacı İsmail'in borcunu ödememek için firar etmesi üzerine Rahsin, hakkı olan paranın alınması için “*emr-i şerif*” çıkarılmasını istemişti. Bu talep üzerine, firarının bulunduğu mahalde davanın görülmesi, alacağın eksiksiz bir şekilde tamamen tahsil edilmesi ve Antakya kadısı ile firarının bulunduğu kazaların kadılarına, naiplerine hüküm gönderilmesi kararlaştırılmıştır.⁸⁸⁸

11-20 Nisan 1757 tarihinde Antakya Kazası'na tabi Hacılar Köyü'nden Ahburut isimli Hıristiyan kadın, kazada sahip olduğu 4 mülk bahçesinin kendi izni olmadan, adı

⁸⁸⁶ AŞS 3 68/91 (27 Recep 1157/5 Eylül 1744).

⁸⁸⁷ AŞS 3 131/158 (13 Cemaziyelevvel 1157/24 Haziran 1744).

⁸⁸⁸ Karasu, 1784-1797 Tarihli ve 5 Numaralı Halep Ahkâm Defterinin (s.1-99) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, 144.

geçen köyden kocası Derdul tarafından 1747 senesinden beri alacaklısı olan Hacı Süleyman adlı kişiye borcuna karşılık şeriata aykırı bir şekilde satılıp teslim edildiğini bildirmişti. Hacı Süleyman'ın 6 seneden beri bu bağı zaptettiğini, ürün ve mahsulünü aldığını, tükettiğini ve haksızlık yaptığını belirtmişti. Ahburut da bağı ve tüketilen ürünlerinin bedelini talep ettiğinde, Hacı Süleyman'ın zorba takımından olması nedeniyle çeşitli hilelerle bunların kendisine vermediğini ve sürekli bahaneler uydurduğunu, bu konuda davasına uygun olarak Şeyhülislamdan fetva alındığını bildirmiştir. Bu fetva doğrultusunda malın geri alınması için Halep valisine ve Antakya kadısına emir verilmişti.⁸⁸⁹

21-30 Nisan 1757 tarihinde, Antakya Kazası'na bağlı Hacı Hüseyinli Köyü'nden Derdul adlı zimmî, Antakya'da oturan mürabahacı (tefecî) taifesinden Hacı Halil'den 100 kuruş borç aldığını bildirmiştir. Derdul, Hacı Halil'in faiz yüklemek amacıyla "*bir metâ'in bir meclise nisbeten buna bey' ve yine ol meclisde bey'-i mezburu fesh metâ'ını gerü alub yedinde kalmış iken mücerred ber-vech-i muharrer iltizâm-ı rıbh eyledim*" diyerek zorla emlakını başkasına sattırıp anaparasını aldığından başka, "*Şeriat-ı Şerife*"ye aykırı bir işlem olmaksızın faiz adıyla dahi 1747 yılından beri anaparadan fazla para aldığını iddia etmişti. Onun iddiasına göre, mevcut borcun yanında, yani bilinen miktardaki borcu dışında, Hacı Halil'in ineğini düşük kıymetle elinden bir şekilde aldığını ve kendisine büyük haksızlık yaptığını iddia etmişti. Derdul, hakkını aramak istediğinde Hacı Halil'in "*zaman mürur eyledi*" diyerek ve bahaneler uydurarak haksız davrandığını ve bu konuda davasına uygun olarak Şeyhülislamdan fetva verildiğini bildirmişti. Fetva gereğince hakkın yerine getirilmesi için emr-i şerif buyurulmuş ve davanın yerinde şeriatla görülmesi amacıyla Halep valisine ve Antakya kadısına hüküm gönderilmişti.⁸⁹⁰ Bu vaka, Osmanlı'da tefecilik ve faizle mücadeleyi, halkın haksız uygulamalar karşısında hukuki yollara başvurabilme imkanını ve merkezi makamların bu tür şikayetlere yanıt verme mekanizmalarını göstermesi açısından önemlidir.

1787 yılında Antakya'da sakin Seyyid Mustafa Halebi'nin faizle borç aldığı kişiler arasında Yosef, Abbasi, Anton ve A'ide adında Yahudiler de bulunmaktaydı. Halebi, borcunun bir kısmını ödemesine rağmen kalan borcu ödemekte zorlanmadığı halde borçlu olduğu kişilerin kendisine haksız yere müdahale edip zorbalık

⁸⁸⁹ Özdemir, 1168-1171 Tarihli 2 Numaralı Halep Ahkâm Defteri (101-200), 135.

⁸⁹⁰ Özdemir, 1168-1171 Tarihli 2 Numaralı Halep Ahkâm Defteri (101-200), 129-130.

yaptıklarından ötürü onlardan şikayetçi olmuştu. Antakya kadısı naibi es-Seyyid Ali Rıza da bu durumu merkeze bildirerek, bu haksız müdahale ve zorbalıkların durdurulması için bir “*hük-m-ü hümayun*” çıkarılmasını talep etmişti. Bu talep üzerine meselenin mahallinde şeriatla görülmesi babında hüküm gönderilmişti.⁸⁹¹

Müslümanlarla Gayrimüslimler arasındaki borçlanmalar sadece erkeklere özgü bir durum değildi. Gayrimüslim kadınların Müslüman erkeklerden ya da Müslüman kadınların Gayrimüslim erkeklerden borç aldıkları da görülmüştür. Mahsen Mahallesi sakinlerinden Dalkılıçzade Hacı İsmail’in terekesinde alacağı olduğu kişiler arasında Huri Sem’an adlı zimmî de bulunmaktaydı. Borç 43 kuruştur.⁸⁹²

Antakya Kazası’na bağlı Ordu Köyü’nden Zeynep adlı bir kadın, Antakya’da oturan Zimmî Cabire veledi Abdulmesih’e 6 yıl önce aldığı bir borç için dava açmıştır. Zeynep Hatun mahkemede 6 yıl önce Cabire’ye 500 kuruş borcu olduğunu ve bu borca karşılık rehin olarak çeşitli eşyalarını Cabire’ye teslim ettiğini ve bunların toplam 2.060 kuruş tuttuğunu iddia etmişti. Şimdi ise Zeynep Hatun bu malları geri almak talebinde bulunmaktaydı. Bu iddia üzerine Cabire “*tarih-i mezbureden bir seneden sonra mezbure Zeynep Hatun ile hesablaşıp zimmetinde bir akçe bir habbe hakkım kalmadığını ikrara işhâd ve zimmetimi ibra eyledi*”ğini beyan etmişti. Ancak davacı Zeynep Hatun bu beyanı inkar edince mahkeme, Cabire’den davasına uygun delil talep etmiştir. Cabire iddiasını ispat etmek üzere Ordu Köyü’nden Molla İsmail bin Ali ve Hüseyin bin Mustafa’yı şahit olarak getirmişti. Şahitler mahkeme huzurunda “*Zeynep Hatun mesfur Cabire’nin zimmetinde bir akçe ve habbe hakkım yokdur deyu ikrar eyledi ve ikrarına bizler şahidleriz*” demişlerdi. Bunun üzerine mahkeme, şahitlerin ifadelerini kabul ederek Zeynep’in davasını reddetmiş ve Cabire’nin lehine karar vermişti.⁸⁹³

Müslümanların Gayrimüslimlere karşı açtığı alacak davalarında iddialarını mahkeme huzurunda ispat edememeleri durumunda açtıkları davaların kendi aleyhlerine sonuçlandığı anlaşılmaktadır. Bu durum, ispat yükünün davacı üzerinde olduğunu ve yeterli delil sunulamadığında davacının haklılığının hükme bağlanmadığını göstermektedir. Bu bağlamda, Antakya Kazası’na bağlı Tinzirîye Köyü’nden bir şahıs olan Mehmet’in, Mahsen Mahallesi’nde ikamet eden Hana oğlu Abdullah adlı zimmîye

⁸⁹¹ Karasu, 1784-1797 Tarihli ve 5 Numaralı Halep Ahkâm Defterinin (s.1-99) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, 296-297.

⁸⁹² AŞS 3 74/99 (4 Zilkade 1157/9 Aralık 1744).

⁸⁹³ AŞS 13 30/38 (25 Recep 1226/15 Ağustos 1811).

karşı açtığı dava, örnek teşkil etmektedir. Mehmet, Abdullah'ın zimmetinde “*saç, keçe ve barut bahasından*” toplam 218 kuruş alacağı olduğunu iddia etmişti ve bu meblağın kendisine ödenmediğini ileri sürerek tahsilini istemişti. Ancak, davalı Abdullah'ın borcu inkar etmesi üzerine mahkeme, davacı Mehmet'ten borcun varlığını kanıtlayacak delil sunmasını talep etmişti. Mehmet, belirlenen süre zarfında mahkemeye herhangi bir kanıt sunamamıştı. Bunun üzerine mahkeme, Mehmet'in “*saç ve keçe ve barut bahasından*” kaynaklanan 218 kuruş alacak iddiasını kanıtlaması için Abdullah'a yemin teklif etmişti. Abdullah'ın yemin ederek Mehmet'in iddiasını reddetmesi neticesinde mahkeme, Mehmet'i mu'ârazadan men' etmişti. Abdullah'ın yeminine göre karar veren mahkeme davayı bu şekilde kayda geçirmişti.⁸⁹⁴ Bu dava, hukuk muhakemelerinde ispat külfetinin önemini ve delil sunulamaması durumunda yemin müessesesinin davaların çözümüne kavuşturulmasındaki rolünü net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Kimi alacak-verecek davalarında dikkat çeken bir nokta, borçlu tarafın yerel nüfuz sahibi kişilere veya güç odaklarına sığınmasıydı. Bu durum, alacaklıların haklarını almalarını zorlaştırabiliyor ve bazen de imkansız hale getirebiliyordu. Bu türden bir durum, alacaklının şikayet dilekçesinde açıkça ifade edilmişti. 1743 yılında Sarraf taifesinden Petrus isimli zimmî, Antakya'da ikamet eden Fellah taifesinden bazı kişilerin zimmetinde belli bir miktar alacağı olduğunu ve daha önce defalarca bunu talep etmesine rağmen, “... *hevasına tabi kadiya ve mütegalibeden Hağğazoğlu Molla Yunus ve Dervişoğlu*” isimli kişilere istinaden bir türlü hakkını alamadığını iddia etmişti. Petrus, borçlu tarafın yerel nüfuz sahibi kişilere veya güç odaklarına sığınarak ödemeden kaçındığını ve şeriat hükümlerine aykırı bir şekilde haksızlık yaptığını iddia etmişti. Bu nedenle, şeriat kurallarına göre durumun incelenmesi, alacağın eksiksiz bir şekilde tahsil edilmesi ve konuyla ilgisi olmayanların davaya karıştırılmaması talebiyle Halep kadısı ve mütesellimine hitaben ferman yazılmıştı.⁸⁹⁵

13 Ağustos 1736 (5 Rebiülahir 1149)'da Osmanlı Devleti'nin düzenleyeceği şark seferinin finansmanı için Antakya'nın ileri gelenlerinden senet karşılığında borç alınmıştı. Bu borç alımında, Müslüman isimlerin yanı sıra Gayrimüslim isimlerin de kayıt altına alındığı görülmektedir. Kayıtlara göre, İbrikçi Yosef'ten 10 kuruş, Keşişoğlu Hana'dan 20 kuruş, Ermeni Yosef'ten 15 kuruş, Zimmî Saraç'tan 25 kuruş, Na'ma'dan 20 kuruş, Yatama'dan 50 kuruş, Mihail'den 50 kuruş, Sarioğlan'dan 30

⁸⁹⁴ AŞS 4 28/51 (gurre-i Muharrem 1162/22 Aralık 1748).

⁸⁹⁵ BOA, A.DVNS.AHK. HL.d. 1, 63.

kuruş, Azaz oğlundan 25 kuruş ve Nalbant Elyas Kökis'den 20 kuruş borç alınırken zimmî statüsündeki bireylerin isimleri, verdikleri miktarlar ve bazı durumlarda meslekleri de belirtilerek belgelenmişti.⁸⁹⁶

Mütevelli merhum Hamza Ağa'nın kızı Emine, Antakya'nın Dursuniye Köyü ahalisinin kendisine 800 kuruş borcu olduğunu belirtmişti. Emine'ye göre, köy ahalisi birbirlerine kefil olmalarına rağmen bu borcu ödememekteydi. Emine ayrıca, Antakyalı Astefan adında bir Gayrimüslimden de 30 kuruş alacağı olduğunu belirtmiştir. Emine Hatun, bu kişilerden alacaklarını tahsil etmek istediğinde kendisine karşı çıkıp borcu reddettiklerini, bu nedenle sultandan mübaşir tayin ve kendi hakkı olan paranın tahsil edilmesini arz etmişti. Şikayet sonrası Antakya naibine ve voyvodasına, tayin edilen mübaşir aracılığıyla bu meselenin şeriata göre incelenmesi ve hem köylülerin borçlu olduğu miktarın hem de alacaklı olduğu Zimmî Astefan'dan hakkının tahsil edilmesi için gerekli özenin gösterilmesi emredilmişti.⁸⁹⁷

Antakyalı Ahmet'in yine Antakyalı bir Hristiyan olan Sem'an Mihail oğluna 40 kuruşluk borcu bulunmaktaydı. Sem'an'ın borcu talep etmesi üzerine, Ahmet'in içinde bulunduğu maddi sıkıntı nedeniyle, borcunu ödeyebilmek amacıyla bahçesini Sem'an'a bir yıllığına kiraya verdiği kayıtlara geçmiştir. Ahmet, kira bedeli olarak her sene beş batman ipek talep etmiştir.⁸⁹⁸ Bu talep, dönemin ekonomik dinamikleri içinde aynı ödeme biçimlerinin yaygınlığını göstermektedir. Bu düzenleme, Ahmet'in bahçesinden elde edeceği gelire borcunu kapatmayı hedeflediğini açıkça ortaya koymaktadır. Bu olay, bireyler arası borç ilişkilerinde Gayrimüslim-Müslüman etkileşimlerini ve mal varlığı teminatlı borç ödeme mekanizmalarını örneklemektedir.

4.9.Vergi Yükümlülükleri

Gayrimüslimlere uygulanan zimmet statüsü, başlangıçtaki zimmet anlaşmaları⁸⁹⁹ uyarınca belirli hak ve sorumlulukları içeren bir sözleşmeye dayanmaktaydı. Bu

⁸⁹⁶ AŞS 2 49-50/64.

⁸⁹⁷ AŞS 6 11/10 (20 Rebiülahir 1168/3 Şubat 1755).

⁸⁹⁸ Ancak istenen bedel kendisine teslim edilmemiştir. Bu yüzden Ahmet, Padişah'a bir mübaşir tayin etmesini ve şeriata uygun olarak hakkının verilmesi için bir emir buyurmasını arz etmiştir. Bu şikayet üzerine, Antakya kadısı ve voyvodasından, bahsi geçen meseleyle ilgili daha önce bu konuda bir karar verilmemişse, davacı hazır bulunduğu, şeriata uygun olarak belirlenen bir mübaşir marifetiyle duruşma zamanı sabit ve açık olan hakkı şeriata uygun olarak vermeleri ve bu durumun kendilerine bildirmeleri istenmiştir (AŞS 7 174/313 (19 Rebiülevvel 1177/27 Ekim 1763)).

⁸⁹⁹ Hukukî nitelik ve kapsamı göz önünde bulundurulduğunda, zimmet akdinin temellerinin Hz. Muhammed döneminde atıldığı ve ilk uygulamaların bu dönemde gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır (Özel, "Gayri Müslim", 420; Karataş, "Osmanlı Mahkemeleri ve Gayrimüslimler", 74). Hz. Muhammed'in

anlaşmalar çerçevesinde Gayrimüslim tebaa, can ve mal güvenliğinin teminat altına alınmasının yanı sıra, ibadet özgürlüğü gibi bazı haklara da sahipti. Ancak zimmî statüsü, beraberinde bazı mali yükümlülükler getiriyordu. Bunların temelinde, zimmîlerin İslam devletine karşı ödemekle mükellef oldukları cizye ve haraç olarak adlandırılan vergiler⁹⁰⁰ yer almaktaydı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminde, devletin gelir elde etmek amacıyla uyguladığı çeşitli yükümlülükler, genel olarak “tekâlif” kavramı altında toplanmıştır. Tekâlif, sadece nakdî ödemeleri değil, aynı zamanda aynî (ürün) veya bedeni (hizmet) şeklinde sunulan mükellefiyeti de kapsayan geniş bir yelpazede değerlendirilmiştir. Bunlar temel olarak iki ana başlık altında incelenmiştir: Tekâlif-i Şer’iyye ve Tekâlif-i Örfiyye.⁹⁰¹ Tekâlif-i Şer’iyye içerisinde “zekat”, “öşür”, “haraç” ve “cizye” gibi vergiler önemli gelir kaynakları arasında yer alıyordu. Bu temel vergilerden başka bunların bölümleri olarak seksen kadar vergi kalemi sayılabilmekteydi. Şer’i vergiler, İslam hukukundan kaynaklanan ilkelere dayanmakla birlikte, örfî vergiler devlet tarafından özel durumlara göre belirlenerek tahsil edilmiştir.⁹⁰² Osmanlı tebaa sistemi içerisinde yer alan Gayrimüslimler ise şeriat

Medine’ye hicreti ile başlayan Medine Dönemi’nde (622/632) Medine Vesikası denilen bir anlaşma ile İslam toplumunda Gayrimüslimlerin hukuki durumları belirtilmişti (Yılmaz, “Medine Sözleşmesi Bağlamında Birlikte Yaşama Kültürü”, 243). 52 maddeden oluşan metnin ilk maddesinde “*Bu vesika, Peygamber Muhammed tarafından Kureyşli ve Yesribli müminler ve bunlara tâbi olanlarla sonradan onlara katılmış olanlar ve onlarla beraber cihad edenler için düzenlenmiştir*” denilmektedir. Medine’de ikamet eden Yahudilerle ilgili olan 25. maddede “*Benû Avf Yahudileri, Mü’minlerle birlikte bir ümmet teşkil ederler. Yahudilerin dinleri kendilerine, Mü’minlerin dinleri de kendilerinedir. Buna gerek mevlaları ve gerekse kendileri dahildirler*” ve 16. maddede “*Yahudilerden bize tâbi olanlar, zulme uğramadan ve onların düşmanlarıyla yardımlaşmadan yardımımıza hak kazanacaklardır*” ifadeleri yer almıştır. Anlaşmanın, inanç hürriyeti ve vatandaşlık hakkının da vurgulandığı maddelerinde farklı inanç ve etnik gruplar arasındaki hak ve yükümlülükler ile İslam toplumu içerisinde zimmîlerin statüsü açık bir şekilde vurgulanmıştı. Medine Vesikası’nın bu haliyle Müslüman olmayanları Müslümanların koruması altında güven içinde birlikte yaşama modeline davet ettiği anlaşılmaktadır. Vesikanın Yahudilerle ilgili diğer maddelerinde harp usulleri ve ekonomik yükümlülükleriyle ilgili bilgiler yer almaktadır (Bu maddeler için bkz. Özkan, *Medine Vesikası*, 63-69; Özkan, “Medine Vesikası”, 213-214). Medine Vesikası’nı Akabe, Eyle, Ezruh, Dûmetülcendel ve Necran Hristiyanları ile Hayber, Makna ve Teyma Yahudileri ile yapılan anlaşmalar takip etmiştir (Özel, “Gayri Müslim”, 420).

⁹⁰⁰ Hz. Muhammed döneminde Teyma, Ezruh, Dûmetülcendel ve Necran halkıyla yapılan anlaşmalarda zimmîlere vergi yükümlülüğü getirilmiştir (Bkz. Belâzurî, *Fütûhu’l Büldân*, 38-39, 72-75). İlk dört halife ise Hz. Muhammed’in imzaladığı anlaşmaları yenileyerek ve güncelleyerek uygulamaya devam etmişlerdir (Bozkurt, “İslam Hukukunda Zimmîlerin Hukuki Statüleri”, 119-120).

⁹⁰¹ Kenanoğlu, “Vergi”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/52-58.

⁹⁰² Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı* (Ankara: TTK, 2007), 65-70.

hükümlerine göre haraç ve cizye olmak üzere iki ana vergi türüyle yükümlü tutulmuşlardır.⁹⁰³

4.9.1.Cizye

Zimmet akdine göre zimmî olabilmenin şartlarından biri olan ve mali yükümlülük içeren cizye “*kâfi gelmek; karşılığını vermek, ödemek*” manasındaki ceza masdarından türemiş bir isim olup İslam literatüründe tebaadan olan Gayrimüslimlerin ödedikleri vergidir. Harbî olanlardan ayrı tutulmalarına, can ve mal güvenliğine kavuşturulmalarına karşılık sayıldığı için bu ad verilmiştir.⁹⁰⁴

Gayrimüslimlerle ilgili uygulamalarında zimmet hukukunu esas alan Osmanlı Devleti⁹⁰⁵ cizye vergisi uygulamasında İran ve Bizans izlerine sahip Arap vergi sistemini esas aldı.⁹⁰⁶ İslam hukukuna dayanan cizye vergisi, Osmanlı’nın vergi politikasının bir parçası olarak kuruluşundan beri önemli gelir kaynağı oldu.⁹⁰⁷

Osmanlı İmparatorluğu’nda XVI. yüzyıla kadar genellikle “*cizye*” yerine “*haraç*” deyiimi kullanılmış, daha sonra aynı vergi “*cizye*” veya “*cizye-i şer’i*” şeklinde yaygınlaşmıştır. Toprak vergisi olarak tanımlanan haracın cizyeyle karıştırılmaması için bazı belgelerde cizyenin “*baş haracı*” olarak da anıldığı görülmektedir. Cizye vergisini toplayanlara ilk başlarda “*harâcî*” veya “*haraççı*”, sonraları “*cizyedar*” denilmiştir.⁹⁰⁸

Cizye, Osmanlı Devleti’nde 14-75 yaş arasındaki⁹⁰⁹ Gayrimüslim erkeklerden alınan bir vergi türü olup bu verginin alınabilmesi için bazı koşulların sağlanması gerekiyordu. Kişinin evi, evdeki eşyaları, başındaki hayvanları ve hububat, şarap gibi mahsullerin toplam değeri 300 akçeyi bulmalıydı. Osmanlı, maddi gücü bu değer altında olan zimmîlerden hiçbir şey almadığı gibi⁹¹⁰ çocuk, kadın, kör, mâlul, işsiz ve

⁹⁰³ Ercan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar”, 371.

⁹⁰⁴ Mehmet Erkal, “Cizye”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/42.

⁹⁰⁵ Kenanoğlu, “İslam-Osmanlı Hukukunda Zimmîler”, *Türkiye araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 553.

⁹⁰⁶ Boris Christoff Nedkoff, “Osmanlı İmparatorluğunda Cizye”, çev. Şinasi Altundağ, *Belleten* 8/32 (20 Ekim 1944), 616.

⁹⁰⁷ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi* (Isparta: Fakülte Kitapevi Yayınları, 2005), 163.

⁹⁰⁸ İnalçık, “Osmanlılar’da Cizye”, 45.

⁹⁰⁹ Nedkoff, “Osmanlı İmparatorluğunda Cizye”, 621.

⁹¹⁰ Neşet Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda Reâyâdan Alınan Vergi ve Resimler”. *DTCFD* 5/5 (Kasım-Aralık 1947), 494; Ömer Barkan, “894 (1488/1498) Yılı Cizyesinin Tahsilâtına Âit Muhasebe Bilânçoları”, *Belgeler-Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 1/1 (1 Ocak 1964), 7.

fakir kimseler⁹¹¹ ile köleler, dilenciler ve bağışlarla geçinen rahipleri de cizye vergisinden muaf tutmuştur.⁹¹² Öte yandan Osmanlı ordusunda aktif askeri hizmette bulunan zimmîler bahusus “*voynuk, martolos ve eflak*” gibi askeri görevliler de cizyeden muaflardı.⁹¹³

Cizye miktarını belirlerken Hanefî mezhebi fıkıhını esas alan Osmanlı Devleti,⁹¹⁴ bu mezhebe göre cizye verecek Gayrimüslimleri mali gücüne, yani esnaf-ı selaseye göre edna, evsat ve a'lâ şeklinde sınıflanmıştı.⁹¹⁵ Tezde incelenen dönemin cizyeyle ilgili ferman suretlerinde “*Memâlik-i mahrûsemde vâki' ehl-i zimmet Yehud ve Nasaralarının şer'an ru'ûslarına madrub olan cizyeleri beytûlmal-i müslimînin usul-i emvâl-i meşrû'asından olmağın mezheb-i Hanefîyye üzre a'lâ ve evsat ve ednâ i'tibârıyla ciyabet olunmak ...*”⁹¹⁶ ifadesiyle cizyenin tahsil usulü bir çerçeveye alınmıştır.

İlk uygulandığı dönemlerde belirlenmiş olan 1, 2, 4 dinara ya da 12, 24 ve 48 dirhem saf gümüşe⁹¹⁷ karşılık uyarlanan cizye miktarı, Osmanlı'da edna için 12, evsat için 24 ve a'lâ için 48 akçe olarak hesaplanmıştı. Ancak bu miktarlar zamana ve bölgeye göre değişikliğe uğramıştır.⁹¹⁸

Cizyenin düzenli ve doğru bir şekilde toplanması için devlet, bu görevi yerine getirecek memurların seçimine özen göstermiştir. Cizye tahsilatı için seçilen memurların rüşvet, iltimas ve benzeri işlere bulaşmayacak kadar güvenilir ve dürüst kişiler olması şartı aranmıştır. Cizye tahsilatı işi asla timar ve zeamet sahiplerine verilmezdi. Bu vergi, cizyedarlar ve tahsildarlar tarafından hazine adına toplanırdı.

⁹¹¹ İnalçık, “Osmanlılar'da Cizye”, 46.

⁹¹² Nedkoff, “Osmanlı İmparatorluğunda Cizye”, 611.

⁹¹³ Ercan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar”, 379.

⁹¹⁴ C.H. Berker, “Cizye”, *İA*, (İstanbul: MEB Yay., 1963), 3/200.

⁹¹⁵ Nedkoff, “Osmanlı İmparatorluğunda Cizye”, 621; Ercan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar”, 373; Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda Reâyâdan Alınan Vergi ve Resimler”, 494.

⁹¹⁶ AŞS 2 116-120/165; AŞS 4 167-168/302; AŞS 5 105-107/183; AŞS 8 57-59/84; AŞS 10 40-42/41, 92-93/99, 185-186/200; AŞS 11 31-32/47, 60-61/106; AŞS 12 37-38/66, 64-65/117.

⁹¹⁷ AŞS 1 139-141/387; Berker, “Cizye”, 200.

⁹¹⁸ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 1/79; Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda Reâyâdan Alınan Vergi ve Resimler”, 494-495; Ercan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar”, 373.

Devlet ihtiyaç duyduğunda silahdar, cizye kaleminde görevli bir memur veya muhassıllar bu iş için görevlendirilirdi.⁹¹⁹

Cizye için düzenli olarak her üç yılda bir “*nev yafte yılı*” adıyla genel bir teftiş yapılırdı. Bu sırada vergiyi ödemekle yükümlü Gayrimüslim yetişkin erkeklerin baştan sayımları yapılır ve bunlar deftere kaydedilirdi. Ölüler kayıttan düşülürdü, kaçakların ise özel mültezimler tarafından takibi yapılarak cizyeleri tahsil edilmeye çalışılırdı.⁹²⁰ Cizye, fetih sırasında sulh yoluyla belirlenen değişmez ve sabit bir meblağ üzerinden alınan “*maktu cizye*” ve mükelleflerin mali durumuna göre belirlenen “*ruus cizye*” olmak üzere iki çeşitti.⁹²¹

Kişi hesabı üzerinden alınması genel kural olmasına rağmen cizye, XV. ve XVI. yüzyıllarda bazı bölgelerde hane hesabı üzerinden de toplanmıştır.⁹²² Cizye toplayıcılarının ihmalleri nedeniyle, mükellefler bazen hanelerinin tamamı adına cizye ödeme imkanı bulmuştur. XVII. yüzyılda yaşanan uzun süreli savaşlar, iç karışıklıklar ve göç hareketleri cizye sistemini olumsuz etkilemiştir. Doğum, ölüm, göç ve ihtida gibi değişimler göz önünde bulundurulmadığından, sabit bir meblağ olarak ödenen maktu cizyenin miktarı bazı bölgelerde ve mükellefin durumuna göre değişiklik göstermiştir. Bu durum, reaya arasında haksızlıklara ve yolsuzluklara yol açmıştı.⁹²³ Sorun, Köprülü Fazıl Mustafa Paşa’nın 1691’de yaptığı bir düzenleme ile çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştı.⁹²⁴ Böylece, maktu sistemden vazgeçilmişti ve ruus hesabı üzerinden, cizye kağıtları sistemi devreye sokulmuştu. Cizye muhasebecisi, bu kağıtları paketler (bohça) halinde mültezimlere dağıtırdı. Mültezimler, her mükelleften a’lâ, evsat ve edna olmak üzere üç sınıfa göre düzenlenmiş ve bu bağlamda aladan 4, evsattan 2 ve ednadan 1 şerif altın miktarında vergilerini alıp karşılığında cizye kağıdını teslim ederlerdi. Bu kağıt, mükellefin ödediği cizye miktarını ve sınıfını belgelemektedir. Ayrıca mükellefin adı ve eşkali, defterin, cizye muhasebecisinin ve mültezimin adları, cizyenin toplandığı

⁹¹⁹ Ercan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar”, 374-375.

⁹²⁰ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 1/80.

⁹²¹ İnalçık, “Cizye”, 46.

⁹²² Barkan, “894 (1488-1489) Yılı Cizyenin Taksimatına Ait Muhasebe Bilançoları”, 5-6; İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 1/79.

⁹²³ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 1/79-80.

⁹²⁴ Abdülkadir Özcan, “Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/363-364.

yıl ve bölgenin adı da kağıtlara yazılırdı.⁹²⁵ Maişet miktarı için a'lâdan 12, evsattan 6 ve ednadan 3 para, muhasebe harcı olarak da her sınıf için 1 para alınması kararlaştırılmıştı.⁹²⁶ Bu sayede, zimmînin ne kadar cizye verdiğini kanıtlamak ve yolsuzlukları önlemek amaçlanmıştı. Bu ıslahatla daha önceden cizyeden muaf olan rahip, patrik, keşiş gibi dini zümreden olan kişileri kapsayan cizye muafiyetleri de kaldırılmıştı.⁹²⁷ Ayrıca ayrı kalemlere dağılan cizye kayıtları için bir “*Muhasebe-i Cizye Kalemî*” oluşturulmuştu.⁹²⁸ Osmanlı Devleti’nde cizye vergisi içeride ve dışarıda yaşanan birtakım sıkıntılardan ötürü 1856 tarihli Islahat Fermanı ile kaldırılmıştı.⁹²⁹

Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerden alınan cizye vergisinin toplanması ve dağıtımıyla ilgili bir kontrol mekanizması söz konusuydu. 1709 tarihli sicil defterinde Gayrimüslimlerden alınan cizye vergisinin toplanması ve dağıtımıyla ilgili detaylı bir prosedür ortaya konmuştu. “*Anadolu’nun sağ canibinde vaki olan kadılar*” ya da “*Bursa’dan Şam-ı şerife varınca yol üzerinde olan mefâhirü’l-kuzât efendileri*”ne cizye ile ilgili gönderilen fermanlarda Anadolu’daki kazalarda yaşayan Gayrimüslimlerin cizye vergileri bu yıl için cizye memurlarına tahsil ettirilmek üzere teslim edilmişti. Defterdeki tarife göre, her zaman olduğu gibi, cizye kayıtları mühürlenerek torbalara konulurdu ve Şaban ayının ilk günü tüm halkın huzurunda açılırdı. Kayıtlar üzerindeki mühürler kontrol edildikten sonra, eski mühürler çıkarılırdı ve kadı tarafından yeni mühürler basılarak cizye kalemine gönderilirdi. Ancak fermanın devamında, genellikle cizye memurlarının bu işlemi Şaban ayının ilk gününde yaptıkları ve hangi kazada hangi tarihte bu işlemi yaptıklarını bildirmedikleri yazılmıştı. Bu nedenle bir mübaşir görevlendirilmişti. Hitap edilen kadılardan da, her bir cizye memurunun hangi kazada ve hangi tarihte kayıtları açtığını yerinde inceleyerek mübaşirin raporunu doğrulayacak şekilde bir rapor hazırlayıp İstanbul’a bildirmeleri istenmişti.⁹³⁰ Böylece cizye kayıtlarının her yıl Şaban ayının ilk günü açılması ve kontrol edilmesi zorunlu idi.

⁹²⁵ Ercan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar”, 376.

⁹²⁶ Cizyelerin toplanması ile ilgili döneme ait başka arşiv belgesinde ve bazı kaynaklarda cizye vergisinin miktarları değişmemiş, ancak maişet miktarında değişiklik kaydedilmiştir bkz. İlyas Özkök, *Osmanlı Maliyesinde Cizye Vergisi* (Antalya: Akdeniz Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, 2022), 30-33; Zülfiye Koçak, “1691 Tarihli Cizye Defterine Göre Pertek, Mazgirt, Çemişgezek ve Sağman Kazaları”, *OTAM* 41 (11 Ağustos 2017), 197.

⁹²⁷ Özcan, “Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa”, 364.

⁹²⁸ Ömer Lûtfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair notlar”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15/1-4 (13 Ağustos 1953), 204-205; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayîât Tahlil Metin (1066- 1116/1656-1704)*, 387.

⁹²⁹ Ufuk Gülsoy, “Islahat Fermanı”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/185.

⁹³⁰ AŞS 1 130/357-360 (17 Muharrem 1121/29 Mart 1709).

Kayıtların güvenliği için mühürleme ve kontrol işlemleri önemli görülmüştü. Cizye memurlarının işlemlerini denetlemek için mübaşirler görevlendirilmişti. Kadılar, mübaşirlerin raporlarını doğrulayarak merkezi yönetime bilgi vermekle yükümlü tutulmuştu.

Antakya'dan toplanan cizye vergileri Halep Muhassıllığı tarafından yönetiliyordu. Halep'ten gönderilen resmi yazışmalarda, “*Haleb ve tevâbi cizyesi kaleminden Antakya ve tevâbi mahallerinde sakin ve mütemekkin ve mürûr ve ubûr iden ehl-i zimmet-i Kefere ve Yehûd ve Eramine-i Acem taifelerinin cizye-i şer’iyyeleri...*”nin⁹³¹ şeriata uygun olarak toplanması emredilmişti.

Tablo 13. 1709-1805 Yılları arasında Cizye Vergisinin Dağılımı

Cizye Yılı	Halep, Rakka ve Beyrutu'l-garât(?)				Antakya			
	Evrak Sayısı				Evrak Sayısı			
	A'lâ	Evsat	Edna	Toplam	A'lâ	Evsat	Edna	Toplam
1709	-	-	-	-	120	960	120	1200
1736	1.400	11.000	1.900	14.300	-	-	-	-
1751	1.405	11.520	2.025	14.950	-	-	-	-
1754	1.405	11.520	2.025	14.950	144	1.152	144	1.440
1762	-	-	-	-	114	912	114	1.140
1763	-	-	-	-	120	960	120	1.200
1764	-	-	-	-	-	-	-	1.200
1765	1.406	11.528	2.026	14.960	-	-	-	1.200
1802	1.406	11.528	2.026	14.960	-	-	-	-
1803	1.406	11.528	2.026	14.960	110	880	110	1.100
1804	1.406	11.528	2.026	14.960	110	880	110	1.100
1805	1.406	11.528	2.026	14.960	110	880	110	1.100

1709 senesinde Halep Eyaleti ve bağlı kazalarının cizye vergisi toplama yetkisi, Antakya tahsildarı Süleyman Ağa'ya verilmişti. Süleyman Ağa, Antakya için 1.200 adet cizye evrakı kaydetmişti. Bu evrak, esnafın durumuna göre 120 adeti a'lâ, 960 adeti evsat ve diğer 120 adeti ise ednadı.⁹³²

1736 (1149) senesi cizye vergisi ödemelerinin, bir önceki yıl olduğu gibi 1148 senesi Cemaziyelahir ayının ilk günü (19 Ekim 1735) itibarıyla toplanmaya başlanmasına karar verilmiştir. Padişahın fermanı gereği, Halep, Rakka ve Beyrut ile çevresindeki bölgelerde yaşayan ya da geçici olarak orada bulunan Yahudi, Hristiyan ve Acem Ermenilerinden toplanacak cizye miktarı belirlenmişti. Bu miktar, 1.400 a'lâ, 11.000 evsat ve 1.900 edna olmak üzere toplam 14.300 idi. Bunlardan kaçının

⁹³¹ AŞS 1 139/386, 139-141/387; AŞS 2 116-120/B 165; AŞS 4 167-168/302; AŞS 5 105/182, 105-107/183; AŞS 7 24/45, 57/98; AŞS 8 4/12, 57-59/84, 107-108/147; AŞS 10 40-42/41, 92-93/99, 94/100, 141/155, 144/157, 185-186/200, 186/201.

⁹³² AŞS 1 139/386 (gurre-i Şaban 1161/6 Ekim 1709).

Antakya'da yaşadığı belli değildir. Tahsilat işi, o sırada bu görevi uhdesinde tutan Halep Muhassılı (tahsildarı) Ahmet adlı kişiye verilmişti.⁹³³

1751 (1164) yılına ait Halep, Rakka ve Beyrut ile çevre bölgelerde cizye vergisi toplama yetkisi, Halep Muhassılı İsmail Paşa'ya verilmişti. İsmail Paşa, bu bölgeler için 14.950 adet cizye evrakı tespit etmişti. Bu miktarın 1.405'i a'lâ, 11.520'si evsat ve 2.025'i edna sınıflandı. ⁹³⁴ 1736 yılından 1751 yılı arasındaki cizye evrak sayısı farkı a'lâda 5, evsatta 520 ve ednada 125 olarak toplam 650 adetti.

Antakya, 1754 (1168) yılı için planlanan 1753 tarihli cizye beratı suretinde bağlı bulunduğu Halep eyaleti dahilinde ayrıca bölünmüştür. Bu tabloya göre Halep, Rakka ve Beyrut ile bağlı bölgelerde yaşayan ve oralardan gelip geçen 14.950 Gayrimüslim vergi yükümlüsü vardı ve bunlardan 1.440'ı Antakya'da yaşamaktaydı. Toplamda 1.405 a'lânın 144'ü, 11.520 evsatın 1.152'si, 2.025 ednanın 144 adedi Antakya'ya aitti. 1754 yılının cizye vergisinin aynı yılın Recep ayının ilk gününden itibaren toplanmasına karar verilmişti. Yükümlü olanlardan tahsil edilmesi gereken verginin toplanması için Halep Muhassılı Uzun Mehmet adlı kişi görevlendirilmişti. ⁹³⁵ 1751 ve 1754 yılları arasındaki toplam cizye evrak sayısı değişmemiştir.

1762 senesinde Antakya'da toplam 1.140 adet cizye evrakı tanzim edilmiştir. Bu belgelerin dağılımı, vergi mükelleflerinin gelir düzeyine göre belirlenmiş olup, Muharrem ayının başında toplanması planlanan cizye evrakının 114 adedi a'lâ, 912 adedi evsat ve 114 adedi ise edna olarak sınıflandırılmıştı. Bu vergi toplama görevi, Halep muhassıllı ve mütesellimi Hacı Mehmet Efendi'ye verilmişti. ⁹³⁶ Bu veriler ışığında, 1762 yılı cizye kayıtları, 1754 yılına kıyasla bir düşüş göstermişti. 1754 yılına göre Antakya'da a'lâ kategorisinde 30, evsat kategorisinde 240 ve edna kategorisinde 30 olmak üzere cizye evrakında toplamda 300 azalma gözlemlenmiştir. Bu düşüşün temel nedenlerinden biri ilgili kayıttan anlaşılmaktadır. Buna göre, bu tarihten (1762) yaklaşık 6 ay sonra Antakya'nın Suriye Köyü'nde yaşayan ahali “... *mezrû'âtımız dahî kalîl iken emhâl ve irâdımız ekall-i mine'l-kalîl olmağla ahvâlimiz bi'l-küllîyye perîşân ve kuvvet-i yevmiye muhtâc olub ...*” şeklindeki ifadeleriyle, ürünlerinin azaldığını, gelirlerinin düşüş gösterdiğini ve günlük ihtiyaçlarını karşılamakta dahi zorlandıklarını

⁹³³ AŞS 2 116-120/165 (17 Rebiülevvel 1148/7 Ağustos 1735).

⁹³⁴ AŞS 4 167-168/302 (6 Ramazan 1163/9 Ağustos 1750).

⁹³⁵ AŞS 5 105-107/183 (29 Rebiülevvel 1167/24 Ocak 1754); AŞS 5 105/182 (17 Cemaziyelahir 1167/11 Nisan 1754).

⁹³⁶ AŞS 7 24/45 (gurre-i Muharrem 1176/23 Temmuz 1762).

dile getirmişlerdi. Bu durum, artan borçları nedeniyle büyük bir ekonomik sıkıntı içinde olduğunu göstermektedir. Ahalinin ifadesine göre, ödemeleri gereken cizye ve avarız borçlarını karşılamakta güçlük çektikleri bir dönemde, vergi memurlarının baskıları neticesinde çoğu köy sakini başka yerlere göç etmek zorunda kalmıştı. Kalanların ise alacaklıların iddiaları nedeniyle halen hapiste olduğu ifade edilmişti. Bu zorlu koşullar altında, ahali, padişahın merhametine sığınarak, kendilerinden istenen borçların bir süreliğine ertelenmesini ve üzerlerindeki yükün kaldırılmasını talep etmişti. Ayrıca, bu hususta Antakya kadısı ve voyvodasına emir verilmesi arzında bulunmuşlardı.⁹³⁷ Bu belge, XVIII. yüzyıl Osmanlı taşrasındaki ekonomik buhranın ve merkezi yönetimin halkın taleplerine karşı duyarlılığının bir göstergesi niteliğindedir.

1763 (1177) senesi Antakya için belirlenen cizye evrakı önceki yıla kıyasla 60 adet artarak toplam 1.200 adet olarak tanzim edilmişti. Bunların 120 adeti a'lâ, 960 adeti evsat ve 120 adeti ise ednaydı. Muharrem ayının guresinde toplanmaya başlanacak olan cizyenin tahsil işi yine Hacı Mehmet Efendi'ye verilmişti.⁹³⁸

1764 (1178) yılının Antakya'sı için cizye miktarı 1.200 evrak olarak belirlenmişti, ancak a'lâ, evsat ve edna grupları belirtilmemişti. Yine Muharrem ayının guresinde toplanmaya başlanacak olan cizyenin toplanması için görevlendirilen kişinin isim kısmı da belgede boş bırakılmıştı.⁹³⁹

1765 (1179) yılında Halep, Rakka ve Beyrut ile bağlı bölgelerde yaşayan ve gelip geçen 14.960 ehl-i zimmet vergi yükümlüsünün 1.200'ü Antakya'ya aitti. 14.960 evrakın 1406'sı a'lâ, 11.528'i evsat ve 2.026'sı edna grubundandı. Ancak bunlardan

⁹³⁷ AŞS 7 57/98 (29 Camaziyelahir sene 1176 (15 Ocak 1763). 18. yüzyıl Osmanlı taşrasındaki ekonomik buhranın nedenleri arasında, Antakya örneğinde görüldüğü üzere, Suriye Köyü ahalisinin de belirttiği gibi, ürün azlığı “*mezrû'âtımız dahî kalîl iken*” en belirgin sorunlardan biriydi. Bu durum, iklim değişiklikleri, doğal afetler (kuraklık, sel vb.), yetersiz sulama sistemleri veya tarım tekniklerinin eskiliği gibi nedenlerden kaynaklanmış olabilir. Tarımsal üretimin düşmesi hem köylünün geçimini zorlaştırmış hem de devletin vergi gelirlerini olumsuz etkilemişti. Üretimdeki düşüşle birlikte gelirlerin azalması “*irâdımız ekall-i mine'l-kalîl olmağla*” vurgusuyla ifade edilmiş doğrudan bir sonuçtu. Halkın elindeki nakit para miktarının azalması, köylülerin ve kentlilerin günlük ihtiyaçlarını karşılamakta dahi zorlanmalarına ve mevcut vergi yükümlülüklerini yerine getirememelerine neden olmuştu. Cizye ve avarız gibi vergiler, zaten zor durumda olan halkın üzerindeki yükü daha da arttırmıştı. Gelirlerin yetersiz kalması, ahalinin borçlanmasına yol açmıştı ve bu borçlar zamanla ödenemez hale gelmişti. Borçların birikmesi, köylülerin topraklarını terk etmelerine veya hapse düşmelerine neden olarak ekonomik sıkıntıyı daha da derinleştirmişti. 18. yüzyılın ekonomik sorunları ve devletin bu sorunlara yaklaşımı için bkz. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötügen, 2014); Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türk İktisadî Tarihi (1500-1914)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019).

⁹³⁸ AŞS 7 123/205 (gurre-i Muharrem 1177/12 Temmuz 1763).

⁹³⁹ AŞS 8 4/12 (25 Muharrem sene 1178/25 Temmuz 1764).

kaçının Antakya’da olduğu belgede belirtilmemiştir. Antakya’nın cizye tahsili Hacı Hüseyin Ağa’ya deruhde olunmuştur.⁹⁴⁰

1802,⁹⁴¹ 1803,⁹⁴² 1804⁹⁴³ ve 1805⁹⁴⁴ yıllarında Halep, Rakka ve **Beyrut** ile bağlı bölgelerde yaşayan ve gelip geçen ehl-i zimmet vergi yükümlüsünün toplamında ve a’lâ, evsat ile edna gruplarına düşen evrak sayılarında da değişiklik olmamıştır.⁹⁴⁵ 14.960 vergi yükümlüsünün 1.100’ü Antakya’da yaşamaktaydı. 1.406 a’lânın 110’u, 11.528 evsatın 880’i ve 2.026 ednanında 110’u Antakya’da yaşayan vergi yükümlüsü zimmiye aitti. Antakya’daki tablo 1805 yılına kadar hiçbir değişime uğramamıştır.⁹⁴⁶ 1802’den 1816 yılına kadar Antakya’ya düşen cizye evrakını toplamakla görevli tahsildar Ali Ağa⁹⁴⁷ adlı kişi olmuştur. Ayrıca 1802 yılında tahsildar Ali Ağa tarafından Antakya’nın cizye vergisi 6.352,5 kuruş olarak kaydedilmişti.⁹⁴⁸ 1804 yılına ait Antakya’nın cizye vergisi ise yalnız 6.930 kuruş olarak tahsildar Ali Ağa tarafından Halep Cizye Hazinesi’ne teslim edilmişti.⁹⁴⁹ Aynı zamanda, tabloda her iki bölgede de “*evsat*” (orta düzey) sınıfındaki mükelleflerin açık ara en büyük grubu oluşturduğu görülmektedir. Bu, toplumun orta kesminin vergiye tabi Gayrimüslim nüfus içinde en kalabalık dilimi oluşturduğunu gösterir.

⁹⁴⁰ AŞS 8 107-108/147 (15 Muharrem 1179/4 Temmuz 1764); AŞS 8 57-59/84 (5 Zilhicce 1178/26 Mayıs 1765).

⁹⁴¹ AŞS 10 40-42/41.

⁹⁴² AŞS 10 92-93/99 (21 Şevval 1217/14 Şubat 1803).

⁹⁴³ AŞS 10 141-142/155 (14 Zilkade 1218/25 Şubat 1804).

⁹⁴⁴ AŞS 10 185-186/200 (16 Zilhicce 1219/18 Mart 1805).

⁹⁴⁵ 1806, 1807, 1809 ve 1810 tarihli cizye beratlarına bakıldığında da bu tablonun değişmediği anlaşılmaktadır bkz. AŞS 11 31-32/47 (Zilkade 1220/Ocak 1806); AŞS 11 60-61/106 (3 Zilkade 1221/12 Ocak 1807); AŞS 12 37-38/66; AŞS 12 64-65/117.

⁹⁴⁶ Bkz. AŞS 10 94/100 (gurre-i Muharrem 1218/23 Nisan 1803); AŞS 10 144/157; AŞS 10 186/201. Antakya için de bu tablo 1813 yılına kadar değişmemiştir bkz.: AŞS 11 32/49 (gurre-i Muharrem 1221/21 Mart 1806); AŞS 11 58/103 (gurre-i Muharrem 1222/11 Mart 1807); AŞS 12 10/20 (gurre-i Muharrem 1223/28 Şubat 1808); 39/70 (gurre-i Muharrem 1224/16 Şubat 1809); 63/114 (7 Muharrem 1225/12 Şubat 1810); AŞS 13 17/21 (gurre-i Muharrem 1226/26 Ocak 1811); AŞS 13 52/75 (gurre-i Muharrem 1227/16 Ocak 1812); AŞS 13-1 12/16 (gurre-i Muharrem 1228/4 Ocak 1813). Ancak “1229 senesine mahsuben Muharrem-i gurreinde” (24 Aralık 1813) toplanmasına karar verilen cizye beratında Antakya için toplam 2.280 vergi yükümlüsü tanzim edilmiştir. Bunun 240’ı a’lâ, 1.920’si evsat ve 120’si edna sınıfındandır (AŞS 13-1 56/92). 1816 yılında ise 1.200 vergi yükümlüsü kaydedilmiştir (AŞS 14 72/83 29 Zilhicce 1231/20 Kasım 1816).

⁹⁴⁷ AŞS 10 43/43; AŞS 10 94/101; AŞS 10 144/157-158; AŞS 10 186/201; AŞS 10 187/203; AŞS 11 32/49; 58/103; AŞS 12 10/19-20; 39/70; 63/114; 85/151; 91/174; 93/182; AŞS 13 52/75; AŞS 13-1 12/17; AŞS 13-1 56/92; AŞS 14 72/83 (29 Zilhicce 1231/20 Kasım 1816).

⁹⁴⁸ AŞS 10 196-197/223 (25 Rebiülevvel 1217/26 Temmuz 1802).

⁹⁴⁹ AŞS 10 190/209 (19 Rebiülahir 1219/28 Temmuz 1804).

4.9.1.1.Cizye Miktarı ve Ödemesi (Altın, Kuruş, Akçe Hesabı)

XVIII. yüzyıl Osmanlı idaresinde cizye vergisi, Hanefi hukuk prensiplerine uygun olarak kişinin gelir düzeyine göre belirlenen bir yapıya dönüştürülmüştü.⁹⁵⁰ Bu değişiklik, daha önceki dönemlerde uygulanan ve bazen ödeme gücünü aşabilen sabit cizye miktarının yerine, Gayrimüslim tebanın mali kapasitesine göre daha adil bir vergilendirme sistemi tesis etmeyi hedeflemiştir. Anılan döneme ait cizye beratlarında belirtilen ve kişi başına düşen cizye miktarları, mükelleflerin gelir düzeyine göre aşağıdaki şekilde sınıflandırılmıştır:

Tablo 14. Cizye Oranındaki Değişim Tablosu (1709-1805)

Servet Kategorisi ve Vergi Miktarları				
Yılı	Altın (Kişi başına)	Kuruş (Kişi başına)	Maişet için alınan (Kişi başına-Para)	Taksit Sayısı
1709	4/2/1 eşrefi altın	-	12/9/6 (+1 ücret-i kitabet)	4
1736	4/2/1 zer-i mahbub	300 akçe	12/9/6 (+1 ücret-i kitabet)	4
1751	4/2/1 zer-i mahbub	11/5,5/2,5+1 rub'	12/9/6 (+1 ücret-i kitabet)	4
1754	4/2/1 zer-i mahbub	11/5,5/2,5+1 rub'	12/9/6 (+1 ücret-i kitabet)	4
1765	4/2/1 zer-i mahbub	11/5,5/2,5+1 rub'	12/9/6 (+1 ücret-i kitabet)	4
1802	-	11/5,5/2,5+1 rub'	12/9/6 (+1 ücret-i kitabet)	4
1803	-	11/5,5/2,5+1 rub'	12/9/6 (+1 ücret-i kitabet)	4
1804	-	12/6/3	12/9/6 (+1 ücret-i kitabet)	4
1805	-	12/6/3	12/9/6 (+1 ücret-i kitabet)	4

Tablonun tamamında cizyenin servet kategorilerine göre kademelendirilmiş olduğu görülüyor. Bu durum XVIII. yüzyılın başından itibaren Osmanlı maliyesinin cizye yükümlülüğünü hanefi fıkıh prensiplerine uygun olarak ödeme gücüne göre belirleme politikasını istikrarlı bir şekilde sürdürdüğünü gösteriyor.

1709 yılına ait cizye beratında, cizye mükelleflerinin üç sınıfa ayrıldığı ve sınıfın farklı miktarda “*zerr-i mahbub*” ödemesi gerektiği belirtilmiştir. Buna göre a'lâdan 4 eşref, evsatdan 2 ve ednadan 1 eşref altın alınacağı kaydedilmişti. Ayrıca maişet ücreti olarak a'lâ olanlardan 12, evsattan 9 ve ednadan da 6 para ve her bir varaktan bir paranın dahi muhasebeci ve katiplere “*ücret-i kitabet*” olarak alınacağı bildirilmişti. Femanda adı geçen eyaletlerin her beldesinde, her köyünde ve kazasında yerleşik ya da oralarda geçici bulunan zimmîlerin hiçbir ferdi hariç kalmamak üzere cizyeleri alınacak ve cizye ödemelerinin değerinin bilinmesi için esnaf-ı selaseden her bir ferde, devletin mührüyle mühürlenmiş bir kağıt verilecekti. Görevliler topladıkları her miktar cizyeyi hazineye teslim edecekti ve muhasebesi görüldüğünde, “*harc-ı ruz*” adı altında muhasebecisinin hiçbir şekilde içerisinden masraf namına 1 akçe dahi almaması

⁹⁵⁰ Bkz. AŞS 2 116-120/165; AŞS 4 167-168/302; AŞS 5 105-107/183; AŞS 8 57-59/84; AŞS 10 40-42/41, 92-93/99, 185-186/200; AŞS 11 31-32/47, 60-61/106; AŞS 12 37-38/66, 64-65/117.

şartıyla, ancak teslim ettiği evrakın a'lâ olanlarından 12, evsatından 9 ve ednasından 6 para olarak kendisine maişeti verilecekti. Ayrıca her bir varaktan 1 paranın dahi muhasebeci ve katiplere “*ücret-i kitabet*” namına verileceği kaydedilmişti. Cizye ödemelerinin ise Gayrimüslim tebaadan gelip geçen ve bir defada ödeme gücü olanlar dışında, 4 taksitte toplanıp tahsil edileceği ve cizyedarların da taksit şartlarına uyarak vergilerini zamanında hazineye teslim etmeleri gerektiği vurgulanmıştır. Cizye tahsili için ilk taksit “*Ramazan-ı şerifin 15'i*”, 2. ve 3. taksit “*Rebiülevvelin 15. günü*”, 4. taksit “*Cemaziyelahirinin 15. günü*” olarak belirlenmiştir. Cizye yükümlüleri, vergi ödeme süreçlerinde tembellikten kaçınmaları ve belirlenen taksit tarihlerine uyarak ödemeleri zamanında yapmaları yönünde uyarılmışlardı. Cizye ödemelerinin sicile kaydedilmesi gerektiği konusunda kadıların titiz davranması gerektiği vurgulanmış ve sonrasında “... *bade sicile sebt için muhakemedar dekarında kadılar dahi bir nesne talep etmeyüp*” ifadesiyle, kayıt işlemleri için kadıların ek ücret talep etmemeleri gerektiği belirtilmişti.⁹⁵¹

1736 yılı için yine cizyedarlar fakir-i muhtemelinden (durumu iyi olmayan esnaftan) 1 zerr-i mahbub ve vasat-ül-hâl (orta halli) olanlarından 2 zerr-i mahbub ile zahîrî'l-gına muksîr (zengin) olanlarından 4 zer-i mahbûb almakla görevliydi. Zer-i mahbub bulmakta zorluk yaşayan mükelleflerin her bir zerr-i mahbub yerine 300 akçe ödemesine imkan tanınmıştı. Bu durumdaki 300 akçelik ödemeler beratlarda zer-i mahbub olarak işlenmiştir. Bunun yanında cizye ile birlikte cizye toplama masrafları için maişet ücreti olarak a'lâ olanlarından 12, evsatından 9 ve ednasından 6 para olarak ve her bir varaktan 1 para dahi katip ve muhasebeci için ücret-i kitabet ödenmesi gerekmektedir. Bu yıldaki İran seferi gerekçe gösterilerek devlet masrafının yüksek olduğu vurgulanmıştı. Bu sebeple cizye toplayacak olan cizyedarlara bir sonraki yıl için bir kısım ödemeyi peşin yapması emredilmişti. Ancak bu sebepten ahaliden fazla tahsilat yapılmaması hatırlatılmıştı. Ahaliden “*bir akçe ve bir habbe alınmayub*” buna uymayan cizye memurlarının ziyadesiyle cezalandırılması emredilmişti. Ahaliden bu paranın 4 taksit şeklinde alınmasına ruhsat verilmişti. Taksit imkanı sadece ahaliye değil, cizye memurlarına da tanınmıştı. Onlar, topladıkları parayı bu surette hazineye göndereceklerdi.⁹⁵²

⁹⁵¹ AŞS 1 139-141/387.

⁹⁵² (... iş bu sene-i mübarekede şark cânibi seferi takribiyle hazine-i amiremin masarif-i kesiresi olub ziyadece hazine tedariki mühim ve muktezî olmağla hadd ü i'tidal üzere cizyedarlardan birer mikdar peşin alınub ve maişeti baki ve sair bahane ile bir akçe ve bir habbe alınmayub ve aldirulmayub ancak

1751 yılında şer'i usullere uygun olarak, halk arasında yine aynı üçlü sınıflandırma hesabıyla 1/2/4 zer-i mahbub alınacaktı. Zer-i mahbub temininde zorluk yaşayanlardan, rayic bedelleri yani o dönemde geçerli olan akçe veya para olarak zer-i mahbub hesap üzere a'lâdan 11 kuruş, evsatdan 5,5 kuruş ve ednadan 2,5 kuruş 1 rub' olmak üzere "... *ecnas-ı nukûddan ne gûna akçe getirürlerse halisü'l-ayyar ve ve tam 'ül-vezn olanların râyic olduğu vech üzere müdevver-i cedit İstanbul altını dört yüz kırkar akçeye ve zer-i mahbûb ile zincir gülli mısır altını üç yüz otuz akçe ve tuğralı Mısır altını üç yüz on beş akçeye ve tuğralı sağ parenin her kırk adedi bir guruş hesabıyla alınıp cizyeleri bu vecihle cibayet ve tahsîl ...*" edilecek şekilde ödeme yapılabilecekti. Yine maişet ücreti olarak esnaf-ı selase üzere 12/9/6 para ve ücret-i kitabet olarak da 1 para verilecekti.⁹⁵³

1754⁹⁵⁴ ve 1765 yıllarında da cizye aynı usul ile alınmıştır, ancak 1765 yılında "*müdevver cedit İstanbul altını*" 440 akçeden 465 akçeye çıkartılmıştı.⁹⁵⁵ Cizye taksitlendirmesi 1754 yılına kadar aynı idi, öte yandan 1765 yılında ehl-i zimmettin gelip geçenleri ve ödeme gücü olanlarının dışında, fakir durumdakilerden 4 taksitte toplanabileceği kayda geçirilmişti. Bundan sonraki cizye beratlarında cizye tahsili bu usul üzere sürdürülmüştü.

1802 ve 1803 yıllarında bu üç sınıfın a'lâ olanlarından 11 esedi kuruş, evsat olanlarından 5,5 ve edna olanlarından 2,5 kuruş 1 rub' alınması cari idi. Esedi kuruş temininde güçlük çekenlerden nakit paranın hangi cinsinden getirirlerse, ayarı halis ve tartısı tam olanların rayic olduğu üzere "*İstanbul findık altını*" 7 kuruş, "*İstanbul zer-i mahbub*" 5 kuruş, "*Mısır zer-i mahbub*" 4 kuruş, "*Mısır findık altını*" 6 kuruş ve "*tuğralı sağ paranın*" 40 adedi 1 kuruş hesap üzerinden işlem görecekti. Maişet ve kitabet ücretinde bir değişiklik olmamıştı.⁹⁵⁶

cizye cibâyeti deruhde idenler dahi şurût-u beratdan haric bir akçe ve bir habbe almak ve re'aya fukarasına bir gûnâ zulm ve te'addi eylemek ihtimali olur ise bilâ-emân cezaları tertib olunmak üzere hatt-ı hümayun itaat makrûnum sadır olub mâl-ı cizye dahi kendilerinden dört taksit ile tahsil olunmak üzere olmağla cizyedarlar dahi re'aya fukarasından def'aten taleb ve tahsil ile ve şurût-u beratdan ziyade metalibe ve rencide eylemeyüb ayende ve revende ve def'aten edaya kudreti olanlardan maadası dört taksit ile cem' ve tahsil eyleyeler cizyedarlar dahi mal-ı cizyeyi dört taksit ile eda eyleyüb taksit şurûtu üzere vakt ü zamanıyla hazine-yi amireme teslim eyledikten sonra anlardan dahi def'aten taleb olunmaya ...) AŞS 2 116-120/165.

⁹⁵³ AŞS 4 167-168/302

⁹⁵⁴ AŞS 5 105-107/183.

⁹⁵⁵ AŞS 8 57-59/84.

⁹⁵⁶ AŞS 10 40-42/41; AŞS 10 92-93/99.

Halep kadısı ve cizyedarına hitaben yazılan bir fermanla, devletin seferler ve ocaklar (askeri birlikler) için yaptığı harcamaların artması ve buna karşılık gelirlerin yetersiz kalması nedeniyle 1219 senesinin Muharrem ayının ilk gününden (12 Nisan 1804) itibaren cizye vergisine zam yapılmasına karar verilmişti. Bu zam, cizye evrakının türüne göre a'lâya 40 para, evsata 20 para ve ednaya 10 para şeklinde yansımıştı.⁹⁵⁷ Bu nedenle 1804 yılında a'lâdan 11 esedi kuruş yerine zamlı olarak 12 esedi kuruş, evsattan 5,5 kuruş yerine 6 kuruş ve ednadan 2,5 kuruş 1 rub' yerine 3 kuruş alınacaktı. Esedi kuruşu bulmakta zorluk çekenler, nakit paranın hangi türünden getirirlerse, ayarı halis ve tartısı tam olanlarını geçerli bedel üzerinden yine "*İstanbul findık altını*" 7 kuruş, "*İstanbul zer-i mahbub*" 5 kuruş, "*Mısır zer-i mahbub*" 4 kuruş, "*Mısır findık altını*" 6 kuruş ve "*Tuğralı sağ paranın*" 40 adedi 1 kuruş olarak ödeyeceklerdi. Maişet ve kitabet ücreti de, 12/9/6 ve 1 para olarak aynı miktarda devam etmişti.⁹⁵⁸ Böylece 1804 yılına ait Antakya'nın mal-ı cizyesi olarak ((a'lâ 110x12)+(evsat 880x6)+(edna 110x3)) 6.930 kuruş, tahsildar Ali Ağa tarafında Halep Cizye Hazinesine teslim edilmişti.⁹⁵⁹

1805 yılında cizye için benzer durum devam etmiş olup, sadece "*İstanbul findık altını*" 7 kuruştan 8'e, "*İstanbul zer-i mahbub*" 5 kuruştan 5,5'e ve "*Mısır zer-i mahbub*" 4 kuruştan 4,5'e yükselmişti.⁹⁶⁰

Tabloda dikkat çeken en önemli değişimlerden biri, kuruşun vergi tahsilatında artan rolüdür. 1709 yılında sadece altın üzerinden ifade edilen cizye miktarlarının, 1736 yılından itibaren kuruş cinsinden de belirtilmeye başlanması, Osmanlı ekonomisinde nakdi işlemlerin ve kuruşun öneminin arttığına işaret etmektedir. Tablonun tamamında taksit sayısının 4 olarak sabit kalması, cizyenin yıl içinde belirli dönemlerde düzenli olarak tahsil edildiğini göstermektedir. Bu, hem mükellefler için bir ödeme kolaylığı sağlamakta hem de devletin gelir akışını planlamasına yardımcı olmaktaydı. Ayrıca, "*ücret-i kitabet*" olarak ek 1 kuruş/para alınması, vergi tahsilatı sürecindeki (kayıt tutma, belge düzenleme vb.) maliyetlerin mükellefe yansıdığını ortaya koymaktadır.

1709'dan 1765'e kadar altın cinsinden cizye miktarlarının (4/2/1 zer-i mahbub) büyük ölçüde sabit kaldığı görülmektedir. Bu durum, bu dönemde altının değerinde

⁹⁵⁷ AŞS 10 143/156.

⁹⁵⁸ AŞS 10 141/155.

⁹⁵⁹ AŞS 10 190/209 (19 Rebiülahir 1219/28 Temmuz 1804).

⁹⁶⁰ AŞS 10 185-186/200.

büyük bir dalgalanma olmadığını ya da devletin altın bazlı cizye tarifesini değiştirmek istemediğini düşündürür. Kuruş cinsinden cizye miktarları 1736-1803 yılları arasında 11/5,5/2,5 kuruş+1 rub' olarak sabit kalmıştır. Ancak 1804 ve 1805 yıllarında a'lâ, evsat ve edna kategorilerinin 12/6/3 kuruşa çıkması, bu dönemde devletin artan mali ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla cizye oranlarında küçük artışlara gittiğini veya ekonomik koşulların bu artışı gerektirdiğini düşündürmektedir.

4.9.1.2.Cizye Yükümlülüğünün Kapsamı

Cizye, Osmanlı Devleti'nde 14-75 yaş aralığındaki Gayrimüslim⁹⁶¹ erkeklerden alınan bir vergi türü olup bu verginin alınabilmesi için bazı koşulların sağlanması gerekiyordu. Kişinin evi, evdeki eşyası, hayvanları ve hububat, şarap gibi mahsullerin toplam değeri 300 akçeyi bulmalıydı. Osmanlı, maddi gücü bu değer altında olan zimmîlerden hiçbir şey almadığı gibi⁹⁶² çocuk, kadın, kör, mâlul, işsiz ve fakir kimseler⁹⁶³ ile köleler, dilenciler ve bağışlarla geçinen rahipleri de cizye vergisinden muaf tutmuştur.⁹⁶⁴

Cizye tahsilatında, hem merkezi yönetim hem de yerel yetkililer için en sık karşılaşılan sorun, mükelleflerin öne sürdüğü muafiyet talepleri ve iddiaları olmuştur. XVIII. yüzyılın başlarından itibaren, cizye muafiyetlerine dair uygulamalar ve düzenlemeler yeniden ele alınmıştı. Bu dönemde, muafiyet taleplerinin değerlendirilmesinde daha detaylı ve titiz bir yaklaşım benimsenmişti. Gayrimüslim din adamları da avam gibi cizye ödemekle yükümlü tutulmuşlardı. 1709-1805 yılları arasında ilan edilen düzenlemelerde⁹⁶⁵ “... bazı esbaba binâen defterden (ihraç) ifraz ve maktu'a olanlar ve gerek Rahib ve Patrik ve Kasîs (keşiş, rahip) ve bir tarik ile ellerine berat alub tercümanlık ve müsellimlik ve mu'afiyet iddiâsında olanlar bi'l-cümle ref” olunduğu belirtilmişti. Bu nedenle 1709 yılında kayıt altına alınan cizye beratında “ruhbandan cizye alınmaz” ibaresiyle halk arasında dolaşan şayanın izahına

⁹⁶¹ Nedkoff, “Osmanlı İmparatorluğunda Cizye”, 621.

⁹⁶² Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda Reâyâdan Alınan Vergi ve Resimler”, 494.

⁹⁶³ İnalçık, “Osmanlılar'da Cizye”, 46; Yelda Demirağ, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşayan Azınlıkların Sosyal ve Ekonomik Durumları”, *OTAM*, 13 (1 Mayıs 2002), 18-19.

⁹⁶⁴ Nedkoff, “Osmanlı İmparatorluğunda Cizye”, 611.

⁹⁶⁵ AŞS 1 139-141/387; AŞS 2 116-120/165; AŞS 4 167-168/302; AŞS 5 105-107/183; AŞS 8 57-59/84; AŞS 10 40-42/41; AŞS 10 92-93/99; AŞS 10 141/155; AŞS 10 185-186/200. 18. yüzyılda benzer beratlar Adana ve Girit'e de gönderilmiştir. Bkz. Yılmaz Kurt, “Osmanlılarda Cizye Toplanmasında Karşılaşılan Güçlükler”, *XIX. Türk Tarih Kongresi* (3-7 Ekim 2022), (Ankara: TTK, 2024), 3/11-32; Ayşe Nükhet Adıyeke, “18. Yüzyılda Girit'te Cizye Uygulaması ve Toplumsal Etkileri”, *Belleten* 81/290 (1 Nisan 2017), 135-158.

kalkışmaları, vergiden muafiyet arayışında olanların başvurduğu bir yöntem olarak görülmüştür. Bununla birlikte cizyeden muaf olacak kişiler “... *sabî ve zâhiru’l-ginâ olmayub Pîrû fânî ve amel-mande olunub kâr u kesbe iktidârı olmayanlardan ...*” şeklinde belirtilmiştir.

Kimi mükelleflerin, cizye ödeme yükümlülüğünden kaçmak amacıyla çeşitli hilelere başvurdukları ve üzerlerine düşen cizyeyi vermemek için zorluk çıkardıkları olmuştur. Bunlardan bazıları evlerini ve arazilerini terk ederek nüfuzlu kişilerin himayesine girmişlerdi. Bu nedenle “... *ahâlî-i vilâyetden bazı zî-kudret kimesnelerin bağ ve bağçe ve çiftlik ve değirmen ve mandıralarında çoban ve ner oğlanı namıyla ve sair bahane ile ...*” zimmîleri istihdam edip cizyelerini verdirmemeye çalışanlar ile cizye sınıfını değiştirerek bir alt sınıftan “*a’lâya müstehak iken evsat ve evsata müstehak iken edna*” olan bir cizye kağıdı edinmeye çalışanlar olmuştur. Bunun için “... *bazı re’âyâ sâkin olduğu kasaba ve kurâsında mukîm ve mütemevvil a’lâ veyâhud evsat-ı mütehavvil iken a’lâ ve evsat cizyesin virmemek için civârlarında vâkî’ âhar kazâ cizyedârlarından hîle ile evsat veyahud ednâ kâğıdı*” alma yoluna başvurmuşlardı. Bu şekilde devleti zarara uğratmaya çalışanların tespit edilmesi halinde bunlara mülk ve emlakı dikkate alınarak esnaf-ı selasenin hangi sınıfından olur ise ona göre cizye evrakı verilecekti. Ancak görevlilerden de bu gerekçeyle, yani cizye mükellefinin sahte girişimini mazaret göstererek ahaliye zulmetmemeleri istenmişti. Bazı köy ve mahallelerin “*koçbaşı*” olarak tabir edilen temsilcileri, kendilerine isabet eden cizyeyi ödemekten imtina etmek üzere buldukları bir yöntem olan “*toptan*” evrak alıyorlardı. Cizyeyi reayanın gelirine göre dağıtmayıp, yoksul halkın daha fazla vergi yükü altında kalmasına neden oluyorlardı. Durumu bir istismar olarak kabul eden Osmanlı yöneticileri, ahaliye bir yük ve zulüm olduğunu belirterek bu usulü men etmişlerdi. Ayrıca cizyelerini toplamakla görevli memurların doğruluk yolundan ayrılmayıp tam bir dürüstlikle hareket ederek yoksul halktan “... *ma’îşet ve zahire ve kâtibiyye ve sarrafiyye ve kolcı akçesi nâmıyla bir habbe ...*” talep etmemeleri ve aynı şekilde kadı ve naiblerin de cizyedarların yanında görevliyken kendi nam ve hesaplarına “*harc-ı mahkeme*” adıyla ücret talep etmemeleri buyrulmuştu. Kadıların ve naiblerin buna rağmen davranışları olursa bu durum kayıt altına alınarak İstanbul’a bildirilecekti. Bununla birlikte beratlarda mugayir eylemde bulunan yani “*celb-i mal*” sevdasıyla gereğinden fazla tahsilat yapan kadılar, voyvodalar, köy zabıtları ve vilayet

sakinlerinden görevli kimseler bu cürümlerinden ötürü isimleri ve rüsumlarıyla İstanbul'a bildirilecekti ve bunlar cezalarını çekeceklerdi.

Cizye vergisinin tahsilat süreci, belli bir usule bağlanarak sonlandırılmıştı. Buna göre, yükümlülüğünü yerine getiren Gayrimüslimlere, yaptıkları ödemeyi teyit eden mühürlü bir belge (makbuz) verilmesi esası getirilmişti. Tahsil edilen cizye miktarları, cizyedarlar tarafından özenle tutulan müstakil defterlere kaydedilmişti. Bu defterlerde, mahalle, kasaba ve köylerdeki sakinler dahil olmak üzere, gelen giden tüm mükelleflerin isim ve resimleri belirtilmişti. Bu kayıtlar, merkezi denetim ve muhasebe amacıyla Cizye Muhasebesi Kalemi'ne teslim edilmek üzere İstanbul'a nakledilmişti. Cizyedarların memuriyetle ilişkili olarak kaza ve nahiyeye dağıttıkları evrak, yerel düzeyde görevli olan kolcular tarafından mühürlenmişti ve eşgalsiz kağıtlar kullanılmayarak sahteciliğin önüne geçilmeye çalışılmıştı. Ayrıca olası şüphe durumlarında karşılaştırma yapılması amacıyla, bu evrak Cizye Kalemi'nde saklanan ve mühürlü olan asıl kayıtlarla uyumlu olacak şekilde muhafaza edilmişti. Bu kayıt ve şartların yerine getirilmesinde, herhangi bir aksaklığa mahal vermemek adına azami özen gösterilmesi zorunlu kılınmıştı.

4.9.2.Diğer Vergiler

Gayrimüslimler, cizyenin yanı sıra farklı vergi yükümlülüklerine tabi tutulmaktaydı. Bu vergiler, devletin Gayrimüslimlerin belirli ekonomik faaliyetleri veya kendilerine tanınan özel izinler karşılığında koyduğu düzenlemelerdi. Osmanlı Devleti'nin, reayayı prensip olarak korumayı amaçladığı, yasadışı vergi uygulamalarıyla reayanın ezilmesini önlemek için yetkililere uyarılar yaptığı arşiv belgelerinde görülmektedir.⁹⁶⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nda kırsal ve kentsel alanlarda yaşayan zimmîler, şer'i vergilere ek olarak örfi vergilere de tabi tutulmaktaydı. Bu vergiler, miktar ve tür olarak çeşitlilik göstermekteydi. Vergi miktarları, uygulandığı bölgeye ve döneme göre farklılık arz edebildiği gibi, bazı örfi vergiler yalnızca belli coğrafi alanlara özgü olabilmekteydi. Zira bu vergilerin önemli bir bölümü, fetih öncesi dönemlerden devralınan eski usule dayanıyordu. Temel olarak zimmîlerin ödediği örfi vergiler ile Müslümanların ödedikleri örfi vergiler arasında belirgin farklılıklar yoktu.⁹⁶⁷

⁹⁶⁶ Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, 268-271.

⁹⁶⁷ Soykan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler*, 170-171.

Sicil kayıtlarında bulunan vergi çeşitleri arasında Antakya Gayrimüslimlerinin ödemekle yükümlü oldukları diğer vergilere de rastlanmıştır. Bunlar genellikle avarız vergisi⁹⁶⁸ olup bu gruba giren imdad-ı hazariyye⁹⁶⁹ türünden vergilerdi.

⁹⁶⁸ AŞS 7 57/98 (29 Camaziyelahir 1176/15 Ocak 1763).

⁹⁶⁹ AŞS 2 170-172/240; AŞS 2 178-180/250; AŞS 4 125-126/231, 158-159-160/289; AŞS 5 149-152/126; AŞS 7 16-17/37, 72-74/124; AŞS 8 12-14/23.

SONUÇ

“XVIII. Yüzyılda Antakya Gayrimüslimleri (Şer’iyye Sicillerine Göre)” adlı çalışma, Antakya’da sakin Ermeni, Rum ve Yahudi cemaatlerin yanı sıra imparatorluğun dahilinden ve haricinden ticaret amacıyla Antakya’ya gelmiş Gayrimüslim unsurları da kapsamaktadır. Araştırmanın temel kaynakları arasında dönemin şer’iyye sicilleri, müteferrik arşiv vesikaları, arşive dayalı araştırmalar, seyahatnameler, yabancı kaynaklar ve telif eserler bulunmaktadır. Bu çok yönlü kaynakça sayesinde, Antakya’daki Gayrimüslimlerin sosyal, kültürel, ekonomik ve dini yapısı resmedilmeye çalışılmıştır.

XVIII. yüzyılda Halep Eyaleti’ne bağlı kaza konumunda olan Antakya, köklü tarihi boyunca Yahudi ve Hristiyan topluluklara ev sahipliği yapmıştı. Antakya’daki Yahudi nüfusunun geçmişi, şehrin kuruluşuyla doğrudan bağlantılıdır. Şehir, MÖ 300 yılında I. Seleukos Nikator tarafından kurulmuştu ve Yahudi cemaatinin varlığı, Seleukos Nikator dönemine kadar geriye gitmektedir. Yahudiler şehrin ilk yerleşimcileri arasında yer almaktaydı. Seleukos Nikator’un uyguladığı nüfus politikaları, Antakya’daki Yahudi nüfusunun gelişiminde etkili olmuştu. Antakya aynı zamanda Hristiyanlığın önde gelen merkezlerinden biri olarak da bilinir. Yahudi geleneklerinden ayrılan bu yeni topluluk, ilk defa burada “Hristiyan” adını almıştır. Aziz Petrus’un, Aziz Pavlus’un ve Barnabas’ın burada Hristiyan misyonunu sürdürmeleri ve Aziz Petrus’un Kudüs dışında ilk kiliseyi inşa etmesi Antakya’yı Hristiyanlar için önemli kılmıştır. Antakya, Hristiyan dünyasının kurumsal yapılanmasında merkezi bir rol üstlenmişti. Daha sonra teşekkül eden Roma, İskenderiye, İstanbul ve Kudüs gibi patrikliklerle birlikte, beş ana patriklik merkezinden biri olarak kabul edilmiştir. Bu tarihsel gelişim, Antakya’nın Hristiyanlığın tarihi ve teolojik evrimindeki ayrıcalıklı ve müstesna konumunu sağlamlaştıran temel faktördür.

MS 70 yılında Titus tarafından Kudüs’ün yıkılmasının ardından, buradaki cemaat dağılmıştı ve cemaatin bir kısmı Antakya’ya göç etmişti. Bu göç dalgası, Antakya’daki Hristiyan nüfusun artmasına neden olmuştu ve şehir, Hristiyan dünyası için canlı bir misyonerlik merkezi haline gelmişti.

636 yılında gerçekleşen Yermük Savaşı’nın ardından Antakya, Müslümanların yönetimine girmişti ve şehirde İslam dönemi başlamıştır. Hristiyanlık, Musevilik ve İslamiyet olmak üzere üç İbrahimî dinin bir arada bulunduğu Antakya’ya Abbasiler

döneminde Türk yöneticiler atanmıştı, böylece IX. ve X. yüzyıllarda Antakya ve çevresine Türk nüfus yerleşmeye başlamıştı. 1098 yılında Haçlılar tarafından ele geçirilen Antakya, Moğol istilası sırasında birçok Hristiyan ve Müslüman'a sığınak olmuştu. Bu durum şehir nüfusunun artmasıyla sonuçlanmıştı. 1268 yılına kadar şehirde daha çok Hristiyan hanedanları hüküm sürmüştü. Bu tarihte, Sultan Baybars döneminde Memlükler'in hakimiyetine giren Antakya'daki Hristiyan halk esir alınarak başka bölgelere göç ettirilmişti. Bu zorunlu göç Antakya'nın Gayrimüslim nüfustan yoksun bir yapıya sahip olmasına neden olmuştu. Böylece, şehrin demografik yapısı, bu süreçte yoğun olarak bölgeye yerleştirilen Türkmenler lehine değişmişti.

1516 yılında Osmanlı egemenliğine giren Antakya'nın 1526-1570 yılları arasındaki tahrir kayıtlarına göre, Antakya şehir merkezinde ve Antakya Nahiyesi'nde Gayrimüslim nüfus bulunmamaktaydı. Ancak, XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Yahudi ve Hristiyanların Halep ve diğer bölgelerden gelerek şehre yerleştiklerine dair ifadeler tahrir defterlerinde yer almaktadır. 1526-1570 yılları arasında kazanın Gayrimüslim nüfus ortalamasının 6.500-7.000 kişi arasında olduğu tahmin edilmektedir. Şehir merkezindeki Gayrimüslim nüfusun varlığına dair ilk kayıt 1678 yılına aittir. Bu yıl, şehir merkezindeki 10.302 kişilik nüfusun sadece 66'sını Gayrimüslimler oluşturmaktaydı. Bu Gayrimüslimler, Müslümanlarla birlikte Kantara, Mahsen, Sofular, Şirince ve Tut mahallelerinde ikamet etmişti. Kazanın tahmini toplam nüfusu ise 31.374 kişi olup bunun 1.482'sini Gayrimüslimler oluşturmaktaydı.

1694 yılına ait cizye defterindeki vergi mükellefleri esas alınarak yapılan dolaylı hesaplamalara göre, şehir merkezindeki Gayrimüslim nüfus 1.140 kişi olarak belirlenmiştir. Ayrıca şehirde 240 Ermeni, 216 da Yahudi bulunmaktaydı. Antakya'ya geçici olarak gelen 60 Gayrimüslimin katılımıyla, şehir merkezindeki toplam Gayrimüslim nüfus 1.656 kişi olmuştur. Bu nüfus, Kastel, Sofulu, Günlük ve Habib-i Neccar, Sarı Mahmud, Şenbek, Mahsen, Cami-i Kebir, Kantara, Mukbil, Tut ve Dörtayak mahallelerinde ikamet etmişti. Bu mahalleler arasından Kastel, Sofulu, Günlük ve Habib-i Neccar mahallelerinin en fazla Gayrimüslim nüfusa sahip olduğu, buna karşın Dörtayak ve Tut mahallelerinin en az Gayrimüslim nüfus barındırdığı tespit edilmiştir. 1678 yılında Antakya şehir merkezinde 66 olan Gayrimüslim nüfus, 1694 yılında 1.656'ya yükselmiştir. Bu kısa süredeki kayda değer artış, doğal nüfus artışından ziyade Halep ve çevresinden gelen tüccar ve zanaatkarların göçüyle ilişkilendirilmektedir. 1694 yılında kazanın toplam Gayrimüslim nüfusu 3.426 kişiydi.

Böylece, XVII. yüzyılın ikinci yarısında Gayrimüslim nüfusun 1.482-3.426 arasında olduğu tespit edilmektedir.

Antakya ve çevresi için XVIII. yüzyıla ait cizye defterlerinin bulunmaması nedeniyle bu döneme dair Gayrimüslim nüfusun tahmini için sicillerdeki cizye kayıtları temel alınmıştır. Bu verilere göre, 1709'da kazanın toplam nüfusu 26.868 kişi olarak hesaplanmıştı. Bu nüfusun 19.668'ini Müslümanlar, 7.200'ünü Gayrimüslimler oluşturmuştu. 1754 yılında, 24.220 kişi olarak belirlenen nüfusun 15.580'ini Müslümanlar, 8.640'ını Gayrimüslim tebaa teşkil etmekteydi. 1762 yılında ise toplam tahmini nüfus 27.238 kişi olup, bunun 20.398'i Müslümanlardan 6.840'ı Gayrimüslimlerden mürekkepti. 1754 yılına kıyasla Gayrimüslim nüfusunda 1.800 kişilik bir azalma görülmektedir. Bunun nedeni, Antakya'nın Suriye Köyü'nde yaşayan halkın bu dönemde gelirlerinin düşmesi ve ekonomik zorluklar nedeniyle cizye ve avarız vergilerini ödemekte zorlanmalarıydı. Ayrıca, vergileri tahsil eden memurların baskısı yüzünden köy sakinlerinin çoğunun başka yerlere kaçtığı da belirtilmişti. 1763, 1764 ve 1765 yıllarında kazanın tahmini Gayrimüslim nüfusu 7.200 kişidir. Gayrimüslimlerdeki nüfus artışı bir yıl içerisinde cizye mükellefi yaşına ulaşan yeni bireylerin sayıma katılması ile açıklanabilir. Ancak, 1764 yılındaki kazanın toplam nüfusu 1762 yılına kıyasla 870 kişilik bir azalma göstermiştir. Bu halin, bölgede meydana gelen ve uzun süren veba salgınları ile depremlerden kaynaklandığı belgelerde ifade edilmişti. 1766 yılında Antakya ve İskenderun merkezli depremde yaklaşık 20.000 kişinin hayatını kaybettiği kaydedilmişti. Meydana gelen depremler veba salgınıyla birlikte, kazanın hem Müslüman hem de Gayrimüslim nüfusunda azalmaya neden olmuştu. 1678 ve 1764 yılları arasında bölge nüfusunda istikrarlı bir artış veya azalış saptanmamıştır. Bu husus, dönemsel olarak nüfus hareketliliğinin yaşandığına işaret etmektedir. Şehir nüfusu, 1754'te görülen belirgin düşüş dışında, genel olarak artış eğilimi göstermişken, kırsal nüfusta tam tersi olmuştur. Bu durum, XVIII. yüzyılda şehir nüfusundaki doğal artışın yanı sıra kırsal bölgelerden şehre doğru bir göç hareketliliğinin olduğunu da düşündürmektedir. Nüfus ticari canlılığın etkisiyle şehir merkezine doğru yoğunlaşmış olabilir ya da Osmanlı İmparatorluğu'nun genelinde ve Antakya Kazası'nın kırsal bölgelerinde meydana gelen eşkıyalık olayları ile beraberindeki ekonomik zorluklar (vergi borçları ve yoksullaşma) da göçü zorunlu kılmış olabilir. 1694'ten sonra Gayrimüslim nüfusu 1803 yılına kadar 3.426'dan 7.200'e yükselmişti, hatta bazı yıllarda 8.640'a ulaşmıştı. Bu sürekli artış eğilimi, bölgenin

Gayrimüslim topluluklar için ekonomik ve sosyal açıdan cazip bir merkez haline geldiğini göstermektedir. 1765’den 1802’ye kadar olan zaman diliminde Antakya’ya düşen cizye evrakı namevuttur. 1803 yılında ise tahmini Gayrimüslim nüfus 6.600 kişi olup, Antakya için bu sayı 1813 yılına kadar değişmemiştir. Bu azalışın nedeni, misyonerlik faaliyetlerinin yoğunlaşması sonucu bazı Gayrimüslimlerin kendilerini daha emniyette hissedecekleri başka bölgelere göç etmeye ikna edilmiş olmasıydı.

İncelenen dönemde Antakya’nın mahalle sayısının 1709 yılında 23 iken, 1736’da 36’ya yükseldiği tespit edilmiştir. Antakya’da mahalle sayısı 1743, 1749 ve 1762 yıllarında 30’un üzerinde seyretmişti, ancak 1754 ve 1764 yıllarında ise 30’un altına düşmüştü. Mahalle sayılarındaki bu değişiklikler, nüfus artışından ziyade, vergi toplama ve mali yükümlülükleri takip etme amacıyla “*mahallat defterleri*”ndeki düzenlemelerden kaynaklanmaktaydı. Bu düzenlemeler, mevcut mahallelerin bölünerek yeni yerleşim birimlerinin oluşturulmasıyla veya mahallelerin birleşmesiyle açıklanmaktadır. XVIII. yüzyılda Gayrimüslimler Kastel, Habib-i Neccar (Hristiyan-Yahudi), Günlük (Yahudi) Sofular, Cami-i Kebir, Şenbek ve Dörtayak, Mahsen (Yahudi-Hristiyan), Tabi-i Sofular, Havace Abdi, Rikabiye, Uncular, Kantara, Sarı Mahmud gibi nüfus yoğunluğu yüksek olan, beri taraftan da Kapu Bölüğü ve Mukbil gibi düşük yoğunluklu mahallelerde Müslümanlarla birlikte yaşamışlardı. Bu coğrafi birliktelik, komşuluk ve sosyal ilişkilerde yüksek düzeyde bir entegrasyona olanak tanımıştı, toplumsal etkileşimin sadece ekonomik alanla sınırlı kalmadığını göstermiştir. Ayrıca mahalle belirtilmemişse de şehir merkezinde Rum cemaatinin mevcut olduğu açıktır. Kırsal bölgelerde ise Kuseyr Nahiyesi’ne tabi Karsu, Ma’adele Ulya, Altınözü Nahiyesi’ne bağlı Suriye (Hristiyan-Ermeni) ve Süveyde Nahiyesi’ndeki Zeytuniye (Rum), Kebusiye, Yoğunluk, Hacı Habibli ile Telil-i Hambelas ve Liğvan köylerinde de zimmîler ikamet etmişti. Netice itibarıyla Antakya, tarihi boyunca sahip olduğu çok dinli karakteri sürdürmüştü, ancak demografik dengeler ve yerleşim örüntüleri, merkezi otoritenin kayıt tutma pratiklerinden yerel güvenlik sorunlarına kadar uzanan geniş bir yelpazedeki etkenlerle sürekli olarak yeniden şekillenmiştir.

XVIII. yüzyılda Antakya, Gayrimüslim cemaatlerin sosyal hayatta aktif olduğu, kültürel çeşitliliğe sahip bir merkezdi. Gayrimüslimlerin yaşam biçimleri, konut özellikleri ve hukuki pratikleri, Osmanlı idari yapısı ve dönemin sosyo-kültürel koşullarıyla şekillenmiştir. Gayrimüslimlerin hukuki işlemleri, genellikle kendi dini kurumları aracılığıyla yürütülmekle birlikte, isteğe bağlı olarak Şer’i mahkemelerde de

    mlenebiliyordu. Bu hukuki esneklik, özellikle Gayrimüslim kadınların mehir hakkı, nafaka, vesayet ve miras gibi konularda Şer'i mahkemelere baŗvurmasında etkili olmuŗtur. İslam miras hukukunun kadın ve kız çocukları lehine olan hükümleri, bu tercihin temel nedenlerinden biri olarak öne çıkmaktadır.

Antakya'daki Gayrimüslim ve Müslüman konutları, bölgesel ve iklimsel faktörlerin etkisiyle  killenmiŗ benzer mimari özellikler sergilemekteydi. Evler, Şer'iyeye sicillerinde sıklıkla “*menzil*” ve “*mesken*” terimleriyle anılmıŗ; bu yapılar genellikle tek veya iki katlı (*tahtânî* ve *fevkânî*) olarak inŗa edilmiŗtir. Antakya ev mimarisinin en belirgin ve merkezi unsuru, odaların ve servis birimlerinin (mutfak, hela, ahır)  evresindeki “*havuŗ*”tur (avlu). Avlularda su kuyuları (*bi'r-i m *'), bazen s s havuzları (*b rke*) ve meyveli/meyvesiz aŗa lar bulunmaktaydı. Seyyah Pococke'un da belirttiŗi gibi, deprem riski nedeniyle evler alçak ve hafif inŗa edilmiŗti. Aynı mahallelerde yaŗayan Müslüman ve Gayrimüslimlerin evlerinin fiyatında farklılıklar olduŗu söylenbilir. Ev fiyatlarının farklılaŗmasında mahalle faktörünün yanı sıra evin b y kl ŗ , avlusu, oda sayısı ve iŗlevselliŗi gibi özelliklerin etkili olduŗu anlaŗılmaktadır. Mülk satıŗları arasında evle birlikte d kk n, baŗ, bahçe, tarla ve arsa gibi taŗınmazlar da bulunmaktaydı. Tarımsal  retim alanlarının satıŗa konu edilmesi, Gayrimüslimlerin tarımsal faaliyetleri hakkında da bilgiler sunar.

Tereke kayıtları, Gayrimüslim bireylerin maddi kültürünü, ekonomik durumunu ve toplumsal statülerini anlamak için kritik veriler sunmaktadır. Ekonomik seviye, Gayrimüslimler arasında deŗiŗkenlik göstermekteydi; zenginlerin tereke kayıtlarında deŗerli eŗyalar ve hayvanlar yer alırken, d ŗ k gelirli olanların eŗyaları daha m tevacı idi. Tüfek, kılıç, hançer (*kama*), tabanca (*piŗtov*) gibi ateŗli ve kesici-delici silahların da ev envanterinde yer aldıŗı g r lm ŗtir. Gayrimüslimlerin evlerinde  eŗitli türden silahların varlıŗı, Osmanlı İmparatorluŗu'nda dini hükümlerin tatbikinde gözlemlenen esnekliklere ve sosyal gerçeklerin hukuki düzenlemeler üzerindeki d n ŗt r c  etkisine iŗaret eden kayda deŗer verilerdendir. Buna ek olarak Gayrimüslim eŗyasındaki bu  eŗitlilik XVIII. yüzyılda Antakya Gayrimüslimlerinin hala Batılı tacirlerle iŗ gören yerel aktörler olduŗunu hatırlatmaktadır.

İncelenen dönemde, Gayrimüslimlerin cinayet (katl), darp, hırsızlık, tecavüz (ırza geçme) ve gasp gibi toplumsal düzeni bozan suçlara karıŗtıkları vakalar kayıtlara ge miŗtir. Suç teŗkil eden eylemlerin sadece tek bir dini veya etnik gruba mensup kiŗilerce deŗil, farklı kökenlerden kimselerin bir araya gelerek de iŗlenebildiŗi dava

örnekleri mevcuttur. Bu tür suçlar genellikle Müslümanlar ile Gayrimüslimler arasında gerçekleşmişti ve mağdur olan tarafın çoğunlukla Gayrimüslimler olduğu görülmüştür.

Aile yapısı bakımından Gayrimüslimlerin tek eşli ve ailelerdeki ortalama çocuk sayısının ise 3 ile 4 arasında olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Gayrimüslim kadınlar özellikle, vasi ve nafaka tayini, miras, mülk alım-satımı, alacak-borç gibi konularda mahkemeye gelmişlerdi. Bu davalara şahsen katıldıkları gibi vekilleri aracılığıyla da intikal etmişlerdi. Daha önce de vurgulandığı üzere, Gayrimüslimlerin kendi mahkemeleri yanında “Şer’i Şerife” müracaat etmelerinin pragmatik nedenleri mevcuttu. Onlar, Hristiyanlık ve Yahudiliğin mahrum bıraktığı haklara İslam hukuku avantajı ile sahip olabilme imkanını elde etmek adına Şer’i mahkemeye sıklıkla müracaat etmişlerdi.

Hristiyanlık tarihi açısından son derece önemli ve stratejik bir konuma sahip olan Antakya, Hristiyanlığın Yahudi köklerinden ayrılarak evrensel bir kimlik kazanmasında, teolojisinin derinleşmesinde, misyonerlik faaliyetlerinin yayılmasında, ilk kilise yapılarının oluşmasında ve patriklik statüsü kazanmasında kilit rol oynamıştı. Osmanlı Dönemi’nde Antakya’da yaşayan Gayrimüslimlere dini özgürlükler tanınmakla birlikte, ibadet pratikleri ve mekanları üzerinde katı bir devlet kontrolü sürdürülmüştür. Gayrimüslim toplulukların mevcut kilise ve manastırları devlet güvencesi altına alınmış, bu yapılara yönelik saldırılar ciddiyle cezalandırılmıştır. Ancak, yeni ibadethane inşası kısıtlanmıştı ve mevcut yapıların onarımı dahi sıkı bir bürokratik denetime tabi tutulmuştur. Onarım izinleri, yapının aslına uygun kalması ve kesinlikle “*bilâ-terfî ve lâ-tevsi*” (yükseltme ve genişletme yapılmama) şartına bağlı tutulmuştur. Deyr-i Seb’an Kilisesi örneği, bu kontrolün sınırlarını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Onarım izninin aşarak yapılan izinsiz eklentiler ve yapının kale görünümüne dönüştürülmesi, merkezin güvenlik endişelerini (korsan sığınağı olma ihtimalini) tetiklemiş ve neticesinde yapının tamamen yıkılması emredilmişti. Bu durum, Osmanlı’nın dini hoşgörüyü, kamusal düzen ve stratejik güvenlik prensipleriyle dengelediğini teyit etmektedir. İncelenen sicillerde, Hristiyanların kilise ve ruhbanına dair birçok sayıda kayda karşın, aynı dönemde Antakya’daki Yahudilerin havra (diğer adıyla sinagog) veya din adamlarına dair kayıt bulunmaması bölgedeki dini demografiye ilişkin önemli bir göstergedir.

Fatih Sultan Mehmet’in İstanbul’un fethi sonrası kurumsallaştırdığı Millet Sistemi, Patrikleri kendi cemaatlerinin sadece dini değil, aynı zamanda idari ve sivil

liderleri (milletbaşı) olarak konumlandırmıştı. Antakya Patriği, merkezi (1342 yılından itibaren) Şam'da olmasına rağmen “*Antakya ve Tüm Doğu'nun Patriği*” ünvanını sürdürmüştü ve geniş bir coğrafyadaki Ortodoksların sivil lideri olarak tanınmıştı. Ruhban sınıfı, merkezi otoriteden aldığı beratlar ile hukuki ayrıcalıklara sahip olmuştu. Patrikler, cemaatlerinin şeriata dair davalarının yerel mahkemeler yerine, masraflar ve taciz iddiaları nedeniyle Divan-ı Hümayun'da görülmesi talebini kabul ettirmişti. Bu durum, Patriklerin merkezi idare nezdindeki nüfuzunu göstermektedir. Patrikler, varis bırakmadan vefat eden ruhban sınıfının (metropolitler, papazlar, keşişler ve kalogaryalar) mallarını toplama hakkını, devlet namına el koymaya çalışan hazine memurlarına karşı korumuştur. Patrikler arası yetki alanları, özellikle Halep Metropolitliği üzerinde İstanbul ve Antakya Patriklikleri arasında yaşanan ihtilaflarla sarsılmış, bu tür çatışmaların çözümü yerel valiye ve kadıya devredilerek ruhban sınıfının yetki alanı yer yer sınırlandırılmıştır. XVIII. yüzyıldan itibaren Antakya ve çevresinde Batı Kilisesi'nin misyonerlik faaliyetleriyle yayılan Katolik inancı, bölgenin Ortodoks yapısında önemli gerilim ve bölünme yaratmıştı. Ortodoks Patrikler, Efrenc (Batılı) rahiplerinin kendi cemaatlerini (Rum, Ermeni, Süryani) Katolikliğe geçirme çabalarına karşı merkezi yönetimden defalarca destek talep etmişti. Osmanlı yönetimi, geleneksel dini yapıyı koruma eğilimi göstererek bu tür misyonerlik faaliyetlerinin engellenmesine yönelik fermanlar yayınlamıştı. Bu durum, dini hoşgörü ortamının, aynı zamanda cemaatler arası dengenin ve geleneksel Ortodoks otoritesinin korunmasına yönelik merkezi bir politika ile desteklendiğini göstermektedir. Dini hoşgörü ortamının bir göstergesi de din değiştirme olgusuydu. Bu cümleden olarak, Antakya'daki Gayrimüslimlerin, Müslüman olmalarına dair kayıtlar mevcuttur. Bu kayıtlarda, ihtidalar kişisel inanç değişimlerinin yanı sıra toplumsal statü ve ekonomik yükümlülüklerden kurtulma gibi çeşitli sosyo-ekonomik faktörlerle de ilişkilendirilmiştir. Her ne kadar genel tablo barışçıl bir entegrasyonu gösterse de, tezin bulguları cemaat içi disiplin sorunları, Katolik misyonerliğinin neden olduğu dini kırılmalar ve idari düzenlemelere aykırı kilise inşaatları gibi gerilim noktalarını da açığa çıkarmıştır. Bu bulgular, Osmanlı toplumunda dini hoşgörünün pasif bir kabulden ziyade, sürekli dinamik bir denge ve idari kontrol mekanizmasıyla sürdürüldüğünü göstermiştir.

Osmanlı İmparatorluğu, genişleme sürecinde egemenliği altına aldığı coğrafyalarda düzeni sağlamak adına, yerel elitleri ve farklı inanç gruplarını sisteme

entegre eden pragmatik bir istimalet siyaseti izlemiştir. Bu politika kapsamında, merkeze bağlılık bildiren eski yerel yöneticilere ve dini cemaat liderlerine, statülerini koruma imkanı tanıyan özel imtiyazlar (istimaletnameler) bahşedilmiştir. Özellikle merkezi otoritenin tesisinin güç olduğu uç bölgelerde ve coğrafi izolasyona sahip dağlık alanlarda, yerel iktidar odakları bu otonom yapılarını Tanzimat reformlarının getirdiği merkeziyetçi düzenlemelere kadar büyük ölçüde muhafaza edebilmiştir. Erken dönemden itibaren Osmanlı siyasi organizasyonunun meşru bir unsuru olarak kabul edilen zimmî tebaa, bir yandan hukuki güvence altına alınırken diğer yandan belirli sosyo-politik kısıtlamalara tabi tutulmuştur. Bu grupların yönetilmesinde uygulanan stratejik denetim mekanizmaları şunlardır: Gayrimüslim cemaatlerin ileri gelenlerinin ve idari temsilcilerinin, başkentte saray çevresine veya taşradaki idari merkezlere yakın bölgelerde ikamet ettirilmesi, merkezi denetimi kolaylaştırmıştır. Cemaat liderlerinin atama süreçlerinin ve görev beratlarının doğrudan Osmanlı bürokrasisi üzerinden yürütülmesi, bu liderlerin otoritesini meşruiyetini doğrudan Devlet-i Aliyye'den almasını sağlamıştır. Söz konusu uygulamalar, istimalet politikasının salt bir hoşgörü söylemi değil; yerel güç odaklarını merkezi otoriteye eklemlen ve mikro düzeydeki iktidar alanlarını denetim altında tutan sistemli bir yönetim biçimi olduğunu göstermektedir.

Öte yandan ayrıcalıklar tanınması yani istimalet siyaseti her zaman olumlu tezahür etmemiştir. Bunun negatif bir görünümü de kılık kıyafet dair izlenen sıkı tedbirlerdi. 1776 yılında Antakya Yahudi cemaatinin giyim alışkanlıklarına dair Halep Divanı tarafından tanzim edilen emir, dönemin sosyo-hukuki hiyerarşisinin korunmasına yönelik bürokratik refleksi yansıtmaktadır. İlgili belgede, Yahudi tebaanın kendi dini ve etnik kimliklerini belirgin kılan kıyafet normlarından uzaklaşarak, Müslüman elitlerin ve ahalinin kullandığı “*elbise-i fâhire-i İslamiye*” (seçkin İslam kıyafetleri) tarzına yönelmeleri, merkezi otorite tarafından bir “*inat*” ve kural ihlali olarak nitelendirilmiştir. Halep Valiliği'nin müteaddit yasaklamalarına rağmen cemaatin bu giyim tarzındaki ısrarı, toplumsal kimlik sınırlarının aşılma çabası olarak değerlendirilmektedir. Metinde vurgulanan “*İstanbul ve diğer İslam coğrafyalarındaki Yahudi kıyafetlerine bağlı kalınması*” yönündeki ihtar, Osmanlı idari aklının millet sistemini ve toplumsal katmanları görsel düzeyde de tescil etme arzusunu ortaya koymaktadır. Gayrimüslim tebaanın Müslüman kıyafetlerine bürünme eğilimi ve buna karşılık devletin sergilediği buyurgan tutum, azınlık grupların Müslümanlara özgü

kıyafetleri tercih etmesi, kamusal alanda maruz kalınabilecek potansiyel dışlanma ve aşağılanma risklerini asgariye indirme gayesi taşıyabileceği gibi; Müslümanların sahip olduğu hukuki ve sosyal imtiyazlardan (en azından görsel algı düzeyinde) yararlanma motivasyonu ile ilişkilendirilebilir. Yöneticilerin zimmîleri “*kendine özgü*” kıyafete zorlaması, toplumsal nizamın görsel bir hiyerarşi üzerinden sürdürülmesi endişesine dayanmaktadır. Bu durum, Osmanlı idaresinin zıtlıkları bir arada tutma ilkesiyle, sınıfsal ve dini kategorilerin muğlaklaşmasını engelleme çabasının bir sonucudur. Farklılıkların silikleşmesi, sadece toplumsal düzeni değil, aynı zamanda tebaanın hukuki statüsüne göre belirlenen vergi rejimi gibi mali mekanizmaların denetimini de güçleştirebilecek bir unsurdur. Sonuç olarak, 1776 tarihli bu düzenleme, kıyafetin Osmanlı idari pratiğinde salt bir dış görünüş meselesi değil; aksine devletin egemenlik haklarını, toplumsal tasnifini ve mali disiplini koruyan stratejik bir enstrüman olduğunu teyit etmektedir.

Osmanlı toplumsal nizamında giyim kültürü, salt bir estetik tercih olmanın ötesinde, dini ve etnik aidiyetlerin tefrik edilmesini sağlayan bir sosyo-politik kimlik göstergesi olarak tezahür etmiştir. İmparatorluğun uyguladığı nizam çerçevesinde, farklı inanç gruplarının kendi kimliksel özgünlüklerini korumaları adına belirli kıyafet normlarına uymaları teşvik edilmiş; buna mukabil, gruplar arası geçişkenliği veya benzerliği önlemek amacıyla kıyafet taklitleri yasaklanmıştır. Bu bağlamda, devletin toplumsal hiyerarşiyi ve zimmî hukukunu koruma refleksiyle yayımladığı ferman ve düzenlemelerde, Yahudi cemaatine yönelik spesifik kısıtlamalar dikkat çekmektedir. Sosyo-kültürel alanda Yahudi tebaanın, Müslüman ahaliyle veya diğer Gayrimüslim unsurlarla karıştırılmaması için belirli renk ve kumaş türlerini kullanmaları zorunlu kılınmıştır. Arşiv belgelerine ve şer’iyye sicillerine yansıyan emirler, giyim tarzının bir denetim mekanizması olarak kullanıldığını ve Yahudilerin kıyafet seçimlerinin bu katı normlar çerçevesinde sınırlandırıldığını göstermektedir. Söz konusu yasaklamalar ve düzenlemeler, Osmanlı’nın “*millet sistemi*” dahilinde toplumsal statüleri sabitleme ve her grubun kendi hukuksal çerçevesi içinde kalmasını sağlama stratejisinin bir yansımasıdır.

Halep Eyaleti’ne bağlı olan Antakya, Halep’in ticari yapısından etkilenmiş ve bu ticaretin önemli bir parçası haline gelmişti. Antakya Kazası, Türk ve Arap dünyası arasında geçiş bölgesi konumundaydı. Şehir, İskenderun ve Süveydiye limanlarıyla Akdeniz’e, Anadolu’nun sağ kolu (hac yolu) üzerinde bulunmasıyla da Anadolu ve

Suriye ile güçlü bağlantılara sahip olmuştur. Bu stratejik konum, Antakya'yı hem deniz hem de kara ticareti açısından merkez haline getirmiştir. Bu durum, bölgede yerleşik Gayrimüslim tacirlerin yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer şehirlerinden ve çeşitli Avrupa ülkelerinden gelen tacirlerin varlığını da pekiştirmişti. Şer'iyye sicilleri, Antakya'da ticaretin ne kadar çeşitli olduğunu gözler önüne sermektedir. Şam'dan kaftan, yemeni, kuşak, alaca entari gibi ürünler; Halep'ten astar, atlas, Halebi kunti entari; İran'dan şallar, Musul'dan sarıklar, Diyarbekir'den bezler Antakya pazarına ulaşmıştı. Şehir ayrıca, Batılı devletlerden, özellikle İngiltere ve Fransa'dan ithal edilen tekstil ürünlerinin (çuka gibi) pazarlandığı bir merkezdi. Gayrimüslimler, esnaf ve tüccar olarak bu ticari ağı kilit oyuncularına olmuşlardı. Antakya'nın ticaretinde ipek de önemli bir yer tutmaktaydı. Avrupalı seyyahların notları, Antakya'daki ipek böcekçiliği faaliyetlerine ve ham/işlenmiş ipek ihracatına dair değerli bilgiler sunmaktadır. Müslümanların yanı sıra Gayrimüslimler de ipek üretimi ve ticaretiyle uğraşmışlardı. Antakya halkı için zeytin de önemli bir geçim kaynağıydı. Müslümanlarla birlikte Gayrimüslimlerin de zeytincilikle uğraştığı, hatta bazılarının ortaklaşa zeytin işi yürüttüğü, satış belgelerinden anlaşılmaktadır. Şer'iyye sicilleri, Müslümanlarla Gayrimüslimlerin ticari ortaklıklar kurduğunu, alacak-borç ilişkilerine girdiğini ve hukuki ihtilaflarını mahkemeye taşıdığını göstermiştir. Bu durum, ekonomik çıkarın dini farklılıkların ötesinde birleştirici bir rol oynadığını ortaya koymuştur. Ahidnameler (kapitülasyonlar) sayesinde Osmanlı topraklarında ticaret yapan yabancı tüccar (Müste'menler), özellikle İngiliz ve Fransızlar, Antakya'da varlıklarını göstermişlerdir. Bu tüccarın, konsolosluklarıyla irtibatlı hareket etmeleri, hukuki ve ticari sorunlarında konsoloslukların aracı rolünü öne çıkarmıştır. İncelenen dönemde, Antakya'da birçok esnaf loncası da tespit edilmiştir. Esnaf grupları içerisinde Gayrimüslimler, genellikle yüksek gelir getiren bezirganlık, mimarlık ve kuyumculuk gibi mesleklere yönelmişlerdi. Sicillerde, birçok han ismine de rastlanmıştır. Antakya'nın önemli yapılarından biri olan hanlar, bir yandan şehrin ticari yaşamını canlandırırken, diğer yandan da bu canlılığın başlıca aktörleri olan yerli ve yabancı tüccara kapılarını açan güvenli mekan işlevi görmüştür. Dolayısıyla, Antakya'nın stratejik ticari konumu ve ticari canlılığı, Gayrimüslimlerin ekonomik olarak güçlenmelerine ve nüfuslarının artışına zemin hazırlamıştır. Gayrimüslim tüccarın ve esnafın, yerel ticaretin yanı sıra uluslararası ipek ve tekstil ticaretindeki aktif rolleri, Antakya'yı dönemin ticaret merkezlerinden biri yapmıştır.

Gayrimüslimler, cizye vergisi başta olmak üzere çeşitli vergi yükümlülüklerini de yerine getirmişti. Cizye vergisinin dağılımı ve oranındaki dönemsel değişimler, Osmanlı maliyesinin bu cemaatler üzerindeki yükümlülüğünü ve bu yükümlülüğün zaman içerisindeki seyrini belirlemiştir. Bu mali kayıtlar, aynı zamanda nüfus tahminleri için de önemli veriler sunmuştur.

Nihayet, XVIII. yüzyıl Antakyası, Gayrimüslim cemaatler için hem fırsatları hem de zorlukları barındıran karmaşık bir yaşam alanıydı. Şer'iyye sicillerine yansıyan veriler, Gayrimüslimlerin Osmanlı idaresi altında dinlerini yaşama serbestliğine sahip olduğunu, şehrin Hristiyanlık için kilit bir merkez olmaya devam ettiğini ve hatta Hristiyan din adamları ile kiliselerin varlığının resmi kayıtlarda yer aldığını göstermektedir. Şehir, stratejik konumu ve canlı ticareti sayesinde, özellikle tüccar ve zanaatkar Gayrimüslimler için ekonomik cazibe merkezi haline gelmiş, bu nedenle Gayrimüslim nüfus kısa sürede önemli artışlar kaydetmiştir. Sosyal hayatta ise Müslümanlarla aynı mahalleleri paylaşmaları, ortak ticari faaliyetler yürütmeleri ve hukuki meselelerde şer'i mahkemeleri kullanabilmeleri, Gayrimüslimlerin şehirle bütünleşmelerine işaret etmektedir. Ancak onlar, bu entegrasyonun yanı sıra Katolik misyonerliğinin Ortodoks cemaat üzerindeki baskısı ve cizye memurlarının zulmü gibi dini ve mali baskılarla da karşılaşmışlardır. Ayrıca, mülk ve aile hukuku gibi konularda yasal haklarını mahkemelerde arayabilmeleri önemli bir güvence olsa da, hırsızlık, darp gibi suçlarda mağdur tarafın çoğunlukla Gayrimüslim olması, toplumsal güvenlik ve eşitlik konularında zorluklar yaşandığını düşündürmektedir. Dolayısıyla Antakya, Gayrimüslimler için, Osmanlı sistemi içinde ekonomik refah ve dini hoşgörüyü, dönemsel zorluklar ve misyonerlik gibi dış etkenlerle iç içe yaşadıkları bir merkez olmuştur.

KAYNAKÇA

A- Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Antakya Şer'îye Sicilleri (AŞS.)

- BOA. AŞS 1 (H. 1121-1122/M. 1709-1711).
BOA. AŞS 2 (H. 1148-1149/M. 1735-1737).
BOA. AŞS 3 (H. 1156-1157/M. 1743-1745).
BOA. AŞS 4 (H. 1154-1163/M. 1741-1750).
BOA. AŞS 5 (H. 1166-1168/M. 1752-1755).
BOA. AŞS 6 (H. 1168-1169/M. 1754-1756).
BOA. AŞS 7 (H. 1175-1177/M. 1761-1764).
BOA. AŞS 8 (H. 1178-1179/M. 1764-1766).
BOA. AŞS 9 (H. 1188-1191/M. 1774-1777).
BOA. AŞS 10 (H. 1215-1220/M. 1800-1806).
BOA. AŞS 11 (H. 1219-1220/1804-1806).
BOA. AŞS 12 (H. 1222-1223/1807-1809).
BOA. AŞS 13 (H. 1225-1227/1810-1812).
BOA. AŞS 13-1 (H. 1227-1229/1812-1814).
BOA. AŞS 14 (H. 1229/1233-1813-1817).
BOA. AŞS 15 (H. 1230/1231-1814-1816).

Ali Emiri Tasnifi:

- BOA. AE. SAMD.III, 211/20436 (11 Rebiülevvel 1135/20 Aralık 1722).
BOA. AE.SMST.III, 90/6802 (10 Zilkade 1176/23 Mayıs 1763).
BOA. AE.SMHD.II, 58/3902 (25 Zilkade 1238/3 Ağustos 1823).
BOA. AE.SMHD.II, 58/3903 (25 Zilkade 1238/3 Ağustos 1823).
BOA. AE.SSLM.III 325-18849.

Bâb-ı Defterî:

BOA, D..CMH.d, 26681.

BOA. D. MKF.d, 27833.

BOA, D.PSK.d, 26009.

BOA, D.PSK.d, 26010.

BOA, D.PSK. 1/143.

Bâb-ı Asafî:

BOA. A.DVNS.GMC.d, 1/13 (1247/1831).

BOA. A.DVNS.GMC.d, 1/16 (1247/1831).

BOA. A.DVNS.GMC.d, 1/32 (1247/1831).

Cevdet Tasnifi

BOA. C.ADL, 73/4405.

BOA. C.ADL, 74/4434.

BOA. C.ADL, 74/4482 (10 Receb 1125/2 Ağustos 1713).

BOA. C.ADL, 35/2074 (evasıt-ı Rebiülevvel 1135/20-29 Aralık 1722).

BOA. C.ADL, 59/3570 (11 Rebiülevvel 1135/20 Aralık 1722).

BOA. C.ADL, 35/2074 (evasıt-ı Rebiülevvel 1135/20-29 Aralık 1722).

BOA. C.ADL, 35/2074 (evasıt-ı Rebiülevvel 1135/20-29 Aralık 1722).

BOA. C.ADL, 40/2384.

BOA. C.ADL, 104/6212 (15 Cemaziyelahir 1145/3 Aralık 1732).

BOA. C.ADL, 80/4800 (4 Rebiülahir 1193/21 Nisan 1779).

BOA. C.ADL, 14/904 (29 Safer 1208/6 Ekim 1793).

BOA. C.ADL, 49/2928 (7 Şevval 1238/17 Haziran 1823).

BOA. C.ADL, 73/4382 (17 Zilkade 1238/26 Temmuz 1823).

BOA. C.HR, 147/7320 (3 Safer 1196/18 Ocak 1782).

BOA. C.HR, 183/9144 (6 Cemaziyelevvel 1203/2 Şubat 1789).

Haleb Ahkâm Defterleri:

BOA. A.DVNS.AHK. HL.d. 1, 173 (evail-i Cemaziyelahir 1159/21-30 Haziran 1746).

BOA. A.DVNS.AHK. HL.d. 1, 182 (evail-i Şaban 1159/19-28 Ağustos 1746).

BOA. A.DVNS.AHK. HL.d. 1, 63.

Mühimme Defterleri:

BOA. A.DVNS.MHM.d, 115/1019 (evahir-i Zilkade 1118/24 Şubat-5 Mart 1707).

BOA. A.DVNS.MHM.d, 115/1119.

BOA. A.DVNS.MHM.d, 115/2739 (evasıt-ı Rebiülahir 1120/30 Haziran-8 Temmuz 1708).

BOA. A.DVNS.MHM.d, 115/1192 (evsat-ı Muharrem 1119/14-23 Nisan 1709)

BOA. A.DVNS.MHM.d, 116/1361.

BOA. A.DVNS.MHM.d, 116/1361 (evasıt-ı Rebiülevvel 1122/10-19 Mayıs 1710).

BOA. A.DVNS.MHM.d, 130/1321 (evahir-i Muharrem 1135/1-10 Kasım 1722).

Kâmil Kepeci Tasnifi:

BOA. KK.d, 2542/40 (25 Şevval 1144/27 Ekim 1731).

BOA. KK.d, 2542/22 15/2 (5 Safer 1207/22 Eylül 1792).

Tapu Tahrir Defterleri:

BOA. TT.d, 454/565.

BOA. TT.d, 493/632.

BOA. TT.d, 530/20-21.

BOA. TT.d, 610/628.

Yıldız Tasnifi:

BOA, Y.PRK.BŞK. 58/35.

B-Kaynak Eserler ve Yayımlanmış Belgeler

Acun, Fatma. “Osmanlı Tarihi Araştırmalarının Genişleyen Sınırları: Defteroloji”. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 1 (1 Ocak 2000), 319-332.

- Adam, Baki. “Tevrat”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 41/40-45. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Adıyeke, Ayşe Nükhet. “18. Yüzyılda Girit’te Cizye Uygulaması ve Toplumsal Etkileri”. *Belleten* 81/290 (1 Nisan 2017), 135-158. <https://doi.org/10.37879/belleten.2007.135>
- Afyoncu, Erhan. “Türkiye’de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler”. *Türkiye Araştırmalar Literatür Dergisi* 1/1 (1 Mayıs 2003), 267-286.
- Akdağ, Mustafa. *Türkiye’nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi 1453-1559*. 2 Cilt. Ankara: Barış Yayınevi, 1999.
- Akdemir, Samuel. “Geçmişte ve Günümüzde Türkiye’deki Süryani Kiliseleri”. *Dinler Tarihi Araştırmaları-3: 2000. Yılında Hristiyanlık (Dünü, Bugünü ve Geleceği) Sempozyumu 9-10 Haziran 2001*. 9-12. Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2002.
- Akkaya, Mustafa. *XVII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Üsküdar*. Ankara: Gazi Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, 2010.
- Aksın, Ahmet-Maral, Emrah. “Osmanlı Devleti’nde Irza ve Namusa Yönelik İşlenen Suçlar ve Uygulanan Cezalar (1789-1850)”, *II. Türk Hukuku Tarihi Kongresi Bildirileri 13-14 Mayıs 2016*. ed. Fethi Gedikli. 1/819-829. İstanbul: Onikilevha Yayıncılık, 2016.
- Aksu Kılıç, Leyla. “Dünden Bugüne Defteroloji: Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Tahrir Defterleri Çalışmalarında Metodolojik Arayışlar”. *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 22 (15 Eylül 2024), 38-79. <https://doi.org/10.21021/osmed.1440529>
- Aktan, Hamza. *Mukayeseli İslâm Miras Hukuku*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1991.
- Aktan, Hamza. “Mirâs”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 30/143-145. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Aktan, Hamza. “Kur’ân ve Sünnet Işığında Zimmîlerin Hak ve Yükümlülükleri”, *Kur’an-ı Kerim’de Ehl-i Kitab -Tartışmalı İlim Toplantı-* (Kasım 2007), 364-393.
- Akyılmaz, Gül “Tanzimat’tan Önce ve Sonra Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü”. *Yeni Türkiye Dergisi* (Ermeni Özel Sayısı-II) 38 (2001), 671-686.
- Akyılmaz, Gül. “Osmanlı Devletinde Reaya Kavramı ve Devlet-Reaya İlişkileri”. *Osmanlı Ansiklopedisi*. ed. Güler Eren, 4/40-54, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 1999.
- Albaysak, Kadir. “Adana ve Hatay Çevresinde Misyonerlik”. *Dinler Tarihi Araştırmaları-V, Dinler Tarihçileri Gözüyle Türkiye’de Misyonerlik*,

Sempozyum 1-2 Ekim 2005. 359-388. Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2005.

Altuncan, Veysel. Hristiyanlığın Şekillenmesinde Antakya'nın Rolü, (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Anbar, Elif Nur. "Seyyahların Osmanlı Kadınına Etnik Kimlik Üzerinden Değerlendirilmeleri". *Osmanlı Miras Araştırmaları Dergisi* 4/8 (Mart 2017). 83-95 <https://doi.org/10.17822/omad.2017.54>

Arıman, Başak. *Antakya Kenti Tarihi Doku İçinde Tipolojik Analiz Çalışmaları*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, FBE, Yüksek Lisans Tezi, 2002.

Arıkan, Zeki. "Midilli-İstanbul Arasında Zeytinyağı Ticareti". *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi* 25/40 (1 Ekim 2006), 1-28. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000245

Arnold, T. W. *İntişar-ı İslâm Tarihi*. çev. Hasan Gündüzler. Ankara: Akçağ Yayınları, 1971.

Apaydın, H. Yunus. "Kefalet". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 25/168-177. Ankara: TDV Yayınları, 2022.

Atar, Fahrettin. "Nikâh". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 33/112-117. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Ateş, Hasan. *Osmanlı'dan Günümüze Antakya ve Yakın Çevresinde Zeytincilik Faaliyetleri*. Hatay: Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, SBE, 2019.

Ateş, Hasan. "Osmanlı'dan Günümüze Antakya ve Yakın Çevresinde Zeytincilik Faaliyetleri". *Bengi Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi* 2 (25 Eylül 2022), 43-76.

Atiya, Aziz S. *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*. çev. Nurettin Hiçyılmaz. İstanbul: Doz Yayınları, 2005.

Avcı, Yahya. *7 Numaralı Antakya Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Tahlili (H. 1175-1177/ M. 1761-1764)*. Hatay: Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Avşın Güneş, Gülcan. "Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslimlere Bakışı ve Klasik Dönem Millet Sistemi". *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi* 1/2 (13 Ocak 2016), 1-30.

Ay, Rahim. "Hristiyanlığın Kurumsallaşma Sürecinde Antakya'nın Rolü". *Danışname Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi* 3 (20 Eylül 2021), 117-141. <https://doi.org/10.5281/zenodo.5507616>

Aydın, Mehmet. "Antakya ve Tarsus Eksenli İlk Dönem Hristiyanlığına Bir Bakış". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/15 (1 Nisan 2003), 5-16.

- Aydın, Muhammed. “Şer’iyye Sicilleri Işığında XVIII. Yüzyılın Sonu ve XIX. Yüzyılın Başlarında (1792-1833 Yılları Arasında) Sivas Şehrindeki Ev Fiyatları”. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 10/2 (kış 2015), 47-72. <http://dx.doi.org/10.19129/sbad.29>
- Aydın, Mehmet Akif. “Aile”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 2/196-200. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Aydın, M. Âkif. “Mehir”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 28/389-391. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Aydın, M. Âkif. *Osmanlı Devleti’nde Hukuk ve Adalet*. İstanbul: Şenyıldız Matbaacılık, 2014.
- Aydın, M. Âkif. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Beta Yayın, 2021.
- Aydın, M. Âkif. “Deyn”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 9/266-268. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Aydın, Mehmet. “Hristiyanlık”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 17/353-358. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Aydın, Mehmet. “Kilise”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 26/11-14. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Aydın, Mahmut. “Patrik”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 34/188-189. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Bahadır, Gürhan. “Hristiyanlığın Antakya’da Şekillenmesi ve Habib-i Neccar”. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10/23 (26 Ekim 2013) 207-214.
- Bahadır, Gürhan. “Kuruluşundan Memlûklere Kadar Antakya Tarihi”. *Hatay Tarihi*. ed. Ahmet Gündüz. 19-135. Hatay: T.C. Hatay Valiliği, 2013.
- Bailly, Augeste. *Bizans Tarihi*. çev. Haluk Şaman. 1 Cilt. İstanbul: Tecüman 1001 Temel Eser Yayınevi, 2005.
- Bailly, Augeste. *Bizans Tarihi*. çev. Haluk Şaman. 2 Cilt. İstanbul: Tecüman 1001 Temel Eser Yayınevi, 2005.
- Bardakoğlu, Ali. “Hırsızlık”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 17/384-396. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Bardakoğlu, Ali. “Katil”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 25/45-48. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Bardakoğlu, Ali. “Vesayet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. 43/66-70. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Barkan, Ömer Lûtfi. “Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair notlar”. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15/1-4 (13 Ağustos 1953), 193-224.

- Barkan, Ömer Lûtfi. “894 (1488/1498) Yılı Cizyesinin Tahsilâtına Âit Muhasebe Bilânçoları”. *Belgeler-Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 1/1 (1 Ocak 1964), 1-117.
- Baş, Yaşar. “Osmanlı Toplum Yapısı”, *Osmanlı Tarihi I (1299-1774) Siyasi Tarih Kültür ve Medeniyet*. ed. Selim Hilmi Özkan. 265-297. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2019.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*. haz. Yusuf İhsan Genç vd. İstanbul: Başbakanlık Basımevi, 2010.
- Baştav, Şerif. *Bizans Tarihi (Kuruluşundan Yıkılışına Kadar)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayın, 2021.
- Bayraktar, Hilmi. *Vakfiye ve Muhasebe Defterleri Işığında Hatay Vakıfları*. Gaziantep: İksad Yayınevi, 2021.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ. *Fütûhu'l Büldân*. çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- Belge, Murat. *Osmanlı'da Kurumlar ve Kültür*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.
- Berker, C.H. “Cizye”. *İA*. 3/199-201. İstanbul: MEB Yay., 1963.
- Beyen, Kemal vd. “Antakya'nın Geçmişten Günümüze Sismik Aktivitesi ve Yapılması Gerekenlerin Bir Uluslararası Konferansın Işığında Değerlendirilmesi”. *Türkiye Mühendislik Haberleri Dergisi* 423 (2003/1), 51-53.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. “*Hukukî İslâmîyye ve Istılahatı Fıkhiyye*” *KAMUSU*. 3/5 Cilt. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1985.
- Bolat, Mahmut. *18 Numaralı Antakya Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (H. 1239-1242/M. 1823-1827)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Bostancıoğlu, Sevcan. *9 Numaralı Antakya Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1188-1191/ M. 1774-1777)*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Bozkurt, Gülnihal. “İslam Hukukunda Zimmîlerin Hukukî Statüleri”. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 3/1-4 (1987), 115-155.
- Bozkurt, Gülnihal. “Osmanlı Yahudi İlişkilerine Genel Bir Bakış”, *Belleten Dergisi* 57/219 (20 Ağustos 1993), 539-564. <https://doi.org/10.37879/belleten.1993.539>
- Bozkurt, Ömer Faruk. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Kıyafet Düzenlemeleri (XVI-XVII. Yüzyıllar)*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Bozkurt, Selvinaz Gülçin. “Antakya'nın Geleneksel Evlerinin Avlu Özellikleri Üzerine Bir İnceleme”, *Turkish Journal of Forest Science* 3/1 (29 Nisan 2019), 1-12. <https://doi.org/10.32328/turkjforsci.469627>

- Bridge, Edward. "Christians and Jews in Antioch", *Into All the World: Emergent Christianity in its Jewish and Greco-Roman Context*. ed. Mark Harding-Alanna Nobbs. 208-236. Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishin, 2017.
- Budak, Hüseyin Fatih. *Osmanlı Aile Araştırmaları Bakımından Amasya ve Antakya Sicillerinin Karşılaştırmalı İncelenmesi (1710-1780)*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Büyükmihçı, Gonca. "Anadolu'da Konut X: Antakya Evleri". *Arkitekt* 487 (Temmuz 2001), 72-77.
- Cahen, Claude. "Zimme". *İA*. 13/566. İstanbul: MEB Basımevi, 1986.
- Cahen, Claude. *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*. çev. Mustafa Daş. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2010.
- Celâl-zâde Mustafa. *Selim-Nâme*. haz. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1990.
- Ceran, Ahmet Şeref. *XIII. Asırda Anadolu Selçuklularında Müslim-Gayr-i Müslim Münasebetleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992.
- Cezar, Yavuz. *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih)*. İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986.
- Cıkay, Nezif. *Halep Ahkâm Defterleri (1742-1850): Taşradan Saraya Adalet Arayışı*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, SBE, 2019.
- Cin, Halil. *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1974.
- Cin, Halil-Akgündüz, Ahmet. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2011.
- Clot, André. *Fatih Sultan Mehmet*. çev. Necla Işık. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1991.
- Çağatay, Neşet. *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.
- Çağatay, Neşet. "Osmanlı İmparatorluğunda Reâyâdan Alınan Vergi ve Resimler". *DTCFD* 5/5 (Kasım-Aralık 1947), 483-511.
- Çakar, Enver. "XVI. yüzyılda Şam Beylerbeyliğinin İdarî Taksimatı". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13/1 (2003), 351-374.
- Çakar, Enver. "17. Yüzyılın İkinci Yarısında Antakya Kazasında İskân ve Nüfus (1678/1089 Tarihli Avârız-Hâne Defterine göre)". *Belleten* 68/252 (20 Ağustos 2004), 431-460. <https://doi.org/10.37879/belleten.2004.431>

- Çelebi, Yaşar-Günaltay, Şemsettin. “Bir Grup Eski Antakya Evi”. *Türk Etnografya Dergisi* 67 (1 Ocak 1982), 159-201.
- Çelik, Mehmet Yusuf. *Memlûkler Döneminde Antakya (1268-1516)*. Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, 2020.
- Çiçek, Kemal. Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Metod Arayışları”. *OTAM Dergisi* 6/6 (1995), 93-112.
- Çiçek, Kemal. “Cemaat Mahkemsinden Kadı Mahkemesine Zimmilerin Yargı Tercihi”. *Pax-Ottomana: Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*. 31-49. Ankara: Sota-Yeni Türkiye Yayınları, 2001.
- Çiftyürek, Müge-Pınar, Mehmet. “Fransız Konsolosluğuna Tahsis Edilen Geleneksel Bir Antakya Evi”, *Selçuk Türkiyat* 62 (30 Ağustos 2024), 319-348. <https://doi.org/10.21563/sutad.1297773>
- Çoruh, Haydar. “Rum Melkitlerin Katolik Propagandasına Maruz Kalması (1724-1856)”, *Belleten* 83/298 (22 Aralık 2019), 957-1001. <https://doi.org/10.37879/belleten.2019.957>
- Çoruh, Haydar. “Cizye Tahrirlerine Göre Antakya’da Gayrimüslim Cemaatler”. *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 5/1 (9 Mart 2020), 74-124. <https://doi.org/10.24186/vakanuviss.670216>
- Çoruh, Haydar. “Antakya Ortodoks Kilisesi’nde Arap ve Rum Matranlar Arasında Patriklik Mücadelesi”. *XVIII. Türk Tarih Kongresi (Osmanlı Tarihi ve Medeniyeti)* (1-5 Eylül 2018). 3/631-651. Ankara: 28 Ocak 2022.
- Dağtekin, Tuba. *Halep Vilayeti Evamir-i Sultaniye Defteri (H. 1133-1138/M. 1720-1725) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Decei, Aurel. “Patrik II. Gennadios Skolarios’un Fatih Sultan Mehmet İçin Yazdığı Ortodoks İ’tikad-Nâmesinin Türkçe Metni”. *Fâtih ve İstanbul Dergisi* 1/1 (1953), 99-116.
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa. *Zübde-i Vekayiât -Tahlil ve Metin- (1066-1116/1656-1704)*. haz. Abdulkadir Özcan. Ankara: TTK Yay., 1995.
- Demir, Mustafa-Turan, Tufan. “Türkiye Selçuklu Ve Osmanlı Tecrübesinde Gayr-i Müslim Kimliği”. *Akademik İncelemeler Dergisi* 2/1 (5 Eylül 2014), 189-213.
- Demir, Ataman. *Çağlar İçinde Antakya*. İstanbul: Akbank, 1996.
- Demirağ, Yelda. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yaşayan Azınlıkların Sosyal ve Ekonomik Durumları”. *OTAM* 13 (1 Mayıs 2002). 15-33. https://doi.org/10.1501/OTAM_0000000481
- Demircioğlu, Halil. *Roma Tarihi*. 1 Cilt. Ankara: TTK, 1998.

- Demirel, Ömer vd. “Osmanlı Anadolu Ailesinde Ev, Eşya ve Giyim-Kuşam (XVI-XIX. Yüzyıllar)”. *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*. 2/703-755. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1992.
- Demirel, Ömer. *Osmanlı Dönemi Sivas Şehri ve Esnaf Teşkilâtı*. Sivas: Sivas Belediyesi Kültür Yayınları, 1998.
- Dernschwam, Hans. *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*. çev. Yaşar Önen. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitapevi Yayınları, 16. Basım, 1999.
- Ebû Yûsuf. *Kitâbu'l-Harâç*. çev. Ali Özek. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1973.
- Ekinci, Ekrem Buğra. Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü (Klasik Devir). *Belleten* 65/244 (Aralık 2001). 959-1005.
- Ekinci, Ekrem Buğra. *İslâm Hukuku*. İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 1. Basım, 2006.
- Ekinci, Ekrem Buğra. *Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2008.
- Ekinci, Mehmet Rezan. “Beylikten Sancağa Osmanlı İdari Teşkilatında Atak (16-19) YY.”, *Osmanlı Devleti'nde Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları*. haz. Erdal Çiftçi vd. 143-186. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2022.
- Eldem, Edhem vd. *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*. çev. Sermet Yalçın. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- Elibol, Numan. “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Dış Ticaretiyle İlgili Bazı Değerlendirmeler”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6/1 (1 Mart 2005), 61-76.
- Erbay, Celâl. “Nafaka”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 32/282-285. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Ercan, Yavuz. *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2001.
- Ercan, Yavuz. “Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)”, *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*. ed. Hasan Celâl Güzel. 375-396. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2006.
- Ercan, Yavuz. “Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku”. *OTAM* 1 (1 Şubat 1990), 117-125. https://doi.org/10.1501/OTAM_0000000195
- Ergenç, Özer. “Osmanlı Şehrindeki “Mahalle”nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”. *Osmanlı Araştırmaları* 4/4 (1 Aralık 1984), 69-78.

- Ergenç, Özer. *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI.Yüzyılda Ankara ve Konya*. Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, 1995.
- Ergenç, Özer. *XVI. yüzyıl Sonlarında Bursa Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Erişen, Nazan. *H. 1168-1169/ M. 1754-1756 Tarihli 6 Numaralı Şer'iyye Siciline Göre Antakya'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı*. Ankara: Gazi Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Erten, Hayri. *Konya Şer'iyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (XVIII. Y.Y. İlk Yarısı)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.
- Ertopçu, Emrah. *12 Numaralı Antakya Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1222-1226/M. 1807-1810)*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, SBE, 2016.
- Eryılmaz, Bilal. *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*. İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992.
- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli. *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*. haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı. 3 Cilt. İstanbul: YKY, 2006.
- Eyice, Semavi. "Bedesten". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 5/302-303. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Faroqhi, Suraiya. "Kentlerde Toplumsal Yaşam". *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1600-1914)*. ed. Halil İnalcık-Donald Quataert. 2/699-728. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004.
- Fayda, Mustafa. "Zimmî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/428. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Fayda, Mustafa. *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Doktora Tezi, 1982.
- Galanti, Avram. *Türkler ve Yahudiler (Tarihi, Siyasi, Araştırma)*. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 1995.
- Gedikli, Fethi. "Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Şer'iyye Sicillerinin". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (1 Mayıs 2005), 187-213.
- Genç, Mehmet. "Mukâta'a". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 31/129-132. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken, 2014.
- Gökhan, İlyas. "Hatay Bölgesinde Memlûkler Dönemi". *Hatay Tarihi*. ed. Ahmet Gündüz. Hatay: T.C. Hatay Valiliği, 2013. 139-157.
- Göregen, Mustafa. "Hz. Ömer Döneminde Kudüs'ün Müslümanlar Tarafından Fethi". *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu 2018*. ed. Ali Aksu. 1/526-527. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası. 2018.

- Göyünç, Nejat. “Hâne Deyimi Hakkında”. *Tarih Dergisi* 32 (Mart 1979), 331-348.
- Göyünç, Nejat. “Hâne” *TDV İslam Ansiklopedisi*. 15/552-553. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Gül, Abdulkadir. *Antakya Kazası’nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1709-1806)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, 2008.
- Gül, Abdulkadir. “XVI. Yüzyılda Antakya Kazası’nın Demografik Yapısı”. *Turkish Studies* 4/3 (2009), 1024-1066. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.715>
- Güler, Güler. *Şer’iyye Sicillerine Göre Antakya’da Ticaret (1700-1800)*. Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaşî Veli Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Gülistan, Cemal vd. “Carl H. Kraeling’e Göre Antakya’da Yahudiler”. *DÜMAD* 6 (2023), 91-108.
- Gülsoy, Ufuk. “İslahat Fermanı”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 19/185-190. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Gümüş, Ercan. *Devlet ve Asî “18. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Diyarbekiri’nde Eşkıyalık”*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2021.
- Gümüş, Ercan. “Mihrani Ekrağ Sancağı: Kadim Bir Aşiret Yurtluk Ocaklığı”, *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*, 1/6 (2021), 1-27. <https://doi.org/10.46628/itbhssj.853741>
- Gün, Doğan. *XVIII. Yüzyılda Antakya’nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1708-1777)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, 2006.
- Gündüz, Ahmet vd. *Hatay Tarihi*. ed. Ahmet Gündüz. Hatay: T.C. Hatay Valiliğı, 2013.
- Gündüz, Tufan. *Anadolu’da Türkmen Aşiretleri “Bozulus Türkmenleri (1540-1640)*. Ankara: Bilge Yayınları, 1997.
- Gündüz, Ahmet. *XVI. Yüzyılda Antakya Kazası (1550-1584)*. Antakya: Mustafa Kemal Üniversitesi, 2009.
- Gündüz Ahmet-Gülcü, Erđinç. “XVI. Yüzyılda Antakya Nahiyesi (1526-1584)”. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/12 (29 Ocak 2009), 289-323.
- Güngör (Karadağ), Sermil. *17 Numaralı Antakya Şer’iyye Sicili (1820-1826 M./1236-1242 H.)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Gürhan Veysel- Gümüş, Ercan. “Osmanlı Kadı Sicilleri’nde Bir Borç Ödeme Yöntemi olarak “Guremâ Usulü” ve Uygulanışı”. *Turkish Studies* 11/6 (2016), 61-74. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9522>
- Gürkan, Salime Leyla. “Manastır”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 27/558-560. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

- Gürün, Kamuran. *Ermeni Dosyası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983.
- Güzel, Ahmet. İslâm Geleneğinde Birlikte Yaşama Tecrübesi: Hulefâ-yı Râşidîn Örneği. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (1 Haziran 2016), 29-56.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Anayasa Hukuku*. ed. Vecdi Akyüz. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.
- H, T. “Yahudiler”, *İA*. 13/339-342. Eskişehir: MEB Yay., 2001.
- Harbalıoğlu, Melda-Özel, Gamze. “Kültür ve İnanç Turizmi Kapsamında Hoşgörü Kenti Hatay İlinin Değerlendirilmesi”. *International Conference on Religious Tourism and Tolerance 9-12 Mayıs 2013*. ed. Muhsin Kar. 1063-1070. Konya: Aybil Yay., 2013.
- Harman, Ömer Faruk. “Günümüzde Ortodoks Hristiyanlık”. *Dinler Tarihi Araştırmaları-III: 2000.Yılında Hristiyanlık (Dünü, Bugünü, Geleceği) Sempozyumu 9-10 Haziran 2001*. 187-196. Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2002.
- Harman, Ömer Faruk. “Konsil”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 26/175-178. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Halaçoğlu, Yusuf. *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*. Ankara: TTK, 2007.
- Heyberger, Bernard. *Les Chrétiens du Proche-Orient au temps de la Réforme Catholique (Syrie, Liban, Palestine, XVIIe-XVIIIe siècles)*. Ecole Française de Rome, 1994.
- İbnü’l Esîr. *El Kâmil Fi’t-Tarih Tercümesi*. çev. Ahmet Ağırakça. 7 Cilt. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.
- İlgürel, Mücteba. “Osmanlı Devleti’nde İstimalet Siyaseti”. *XII. Türk Tarih Kongresi* (12-16 Eylül 1994) 3/941-947. Ankara: TTK Basımevi, 1999.
- İnalcık, Halil. *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*. Ankara: TTK, 1954.
- İnalcık, Halil. “Osmanlılar’da Raiyyet Rûsûmu”. *Belleten* 23/92 (Ekim1959), 575-610. <https://doi.org/10.37879/ttkbelleten>
- İnalcık, Halil. “Şikayet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzarlar”. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 7-8/7-8 (1 Haziran 1988), 33-54.
- İnalcık, Halil. “The Status Of The Greek Orthodox Patriarch Under The Ottomans”. *Turcica* 23 (1991), 407-435.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*. çev. Ruşen Sezer. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu 2 Sultan ve Siyaset*. İstanbul: Kronik Kitap, 2020.

- İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*. çev. Halil Berktaş. 1 Cilt. İstanbul: Kültür yayınları, 2020.
- İnalcık, Halil. *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.
- İpşirli Argıt, Betül. "Osmanlı İstanbul'unda Giyim Kuşam" *İstanbul Tarihi (Toplum)*. ed. Arif Bilgin. 4/230-263. İstanbul: TDV Yayınları, 2015.
- Janin, Raymond. *Les Eglises Orientales et Les Rites Orientaux*. Paris: Maison De La Bonne, 1922.
- Kallek, Cengiz. "Okka". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 33/338-339. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kandehlevî, M. Yusuf. *Hayatü's-Sahâbe*. çev. S. Gülle. 1 Cilt. İstanbul: Yasin Yayınevi, 2010.
- Kara, Adem. *Antakya'nın III Numaralı Şer'iyye Sicili (H. 1156-1157/ M. 1743-1745)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Kara, Adem. *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Antakya (1800-1850)*. Ankara: Ankara Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, 2004.
- Karasu, Mehmet Kerem. *1784-1797 Tarihli ve 5 Numaralı Halep Ahkâm Defterinin (s.1-99) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Karataş, Ali İhsan. "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (1 Ocak 2006), 267-284.
- Karataş, Ali İhsan. "Osmanlı Mahkemeleri ve Gayrimüslimler". *Uluslararası Kur'an ve Sosyal Adalet Sempozyumu 11-13 Kasım 2016*. ed. Abdurrahman Kurt-Hayati Hökelekli. 73-100. Bursa: Star Matbaacılık, Aralık 2016.
- Karta, Nurullah. "17. ve 18. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile İktisadi İlişkileri". *Turkish Studies* 8/11 (2013), 163-173. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.5701>
- Kâsânî. *Bedâiu's-sanâi*, 7/111.
- Kaşıkcı, Osman. *İslam-Osmanlı Hukuku*. İstanbul: Ufuk Yayınları, 2015.
- Kenanoğlu, M. Macit. "Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslim Teb'anın İdaresinde Kullandığı Bir Yöntem Olarak "Ruhanî İltizam" Sistemi". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 14 (Haziran 2003), 67-84.
- Kenanoğlu, M. Macit. *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2004.

- Kenanoğlu, M. Macit. “İslam-Osmanlı Hukukunda Zimmîler”, *Türkiye araştırmaları Literatür Dergisi*. 3/5 (2005), 553-574.
- Kenanoğlu, M. Macit. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Dinlerarası İlişkiler (14-20.Yüzyıllar)”. *Milel ve Nihal, İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 6/2, (1 Haziran 2009), 103-164.
- Kenanoğlu, M. Macit. “Osmanlılar’da Zimmî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/438-440. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kenanoğlu, M. Macit. “Vergi”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 43/52-58. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî. *Müsâmeretü’l-Ahbâr*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: TTK Basım evi, 2000.
- Keskinoğlu, Osman. *Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku*. Ankara: Müftüoğlu Yayınları, 1969.
- Khairallah, Philip A. “The Ecumenical Vocation of the Melkite Church”. *St. Vladimir’s Theological Quarterly* 30/3 (1986), 189-217.
- Kılıç, Meyli. *Tanzîmât Sürecinde Antakya Ortodoks Rum Patrikhanesi ve Antakya’da Dini Hayat*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Kılıçaslan, Mustafa. *Hanefî Hukukçularının Metinlerinde Zimmîlerin Hak ve Sorumlulukları*. Malatya: İnönü Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Kıvrım, İsmail. “17.Yüzyılda Gaziantep’te Ailenin Yaşadığı Mekan: Ev (Özellikleri ve Fiyatları)”. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 10/10 (1 Haziran 2009), 69-97.
- Kıvrım İsmail-Elmacı, Süleyman. “Osmanlı Döneminde Amasya’da İpekçilik”. *Turkish Studies* 6/4 (2011), 715-728. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.2544>
- Koç Fatma-Koca, Emine. “Türk Halk GiyimindeKullanılan Süslemelere Tipolojik Bir Yaklaşım”. *İdil Sanat ve Dil Dergisi* 5/19 (2016), 237-262.
- Koç, Mehmet. *Osmanlı Hukukunda Ta’zir Suç ve Cezaları*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, 2017.
- Koçak, Zülfiye. “1691 Tarihli Cizye Defterine Göre Pertek, Mazgirt, Çemişgezek ve Sağman Kazaları”. *OTAM* 41 (11 Ağustos 2017), 191-218.
- Koçak, Zülfiye. “Manastır’da Kadın Giyim-Kuşam Kültürü (1700-1730)”. *XIX. Türk Tarih Kongresi* (3 Eylül 2022).
- Konan, Belkis. “İnsan Hakları ve Temel Özgürlükleri Açısından Osmanlı Devletine Bakış”. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 15/4 (1 Ekim 2011), 253-288.

- Konan, Belkıs. “Osmanlı Hukukunda Tecavüz Suçu”. *OTAM Dergisi* 29 (1Mart 2011), 149-172. https://doi.org/10.1501/OTAM_0000000570
- Koprman, Kâzım Yaşar. *Mısır Memlûkleri Tarihi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Konukçu, Enver. “Bazı Gezi Notlarına Göre Osmanlı Döneminde Antakya”. *Ortadoğu’da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri 25-27 Ekim 2000*. haz. Şebnem Ercebeci vd. 1/275-285. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2001.
- Koyuncu, Mustafa. “Osmanlı Devleti’nde Sürgün: Arvad Adası Örneği (18. Yüzyıl)”. *Asia Minor Studies* 10/2 (6 Temmuz 2022), 142-152.
- Köse, Ali. “İhtida”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 21/554-558. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. haz. Hayrettin Karaman-Mustafa Çağrııcı-İbrahim Kâfi Dönmez-Sadrettin Gümüş. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 8. Basım, 2020.
- Kurdakul, Necdet. *Osmanlı Devleti’nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitilasyonlar*. İstanbul: Döler Neşriyat, 1981.
- Kurat, Akdes Nimet. *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)*. Ankara: TTK, 1953.
- Kurat, Yuluğ Tekin. “Çok Milletli Bir Ulus Olarak Osmanlı İmparatorluğu”. *Osmanlı Ansiklopedisi*. ed. Güler Eren, 4/ 217-221, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 1999.
- Kurt, Yılmaz. “Osmanlılarda Cizye Toplanmasında Karşılaşılan Güçlükler”. *XIX. Türk Tarih Kongresi* (3-7 Ekim 2022). 3/11-32. Ankara: TTK, 2024.
- Kutsal Kitap. *Yeni Dünya Çevirisi*. Yeni Anlaşma 2008.
- Kütükoğlu, Mübahat S. “Mühimme Defteri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/519-522. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kütükoğlu, Mübahat S. “Osmanlı İktisadi Tarihi Bakımından Konsolos Raporlarının Ehemmiyet ve Kıymeti”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 10-11 (1 Aralık 2011), 151-166.
- Lewis, Bernard. *İslam Dünyasında Yahudiler*. çev. Belgin Çınar. Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2018.
- Maalouf, Amin. *Arapların Gözünde Haçlı Seferleri*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: YKY, 2010.
- Marcus, Abraham. *The Middle East on the Eve of Modernity Aleppo in the Eighteenth Century*. New York: Columbia University Press, 1989.

- Meeks, Wayne A.-Wilken, Robert L. *Jews and Christians in Antioch in The First Four Centuries of The Common Era*. Montana: Scholars Press, 1978.
- Mirci, Halil. *Antakya'nın I Numaralı Şer'iyye Sicili (H. 1120-1122/ M. 1798-1711)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Mumcu, Ahmet. "Divân-ı Hümâyûn". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 9/430-432. İstanbul: TDV Yayınları, 1994),
- Mustafa Nuri Paşa. *Netayic ül-Vukuat*. çev. Neşet Çağatay. 1-2 Cilt. Ankara: TTK Basımevi, 1992.
- Nedkoff, Boris Christoff. "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye". çev. Şinasi Altundağ. *Belleten* 8/32 (20 Ekim 1944), 599-652.
- Nişanyan, Sevan. *Nişanyan Sözlük: Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*. İstanbul: Liber Plus Yayınları, 2018.
- Norwich, John Julius. *Bizans Erken Dönem (MS 323-802)*. çev. Hamide Koyukan. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, Temmuz 2013.
- Ocak, Ahmet. "Türk Hâkimiyetine Geçiş Sürecinde Antakya ve Çevresinde Bulunan İslam Harici Dinî Cemaatler". *USAD* 10 (17 Temmuz 2019) 1-20.
- Okur, Kâşif Hamdi. "İslam Hukukunda Miras Engeli Olarak Müslüman ve Gayrimüslim Arasındaki Din Ayrılığı". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 7/2 (1 Nisan 2007), 95-120.
- Ortaylı, İlber. "Osmanlı Millet Sistemi". *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca. 10/216-220, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Ortaylı, İlber. *Osmanlı Toplumunda Aile*. İstanbul: Pan Yayıncılık, 2002.
- Ortaylı, İlber. "Osmanlılar'da Millet Sistemi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 30/66-70. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Öz, Mehmet. "Tahrir" *TDV İslam Ansiklopedisi*. 39/425-429. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Özaydın, Abdülkerim. "Tutuş". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 41/446-449. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Özcan, Buket. *Geleneksel Antakya Evlerinin Kimlik Ögelerinin Analizi*. Adana: Çukurova Üniversitesi, FBE, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Özcan, Abdülkadir. "Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 26/363-365. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Özçelik, İsmail. *Ermeni Sorunu ve Gerçekler*. Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, 2005.
- Özçelik, İsmail. *Ermeni İddiaları ve Gerçekler*. Ankara: Türkar, 2007.

- Özdemir, Ümmügülsüm. *1168-1171 Tarihli 2 Numaralı Halep Ahkâm Defteri (101-200)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Özdemir, Rifat. “Ankara Esnaf Teşkilâtı”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 1/1 (27 Aralık 1986), 156-181.
- Özdemir, Rifat. “Kırşehirde Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1880-1906)”. *Osmanlı Araştırmaları* 9/9 (1 Haziran 1989), 101-157.
- Özdemir, Rifat. “Osmanlı Döneminde Antakya’nın Fiziki ve Demografik Yapısı 1709-1860”. *Belleten* 58/221 (Nisan 1994), 119-158.
<https://doi.org/10.37879/belleten.1994.119>
- Özdemir, Rifat. *Antakya Esnaf Teşkilâtı (1709-1860)*. Antakya: Mustafa Kemal Üniversitesi Yayınları, 2002.
- Özel, Oktay. “Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Avarız ve Cizye Defterleri”. ed. Halil İnalcık- Şevket Pamuk. *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*. 35-50. Ankara: DİE Yayını 2001.
- Özel, Ahmet. “Gayri Müslim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/418. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Özel, Ahmet. “Müste’men”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 32/140-143. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özkan, Mustafa. *Medine Vesikası*. Ankara: Ankara Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Özkan, Mustafa. “Medine Vesikası”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek-2/213-214. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Özkan, Selim Hilmi. “XVII. Yüzyılın Sonlarında Hristiyan Birliği Projesi ve Osmanlı-Fransa İlişkileri”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2009/19 (1 Nisan 2009), 61-72.
- Özkaya, Yücel. *18.Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.
- Özkök, İlyas. *Osmanlı Maliyesinde Cizye Vergisi*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, 2022.
- Öztürk, Levent. “Müslüman Toplumlarda Birlikte Yaşama Tercübeleri (Abbâsî Modeli)”. *İslâm ve Demokrasi: Bildiriler Kutlu Doğum Sempozyumu 1998*. haz. Ömer Turan. 43-54. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 1999.
- Öztürk, Mustafa. “XVIII. Yüzyılda Antakya ve Çevresinde Eşkiyalık Olayları”. *Belleten* 54/211 (Aralık 1990), 963-992.
- Öztürk, Mustafa. “1616 Tarihli Halep Avarız-hane Defteri”. *OTAM Dergisi* 8 (1 Eylül 1997), 249-293. https://doi.org/10.1501/OTAM_0000000132

- Öztürk, Sait. *XVII. Yüzyıl Askerî Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, 1993.
- Öztürk, Said. “Kassâm”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 24/579-582. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 1/3 Cilt. İstanbul: MEB, 1993.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı-Türk İktisadî Tarihi (1500-1914)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- Pamuk, Şevket. “Kuruş”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 26/458-459. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Parsons, Abraham. *Travels in Asia and Africa; Including A Journey From Scanderoon to Aleppo, and Over The Desert to Bagdad and Bussora*. Londra: Logman, Hurst, Rees, and Orme, Paternoster-Row, 1808.
- Parlatır İsmail, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Yargı Yay., 2006.
- Pococke, Richard. *Beschreibung des Morgenlandes und einiger andern Länder*. 2 Cilt. Erlangen: Erlangen Walther'sche, 1791.
- Polat, Ü. Gülsüm. “Arvad: Doğu Akdeniz’de Bir Osmanlı Adası ve I. Dünya Savaşı’ndaki Fonksiyonları”. *Belleten* 77/278 (Nisan 2013), 219-238.
- Raheb, Abdallah. “Greek Melkite Catholic Patriarchate of Antioch: Birth, Evolution, And Current Orientations”. *Ekklesiastikos Pharos* (Translated by Nicholas J. Samra) 52/2-3 (20 Decemder 1969), 1-21.
- Raheb, Abdallah. *Conception of the Union in the Orthodox Patriarchate of Antioch (1622-1672)*. Beirut: Historical Part, 1981.
- Raymond, André. “The Population of Aleppo in the Sixteenth and Seventeenth Centuries According to Census Documents”. *International Journal of Middle East Studies* 16/4 (November 1984), 447-460. <https://doi.org/10.1017/S002074380002849X>
- Ronald, de Vaux. *Yahudilikte Aile*. çev. Ahmet Güç. Bursa: Arasta Yayınları, 2003.
- Runcıman, Steven. *Haçlı Seferleri Tarihi*. çev. Fikret Işıltan. 1-3 Cilt. Ankara: TTK Basımevi, 1986.
- Saçlı Çağrı-Öztürk, Fulin Başak. “İpekçilik Kültürü ve Turizm: Paydaşların Hatay’da İpekçiliğe Yönelik Görüşleri”. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 19/76 (15 Ekim 2020), 1916-1930. <https://doi.org/10.17755/esosder.644670>
- Sahillioğlu, Halil. “Antakya”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/228-232. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

- Sahillioğlu, Halil. “16. yüzyıl Antakya’sına Ait İki Belge”. *Güneyde Kültür* 7/77 (1995), 2-6.
- Said, Eyyüp-Hacak, Hasan. “Zimmet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/424. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Sak, İzzet. “Şer’iyye Sicilleri Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Aile Hayatı: Konya Örneği (1700-1725)”. *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7 (2012), 117-135.
- Sak İzzet-Taşkın, Mustafa Fırathan. “Şer’iye Sicillerine Göre Osmanlı Hukukunda Cinsel Suçlar: Konya Örneği (1660-1740). *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 22 (2019), 189-251.
- Savaş, Saim. “Fetva ve Şer’iyye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılması” *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*. 2/125-168. Ankara: Ankara T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1992.
- Saylam, Abdurrahim İstemi. *Piskopos Mukataa Kalemi ve İstanbul Rum Patrikhanesi: Bürokratik İlişki ve Kurumsallaşma (XVIII. Yüzyıl Ortalarından XIX. Yüzyılın İlk Çereğine)*. Kırşehir: Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, SBE, 2023, Doktora Tezi.
- Shaw, Stanford J. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. İstanbul: E Yayınları, 2008.
- Sevilla-Sharon, Moshe. *Türkiye Yahudileri*. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 1992.
- Sevim, Ali. *Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleyman Şah*. Ankara: TTK, 1990.
- Sevim, Ali. *Anadolu’nun Fethi (Selçuklular Dönemi)*. Ankara: TTK, 2014.
- Sevim Ali-Yücel, Yaşar. *Türkiye Tarihi (Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi)*. Ankara: TTK, 1989.
- Sevim Ali-Yücel, Yaşar. *Türkiye Tarihi. (Fetihten Osmanlılara Kadar) (1018-1300)*. 1 Cilt. Ankara: TTK, 1990.
- Seyfeli, Canan. Osmanlı Devlet Salnamelerinde Rum Melkit Katolik Patrikliği (1847-1918). *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi* 11 (1 Eylül 2011), 9-39.
- Seyyid, Eymen Fuâd. “Fâtımîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/228-237. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Sinanoğlu, Mustafa. “Melkâiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/84-85. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Sobernheim, M. “Memlûkler”. *İslam Ansiklopedisi*. 7/688-692. Eskişehir: MEB Yay., 2001.
- Soykan, T. Tankut. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimler*. İstanbul: Ütopya Kitabevi Yayınları, 2000.

- Sönmez, Zekiye. “Necrân’da Hıristiyanlık ve Hz. Muhammed’in Necrân Hıristiyan Din Adamlarıyla Münasebetleri”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/2 (20 Eylül 2017), 117-149.
- Sönmez, Zekiye. “Hz. Ömer’in Arap Yarımadası ve Çevresindeki Hıristiyanlarla Münasebetleri”. *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu 2018*. ed. Ali Aksu. 2/262-263. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası. 2018.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. “İlk dönem İslam Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri: Haklar ve Hoşgörü”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2010), 99-124.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. “Kudüs ve Osmanlı Arşiv Vesikaları Işığında Yahudilerin Bölgeye Yerleşmeleri Üzerine Notlar”. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (12 Nisan 2016), 33-56.
- Streck, M. “Antakya”. *İA*. 1/456-459. İstanbul: MEB Yay., 1993.
- Şahin, M. Süreyya. “Fener Rum Ortodoks Patrikhânesi”. *Diyanet İlim Derneği* 28/2 (Haziran 1992), 37-73.
- Şahin, M. Süreyya. “Fener Rum Ortodoks Rum Patrikhânesi”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 12/342-348. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Şahin Afşin- Cengiz, Sibel. “16. Yüzyıl Fiyat Devrimi ve Osmanlı İran Savaşlarının Osmanlı İpekçilik Endüstrisi Üzerine Etkileri”. *Business and Economics Research Journal* 1/1 (2010) 69-82.
- Şeker, Mehmet. “Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre İhtida etmenin Şartları”. *Diyanet İlim Dergisi* 41/2 (2005), 71-86.
- Şemseddin Sami. *Kâmûs-i Türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2017.
- Şentürk, Recep. “Millet”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 30/64-66. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Şeşen, Ramazan. “Eyyûbîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/20-31. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Tatar, Özcan. *8 Numaralı Antakya Şer’iyye Sicili (H. 1178-1179 / M. 1764-1765)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- Tekin, Mehmet. *Hatay Tarihi “Osmanlı Dönemi”*. Ankara: Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 2000.
- Tekin, Rukiye. *23 Numaralı Halep Evamir-i Sultaniye Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (1790-1793)*. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Tournefort, Jos Eph De. *Tournefort Seyahatnamesi*. çev. Ali Berkay. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.

- Tozlu, Selahattin. *Antakya (Hatay) Tarihi Bibliyografyası*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2009.
- Tritton, A. S. “Nasara”. *İA*. 9/77-81, Eskişehir: MEB Basımevi, 2001.
- Tuğ, Salih. *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963.
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Turan Neşriyat, 1969.
- Turan, Osman. *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi*. 2 Cilt. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu Yay., 1969.
- Turan, Osman. “Süleyman Şah I.”. *İA*. 11/201-219. İstanbul: MEB Yay., 1979.
- Turan, Namık. “16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Sonuna Dek Osmanlı Devleti’nde Gayri Müslimlerin Kılık Kıyafetlerine Dair Düzenlemeler”. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 60/4 (10 Şubat 2005), 239-267.
- Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*. haz. İsmail Parlatır vd. 1-2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1998.
- Türkoğlu, Ali Ekber. *Geçmişte Günümüzde Antakya’da Hristiyanlık*. Adana: Çukurova Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Uçar, Şahin. *Anadolu’da İslâm-Bizans Mücadelesi*. İstanbul: İşaret Yayınları, Şubat 1990.
- Üçok, Coşkun-Mumcu, Ahmet. *Türk Hukuk Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1981.
- Uğur, Yunus. “Şer’iyye Sicilleri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/8-11. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Uğur, Yunus. “Mahkeme Kayıtları (Şer’iye Sicilleri): Literatür Değerlendirmesi ve Bibliyografya”. *Türkiye Araştırmaları Dergisi* 1/1 (1 Mayıs 2003), 305-344.
- Urfalı Mateos. *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1336) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*. çev. Hrant D. Andreasyan. Ankara: TTK Basım evi, 1962.
- Ülker, Necmi. “XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir’deki İngiliz Tüccarına Dair Ticarî Problemlerle İlgili Belgeler”. *Belgeler-Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 18 (1989-92) 261-320.
- Ünal, Mehmet Ali. “1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avarız Defteri”. *Tarih İncelemeleri Dergisi* 12/1 (1 Haziran 1997), 9-73.
- Ünal, Mehmet Ali. *Osmanlı Müesseseleri Tarih*. Isparta: Fakülte Kitapevi Yayınları, 2005.
- Ünal, Mehmet Ali. *Osmanlı Tarih Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma yayıncılık, 2011.

- Ünal Özkorkut, Nevin. *Türk Hukuk Tarihinde Zina Suçu*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2009.
- Ünalın, Sıddık-Öztürk, Hakan. “Hz. Muhammed’in Hristiyanlarla Yapmış Olduğu Diplomatik Münasebetlerin Evrensel Boyutu”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (30 Aralık 2007), 11-31.
- Üzüm, İlyas “Nusayrılık”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 33/270-274. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Vardan, Müverrih. *Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*. çev. Hrant D. Andreasyan. İstanbul: Milli Mecmua Basımevi, 1937.
- Yakut, Esra. “Tanzimat Dönemi’ne Kadar Osmanlı Hukuku’nda Taziri Gerektiren Suçlar ve Cezaları”. *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları* 2 (Güz 2006), 25-40.
- Yaman, Ahmet. “Yahudilerin Osmanlı Millet Sistemi İçindeki Yeri ve Hukukî Konumları (Aile Hukuku Özelinde Bir Değerlendirme)”. *Diyanet İlim Dergisi* 51/2 (1 Haziran 2015), 11-35.
- Yarar, Hülya. “Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri”, *OTAM Dergisi* 13 (1 Mayıs 2002), 35-57. https://doi.org/10.1501/OTAM_00000004812
- Yaşar Keskin, Filiz. “Osmanlı İdari Sistemi İçerisinde İstanbul Rum Patrikhanesi’ne Bağlı Metropolitlerin Görevleri”. *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 8/2 (30 Eylül 2023), 1987-2037. <https://doi.org/10.24186/vakanuvis.1317697>
- Yıldırım, Nurgül. “Antiocheia’dan Antakya’ya Bir Kent Adının Serüveni Üzerine Analizler”. *Cappadocia Journal of History and Social Sciences* 10 (Nisan 2018), 150-162.
- Yıldırım Nurgül-Temizkan, Meltem. “Seleukoslar Döneminde Antiokheia’da Sosyal ve Kültürel Yaşam Üzerine Analizler”. *International Journal of Social Sciences and Education Research* 4/4 (1 Ekim 2018), 645-660. <https://doi.org/10.24289/ijsser.463166>
- Yıldırım, Münir. Tarihsel Süreç İçerisinde Ortodoks Hristiyanlıktaki Patriklikler. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (Temmuz-Aralık 2003), 235-251.
- Yıldırım, Mehmet. *1827-1829 (H. 1243) Tarihli Antakya (Hatay) Şer’iyye Sicilleri Transkripsiyon-Değerlendirme*. Malatya: İnönü Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- Yılmaz, Hüseyin. “Medine Sözleşmesi Bağlamında Birlikte Yaşama Kültürü”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25/1 (15 Haziran 2021), 239-258. <https://doi.org/10.18505/cuid.867558>
- Yiğit, İsmail. “Memlükler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/90-97. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Yiğit, İsmail. “Emevîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/87-104. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Yurdaydın, Hüseyin G. “İslâm Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/1-4 (1 Ağustos 1985), 97-110.

Zeydan, Abdü'l-Kerim. “İslam Hukukuna Göre Zimmîler”. çev. Hasan Güleç. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1994), 431-440.

397 Numaralı Halep Livâsı Mufasssal Tahrîr Defteri (943/1536) I. (Dizin ve Transkripsiyon). Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2010.

C-İnternet

<https://www.kulturenvanteri.gov.tr> (Erişim tarihi: 10 Temmuz 2025).

<https://tr.wikipedia.org> (Erişim tarihi: 10 Temmuz 2025).

<https://www.anadolukatolikkilisesi.org> (Erişim tarihi: 10 Temmuz 2025).

<https://tr.wikipedia.org> (Erişim tarihi: 10 Temmuz 2025).

<https://muze.gov.tr> (Erişim tarihi: 10 Temmuz 2025).

<https://www.ortodokslartopluluğu.com> (Erişim tarihi: 11 Temmuz 2025).

<https://cudi.cagdasozluk.com> Erişim 20 Ağustos 2025).

<https://antakyatarihi.com.tr> (Erişim 20 Ağustos 2025).

Facebook (Hatay Hayranları) (Erişim tarihi: 10 Eylül 2025).

<https://onedio.com> (Erişim tarihi: 10 Eylül 2025).

www.alamy.com (Erişim tarihi: 10 Eylül 2025).

<https://hatay.bel.tr/kursunlu-han> (Erişim tarihi: 10 Eylül 2025).

<https://www.tekbasinadaolur.com> (Erişim tarihi: 10 Eylül 2025).

www.hatay.ktb.gov.tr (Erişim tarihi: 10 Eylül 2025).

EKLER

Ek 1. Antakya Sokakları

Kaynak: Tarafımdan çekilmiştir (Çekim tarihi: 29 Nisan 2022).

Kaynak: www.hatay.ktb.gov.tr (Erişim tarihi: 15 Eylül 2025).

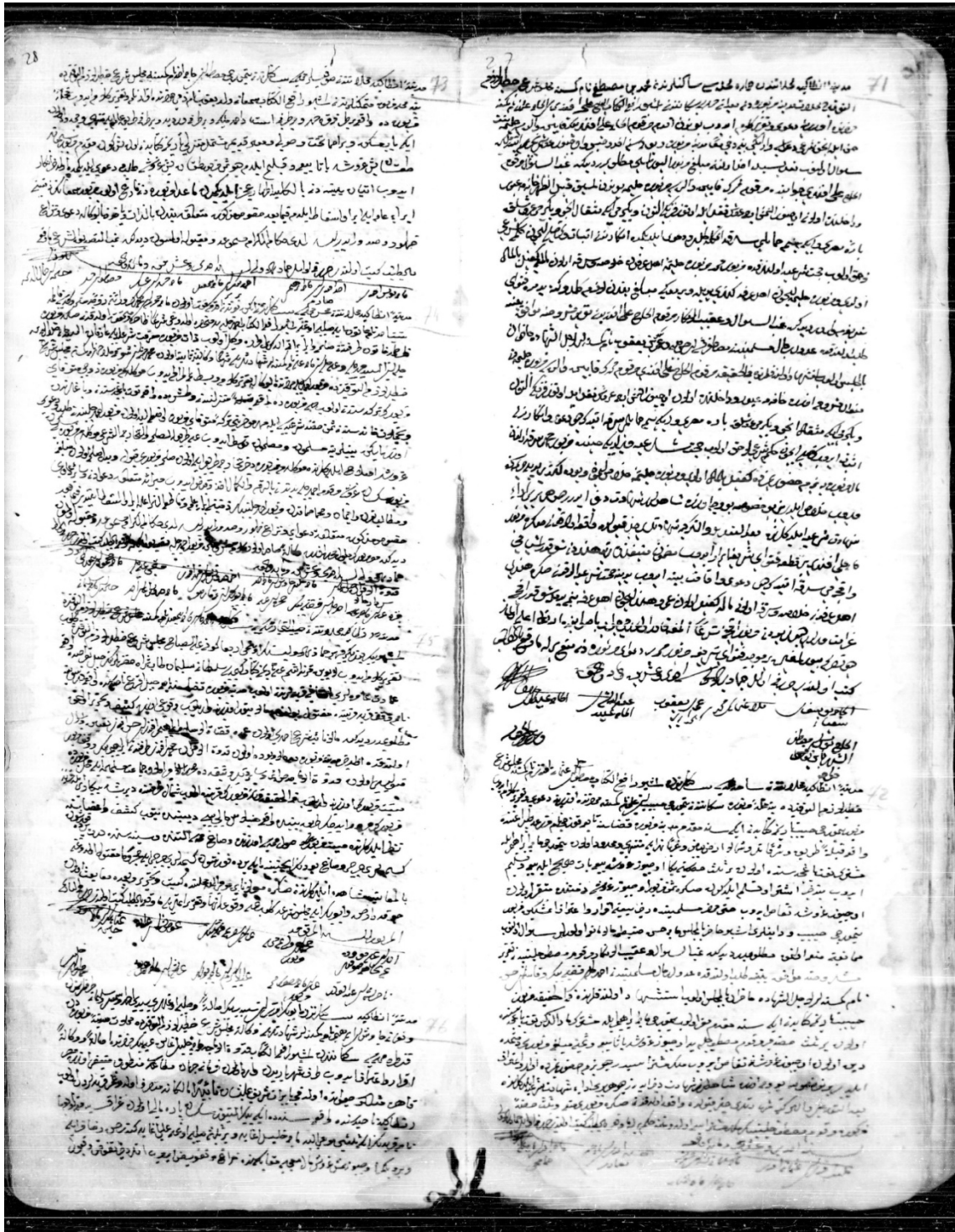
Ek 2. Geleneksel Antakya Evleri

Kaynak: <https://www.tekbasinadaolur.com> (Erişim tarihi: 10 Eylöl 2025).

Kaynak: Facebook (Hatay Hayranları) (Erişim tarihi: 10 Eylöl 2025).

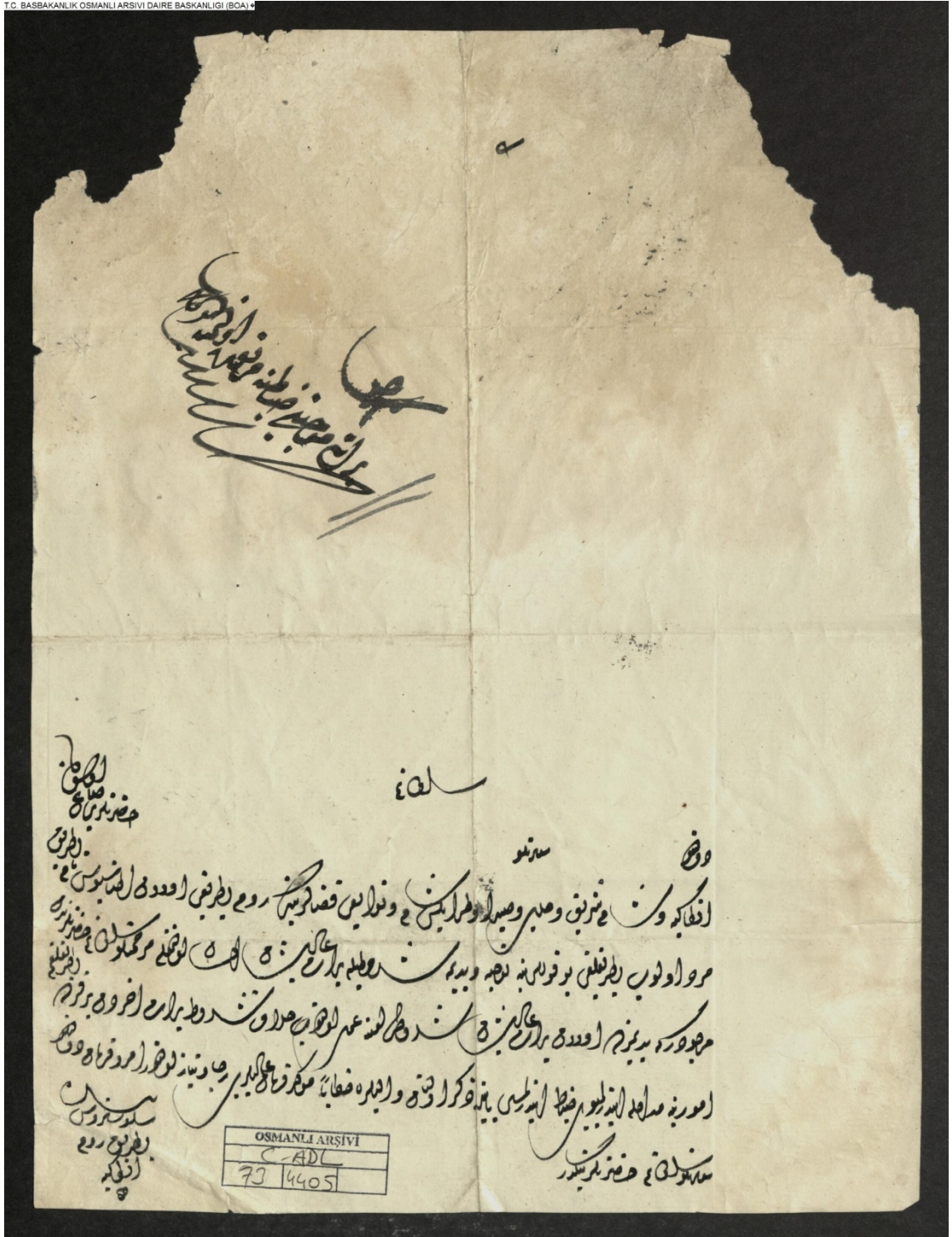

Ek 4. Saint Pierre (Aziz Petrus) Kilisesi

Kaynak: <https://onedio.com> (Erişim tarihi: 10 Eylöl 2025).

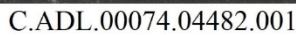
Ek 5. Antakya, Şam, Halep, Sayda ve Trablusşam Patriği Atnasyus'un vefatının ardından Patrik Silvestros'un atanma yazısı (1724)

C.ADL.00073.04405.001

Kaynak: BOA, C.ADL. 73/4405

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

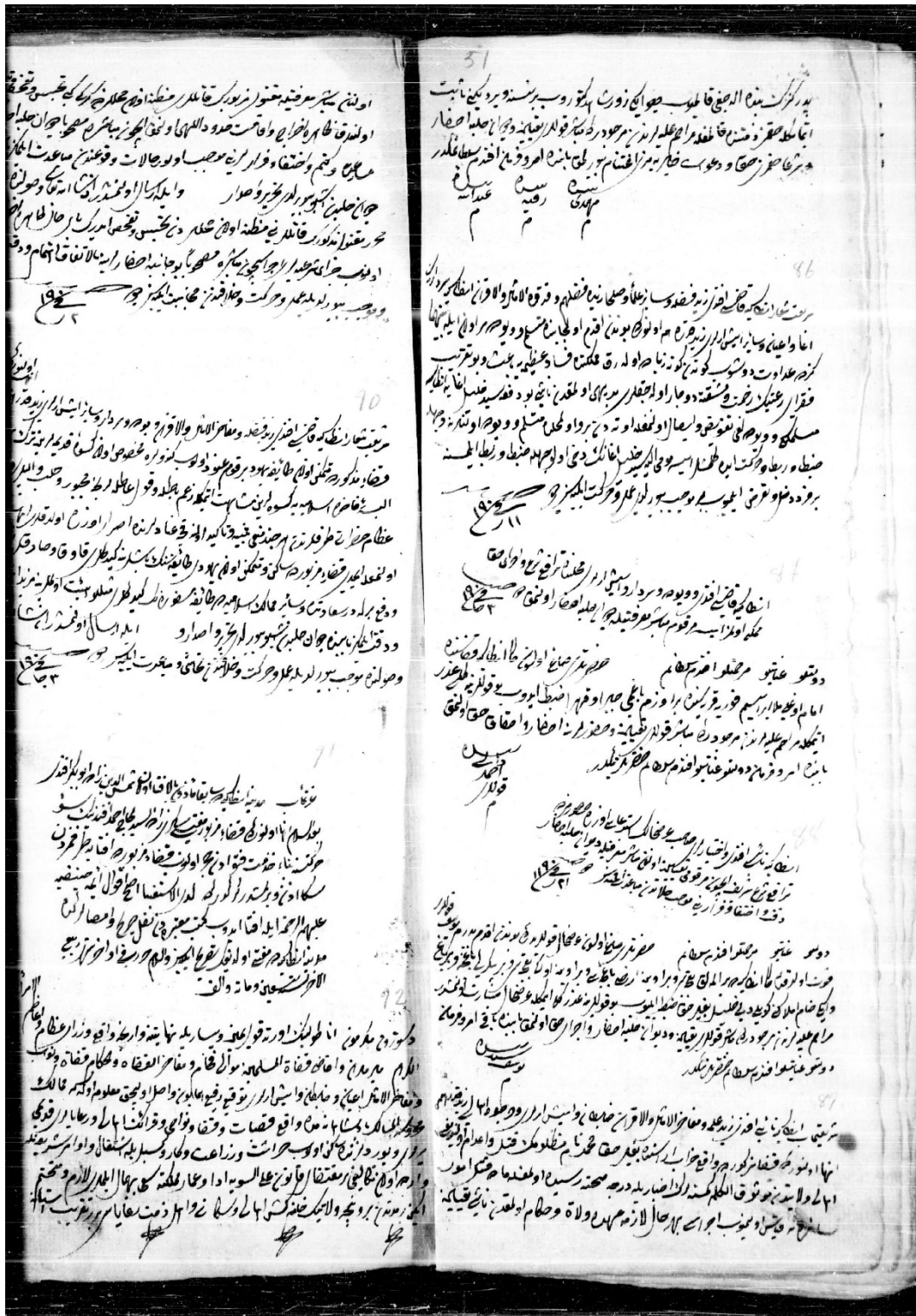
285

Ek 7. Havra ve mukaddes kitap Tevrat

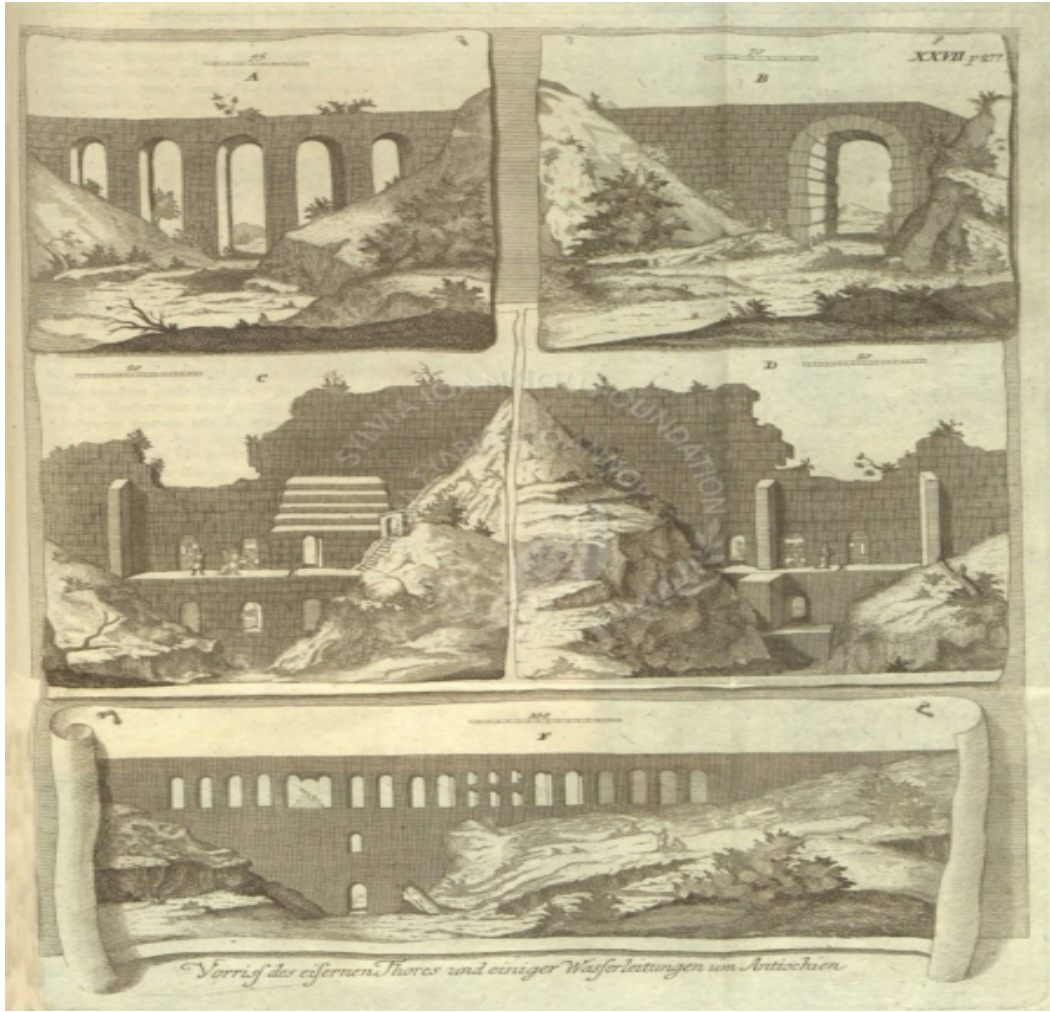
Kaynak: www.hatay.ktb.gov.tr adresinden Tanıtıcı Broşür ve Yayınlar bölümünden Tüm Zamanların Şehri-1 kitapçığı sayfa 66'dan alınmıştır (Erişim tarihi: 15 Eylül 2025).

Ek 8. Yahudi taifesinden bazı kişilerin İslam kıyafetlerine benzer elbise giymelerinin engellenmesi hakkında gönderilen buyruldu

Kaynak: AŞS 9 52/90 (3 Cemaziyevvel 1190/20 Temmuz 1776).

Ek 9. Antakya Surları (XVIII. Yüzyıl)

Kaynak: (Pococke, *Beschreibung des Morgenlandes und einiger andern Länder* (Erlangen: Erlangen Walther'sche, 1791), 2/276.

Ek 10. Uzun Çarşı

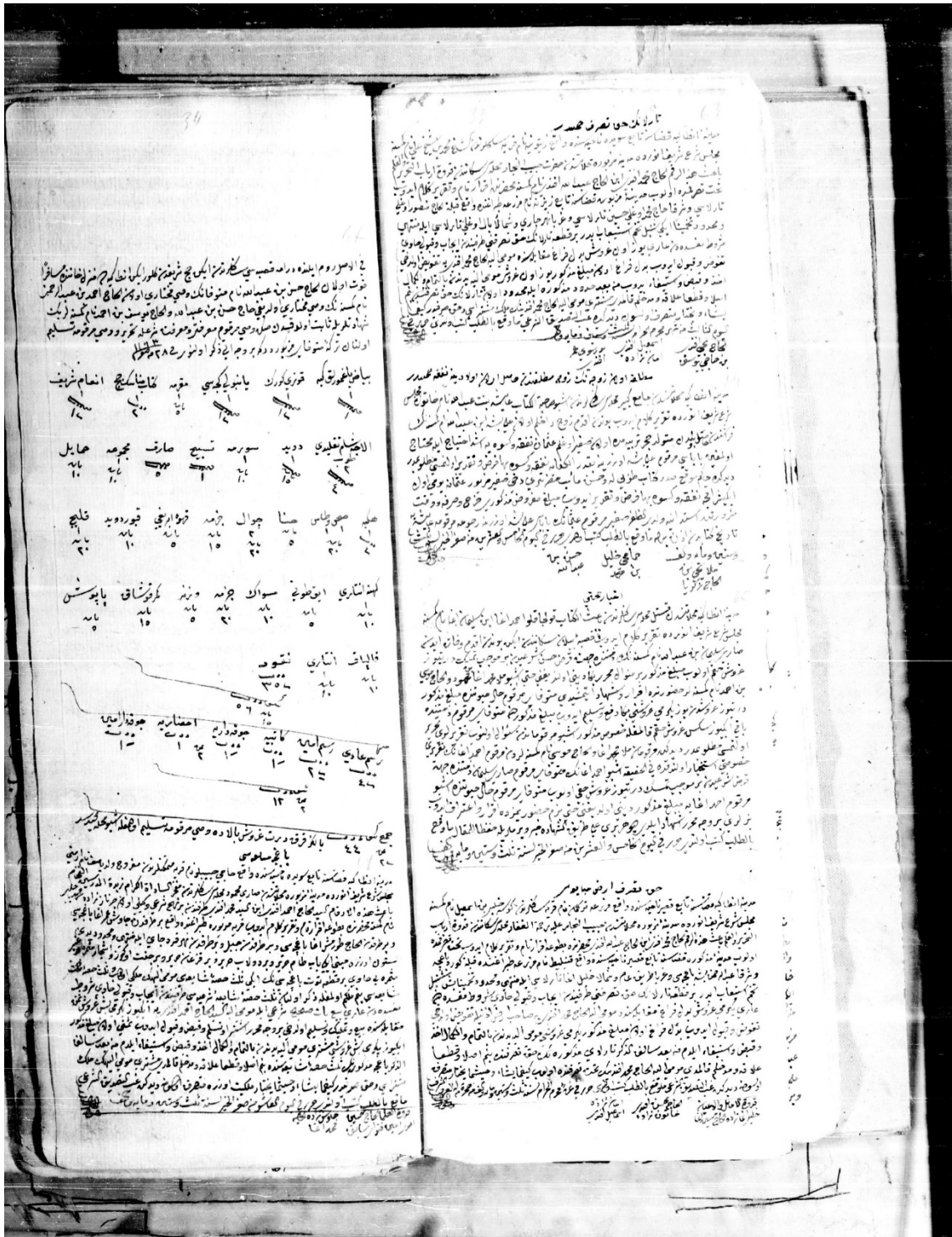
Kaynak: www.alamy.com (Erişim tarihi: 10 Eylül 2025).

Ek 11. Kurşunlu Han

Kaynak: <https://hatay.bel.tr/kursunlu-han> (Erişim tarihi: 10 Eylül 2025).

Ek 12. Dut bahçesi satın alan Ermeni Mağruç'un ipek işi yapma ihtimaline dair bir belge

Kaynak: AŞS 4 34/68 (20 Safer 1163/29 Ocak 1750).

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı	Derya DAĞAŞAN
Yabancı Dili	İngilizce
ORCID Numarası	0000-0002-8128-5380
Ulusal Tez Merkezi Referans Numarası	10546540
Lise	Enver Kurttepelı Lisesi (Adana/Yüreğir)-2003
Lisans	Niğde Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü-2010
Yüksek Lisans	Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yeni Çağ Bilim Dalı-2020
Mesleki Deneyim	MEB Tarih Öğretmenliği (2014-2015)
Akademik Çalışmalar	1. Şeyh Mâni El-Müntefikî İsyanı ve Bu İsyanı Karşı Alınan Tedbirler. (Makale), (2025)., (Derya DAĞAŞAN-Ercan GÜMÜŞ). 2. Prut Savaşı'nda Çermik Hükümeti'nin (Mirdasi Beyleri'nin) ve Diğer Kürt Beyleri'nin Osmanlı Devleti'ne Askeri Desteği. Uluslararası Çermik Sempozyumu, (Özet Bildiri/Davetli Konuşmacı), (2025)., (Derya DAĞAŞAN-Ercan GÜMÜŞ). 3. Osmanlı Devleti'nin Doğu ve Güney Sınırındaki Askeri Harekatlarda Bölgesel Güçler ve Çermik Hükümeti (1692-1734).

	Uluslararası Çermik Sempozyumu, (Özet Bildiri/Davetli Konuşmacı), (2025)., (Derya DAĞAŞAN-Ercan GÜMÜŞ). 4. Peygamberler, Krallar ve Beyler Diyarı Eğil, Bölüm adı:(1500-1750 Yılları Arasında Eğil Hükümeti: Osmanlı Vesikaları Üzerinden Bir Tasvir Denemesi) (2025)., (Kitap Bölümü), (Derya DAĞAŞAN-Ercan GÜMÜŞ). 5. Fırat ile Dicle Arasında Çermik'in Tarihi Yolculuğu, Bölüm adı:(1692-1734 Yılları Arasında Osmanlı Devleti'nin Güney ve Doğu Sınırlarındaki Askeri Harekâtlarında Çermik Hükümeti) (2025)., (Kitap Bölümü), (Derya DAĞAŞAN-Ercan GÜMÜŞ). 6. Fırat İle Dicle Arasında Çermik'in Tarihi Yolculuğu, Bölüm adı:(1709-1713 Rus Harbi'nde Çermik Hükümeti (Mirdasi Beyleri) ve Kürt Ümerası'nın Osmanlı Ordusuna Askeri Desteği) (2025)., (Kitap Bölümü), (Derya DAĞAŞAN-Ercan GÜMÜŞ).